

کٲا
ڏسي ڏوھ اکين سين
جمال ابڙو

تِسي ڏوھ اکين سين

ڪٿا ڏسي ڏوھ اکين سين

جمال ابڙو

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
تنبو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ
1998ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر ۽ سؤ تيرهن

ڇپائيندڙ نيو فيلڊس پبليڪيشنس

ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

القادر پرنٽنگ پريس ڪراچي.

فيبروري 1998ع

ڇپيندڙ

پهريون ايڊيشن

قيمت 100/- روپيا

پڪي جلد سان 130/- روپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

DISEE DOHH AKHIUN SEEN (Auto Biography - Vol. 1) Written by JAMAL ABRO. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammad, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition February 1998. Price per copy 100/-
Book No. 213

انتساب

ابي امان جي نالي جن ٿئي ٿو ٿي، ڪنڊون پاسا پيچي مونکي
ان گهڙيل ماڻهوءَ مان، انسان بنائڻ ۾ وسان ڪونه گهٽايو ۽ هر وقت
مون تي ڪرڙي نگاهه رکندا آيا ته متان راه تان ٽڙڪي نه وڃي. سندن
لک ڪروڙ احسان جي لاهڻ جا ئي نه آهن. خدا توفيق ڏئي ته سندن
اميدن ۽ معيار تي پورو لھان ۽ پڻ دعائن ۽ پاڏائڻ سان سندن ٿورا
لاھڻ جا جتن ڪندو اچان.

جمال ابڙو

ستر ڪر ستار آئون اگهاڙي آهيان،
ڍڪين ڍڪڻهار ڏيئي پاند پناه جو.
(شاه)

رڪ ستر منهنجو سائين، ستار تنهنجو نالو،
ڪر بخش سڀ خطائون، غفار تنهنجو نالو،
احسن جون پوريون آسون ڪر لطف سان مولا،
ڏي دان مونکي داتا، ڏاتار تنهنجو نالو.
(حافظ محمد حسن چنا)

ڏاتار ته تون، ٻيا مڙئي مڱڻا
(شاه)

پاڻا ڍڪي پاند، جي ڏسي ڏوه اکين سين
(شاه)

منهنجي وصيت

خميس 9- جون 1994ع
ڪراچي

”اي مانجهاندي جو ماڳ جو تو ساڻيه پائڻيو“

سڀ ساراهه سڃي ڌڻيءَ جي جو فاطر سماوات والارض آهي. خالق ۽ فاطر ۾ فرق آهي. هر ننڍو وڏو ڪاريگر ۽ فنڪار پاڻ کي خالق ٿو سمجهي ۽ پنهنجي بنايل شيءِ کي پنهنجي تخليق ٿو سمجهي. آسمانن ۽ زمينن ۽ ڪروڙين اربين تارن ستارن گرهن ۽ بي حساب ڪهڪشائن جو اپائيندڙ ۽ هر هڪ کي ڪمال قدرت سان پنهنجي پنهنجي مدار ۽ محور ۾ هلائيندڙ ۽ انهن تي ڪنٽرول ڪرڻ وارو ئي هن سڄي فطرت ۽ مانڊاڻ جو فاطر آهي. عقل کي محو ڪندڙ اهڙا واقعا ٿين ٿا جو وڏي ۾ وڏو دانشور، سائنسدان ۽ فلسفي هڪو ٻڪو ۽ حيران ٿيو وڃي. تازو ئي سائنسدانن اڳڪٿي ڪئي هئي ته هيءَ سڄي ڪائنات يقيناً تباهه ٿيڻ واري آهي جو ٻه ڪهڪشائون (جنهن کي اسان حضرت نوح جي پيڙهيءَ جو گسو چئون، جنهن ۾ حقيقتاً ڪروڙين اربين تارا آهن جي پيا ٿي هلا ۽ هڪ ئي گس ۾ پيا وڃن) پاڻ ۾ ٽڪرائڻ واريون آهن. سائنسدانن به سچا هئا، پر ٻه ڪهڪشائون هڪٻئي منجهان بنا ٽڪرائڻ جي لنگهي هليون ويون. آهي ڪنهن خالق کي ايڏي وسيت جو ڪروڙين تارن ستارن ۽ گرهن کي حڪم ۾ هلائي اهڙو دڳ وٺائي جو پاسو پاسي سان نه گسي.

”خالق تنهنجي ڪاند جو پرو پاند نه ڪوڙ
نالو رب سندوءَ، رهيو اهر روح ۾. (شاه)

اهو رب آهي جو پالي ۽ سنڀالي ٿو. اهو الله آهي جو وحدہ لا شريڪ لہ آهي ۽ ڪڏهن ڇڏي نٿو وڃي. محترم بينظير ڀٽو چيو ته ضيائي مارشل لا ۾ کيس اڪيليءَ ڪوئي ۾ بند ڪيو ويو. نه ساڻي نه ساڻيائي. سيڪجهه ڪسي ويا ڪتاب اخبارون ريڊيو ڪپڙا ڏنڊن صابن پاڻي وغيره به. پر منهنجو رب مون کان نه ڪسي سگهيا. پرين تنهنجي پاند ڊولا ڍڪي آهيان. جيڪو ڪڏهن ڇڏي نه وڃي ۽ جو ڏسي ڏوهه اکين سين پاڻان ڍڪي پاند، ان کان سواءِ ڪهڙو چارو ۽ ڪهڙو دوست يار يا مددگار. هيڏي وڏي مانڊاڻ جو مالڪ ٿي ڪري به اسان ڪول جيڏن جيتامڙن جي مڪمل سارسنڀال ٻيو لهي. رڳو تنهن ڪٽجي پوي ته سوين مزدور ۽ ڪاريگر ڪات ڪهاڙا وسلا ۽ اوزار کڻي مرمت ۾ ڏينهن رات جنبي وڃن ۽ اسان کي خبر به نه پوي ته ناهي جوڙي راس ڪري بنا مزوري وٺڻ جي هليا وڃن. اسان جا ڄامڙا دانشور چون ته ڇا جا فرشتا ڇا جا ملائڪ، ڀائي هي فرشتا نه هئا ته ٻيا ڪير هئا؟ چون ته ڇا جا جنڙا ڇاجي جنات، جي ماڻهوءَ ۾ واسو ڪن. ڀائي هي لکين قسم جا وائرس جنڙا ناهن ته ٻيو ڇاهن. ڏسڻ ۾ ڪونه اچن پر اندر واسو ڪن ته سيئو ٽپ ڌڪڻي، اڪيون ڳاڙهيون بت گرم، جابول ڪي ته ماريو ڇڏن، ڪن کي ڊاڪٽر حڪيم ڀڄايو ڇڏين. ماڻڪرو اسڪوپ ۾ شڪل ڏسون ته ڊپ وٺيو وڃي، ته بابا ڪروڙن ۾ جنڙا به آهن ته فرشتا به آهن. اسان کي ڪهڙي خبر هن ڪائنات جي، جو ويٺا فتوائون ڏيون. مون شيخ اياز کي چيو ته منڊي ماڪوڙي ڪوهه ۾ پيئي ڪڇي آي. ته شيخ اياز چيو ته قاضي قاضن منڊي ماڪوڙي کي ڏسڻ جي منزل تي پهتو هوندو ۽ ڪوهه به ڏٺو هوندائين. اسان ته نه منڊي ماڪوڙي آهيون نه ڪو ڪوهه جو اندازو اٿئون. اسين ته واريءَ جا ذرا آهيون جن کي سمنڊ جون چوليون ڌڪا ڏيو پيون سٿين. اياز جي اها ڳالهه ته اسين ته ريت جو ذرو آهيون؛ خاوند تنهنجي ڪاند جو پرو پاند نه ڪوءِ، ناهي ته ٻيو چاهي. مون ننڍي هوندي کان شيخ اياز ۾ هڪ صوفي ۽ Mystic ڏٺو آهي. ماڻهو ڇا به چون. مونکي به ته ڪافر ۽ دهريو چوندا هئا. الله اجر ڏيندن. اسان ته آهيون ئي ميرا، مندا، گندا، گدلا، ڪوجها، ڪميٽا. هو ته مديون ميتل وارو وڏو رحيم وڏو رحمان وڏو ڪريم ۽ غفار ۽ وڏي ڳالهه ته ”معاف ڪندڙ“ آهي. سندس ڪرم جو پرو پاند يا ماپو آهيئي ڪونه. اسان جو معراج آهي ٻاڏائڻ ۽ لڏائڻ.

صاحب تنهنجي صاحبي، عجب ڏنيسون،
پن ٻوڙين پاتال ۾، پهن تارين تون،
جيڪر اچين مون، ته ميريائي مان لھان. (شاھ)

ميري کي مان ڏيڻ وارو ڪيڏو نه ڪريم هوندو، ته منهنجي وصيت
اها اٿو ته پاڻ کي ميرو سمجهو. نمي ڪمي نهاريو، هٿ جوڙ جي واٽ ونو. پاڻ
کي عقل کُل نه سمجهو. سنڌي ڪلچر ته اهو آهي ته ٻئي جي غلطيءَ تي به
چوندا ته ادا. تنهنجو ئي پٽ گهاٽو. اڄڪلهه ته عجيب واڌ وريو آهي ۽ ڪهاڙي
ڪلچر تي تان ڦون پئي پوي. ڪهاڙين کي عام طرح اسين ماڻهو ڏاڏيون
چوندا آهيون. ڪهاڙي ته ريدار، ٻڪرار ۽ مزور جو اوزار آهي. اسان تشدد
کان ايترو ته پري آهيون جو ڪهاڙي ته نهيو پر جي ڪنهن الهڙ جوان رڳو لٽ
ڪنئي ته به اوطاقن، ديرن ۽ ڪچهرين ۾ پچر هلندي ته فلاڻي جو پٽ وري
لنڙيو سامڻو آهي. معنيٰ لٽ به عيب، ڪهاڙي ته پري ٿي. اسين ايڏا امن
پسند آهيون جو جڳ جهان جو خير گهرندا آهيون. منهنجي عمر هينئر ستر
سال آهي پر ننڍي هوندي وڏا جيڪا دعا گهرندا هئا ان ۾ چوندا هئا، رب
منهنجا خير، هندو، مسلمان ڏي خير، اوڙي پاڙي ڏي خير، جڳ جهان ڏي
خير. يقين ايندو ته هندوءَ کي چوندا ٿي هئا راج جي نياڻي ۽ ان کان مسلمان
عورتون پڙڏو به ڪونه ڪنديون هيون. ڀلو ٿي سائين جي. ايم سيد جو، جو
هندو مسلمان جو ويڇو وڌائي، سياست ڪارڻ منزل گاهه جو معن مچائي
نفرتون وڌائي ايڪتا ۽ امن جون ڌڄون اڏائي ڇڏيائين. الله معاف ڪندس.
هاڻي وري سنڌي. مهاجر ۽ پنجابي جو مامرو هليو آهي. اڙي ڀائي اسين هزارن
سالن کان محبتون ورهائڻ وارا اسان کي نفرتن جي گهاٽي ۾ ڇو ٿا پيڙايو.
مونکي ته ائين چوندي ڪو شرم يا اهم محسوس نٿو ٿئي ته مان پنجئي وقت
دعا گهرندو آهيان ته هندو مسلمان ڏي خير، بلوچي بروهي ڏي خير، پنجابي
پٺاڻ ڏي خير، سنڌي مهاجر ڏي خير. ڇا ڪيان وڌڻ جو ڪيڙيل آهيان.
هونئن به نفرت کي اپنائي مان پنهنجي سنڌيت کي ڪيئن ٿو طلاق ڏئي
سگهان. سو اي منهنجي اولاد، هندو، مسلمان، پنجابي، پٺاڻ، سنڌي، مهاجر
۽ پاڙيسري سان ايئن هلو جيئن پنهنجو رت هجن، بلوچ ته آهي ئي سنڌي.

ڏاڍيان ڳالهائڻ، ڪاوڙ غصو ڪرڻ، پڇرڻ، ڳلا ۽ پچر به، نفرت جون
ڌيئون پٽ آهن. انهن ۽ انهن جي سنگت کان پاڻ پري رکو. عهد ڪيو ته

ڪوبه پنهنجي نازبا عمل سان توهان کي ايترو ڪيرائي نٿو سگهي جو توهان کائنس نفرت ڪرڻ لڳو.

علم نافع جي تمنا ڪيو. علم نافع معنيٰ اهو علم جو نفعو رسائي سموري انسان ذات کي به، حيوانات، نباتات ۽ ماحول کي. علم جو سرجشمو آهي ايمان؛ ۽ ايمان آهي عمل. زبان سان ڪنهنجي وجود کي مڃڻ ايمان نه آهي. ايئن ته شيطان جي وجود کي به مڃڻ ٿا پر مٿس ايمان نٿا رکون. ايمان جو لازمي نتيجو آهي عمل. ٻار کي هزار ٻار سمجهايو ۽ جهلبو ته باهه پر اگر نه وجهه سڙي پوندين، پر هو نه مڙندو. هر هر اگر باهه ڏانهن وڌائيندو ۽ پوءِ جي هڪ دفعو سيڪ اچي ويس ته مجال آ جو وري اگر باهه ڏانهن وڌائي. کيس پختو يقين (ايمان) ۽ علم ٿي ويندو ته باهه ساڙيندي. پوءِ توهان هزار ٻار کيس يقين ڏيارو ته باهه ڪانه ساڙيندي ته به هو باهه پر اگر وجهڻ جو عمل نه ورجائيندو. ثابت ٿيو ته عمل ئي آهي ”ايمان يا علم ۽ ڄاڻ“ ۽ پڻ ”ايمان، علم ۽ ڄاڻ“ آهي عمل، هڪ شخص آيو ۽ اچي حضرت علي عليه السلام کي سلام ڪيائين. پاڻ جواب نه ڏنائون. پيهر سلام ڪيائين ته به جواب نه مليس. تڏهن ٽيهر سلام ڪري چيائين يا علي! مان تنهنجي ٽولي مان آهيان. پاڻ ڪنڌ مٿي ڪري فرمايائون ته مان تنهنجا ڳل سڪل ۽ چڪيل ڪونه ٿو ڏسان، تنهنجو پيٽ پٺيءَ سان لڳل ڪونه ٿو ڏسان، تون ڪيئن منهنجي ٽولي مان آهين! مار، ڪيڏي نه وڏي ڳالهه! اسين وڪ وڪ تي بلڪ گرانٽ گرانٽ تي يزد ۽ يزديت کي سلام پيا ڪيون پوءِ به دعويٰ ته اسين عليءَ جا حبدار! حضور ﷺ فرمايو ته مان نبي انهيءَ ڪري موڪليو ويو آهيان جيئن ماڻهن جي اخلاق کي زور وٺايان. اخلاق جمع آهي خلق جو. معنيٰ نبوت جو مقصد ئي آهي خلق ۽ حسن سلوك. ٻي حديث شريف آهي ته بهترين ورثو جو توهان اولاد کي ڏئي سگهو ٿا سو آهي خلق ۽ حسن سلوك. اسين آهيون جو وتون وڙهندا ۽ گاريون ڏيندا ۽ وري اهڙن ماڻهن جي همت افزائي ڪندي کين سڏيون جيالا ۽ جوشيلا جوان. فردوسي چيو آهي ته، ”تقو برتو اي چرخ گردان تقو“ منهنجو پيڻو ابو عبدالحق وڪو رٿاڻڊر ايس. پي جو ڏاڍو جهانديد، سمجهدار ۽ ڏاهو ماڻهو آهي سو فردوسيءَ جي انهيءَ شعر جو ترجمو هيئن ڪندو آهي ته اڙي ٿڪ هڻي زماڻا پوءِ ٿڪ هڻي. اها اسانجي اعمال جي صحيح تصوير آهي. اسين شرمسار ٿيڻ بدران التو سڀيا وتون ۽ وتون ٻين تي

تتقيدون ڪندا. پاڻي خُلق ۽ حسن سلوڪ ته پري، صبر ۽ برداشت به ڪونه.
 نائين نيٺ نهار ته تون ڇا آهين. شاه سائين ته چئي ڏنو: اديون آئون الجھان. اسان
 مان هرڪو سقراط بڻيو وڃي ۽ وڏي وات وٺي ٻين جا پتڪا لاهيندو.

هو چوئي، تون مَر چؤ واتون ورائي،
 اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سر ڪائي،
 پاند ۾ پائي، ويو ڪيني وارو ڪينڪي. (شاه)

ته خُلق ۽ حسن سلوڪ آهي هيٺاهين وٺڻ، نهٺو ٿيڻ، جهيٺو ڳالهائڻ،
 منو ڳالهائڻ، ڪاوڙ ڪروڙ نه ڪرڻ، ادب لحاظ ۽ نهٺائيءَ سان پيش اچڻ،
 سهڻ ۽ برداشت جو مادو ڌارڻ، ٻين جي ڪم اچڻ، خدمت چاڪري ڪرڻ،
 هڙٿون وڙٿون خرچ ڪرڻ، ٻين جي سک لاءِ ڌڪ ڏسڻ ۽ قرباني ڪرڻ. پوءِ
 ڏسو ته ڪيڏو نه آندڻ ٿو اچي ۽ سڄو سک ماڻجي. بري سان ڀلو ڪرڻ ۾
 ڪيڏو نه سک ۽ آندڻ آهي سو ڪري ڏسو ته خبر پويو ته آندڻ ٿيندو چاهي؟
 مونڪي هن ڪيفيت ۾ غالب ٿو ياد اچي:

نه سٺو گر برا ڪهي ڪوئي، نه ڪهو، گر برا ڪري ڪوئي،
 روڪ لو، گر غلط چلي ڪوئي، بخش دو گر خطا ڪري ڪوئي.

غالب تي ڇا لکي ڇا لکجي، منهنجي نظر ۾ هو تمام وڏو شاعر ۽
 عظيم انسان هو. فقير منش، تعصب کان ڏور، رضا تي راضي، ڏکڻ ڏاکڻن ۾
 به شگفته، ڇا چئي ڇا چئجي. ڪنهن سان نه الجهندو. معاف ڪرڻ وارو پاڻ
 کي برو سمجهڻ وارو منهنجي خيال ۾ ته سڄو صوفي هو. جيتوڻيڪ رياضت
 جي منزلن ۾ ڪونه اڙيو، پر قدرت هن کي عملي طور رياضت جي سڀني
 منزلن مان گذاريو، پاڻ خبر اٿو ته غالب جو ديوان منهنجي سيرانديءَ کان پيو
 هوندو آهي. سندس هر شعر عجيب آهي.

بازيچہ اطفال هي دنيا ميري آڳي،
 هوتا هي شب و روز تماشا ميري آڳي.

ڏسو ته سهي هن ماڻهوءَ جي عظمت، سولن سادن لفظن ۾ ڪيڏي نه
 وڏي ڳالهه ڪري ڇڏيائين. سندس هر هڪ بيت لاجواب آهي. فرمائي ٿو:

غالب بُرا نه مان، جو واعظ برا ڪهي،
 ايسا پي ڪوئي هي، سب اڇا ڪهي جسي.

ٻئي هنڌ چوي ٿو:

جب توقع هي، اٺ گني غالب،
ڪيون ڪسي ڪا، گلا ڪري ڪوئي.

هي ڳالهيون غيب مان ڪنهن تي القا ٿيون ٿين. ڪنهن ڪانديري ڪرڙ جي مجال ناهي. منهنجو ايمان آهي ته عظيم شاعر يا اديب اهو ٿيندو جو اول اله لوڪ هوندو. اهوئي اهڙين بلندين کي پهچي سگهندو. هڪڙا پٽائي گهوت جهڙا اله لوڪ ۽ ٻيا اهي جن تي ڪي گهڙيون اها مخصوص ڪيفيت طاري ٿي وڃي ٿي. خلوص اخلاق، هڏ ڏوڪي ٿيڻ، اونو ڪرڻ، ظلم ۽ ظالم کي نندن بلڪ مخالفت ڪرڻ، مخالفت منفي جذبو نه آهي. حضور سائين پيڙهه فرمايو آهي ته، مظلوم ۽ ظالم جي مدد ڪيو. ظالم کي ظلم کان روڪڻ حقيقت ۾ ظالم توڙي معاشري جي مدد ڪرڻ آهي. غالب چيو، ”روڪ لو گر غلط چلي ڪوئي“. پٽائي گهوت چيو، ”ڪريو بري تي بچ“، پر رحمة اللعالمين سهڻي ۾ سهڻا الفاظ چيا ته، ظالم جي مدد ڪريو. هي آهن الاهيت جا جلوا. ڪيڏو به جبل جيڏو جالوت هجي ان جي اڳيان آڏول ٿي بيهڻ ۽ چوڻ ته آڏو ٽڪر ٿر. ڏيک ويڪ ۽ شهرت کان ڏور پهچڻ. اهي سڀ بنياد آهن چڱي ماڻهو ٿيڻ ۽ چڱي ليکڪ ٿيڻ لاءِ. موضوع نه ڪنڪ ۽ اسلوب جي جار ۾ قاسم جو ضرور ٿي ڪونهي. شاهه لطيف جا ٻه ٽي لفظ ڪٿو ته ان ۾ سڀئي فني خوبيون پائمرادو اچي ٿيون وڃن. اديبن آئون اڻڄاڻ، الا ڏاهي مڙيان، آڏو ٽڪر ٿر، ڇپون ڇپر ڪٽ، ڪني سانگو سر جو، ڪي گهوريس ڪيو گهڙن، هائيءَ هٿان هار، ڇا جي ڏنگو ڏينهن، تتي ٿڌي ڪاهه، ڌمڙجي ته به ڏٺي، ڏسو ته ڪيڏيون نه اثرائتيون آهن ۽ دانهون ۽ پڪارون آهن، زمين آسمان کي هيٺ مٿي ڪرڻ وارون، لفظ صرف به ٿي.

ڪٿان جو ڪٿي وڃي نڪتس، پر ڇا ڪجي چوڻو ته آهي. علامه آءِ . آءِ قاضي هر هفتي، سولجر بازار ڪراچي ۾ پنهنجي گهر ۾ ليڪچر ڏيندو هو. ڪراچي جا اڪثر پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو، هندو مسلمان پارسي ڪرستان سڀ ايندا هئا. مون پروفيسر ڊيو آرٽ به اتي ڏٺو. اسين ڪجهه، شاگرد دوست ايل . ڊبليو هاسٽل کان پيرين پنڌ ويندا هئاسين ۽ پيرين پنڌ موٽندا هئاسين. هالا نوان جو مرحوم ڊاڪٽر محمد اشرف ميمڻ هميشه کلندو رهندو هو، ڏاڍو ملٽسار، محبتي ۽ داناءُ ماڻهو هو. سوال پڇيائينس ته علامه صاحب

سڪن سان گڏ ساوا چو ٿا سڙن. ساون ڪهڙو گناه ڪيو؟ علامه صاحب چيو، ابا! انهن به گهوڙا گهوڙا ڪانه ڪئي. ننڍڙو سوال ننڍڙو جواب پر معنيٰ بي انت. سو گهوڙا گهوڙا ته ڪرڻي آهي. ماڻ مٿن ۾ ظلم سهڻ وارو خود ظالم ليکبو، حضور محمد مصطفيٰ ﷺ کان پڇيو ويو ته، يا رسول الله! ايمان ڇا آهي؟ ڪنهن ملان مولوي وارو جواب ڪونه ڏنائون. فرمايائون ته، ايمان اهو آهي ته جتي به غلط ڪم ٿيندي ڏسو ته ان کي بزورِ بازو روڪيو. ماڻهن سوال ڪيو ته يا رسول الله! ٻانهن جي زور سان روڪڻ جي طاقت نه هجي ته پوءِ؟ پاڻ فرمايائون ته، ٻئي درجي جو ايمان اهو آهي ته پوءِ ان ٿيندڙ ظلم کي زبان سان روڪيو. حضرت بيبي زينب سڳوري عليه سلمها ائين ڪيو ۽ اموي خلافت جي قلعي جون مضبوط ديوارون ڌوڏي ڇڏيائين. سنڌ جي وڏي ۾ وڏي انقلابي، مارئي به ايئن ڪيو ۽ مظلوم ماروڙن کي جاڳائي جهنگهڙي عمر جي بادشاهي ڪوٽ کي ڪيرائي ڇڏيائين.

ادا مسڪين کي، وهرا وڻي سانگيءَ سنڌي مصرع،
نماڻي نار آهيان پر وڏن جا وڻ وڃائيندس.

هي جو دهشتگردي، گولي، مار ڌاڙ، جلاڻو گهيرائو جو ڌاريو ڪلچر آيو آهي، اهو اسانجو ناهي. اهو اسان وٽ هندستان جي سرحد پريان نادر غزنوي ۽ غوريءَ جي اولاد ۽ چاڙهن امپورٽ ڪري آندو آهي. ڪٿن، ڪميئن ۽ ڪانفرن جو ڪلچر آهي. ڀلا هڪڙي بي هٿيار بيگناهه پٺيان پنجاهه جٽن جي لوڏ چريون ڪاتيون ۽ پستول کڻي پئي ته اهي ڪاٿر، ڪتا ۽ ڪميٽا نه چڻبا ته پيو ڇا چڻبو. مهرباني ڪري پاڻ کي اهڙي ڪانفرن ڪلچر کان بچائجو. ها، تياري ضروري آهي، خود بچاءُ، تنگ جو بچاءُ عين انسانيت آهي. مورچابندي ڪرڻ، مناسب دفاعي هٿيار رکڻ، سڌ ۾ سڌ ڏيڻ، پناهگاهن ۾ ويهي حملي آور کي حڪمت عملي سان هٽائي ڇڏڻ. اهڙي سکيا ۽ رٿابندي چپ چاپ ۾ ڪرڻ، ضروري بلڪ تمام ضروري ۽ وقت جي اهم ضرورت ۽ هر ڪنهنجو بنيادي حق آهي. باقي سنڌو ديش سنڌو ديش جي بي وقتي راڳڻي يا هنبوڇي هڻڻ آهي پنهنجي پير تي پاڻ ڪهاڙو هڻڻ ۽ دشمن کي اجايو موقعو ڏيڻ.

قوم اها ٿي زندهه رهي جنهنجو ڪلچر ٿو زندهه رهي. اسان جو وجود

اسانجي ڪلچر سان جڙيل آهي ۽ اسانجي ڪلچر جون پاڙون پختيون آهن. انهيءَ ڪري دل شڪستي ٿيڻ جي ڳالهه نه آهي. هي جو هر ڪو پریشان آهي ته سنڌ ۽ سنڌيت جو الائي ڇا ٿيندو، انهن لاءِ منهنجو پيغام آهي ته پنهنجي انهيءَ ڪلچر کي چنڊڙيا رهو، جنهن اسان کي هزارن سالن تائين قائم ۽ دائم رکيو آهي. غزنوي آيا، غوري آيا، قنڌاري، خراساني ۽ ايراني آيا ويندي يوناني ۽ سٿين قوم جا ماڻهو آيا جي سنڌي ٿي ويا. پٺاڻ ۽ بلوچ ته اسان کان وڌيڪ جوشيلا سنڌي ٿي ويا آهن. سٿين قوم ذات مٽائي سنڌي ٿي ويا. بني تميم، تهيمر ٿي ويا، وقاصي وڪا ٿي ويا. اهو اسانجو ميٺ محبت، عزت، آڌرڀاءُ ۽ مهل ڪمهل ڪمراڻو، وڏو هٿيار آهي، جنهن سان اسان هر ڌاريءَ قوم کي، سندس وطن وسارائي، سنڌي بلڪ نيٺ سنڌي بڻائي ڇڏيو آهي. افسوس صد افسوس جو اسان مهاجرن جي هڪ ننڍڙي گروهه کي اڃا پنهنجو نه ڪري سگهيا آهيون. مفتي منجهه ويهار ته ڪُل پوڻي ته توکان ڪهڙي ويڪ ٿي وئي آهي. ڊيل ڪارنيجي جو وڏو حقيقت پسند هو سو لکي ٿو ته جڏهن تنهنجي ۽ ٻئي ڪنهن جي وچ ۾ ڪوبه اختلاف ٿي پوي ته پاڻ کان پڇ ته مون ۾ ڪهڙي خرابي يا وڌ آهي. ان ويڪ کي درست ڪريو ته مهاجر اسان کان وڌيڪ پڪا ۽ جوشيلا سنڌي ٿي ويندا. گهڻا ته ٿي چڪا آهن باقي به ٿي ويندا.

لکڻ وينس وصيت ۽ لکي ويس نصيحتون ۽ ڀارتون. اڳيان ماڻهو به ائين ڪندا هئا، جيئن مٿي چئي چڪو آهيان ته حضور اڪرم ﷺ فرمايو ته، بهترين ورثو جو توهان اولاد کي ڏئي سگهو ٿا اهو آهي خُلق ۽ حسن سلوڪ ۽ ٻئي هنڌ فرمايو اٿائون ته، الله تعاليٰ سان محبت ڪيو ٿا ته پهرين انسانن سان محبت ڪيو. هاڻي توهين، ڌيئرو ۽ پٽ پاڻ جڄ ٿيو ته مون اهو ورثو توهان کي ڪيتري قدر ڏنو آهي. جي فيل ويو آهيان ته معاف ڪجو، جي ڪامياب ويو آهيان ته دعائون ڪجو.

زندگيءَ جي ڪا حقيقت ناهي. بس موت ئي هڪ حقيقت آهي، جنهن کي قبول ڪرڻو ئي آهي ۽ کيڪارڻو آهي. مان ته عرصي کان پاڻ کي ان لاءِ تيار رکيو اچان. انشاءِ الله کلي موڪلائينداسون. ٻي مزیدار ڳالهه ٻڌايانوَ، موت

به نج حقيقت نه آهي. شاهه سائين فرمايو ته مرڻا اڳي جي مٿا، سي مري ٿيا نه مات، جو ترجمو آهي ”مو تو قبل الموتو“ جا، قرآني حقيقت آهي. پر قرآن الحڪيم کي بار بار پڙهڻ سان مون جيڪي ڪجهه پرايو يا سمجهو آهي تنهن سان عالم سڳورا شامل راءِ ٿين ائين نه پر ڳالهه ته صاف پئي آهي. قرآن الحڪيم ۾ صاف صاف فرمايو ويو ته، ”اوهين مٿل هئا پوءِ توهان کي جياروسين. پوءِ توهان کي وري مارينداسين ۽ وري جيارينداسين“ اها ڳالهه ته چئي پئي آهي. مٿل هئا پوءِ توهان کي جياروسين. معنيٰ جيئن (ڄمڻ) کان اڳ به توهان هئا ۽ مرڻ کان پوءِ به هوندا. باقي جيئن مرڻ جو بڪيڙو ڇاجو. اسين هميشه هٿاسون ۽ هميشه هونداسون. هن ڌرتيءَ تي رڳو عارضي ظهور ٿيو جو بس اک پٽڻ ۽ اک ٻوٽڻ جو ڊرامو هو. صوفي فقيرن اڃا پوءِ ڪونه چيو ته اسين آدم ڪنون اڳي هٿاسين، سو مان مرڻ کان پوءِ به هوندس ۽ الله گهريو ته توهان کي ڏسندو ۽ ڄاڻيندو رهندس. مونکي توهان جي دعائن جي ۽ نمازن جي ضرورت هوندي جا دل کولي ڏجو. حضرت علي عليه السلام فرمايو ته، ”ماڻهو ننڊ ۾ آهن مرندا ته ڄاڳي پوندا.“ مان به نيٺ ”ڄاڳي پوندس جڏهن سنڌ آزاد ٿيندي.“ اهو منهنجي قبر جو ڪتبو آهي.

وصيت ڪبي آهي مال ملڪيت لاءِ سا ته مون وٽ ڪانهي. منهنجو سرمايو توهان آهيو ۽ مون سڄي سيڙپ توهان ۾ ڪئي. ان ڪري گهري ٿو وٺان ته پيار پينر مٺ محبت سان رهجو ۽ ڏکڻي وقت ۾ هڪٻئي جي ڪم اچجو. بدر توهان ۾ سيني کان وڏو آهي ۽ هوشن به تمام وڏو ماڻهو ۽ خوبين جي ڪاڻ آهي. هڪ دوست ويٺي بدر جون خوبيون ڳٽايون، مون کيس اڌ ۾ روڪي چيو ته اهڙي ڪا خوبي ٻڌاءِ جا بدر ۾ نه آهي.

ماڻ ٿي مَ ڪرڻ لڳو. سو اهو منهنجي چوڻ اٿو ته بدر توڙي شاهده، جا خدمت خلق ۾ سڀ کان اڳري آهي ۽ وڏي پيڻ آهي انهن کي مون جهڙي عزت ڏجو، ڪوبه مسئلو ڪڙو ٿئي ته انهن جي راءِ وٺجو ۽ ڪوشش ڪري مڃجو. اولاد جي معاملي ۾ الله سائين مون تي تمام مهربان رهيو آهي. شل اها مهرباني ۽ احسان قائم ۽ دائم رهي، ڇا اظهر ڇا اظهر ڇا ساجد ڇا رابيل ۽ ڇا ته شبنم آهي. الله واري ۽ روحاني فيض واري. ان لڙهيءَ ۾ پويل

رهندو ته ڏک نه ڏسندو.

مون تي موت جون ڪي تاريخي القائون آهن، پر اهو ڳجهه جو مسئلو آهي. الله بهتر ڄاڻي ٿو. ايترو چئي ٿو ڇڏيان ته وفات ڪهڙي تاريخ به ٿئي، منهنجي وريسي 26- مارچ تي ملهائجو، پنهنجي ماءُ سان گڏ ۽ ٿي سگهي ته سندس ڀر ۾ دفن ڪجو. اجايو خرچ ڪرڻ جو ضرور نه آهي. ڪفن منهنجي پراڻي احرام جو ڌڄوم. جيئرن کي نئين ڪپڙي جي وڌيڪ ضرورت آهي. ڪفن، دفن، قبر ۽ ماني ٽڪي تي خرچ منهنجي پيشن جي پئسن مان ڪجو. زندگيءَ تي اعتبار ڪونهي انهيءَ ڪري مان خالي چيڪ تي صحيح ڪري ڇڏيندو آهيان ساجد کي خبر اٿو ۽ هو پئسا ڪڍائي وٺندو ڪو گهڻا ڪونهن پندرهن ويه هزار هوندا.

پينرون اڪثر چونديون آهن ته اسان ڀائرن کان حصو ڪونه وٺنديون سين. اهو قطعي غلط آهي. حق ڇڏڻ آهي هڪ خراب رسم کي جنم ڏيڻ ۽ هتي ڏيڻ ۽ پڻ جاهلن کي هڻي ڏيڻ جو سماج ۽ معاشري کي بگاڙڻ جو موجب بڻجي ٿو ۽ هزارين گگدامن جا حق لوڙهجي وڃن ٿا. مڙن ۾ به مڙس اهو جو پنهنجو حق نه رڳو گهري وٺي پر وڙهي به وٺي، نه ته اشرافن توڙي ڪمزورن ۽ هيئن سان نسورو ناحق ٿيندو.

پيو اهو ته منهنجي لاش کي پاڻ قبر ۾ لاهجو. ٻئي کي هٿ لائڻ نه ڏجو. انهيءَ تجربي مان گذرڻ ضروري آهي. ڪا مهل نه ڪنهن جهڙي. الله پناهه ۾ رکي. هي جو قرباني جي بڪر تي پاڻ سير وجهڻي آهي انهيءَ جو مطلب ۽ فلسفو به اهو آهي. تجربي مان عملي طرح پاڻ کي گذارڻو آهي. اڳڙيو ٿيڻ آسان نه آهي.

اجڪله اخبارن ۾ آخري ديدار طور لاش جو فوتو ڏيڻ ٿا جون مونکي پسند نه آهي. فوتو ڏجي ته سٺو هٿاش بشاش چهري وارو، باقي بيجان بي روح منهن ۾ ڇا رکيو آهي. شرعاً جائز هجي ته مان هوند مثل جو ميڪ اپ ڪريان، جو هوئن ته غير ضروري آهي. باقي غسل ڪانپوءِ ڏاڙهي جا وار ڀڄي لڙڪي ٿا پون انهن کي ڦٽيءَ سان نه ته به آڱرين سان مٿي ڪري ڇڏجي.

توهان ڪو ڏک غم، گريه زاري نه ڪجو، ڪلمي توحيد ۽ درود

شريف جو ورد ڪجو. مان موت سان ڪافي مانوس ٿي ويو آهيان ڪا ڳالهه نه آهي. بس اهو سمجهو ته دنياوي موت، وري جيارڻ جو وسيلو آهي. مال ۽ موت جي مامري ۾ وڇڙي اصل ڳالهه ته وڻين مان وهي وئي. مون چوڻ ائين پي چاهيو ته هيٺاهين وٺو ۽ لاهن چاڙهن کان مٿاهان ٿي سالم دماغ ۽ سوچ قائم رکجو. من مڃت سان رهو. پنهنجن پراون، پاڙي وارن توڙي مخالفن سان به منو هلو. ڪنهنجي به دل نه رنجائجي. آئت ڏجي، آئي ويل ڪم اچجي، هڙئون وڙئون ڏجي، مالڪ منو ته اهو آهي جو ڏمجي ته به ڏئي. مال ميڙڻ جي محبت، مان مرادا کي ڪاٺي ڪوڪلو ڪري ٿي ڇڏي. لالچ ۽ لوپ جو پيٽ پرڄڻو ٿي ڪونهي. مان اينتي ڪريشن جو چيئرمين رهيو آهيان. اعليٰ سطحي ميٽنگن ۾ چيو ويندو هو ته پگهارون وڌائجن ته رشوت ختم ٿي ويندي. ميٽنگن ۾ ويٺل صاحب لکن ڪروڙن جا مالڪ هئا ته به جرڪن وانگر وات ڦاڙيو ويٺا هوندا هئا. جيڪي آيو سو هڙپ. اميرالمؤمنين حضرت علي عليه السلام جن فرمايو ته دنيا جي وقعت مون وٽ ائين آهي جيئن بڪريءَ جي نڪ جي غلاظت (خطبه شقشقه). ادبي لحاظ کان ڏسو ته به ڪيڏي نه تڙ تشبيهه آهي بڪري حلال جانور آهي ان ڪري حرام يا نجس نه آهي. ته به بڪري جي نڪ جي غلاظت اهڙي ڪريهه آهي جو هٿ لائڻ ته ڇا رڳو ڏسڻ سان به پُجان ايندي ۽ حضرت اميرالمؤمنين دنيا کي ان کان به گهٽ وقعت وارو ڪوٺيو. جڏهن ذهن ۾ اهڙي تبديلي ايندي ته رشوت ازخود ختم ٿي ويندي، حضور ﷺ جن جي حديث مطابق ته رشوت ڏيندڙ ۽ وٺندڙ ٻئي لعنتي آهن. رشوتي ڪاموري کي پري ڪچهريءَ ۾ رڳو زبان جا ڪهاڙا وهائجن ته پاڻهڻي چرڪندو ۽ بيڙو ٿيندو ۽ حشر ڪندو. عزت نفس به ماڻهو نيٺ ڪيتري ڊاڍ تي لڳائيندو. هزار، پنج هزار، لک، ڏهه لک پر جيڪڏهن ڪو حرامي ڪامورو چوي ته زال يا ڌيءَ آئي ڏي ته پري ڪچهريءَ ۾ لاهي موچڙو ڪونه وٺيس. تنهنڪري عزت نفس جي اصول تي قائم رهي هڪ ڪارو پئسو به ڏيڻ کان انڪار ڪجي. نه رڳو رشوت پر هر اصول ۽ حق تي ماڻهو اڏول ٿي بيهي رهي ته سڄو سماج ٿي سڌري پوي ۽ سڀ غلط ڪاريون ختم ٿي وڃن. رڳو پيار، محبت، ضمير جي سچائي ۽ خير خواهي ڪبي. مون پنهنجي زندگي ۾ هڪ ئي نعرو سوچيو ۽ ڏنو آهي ۽ اهو آهي ”خير خواهي“.

هندو مسلمان، ڪرستان، پارسي، پنجابي، مهاجر سڀ جو خير ۽ سڀ جي خير خواهي ڪيو، سوچيو ۽ وڏي واڪ چئو. اهو اٿو منهنجو آخري پيغام ”خير خواهي“.

آخر ۾ هڪ ننڍڙي گهرو ڳالهه، توهان اها ڳالهه ضرور محسوس ڪئي هوندي ته مان پٽن کان وڌيڪ نياڻين سان مانوس آهيان. هونءِ عورت جي عزت ڪرڻ، ڪو آڊجڳاد، کان مون ۾ ۽ منهنجن وڏن جي رت ۾ ڀرپور انداز ۾ ڀريل آهي. آغا احد جان مرحوم جو علم جوتش جو تمام سٺو ڄاڻو هو ان ڪنڊلي ناهي حساب لڳائي مون کي چيو هو ته تنهنجي طبيعت ۾ عورت ذات جي عزت ۽ خير خواهي نهايت عجيب ۽ حيرت انگيز طور ڀريل آهي. حضور سائين ٽيٽو جن به پنهنجي نياڻين، ٿڃ شريڪ پينرن ڀائرن ۽ ٿڃ پاريندڙ ماءُ سان نهايت عزت احترام ۽ پيار سان پيش ايندا هئا. مختصر ڳالهه اها ته پينرن سان نهايت عزت احترام سان پيش اچجو. جيئن ماءُ کان وڌ ڪوبه اولاد جو وڌيڪ سڄڻ نه آهي تيئن پيڻ کان وڌ ڀاءُ جو ڪو سڄڻ ناهي. ڀلي پنهنجي زالن کان پڇي پڪ ڪيو ته ايئن آهي ڪر نه. پينرن ۾ به توهانجي وڏي پيڻ شاهده هڪ شاهڪار آهي. منهنجي خيال ۾ منهنجيون ۽ توهان جي مرحوم ماءُ جون سڀ خوبيون خاميون ڀرپور طرح منجهس موجود آهن. سندس عزت ڪندا چوڻ وٺندا ۽ مشورو ڪندا ته لاپ پرائيندا. اهو به ياد رکندا ته توهانجي تنهي پينرن ۾ روحاني قوتون آهن. سندن خوشين ۽ رنج ۾ شامل حال رهندا ته توهانجو فائدو آهي. سندن رنج ڪڏندا ته نقصان ڏسندا. وڏو ڀاءُ ڀيءُ برابر ۽ وڏي پيڻ ماءُ برابر. اها ڳالهه نه وسارجو.

چوندا آهن ته به ڀائر تيون ليکو. ائين به چوندا آهن ته ڀائرن سان ڪهڙا ليکا. ٻئي چوڻيون سچيون آهن ۽ منجهن تضاد نه آهي. بس هر ڳالهه کي جدا بيهاري ڇنڊڇاڻ ڪري ليکو ڪبو ته اهو موزون ۽ صحيح هوندو ۽ غلط فهمي پيدا ٿي نه ٿيندي. ان کان پوءِ جيڪڏهن ڪو ڪس کائي عفو يا احسان ڪري ته اهو افضل آهي. وٺڻ واري هٿ کان ڏيڻ وارو هٿ بهتر آهي. پر احسان ڪندڙ وساري ڇڏي ۽ جڻائي نه، ۽ جنهن تي احسان ٿئي ان وٽ مڃوتي به هجي ۽ جڻائيندو به رهي ته پوءِ محبت ۽ عزت وڌندي رهي ٿي.

منهنجي روزمره جي استعمال جون شيون ڀلي توهانجون پينرون کڻن.
توهان وٽ رلي وينديون. منهنجا وڳا توهان پائيندا ته مونکي خوشي ٿيندي نه
ته خيرات ڪري ڇڏيندا. ڪتاب، ڪاغذ ۽ خط بدر جي امانت آهي.

مون ڪو اهڙو عمل ڪونه ڪيو آهي، جنهن لاءِ شرمسار هجان
(ڪڇايون ٿڪايون الله معاف ڪندو). سڀ سان چڱو، سڀ سان ڀلائي
ڪئي اٿم. ڪڏهن سمجهوتو يا سوديبازي ڪانه ڪئي اٿم. ضمير کي مرڻ
ڪونه ڏنو اٿم. سڄي عمر ڏکيو سکيو گذاري، جهيڙيندو رهيو آهيان. ارڏو به
رهيو آهيان ته اڏول به. الله عيب ڏکيندم. پوئتي ڪڏهن ڪونه هٽيو آهيان.

اڳي پوءِ مران، مر مران مارڳ ۾ (شاه)

جڳ جهان ڏي خير. سنڌ ڏي خير. سنڌ واسين ڏي خير.

جمال ابڙو

25- سيپٽمبر 1994ع

ڏينهن آچر

ڪراچي.

سانگي قوم

اسين ذات جا سانگي آهيون. سانگي وڏي ۽ زورآور قوم آهي. هونئن ته سڄي سنڌ ۽ پنجاب ۾ پکڙيل آهي پر سندن ڳڙه لاڙڪاڻو ضلعو آهي. اسانجو سردار مير صاحب سڏبو آهي. اسانجو موجوده سردار مير غلام محمد خان سانگي (جو تازو وفات ڪري ويو) سو اسانجي نامياري سردار مير غلام محمد خان سانگيءَ جو ڏوهتو هو. ڇاڪاڻ ته کيس پٽائو اولاد ڪونه هو. سندس زورآوري سڄا ۽ شان مان جا قصا ڪهاڻيون مشهور آهن. لاڙڪاڻي ضلعي ۾ گهڻيون زمينون به سانگين جون آهن. ڪلهوڙا فقير جڏهن پاور ۾ آيا ۽ پيري مرشديءَ جو سلسلو شروع ڪيائون ته جيڪا ڀلي زمين ۽ باغات گهاڙ واه جي ڪناري ڏسن ته مرشد سڳورو پڇي ته، ”اي زمين ڪنهن دي اي“ ته ويچارو سانگي مريد چوي ته ”سائين تڙاڏي ملڪيت اي“ ته مرشد سڳورو به هڪدم مريدن کي چوي ته بابا! وڃي قبضو ڪريو. پوءِ جڏهن سانگين اکيون پٽيون ته ٻڙ ٿي بيٺا. ڪلهوڙن سان جنگيون ڪيائون. ميان شاهل محمد جي مٽي لاهي ويا جنهن جي مقبري ۾ رڳو سندس ڍيري پوريل آهي. سندس مٽي لاهڻ وارو جلال ابڙو سانگي هو. هيءُ عام روايت زبان زد عوام آهي، تاريخي حوالو ڪونه اٿس. باقي اها تاريخي حقيقت آهي ته سمن جي حڪومت جو تختو اونڌو ٿيڻ کان پوءِ سما ابڙا لاڙ مان هجرت ڪري اتر ۾ ٽلتيءَ کان وٺي ڳاها، شڪارپور، ويندي بلوچستان ۾ سبي ڍاڍر ۽ ڪڇي ۾ پکڙجي ويا. مونکي مرحوم سردار رند، بلوچ ۽ گهگهي پاڻي سڏيندو هو. ڇاڪاڻ ته بلوچستان جا ابڙا بلوچ سڏبا هئا، مونکي سردار محبوب علي خان مگسيءَ پاڻ چيو ته ادا! اسين مگسي به ابڙا آهيون، پر بلوچستان ۾ پنهنجي رياست (جهل مگسي) هڻڻ سبب بلوچ سڏجڻ ٿا. هنري پاتنجر به ابڙا ۽ مگسي هڪ شاخ ۾ گڏيا آهن تاريخي حادثات جي اٽل پتل ۾ ايئن ٿيندو آهي. سومرا به حڪومت وڃائڻ کان پوءِ اتر طرف آيا ۽ ڏنڌن پٺيان ذاتيون سڏايائون جيئن ڪٽي، نيرولي، ڪنهنباڻي، واڍا ۽ ڊڪڻ. ڊڪڻ ۽ عيسائي ته وڏا زور وارا زميندار ٿيا جن مان خان بهادر محمد پناه ڊڪڻ مشهور آهي، جڏهن سومرا ۽ سما ابڙا اتر طرف آيا ۽ طاقتور قومون ثابت ٿيا ته انهيءَ سڄي علائقي کي

نلتيءَ کان وٺي ڳاها (شڪارپور) تائين روياء جو علائقو سڏيو ويو. ان کي چانڊڪا سڏڻ غلط آهي. اهو روياء جو علائقو هو، جنهن ۾ سڀ، سومرا ۽ سما ابڙا هئا. خود مخدوم بلاول ۽ دوله دريا خان ۽ سندس پٽ محمد خان، منڻ خان ۽ امير سارنگ اتي رهيا ۽ وڏا زميندار هئا. دوله دريا خان جو علائقو باغبان ۽ ڳاها يا ڪاهان سڏبو هو. ڳاها نج ابڙا آهن اهي مغلن سان وڙهندا آيا ۽ ڪڏهن به کين سک سان ويهڻ ڪونه ڏنائون. تاريخ مظهر شاهجهاني ۾ مصنف يوسف ميرڪ صاف لکيو آهي ته، سميجن ابڙن اسان کي سخت تنگ ڪيو آهي ۽ اهي ”سانگي نياڳا“ به ابڙا آهن. ”اها مغلن جي حڪمت عملي هئي ته سانگين ابڙن جو زور ڀڄڻ لاءِ چاندين کي وڏيون جاگيرون ڏئي روياء علائقي (ضلعي لاڙڪاڻو ۽ دادو) ۾ ويهاريائون ته جيئن مقامي ماڻهن جو زور ڀڄي. اهو ٽڪراءُ اڄ تائين قائم آهي. سانگي اڄ تائين بلوچن، جتوئي ۽ ڏاهاڻين سان ڪونه ٺهن ۽ هڪٻئي سان وڙهندا اچن. سانگين ۽ ابڙن جو ڪلهوڙن طرفان وڙهڻ به انهيءَ مامري جو حصو آهي جو سڀ گڏجي مغلن سان وڙهيا ۽ نيٺ کين تڙي ڪلهوڙن کي جيڪي مرشد هئا حڪومت ڏياريا. ڪلهوڙن جو وڏي ۾ وڏو بهادر سپهه سالار شاهه بهارو به ابڙو (جهنجي يا جهنجڻ) هو ۽ اڄ به سندس مقبري جو گادي نشين علي اڪبر ابڙو آهي ۽ سندس مقبري جي چوڌاري دودائي تائين سانگين جا گهر ۽ زمينون موجود آهن. جلال خان ابڙو ۽ مير خان ابڙو به ڪلهوڙن جا فوجدار هئا. مير واه، مان سمجهندو هئس ته ميرن جو ڪٿايل آهي پر ڪاغذ ۽ ڪتاب اٽلاڻ ڪان پوءِ پتو پيو ته مير واه مير خان ابڙي جو ڪٿايل آهي. مولانا غلام الرسول مهر پنهنجي ڪتاب ”تاريخ ڪلهوڙا“ ۾ به ٽي دفعا غلط ورجايو آهي ته گهاڙ واه ڪلهوڙن ڪوٽايو ۽ زراعت کي زور وٺايائون. وري اتي جو اتي لکي ٿو ته گهاڙ واه جي ٻنهي ڪپن تي سانگين ۽ ابڙن جون سرسبز ۽ شاداب زمينون ۽ باغات هئا، جي گهاڙ واه ڪوٽايو ٿي ڪلهوڙن ته ان جي ٻنهي ڪپن تي اڳواٽ ٿي سانگين ۽ ابڙن جون سرسبز ۽ شاداب زمينون ۽ باغ ڪٽان آيا. مان اڳ به چئي آيو آهيان ته دوله دريا خان واري علائقي کي چوندا ٿي هئا باغبان. جا ڳالهه تاريخي ڪتابن ۾ بغير شڪ ۽ شڪي جي موجود آهي! سما، سميجا، ابڙا چنڀهه (چنا) ۽ پنهور گهڻو اڳ ان علائقي ۾ زور آور زميندار ۽ سردار موجود هئا. ڏسجي ٿو ته مولانا مهر صاحب جاءِ واردات جو معائنو ٿي نه ڪيو

آهي نه ته عقل جو اندو به ڏسي سگهي ٿو ته گهاٽ هڪ قدرتي نانگ وانگر ور وڪڙ کائيندڙ ڦاٽ آهي نه ڪو هٿرادو ڪوتابل واه. مان ڪو ڪلهوڙن کي گهٽ ڪونه ٿو چوان. اسان سندن حڪمت عملي، شجاعت ۽ مسلسل جدوجهد جا قائل آهيون، جن ارغونن ۽ مغلن جي ظلمن کان سنڌ کي نجات ڏياري، پر حقيقتون ته حقيقتون آهن ۽ تاريخ ۾ قلمبند آهن. لاڙڪاڻو ته اڳئي مهذب ۽ ساهه سيباڻو هئو ۽ اڄ تائين پهڪو آهي ته هجيئي ناٿو ته گهر لاڙڪاڻو. جيتوڻيڪ سکر وڏو شهر، تجارتي مرڪز ۽ گاديءَ جو هنڌ هو ته به ان کي اها شهرت ۽ عزت نه ملي. اتلو توڪ وچان چوندا هئا، ”هل ڙي ساڪرو“ معنيٰ واپاري ذهن وارو.

اچون ٿا تاريخي حقيقتن تي، مون ته مٿي ائين چيو آهي ته اسين ڪلهوڙن جا ٿورائتا آهيون جو اسان کي ڌارين جي غلاميءَ کان نجات ڏيارائون، پر مولانا غلام الرسول مهر ڪتاب ”تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور“ جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته، ”بنگال ۽ دکن وانگر هي پرڳڻو (سنڌ) مرڪز يعني دهليءَ کان گهڻو پري هو تنهنڪري مرڪز کان الڳ ٿي رهڻ لاءِ ائين ڪرڻ وڌيڪ اسان هو. سنڌ جو سمورو ضابطو هونئن به اتي جي رهاڪن جي هٿن ۾ اچي چڪو هو. ان طرح سنڌ کي عملي طرح خود مختياري جو درجو حاصل ٿي چڪو هو ۽ ان جي مرڪز سان وابستگي رڳو رسمي وڃي رهي هئي. سنڌ جا اهي رهاڪو ڪلهوڙا هئا جن پيري مريدي جي ذريعي ڪافي شهرت ۽ اثر رسوخ حاصل ڪري ورتو.“

ڪلهوڙن کي سنڌ جا رهاڪو سڏي پوءِ مولانا صاحب چيو آهي ته ڪلهوڙا اصل ۾ عباسي آهن. ان لاءِ ڪوبه دليل نٿو ڏئي سواءِ انهيءَ جي ته خود ٽالپرن ۽ فلاڻن فلاڻن کين عباسي ڪوٺيو آهي. ٽالپر ته سندن مريد هئا. مولانا خود پاڻ صفحي 43 ۽ 44 تي لکي ٿو ته، ”مرآت“ ۽ ”جواهر“ ٻئي تاريخون ڪلهوڙن ۽ دائودپوٽن جون لکايون آهن ۽ اهي سندن عباسيت جون دعويٰ ڏيکارن، انهن جي پيش ڪيل شجرن کي قبول ڪري نٿو سگهجي.“

برتن لکي ٿو ته، ڪلهوڙا اصل ۾ سنڌ جي قوم هئا ان ڪري سمجهڻ گهرجي ته هو هندن مان مسلمان ٿيا. جڏهن هن خاندان امتياري درجو حاصل ڪيو تڏهن پنهنجي عباسي هجڻ جي دعويٰ ڪرڻ لڳا. مگر عالمن جي نزديڪ سندن عباسي هجڻ جو شجرو ناڪامياب ثابت ٿيو (جنهن جي تصديق

مولانا مهر به ڪئي آهي). انهيءَ تي ڪلهوڙا ”سهر خطيبه“ پنهنجا ماڻهو موڪليا ته جيئن اتان جي بزرگن وٽ جيڪي خانداني شجرا ۽ دستاويز موجود هئا تن جا نقل ڪري اچن. بزرگن ايئن ڪرڻ کان نٿايو ته ڪلهوڙن نه رڳو انهن جون جاگيرون ضبط ڪيون پر سندن ڳوٺن کي تباهه ڪري ڇڏيو ۽ ٽامي جون اهي تختيون پاڻ سان ڪٽائي ويا جن تي شجرا اڪريل هئا ۽ اهڙيءَ ريت هو حضرت عباس جو اولاد بچي ويا ۽ پير مرشد سڏجن ۾ آيا. (برتن صفحو 410 - سورلي صفحو 25، مولانا مهر صفحو 45)

ڪلهوڙا عباسي آهن ته اسانجون اڪيون ٿڌيون. ڪنهن کي ڪهڙو اعتراض، پر هڪ ڳالهه جا مون شروع ۾ چئي سا ثابت ٿي ته ڪلهوڙن جي حڪمت عملي هئي مذهب جي نالي ۾ ڏاڍ سان سياسي اثر رسوخ حاصل ڪرڻ. تاريخ ۾ ائين ٿيندو آيو آهي ۽ اڄ به مذهب جي نالي ۾ ڏاڍ ۽ جلاڻو گهيراڻو جي سياست هلي پئي ڪلهوڙو هجڻ ڪا گهٽتائي ڪانهي ۽ باعزت ۽ خوددار خاندان ماڻهو اڄ به ڪلهوڙو سڏائيندا اچن. خود ميان آدم شاهه ڪلهوڙو مشهور آهي ۽ پڻ ميان يار محمد ڪلهوڙو ۽ سندن خلف مان وڏو بزرگ ميان نصير محمد ڪلهوڙو. اسان جي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ نوق ميرو خان جا زميندار ڪلهوڙو سڏائين. ڳوٺ وليد جو چڱو مڙس ڪامريڊ علي محمد (بيگم اشرف عباسيءَ جو ڀاءُ) ڪلهوڙو سڏائيندا هو ۽ اخبار ڪيندو هو ”آواز ڪلهوڙا“ قنبر تعلقي ۾ ڳوٺ آبڙي، ديهه به آبڙي، پر زمينون سڀ ڪلهوڙن جون ۽ سندن چڱو مڙس وڏيرو غلام حيدر ڪلهوڙو ۽ اڄ ڪلهه وڏيرو محمد عثمان ڪلهوڙو. هڪ خانبهادر ڪلهوڙو به ٿي گذريو آهي جو مون پاڻ ڏٺو. منهن تي اڃا چٽيءَ جا داغ هئس. وڏو شانائتو شريف ماڻهو هو. ان وقت جو گورنر سر لانسيلٽ گراهم به سندس دعوت تي آيو هو.

مون ڳالهه پئي ڪئي سانگين ابڙن جي ۽ وڃي ڪلهوڙن تي پهتس. ڇا ڪجي تاريخي حقيقتون ته لڪائي ڪونه سگهبيون. جيڪڏهن حوالا ڏيڻ شروع ڪيا ته ڊيگهه ٿي ويندي. مون ان سلسلي ۾ جن ڪتابن تان مدد ورتي آهي انهن مان ڪي خود ڪلهوڙن جا مداح هئا. مثلاً: تحفة الڪرام، هيوز، ايٽڪش، پوسٽنس، لب تاريخ سنڌ، ڊيوڊسٽن، مرزا قليچ بيگ، نامه نغز وغيره.

مون گهڻو تڻو مولانا غلام الرسول مهر جي ڪتاب تاريخ ڪلهوڙا ۽

مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب ”قديم سنڌ ۽ سمن جي حڪومت“ تي پاڙيو آهي ۽ پڻ تحفة الڪرام تي. نام نغز وارو لکي ٿو ته شاهل محمد
 ”اراضي به سانگين ابره به جبر گرفت و داده عزيزان کبر“

يعني زمينون سانگين ابڙن کان ڏاڍ سان وٺي پنهنجن عزيزن کي ڏنائين. هيءُ ڪتاب شاهنامي جي طرز تي باغ علي ”خائف“ جو ڪلهوڙن جي تعريف ۾ لکيل آهي ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ لکيو ويو تنهن ڪري ان کي ڪوڙو نٿو چئي سگهجي. جلال خان ابڙي جو واقعو به ”مرآت“ ۾ تفصيل سان آيل آهي، جنهن جو ذڪر مولانا غلام الرسول مهر پنهنجي ڪتاب تاريخ ڪلهوڙا ۾ صفحي 141 تي ڪيو آهي ته ڪيئن ميان الياس جي سوال ۽ جلال خان ابڙي جي جواب تي ڪلهوڙن فقيرن ڪڍي ڳنڍ ٻڌي ته جلال خان سموري زمين بينل فصل، ڍور ڍڳا ۽ بچ توڙي ڪيتيءَ جو سامان مرشد کي نذراني ۾ ڏئي ڇڏيو. ”ماثر الامراء“ جو مصنف به جلال خان جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته ”ابڙا قوم قديمي زماني کان سنڌ ۾ زمين جي مالڪ رهندي ٿي آئي.“ تحفة الڪرام“ وارو لکي ٿو ته هن واه (گهاڙ واه) جي ٻنهي ڪنارن جي زمين سانگي ۽ ابڙا قومن جي هئي جن کان ميان شاهل محمد خريد ڪري پنهنجي اولاد ۽ ڀائرن ۾ ورهائي. خان بهادر خداداد خان لکي ٿو ته ميان صاحب سانگي ۽ ابڙا قوم کان سندن زمينون ڪسي ورتيون انهيءَ ڪري ميان صاحب ۽ انهن قومن ۾ هٿيار بند لڙائي لڳي. سيد علي محمد راشدي به لکي ٿو ته، سانگي ۽ ابڙا قومن کان زمينون ڪسي ورتائين، جنهن تان آخر لڙائي لڳي. سين لکي ٿو ته، ”واھ (گهاڙ واه) جي ٻنهي ڪپن تي سانگين ۽ ابڙن جون زمينون هيون سي ڪانئن ڦري پنهنجن ڀائرن کي ڏنائين. ابڙن جي سردارن ڄام صديق ۽ جلال خان ٻين زميندارن کي پاڻ سان ملائي ساڻس لڙايون ڪيون. گولڊ سمٽ به ساڳيو ئي بيان ڪيو آهي. ظاهر آهي ته زمين خريد ڪرڻ وارو قصو بلڪل هٿرادو ۽ ميان صاحب تي ڍڪ ڍڪڻ جي مترادف آهي. مولانا غلام الرسول مهر چنڊچاڻ ڪري صفحي 144 تي لکي ٿو ته، انهيءَ سلسلي ۾ سانگي ۽ ابڙا قوم سان سندس اختلاف وڌي ويا، جنهن آهستي آهستي لڙائيءَ جي صورت اختيار ڪئي، ابڙا قوم مان ڄام صديق ۽ جلال خان مريديءَ جا سمورا حق وساري ڇڏيا ۽ ڪيتريون ئي لڙايون لڳيون ۽ ڪنهن هڪ لڙائي ۾ ميان صاحب قتل ٿيو.“ هيگ جو بيان آهي ته، ”ڪلهوڙن جو هيءُ شيوو

هندو هو ته جارحانه حرڪت ۽ قرمار سان گڏوگڏ پوک جي ڌنڌي ۾ سخت محنت ڪندا هئا. ”هنگ به ساڳي غلطي ڪندي لکي ٿو ته، هنن گهاڙ واه ڪوتايو. ڪوبه ڌي عقل ماڻهو اها ڳالهه ڪونه مڃيندو ته گهاڙ واه ڪوئي ڪوتايو واه آهي. جي گهاڙ واه ڪلهوڙن جو ڪوتايو هجي ها ته ان جي ٻنهي ڪپن تي سانگين ۽ اٻڙن جو سرسبز پوکون اڳ ۾ ئي ڪيئن هجن ها.

مرزا قليچ بيگ ڪلهوڙن بابت لکندي چوي ٿو ته، ميان اوڍائو ساري خاندان جو وڏو هو. سندن پوئين جو شجرو هيٺين طرح ٿو لکي:

ٿل، پيل، چينو، محمد، ابراهيم عرف ڪلهوڙو خان، هاشم، راتو، طاهر خان، سهب، ڪاجن، آدم شاهه، دائود الياس، شاهر محمد، ميان نصير محمد، يار محمد، ڪلهوڙو، تحفة الڪرام، نامه نغز، مرآت، دولت عباسيه ۽ جواهر عباسيه به ائين ئي چون ٿا.

انهن مان هر هڪ صاحب جو ذڪر ڪبو ته وڏي ڊيگهه ٿي ويندي. ان ڪري مان صرف چند حوالا پيش ڪيان ٿو.

تحفة الڪرام وارو صاحب لکي ٿو ته:

هن خاندان جو پهريون بزرگ ميان اوڍائو نالي هو، جو ڪيچ مڪران پهتو ۽ پيري مريديءَ جي طريقي سان هڪ وڏي جماعت سندس معتقد بڻجي وئي. هن جو اولاد پڻ اوڍائي جي لقب سان مشهور ٿيو. سڀ تاريخون انهيءَ ڳالهه تي متفق آهن ته ڪلهوڙا اصل ۾ اوڍائو فقير آهن. انهن مان هڪ ابراهيم، ڪلور جبل تي رياضتون ڪيون جنهن ڪري سندس پويان ڪلورا يا ڪلهوڙا سڏجڻ ۾ آيا. اهو ڪلور ڪوٽ اڄ به ميانوالي ڀرسان موجود آهي. ائين هو ميان ۽ ڪلورا ٿي ويا. سنڌ ۾ ۽ سنڌي زبان ۾ ڪلور جي معنيٰ ته هرڪو ڄاڻي ٿو. شيخ صادق علي صاحب پنهنجي تحقيقي ڪتاب ”سنڌ، بلوچستان ۽ افغانستان جون مسلمان قومون“ (انگريزي) ۾ صفحي پنجين تي ڪلهوڙن جون هيٺيون شاخون لکي ٿو:

۱- ايل، ۲- ڀنگي ڪلهوڙا، ۳- ڀٽا ڪلهوڙا، ۴- ڊيميا ڪلهوڙا، ۵- ڍڪا ڪلهوڙا، ۶- جهنجهي ڪلهوڙا، ۷- ڪولڙا، ۸- ڀٽ ڦاٽا، ۹- تاسريا، ۱۰- وڏ ڀڳيا وغيره. اهو ڪتاب 1901ع ۾ ڇاپيو ويو. سندس پنجين پيڙهي ۾ ٿل نالي هڪ بزرگ ڪاهر بيلي ۾ آيو ۽ گوجر

توم کان زمين کسي اتي رهائش اختيار ڪيائين. ٿل جو فرزند پيل پيءُ جو جانشين ٿيو. انهيءَ پيل جو پٽ، چينو خان هو. ظاهر آهي اهڙا نالا عرب نزاد، عباسين جا نٿا ٿي سگهن.

عربن سان نسبت ڏيکارڻ فيشن هو. تنيا ۽ ڪاسائي قريشي ٿي ويا ۽ ڪوري ۽ جوڻيجا پاڻ کي انصاري سڏائڻ لڳا. هر دور ۾ ايئن ٿيو آهي ته حاڪم قومن سان زوري نسبت جوڙي وٺي آهي. مگر پين عرف مغل پين جا خليفه پاڻ چون ٿا ته هو ٿهيم آهن، پر سڏائين ٿا قريشي. خليفو غلام قادر جو ڪاليج ۽ ايل بيليو هاسٽل ۾ مونسان گڏ هو ۽ پوءِ جڏهن مان سجاوڻ ۾ حج هئس ته سائس ملاقاتون ٿينديون رهنديون هيون. سو مونکي پاڻ ٻڌائيندو هو ته هو ٿهيم آهن ۽ سندن وڏن جا نالا به آهن، مگر، پين، ماڪر پيو وغيره، جي نج مقامي نالا آهن. پوءِ به چوندا هو ته ٿهيم اصل ۾ بني تمير آهن تنهن ڪري هو قريشي آهن. حالانڪ مرزا قليچ بيگ موجب هو سمات آهن. ايئن اسان جو عزيز عبدالحق وڪو به پاڻ کي وقاصي، سعد بن وقاص جو اولاد سڏائيندو آهي. حالانڪ وڪا به سمات ۾ آهن، پاڻ ئي چوندا آهن ته وڪا، نومڙيا ۽ باريچا هڪ قوم ۽ مائت آهن. حالانڪ نومڙيا ۽ باريچا توڙي ٿاڻي بولا خان جا ملڪ به سمات جي شاخ آهن. وري جڏهن بلوچن جي حڪومت آئي ته ڪيترائي سمات قومن جا قبيلو پاڻ کي بلوچ سڏائڻ لڳا، جهڙوڪ جوڪيا، جڪرا، جڪراڻي ويندي منهنجي نانائڻ مان ڪن منگوائڻ به پاڻ کي بلوچ سڏائڻ شروع ڪيو. اهو آهي سياسي قوت جو ڪلچر تي ڌاڙو. انگريزن جي ڏينهن ۾ وري انگريز ته ٿي نٿي سگهيا. سو تلفظ بگاڙي انگريزيءَ جو رنگ ڏيڻ شروع ڪيائون. قريشي پاڻ کي لکن ۽ سڏائڻ لڳا ڪريشجي، جسٽس منير پاڻ کي لکندا ۽ سڏائيندا هو مونر، هڪ ڏينهن منهنجي پياري دوست ۽ روم ميت (ڪمري ۾ گڏ رهندڙ) محمد بچل سومري اعلان ڪيو ته هن جو نالو آهي ميڪورو بينگي. چيوسونس اهو آهي ڇا؟ ته کلي چيائين ماڪوڙو بينگي، پيو ڇا. هينري پاٽيجر پنهنجي ڪتاب، سنڌ ۽ بلوچستان جي سير ۾ صفحي نمبر 57 تي مگسي، ابڙا، انڙ، لاشاري، بڙدي، جڪراڻي، جاگيرائي وغيره سڀ هڪ ئي قوم جي شاخ ڪري لکيا آهن. اها ڳنڍ تڏهن کلي جو لاشارين دولهه دريا خان سمي کي پنهنجو ڄاڻائي سندس ورسِي ملهائي.

هيءَ ڳالهه منهنجي خيال کي هٿي ڏئي ٿي ته بلوچ به سنڌي سمات

آهن. سندن ٻولي به سڀيءَ کان کوسڪي تائين سنڌي آهي.

”مرآت ۽ جواهر“ مطابق ان وقت سنڌ ولايت جي وڏي حصي جو حاڪم سهتا قوم جو راءِ ڏورنگ هئو، جنهن جي گاديءَ جو هنڌ شهر بڪار جي نزديڪ ڪوٽ ڪانجهي هو. ڪلهوڙن جي وڏي احمد کي دل ۾ خيال آيو ته راءِ جي مدد سان قدم جمائي، فوج گڏ ڪرڻ جي تدبير ڪجي. راءِ ڏورنگ جي وفات کان پوءِ سندس پٽ جڪرو جانشين ٿيو. ٿل کي ”مرآت“ وارو ٺل خان ٿو سڏي ۽ چوي ٿو ته سندس اصل نالو فتح خان هو پر عام ماڻهو هن کي ٺل خان سڏيندا هئا. انوقت برهمڻ آباد، اروڙ ۽ سون مياڻيءَ جو حاڪم راءِ دولهه يا دلوراءِ هو جنهن ٺل خان کي ملڪ مان تڙي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي. سهتا قوم به ٺل خان جي مدد ڪانه ڪئي تنهنڪري اتان لڏي سنڌو ندي ٽپي، درياھ جي هڪ شاخ جي ڪناري جا لڪيءَ کان اولهه طرف جبل مان ڦاٽ کائي اڳتي وڃي ٿي هڪ اهڙي هنڌ رهڻ جي تجويز ڪئي جتي نه رڳو زمين زرخيز هئي پر حفاظت جو به قدرتي بندوبست موجود هو. اها زمين گوجرن جي قبضي ۾ هئي جيڪا ٺل خان کانئن زوريءَ ڪسي اتي هڪ ڳوٺ ٻڌايو ۽ ان کي ڪاهر پيلو نالو ڏنائين. مرآت ۽ جواهر ٻنهي لکيو آهي ته ٺل هيءَ علائقو گوجرن کان تلوار جي زور تي ڦريو. بهاولپور گزيٽيئر لکيو آهي ته ان ڳوٺ جو نالو پنهنجي ڏاڏي جي نالي تي ڪاهر پيلو رکيائين. هيڳ لکيو آهي ڪاهر پيلي جا ڪنڊر، جان نالي ڳوٺ جي ڏکڻ اولهه ۾ ساڍن ٽن ميلن تي موجود آهن.

ٿل يا ٺل کان پوءِ هن خاندان جو ٻيو مشهور ماڻهو چينو خان ٿيو جو ٿل جو پوٽو هو. پير علي محمد شاهه راشدي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وصيت نامي جو انگريزي ۾ ترجمو ڪندي لکي ٿو ته چيني خان جو زمانو تخميناً 1220ع ٿئي ٿو. چينو خان سردار ٻڻيو ۽ ڄام چينو خان سڏجڻ لڳو. اهو سمن حاڪمن جو لقب ڄام اڄ تائين مانائڻو آهي. ايتريقدر جو ٽالپر ميرن به پنهنجي اولاد جو نالو مير ڄام خان رکيو.

چيني خان لاءِ تحفة الڪرام جو بيان آهي ته، ڀاڻرن سان نفاق سبب، ڪنڀات پهتو جتي ايڏجا قوم سان رهڻ لڳو. نامه تغز وارو صاف لکي ٿو ته، ڀاڻرن سان سندس لڙائي ٿي هئي ۽ پوءِ ڪنڀات هليو ويو، جتي راڻي ڏهر ڀلال سمي زميندار جي ڌيءَ سان شادي ڪيائين ۽ کيس ان مان محمد نالي پٽ

جائو جو سنڌ ولایت جي حاڪمن جو جد امجد هو. دائود به انهيءَ چيني جو پٽ هو، جنهن جو اولاد دائود پوٽا مشهور ٿيو. وڌيڪ لکي ٿو ته هي چينو روهڙي پرڳڻي جي تعلقي پريالوءَ ۾ ديهه بيلي چيني ۾ رهڻ لڳو ۽ پوءِ آخري وقت ۾ کنڀات هليو ويو جتي وفات ڪيائين ۽ اتي ئي دفن ٿيو. سندس پٽ دائود، پيءُ زال شاهو سمي وزير جي ڌيءَ مان ڄائو. چيني خان جيئري ٿي وصيت ڪئي ته پڳ محمد، جو راڻي ڏهر جو ڏوهڻو هو، ان کي ڏني وڃي. پنهنجي تلوار به ان کي ڏنائين. باقي مصلو، تسبيح ۽ قرآن مجيد دائود جي حوالي ڪيائين. انهيءَ محمد جو پٽ ابراهيم عرف ڪلهوڙو خان هو. ڪلهوڙي خان جي حمايت سنڌين ۽ راڻي ڏهر جي برادري وارن ڪئي. منهنجي خيال ۾ سنڌين ۽ راڻي ڏهري جي برادري مان مراد آهي سمات قومون. تاريخ ڪلهوڙا صفحو نمبر 94 ۾ لکيل آهي ته، ٻنهي ڌرين يعني ابراهيم ۽ دائود ۾ تفرقو وڌندي عداوت ۽ دشمني ٿي پهتو، آخرڪار انهيءَ عداوت، قتل ۽ خونريزيءَ جو اهڙو خوفناڪ هنگامو پيدا ڪيو جو جيستائين منجهان هڪڙي شاخ (دائود جو اولاد) سنڌ مان لڏي پلائي نه نڪتي هي هنگامو ختم نه ٿيو. ظاهر آهي ته دائود پوٽا سمات قومن کان شڪست کائي سنڌ مان ڀڄي ويا. پر مولانا مهر فرمائي ٿو ته دائود پوٽن کي اوج ۽ عروج تي پهچڻ توڙي عام شهرت حاصل ڪرڻ ۾ اڳرائي ۽ اوليت نصيب ٿي. اهو سندس جهڪاءُ بهاولپور جي موجوده عباسي (دائود پوٽ) حڪمرانن ڏانهن هڪ تاريخ نويس کي نٿو سونهين. لاشڪ چينو خان هڪ زورآور سردار ثابت ٿيو پر مولانا مهر جي ساراه ڪجهه حدون اورانگهي ٿي وڃي. مثلاً لکي ٿو ته:

محمد چينو خان ڪريم الطبع، نهڻو، عادل، پاڪ دامن ۽ نوڪرن ۽ عام ماڻهن سان رحم ۽ مهربانيءَ سان هلندو هو.“

1- هوڏانهن پاڻ ٿي لکي آيو آهي ته ڀائرن سان نفاق ۽ لڙائي سبب لڏي کنڀات هليو ويو ۽ اتي جي راڻي ڏهر پلال سمي جي ڌيءَ سان شادي ڪيائين.

2- صفحي نمبر 87 تي لکي ٿو ته، ”مرآت“ ۾ شاديءَ جو تفصيل هيئن ڏنل آهي ته هڪ دفعي چيني خان جو ڀاڙو راڻي ڏهر جي ڪوچي ۾ وڃي پيو، ڏهري پاڙي کي جهلائي، سخت ڌڪ هڻايا. عبدالله داروغي اهو واقعو چيني خان کي ٻڌايو. ڳالهه ٻڌندي چيني خان کي

جن باھ لڳي وئي ۽ راڻي کان بدلي وٺڻ لاءِ موقعي جي تلاش ۾ رهيو. هڪ ڏينهن کيس پتو پيو ته راڻي جي ڌيءَ روز سهيلين سان درياھ تي سير لاءِ ايندي آهي. چيني خان وجهه وٺي چوڪريءَ کي زوري کڻي اچي پنهنجي گهر ۾ ويهاريو پوءِ ڪوريجا، سهتا، دل، اديجا، برفت، نهمڙدي رند مڙيا، ڪرمتي ڪهوڙ، جاڙيجا، جوکيا، لاسي، تهيم ۽ ٻين قومن جا سردار وڃ ۾ پيا ۽ چيني خان کي خط موڪليائون. خط ملنديئي چيني خان چوڪريءَ کي پالڪيءَ ۾ ويهاري عزت ۽ حرمت سان واپس موڪليو. اهڙيءَ ريت چوڪريءَ جي شادي چيني سان ٿي. پڙهندڙ انصاف ڪن ته ڪٿي پاڏي کي ڌڪ ڪٿي نياڻيءَ کي زوري کڻي وڃڻ. مولانا پاڻ ٿو لکي ته مرآت ۽ جواهر ۾ اهڙا داستان بيان ٿيل آهن جن ۾ ڪو غير معقول وڌاءِ ڪونهي ۽ بلڪل اعتبار ۽ قياس ۾ اچڻ جوڳا آهن ۽ انهن جو راوي ڄام پلنگهر آهي جو گنجابه، مستونگ، ڪرت، سبي ۽ ڍاڍر جو حاڪم هو. اڄ به سبي ۽ ڍاڍر ۾ اهڙا تمام گهڻا آهن. منهنجي مرحوم دوست تاج محمد ابڙي جي ته اباڻي زمين ڍاڍر ۾ هئي ۽ آهي.

3- چيني خان ديه بيلي چيني تعلقي پريالوءَ تي قبضو ڪيو.

4- چيني خان جي وفات جي باري ۾ مرآت ۽ جواهر ۾ ذڪر آهي ته راڻي ڏهري (چيني خان جو سهرو) جون مينهون هڪ هنڌ پاڻي پيئڻ آيون جتي چيني خان جو مال پاڻي پيئندو هو. جاڙي مهر کين منع ڪئي. ڳالهه وڌي وئي ۽ فساد ۾ راڻي ڏهري جو ماڻهو مارجي ويو جيڪو راڻي ڏهري جي زال جو رضاعي (تج شريڪ) ڀاءُ هو. چيني خان جي زال ڪاوڙجي پيءُ جي گهر هلي وئي. چينو خان تعزيت جي خيال کان اوڏانهن روانو ٿيو. درياھ پار ڪندي ٻيڙيءَ ۾ سندس گهوڙو دڙا هڻڻ لڳو جنهن ڪري ٻيڙي اونڌي ٿي پئي ۽ چينو خان ٻڏي ويو. سندس زال کي جڏهن اها خبر پئي ته هڪدم درياھ ۾ پاڻ اچي جان ڏنائين. چئن ڏينهن کان پوءِ ٻنهي جا لاش هٿ آيا ۽ ڪنڀات ۾ دفن ڪيا ويا.

مٿي ذڪر ڪيل واقعن مان صاف ظاهر آهي ته ڪنڀات روھڙي، سکر ۽ لاڙڪاڻو ضلع جنهن جون حدون ڪراچيءَ تائين هيون ۽ پڻ بلوچستان ۾،

سمات قومن جو تسلط هو. اڄ تائين سڄي بلوچستان ۾ سنڌي سمجهي ۽ ڳالهائي وڃي ٿي. مون سان نواب محبوب علي خان مگسي پاڻ ذڪر ڪيو ته مگسي به ابڙا آهن پر بلوچستان ۾ هجڻ سبب بلوچ سڏجن ٿا. سمات ۽ بلوچن وچ ۾ تڪرار ۽ تفرقو به ڌارين وڌو. مان مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته لاڙڪاڻي وارو علائقو سڏبوتي روياهه هو. باغبان به سڏيندا هئس. هتي دولهه دريا خان، مخدوم بلاول سانگين، ابڙن ۽ سومرن جون زمينداريون، سرداريون ۽ قومون هيون. هي قومون ارغونن ۽ مغلن جي لاءِ مٿي جو سور هيون، دولهه دريا خان جا پٽ ۽ پونير سائين انڙپور ۽ ٽلٽيءَ وٽ لڙايون ڪندا آيا. ٽلٽيءَ جا منگواڻا به جنگجو هئا ۽ سدائين سمات (اصل سنڌي) قومن جو سات ڏنائون. يوسف ميرڪ تاريخ مظهر شاهجهانيءَ ۾ پنهنجو غصو روڪي نه سگهيو آهي ۽ صاف لکيو اٿائين ته ”اهي سانگي نياڳا به ابڙا آهن ۽ منگواڻا ته وڏا حرامي آهن.“ انهن جو زور ڀڄڻ لاءِ چانڊين کي لاڙڪاڻي ۾ (اڄ جي دادوءَ سميت) آباد ڪيو ويو ۽ کين هُتي ڏيڻ لاءِ علائقي کي سڏڻ ئي لڳا چانڊڪا. انگريزن ۽ پوءِ مير ٽالپرن به اهائي پاليسي اختيار ڪئي ۽ جتي ڪٿي مقامي قومن جو زور ڀڄڻ لاءِ مختلف بلوچ قبيلن کي نوازيندا ۽ آباد ڪندا رهيا. مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب قديم سنڌ ۾ لکي ٿو ته، ”چانڊين جو سردار ولي محمد هو جنهن کي انگريز سرڪار جي مدد ڪرڻ عوض وڏي جاگير ملي. سندس پٽ غيبي خان هو. رند، جمالي، لغاري ۽ کوسن کي به جاگيرون مليون.“ هي سڄو سياسي چڪر هو، پر قدرت اهڙي جو اهي سڀ قومون به پڪيون سنڌي ٿي ويون. سمات ۽ بلوچ قبيلن جي تنازعي جو ٻج سياسي تقاضائن هيٺ ڇڏيو ويو. ايتريقدر جو اڄ تائين ”چانڊيا، مگسي“ محاورو يا پهاڪو ٺهي ويو. ”چانڊيا مگسي“ معنيٰ توڙ جا دشمن. اها به هڪ ثابتي آهي ته مگسي سمات قوم ۽ بقول سردار محبوب علي خان مگسيءَ جي ابڙا آهن. مرزا قليچ بيگ لکي ٿو ته، ”پهرين ڪلهوڙا هتي آيا ۽ زمينون هٿ ڪيائون.“ مان پٺيان ٿو ته ڪافي حوالا ۽ ثابتيون ڏئي چڪو آهيان. تنهن ڪري وڌيڪ ڪوٽ ڪوٽان نٿا ڪيون. لاڙڪاڻي، سکر، شڪارپور، جيڪب آباد، دادو، بهاولپور ۽ ديراجات، منڇ ڪوٽ وغيره ۾ سانگين جا بيشمار ڳوٺ آهن ۽ اهي سڀ لاڙڪاڻي جي مير غلام محمد خان سانگي (هاڻي مير ظفر حسين سانگيءَ) کي سردار ڪري مڃين ٿا. اڄ به لاڙڪاڻي ضلعي ۾ سؤ سوا ڳوٺ سانگين جا آهن

۽ هو هڪ مربوط قوم آهن. سوال آهي ته هيڏا سارا جو ابڙا هئا، ڄام صديق ابڙو، جلال خان ابڙو، ڪبڙ خان ابڙو ۽ وليداد خان ابڙو انهن جا ڳوٺ ڪيڏانهن ويا. مونکي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ اڪيچار ڳوٺ ابڙن جا سڄهن، ڳوٺ طبيب ابڙو رتيديري ڀرسان، ڳوٺ علي محمد ابڙو، ڳوٺ الهيار ابڙو، ڪجهه ڳوٺ قنبر تعلقي ۾؛ ۽ لاڙڪاڻي جي ڀر ۾ ڳوٺ وليد ۽ ڳوٺ نظر ابڙو جڻان جو وڏيرو شير محمد ابڙو وڏو زور آور ۽ شانائتو زميندار هو ۽ هميشه خان بهادر ڪهڙي سان اليڪشن ۾ مقابلو ڪندو هو. عام چوڻي مشهور آهي ته سانگ پائي سانگي ٿيا. سانگ چئبو آهي تڪسات ۽ لڪ ڪي. ابڙا به ايئن سانگي ٿيا. جيئن ماموئن جا ست بيت تاريخي حيثيت رکن ٿا ۽ تاريخي واقعن تي روشني وجهن ٿا تيئن ڪجهه ٻيون چوڻيون به مشهور آهن. مثلاً:

سنڌ سمو، ڪاڇي چنو، پٽي جيسلمير،
چوڻون هو چغدو، جنهن جو پلنگ مٿان پير.

بي هڪڙي تاريخي حقيقت آهي. ان جو به ذڪر ضروري آهي. چنا به هڪ تمام زور آور ۽ مشهور قوم هئي. جيئن مٿين بيت ۾ صاف ظاهر آهي ته سنڌ سمون، ڪاڇي چنو، پٽي جيسلمير. معنيٰ سموري ڪاڇي علائقي تي چنا قوم جو تسلط هو ۽ ٻهاري علائقي جا رهاڪو هئڻ ڪري جاننا ۽ جنگجو هئا. ان لاءِ به تاريخي ڪهاوت آهي ته چنا چوڪي ذات سانگ پائي سانگي ٿيا. اها ٻي ڳالهه آهي ته زماني ۽ تاريخي حوادث جي مجبورين کان هنن چمڙي جو واپار شروع ڪيو. مالدار ته اڳيئي هئا ۽ پوءِ موچي سڏجڻ ۾ آيا. هڪ ثابتي اڄ به موجود آهي ته لاڙڪاڻي لڳ هڪ ڳوٺ ”چنا“ نالي سان اهي ڀراتي جا سڀ رهاڪو سانگي آهن، زمينون به سانگين جون آهن ۽ چونڊيل چيئرمين به سانگي آهي. سندن سردار به مير ظفر حسين سانگي آهي. معنيٰ چنا به سانگي ابڙا آهن.

وري اچون ٿا ڪلهوڙن تي ڇاڪاڻ ته ڪلهوڙن ۽ ابڙن جو ذڪر تاريخي لحاظ کان گڏوگڏ اچي ٿو. محمد چيني خان کان پوءِ هيءُ خاندان گمناميءَ ۾ هليو ويو. مولانا پنهنجي ڪتاب صفحي نمبر 112-113 تي لکي ٿو ته نون پيڙهين تائين سندن ذڪر ڪنهن به نه ٻڌو. معنيٰ چيني خان جهڙو زبردست ۽ مشهور ماڻهو به ڪو منظم راج، زمينداري يا تسلط جو دائرو پيدا نه ڪري سگهيو. جيسين راڻي ڏهري ۽ سمات قومن جي کيس حمايت رهي،

تيسين طاقت ۾ رهيو ۽ پوءِ گمناميءَ ۾ هليا ويا. مرآت ۾ درج آهي ته:
 ”ڪلهوڙي خان جي اولاد ۾ حڪومت جو ڪوبه نشان باقي نه رهيو،
 حتاڪه نون پيڙهين تائين ڪير انهن جو نالو به ڪونه وڻندو هو ۽ انهن مان
 ڪنهن وٽ به ڪا چيز موجود نه هئي“، يعني سڃا هئا.

نون پيڙهين کان پوءِ آدم شاهه ڪلهوڙو پيدا ٿيو، جنهن پنهنجي خاندان
 کي گمناميءَ ۽ اونداهه مان ڪڍي عزت ۽ شهرت بخشي (تاريخ ڪلهوڙا صفحو
 113) آدم شاهه جي پيءُ جو نالو گجن شاهه هو. سنڌ ۾ شاهه صرف سيد
 کي سڏيو ويندو آهي، گجن ۽ آدم به رڳو پيري مريديءَ ڪارڻ شاهه سڏايو
 حالانڪ هئا ڪلهوڙا يا اوڍاڻا.

”جواهر“ جي مصنف باغ علي خائف ته آدم کي شاهه به نه لکيو آهي.
 لکي ٿو ته چيني خان جي نسل مان آدم نالي شخص هو جو وڏو طاقتور ۽ نالي
 وارو ماڻهو هو. اهو فقر ۽ سياست جي گڏجي ويڃڻ ڪري ٿيو. جيئن تاريخ
 ڪلهوڙا صفحو 119 تي اچي ٿو سو به ابڙن جي مدد سان ٿيو. تحفة الڪرام
 جو بيان آهي ته آدم شاهه سري علائقي جو سير ڪرڻ کان پوءِ ڳوٺ هڙي
 تعلقي چانڊڪي ۾ اچي رهيو. اتي ڪبڙ خان ابڙو پنهنجي لاڳاپي وارن کي وٺي
 دهر ڳوٺ مان نڪري ميان آدم جي مريدن ۾ شامل ٿي ويو. تحفة الڪرام جو
 بيان آهي ته ڪبڙ خان ابڙي جي درخواست تي خان خانان چانڊڪي پرڳڻي جي
 زمينداري چانڊيا قوم کان وٺي ميان صاحب جي حوالي ڪئي. خان خانان سن
 999 هجري ۾ مغلن پاران سنڌ فتح ڪرڻ آيو هو. سندس مقابلو ٿئي جي
 ترخان حاڪم مرزا جاني بيگ سان ٿيو، جنهن هارايو ۽ سيوهڻ خالي ڪري
 ويو. اهڙين سياسي حالتن ۾ ڪبڙ خان جي درخواست قبول ٿي. مولانا مهر
 صفحي 130 تي لکي ٿو ته ”ڪبڙ ابڙي، جو ميان صاحب جو خاص خليفو هو،
 چانڊڪي جي زمينداري حاصل ڪئي. زمينداري حاصل ڪرڻ جو مقصد يقيناً
 اهو نه هوندو ته ميان صاحب هڪ ممتاز زميندار بڻجي وڃي پر مقصد فقط هي
 هوندو ته مريدن جي ڪاٺ پيئڻ ۽ لنگر جو خرچ هلندو رهي“.

پر ميان صاحب ٻيا طريقا اختيار ڪيا. تحفة الڪرام وارو لکي ٿو ته،
 ميان صاحب زمينون وڌائڻ لاءِ ڪوششون شروع ڪيون. آسپاس جي
 زميندارن شڪايتون ڪيون ۽ ميان آدم شاهه شهيد ٿيو.

هيگ لکي ٿو ته آدم شاهه غير آئيني اقدام جي بنياد تي ڪلهوڙن جي

جماعت وٺي سنڌ جي اتر ۽ ڏکڻ وارن علائقن ۾ داخل ٿيو ۽ چانڊيا قبيلي کان زمينون ڦري پنهنجن ماڻهن کي ڏنائين.

لب تاريخ سنڌ، ائٽڪن ۽ هيوز به ڪجهه اهڙن خيالن ۽ واقعن جو ذڪر ڪيو آهي، پير علي محمد شاهه راشدي لکي ٿو ته، آدم شاهه جا مريد تمام وڏي ويا ۽ ان طرح کيس وڏي طاقت حاصل ٿي وئي. پر پاسي جي ڪيترن ئي زميندارن ۽ سردارن حسد وچان بکر جي نواب وٽ تشويش جو اظهار ڪيو، جنهن کيس گرفتار ڪري ملتان موڪليو جتي کيس شهيد ڪيو ويو.

ڊيوڊ سٽن چوي ٿو ته آدم شاهه زميندارن کان سندن زمينون ڦريون. انهن ملتان جي حاڪم وٽ شڪايتون ڪيون، جنهن کيس موت جي سزا ڏني.

ميجر جنرل هيگ به اهڙوئي بيان ڪري ٿو ۽ چوي ٿو ته ڪلهوڙن جي جارحانه روش ۽ مظلومن جي حقن کان حد درجي جي بي پرواهيءَ سبب سندن خلاف غضب جو طوفان برپا ٿي ويو. ملتان کان به هڪ فوج موڪلي وئي ۽ آدم شاهه کي گرفتار ڪري موت جي سزا ڏني وئي.

مولانا مهر سيني واقعن جي چنڊچاڻ ڪري ان نتيجي تي پهچي ٿو ته اهو امڪان کان ٻاهر آهي جو ميان آدم شاهه کي ملتان ۾ حڪومت قتل ڪرائي ۽ وري به اجازت ڏئي ته سندس جنازي کي شهيد طور ملتان مان ڪڍائي تدفين لاءِ سکر موڪلڻ جي اجازت ڏئي. مرآت ۽ جواهر جي بيان مطابق ميان صاحب بکر ۾ مارجي ويو ۽ مولانا مهر ان بيان کي صحيح ٿو سمجهي ۽ چوي ٿو ته، سندس ميت کي ملتان مان سکر آڻڻ آسان نه هو. مطلب ته ميان شاهل محمد ۽ ميان آدم شاهه جي پڇاڙي هڪ جهڙي ٿي. پر مريدن کي موقعو ملي ويو جو ٻنهي کي شهيد بنائي پنهنجي تنظيم کي وڌيڪ جوشيلو ۽ مضبوط بنايو.

ميان الياس جنهن جلال خان ابڙي جون زمينون نذراني ۾ ڦيرايون، تنهن لاءِ پير علي محمد شاهه راشدي لکي ٿو ته ميان الياس ڪيتريون ئي زمينون ٻيهر هٿ ڪيون جي سندس والد جي وقت ۾ ڪلهوڙن کان ڦرجي ويون هيون. ميان الياس ميان دائود جو پٽ ۽ ميان آدم شاهه جو پوٽو هو. ميان شاهل محمد، ميان الياس جو ننڍو ڀاءُ هو. ميان الياس به مريدن جي زور تي زمينون حاصل ڪيون. تحفة الڪرام وارو لکي ٿو ته، ابتدائي دؤر ۾ ميان

الياس جي قبضي مان سندس موروثي زمينون نڪري ويون، پر ٻوين ڏينهن ۾ سندس مريدن گهڻيون زمينون قبضي ۾ ڪري ڇڏيون. يعني اهو سلسلو پشت پيشت هلندو رهيو. شاهل محمد ته حد ڪري ڇڏي جو زمينون سانگي ۽ ابڙا قومن کان ڪسي ورتيون. آخر ۾ سانگي ۽ ابڙا قومن ڄام صديق ابڙي ۽ جلال خان ابڙي جي سربراهيءَ ۾ شاهل محمد سان لڙايون ڪري کيس قتل ڪري ڇڏيو (تاريخ ڪلهوڙا صفحو 144)

ميان الياس جو پٽ ۽ ميان شاهل محمد جو ڀائٽيو ميان نصير محمد هڪ ناميارو بزرگ ۽ حڪومتي صلاحيتن جو صاحب هو، جنهن ڪلهوڙن جي حڪومت جو بنياد وڌو.

ميان نصير محمد سياڻپ ۽ تجربتي کان ڪم وٺندي ميان آدم شاهه ۽ ميان شاهل محمد وارا طريقا نه ورتا ۽ مريدن تي ڪنٽرول رکيو. تڏهن به تحفة الڪرام وارو لکي ٿو ته مقامي ماڻهو ساڻس لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي ويا، جنهن ڪري لڙائي ڪرڻ بجاءِ ريگستان طرف هليو ويو. اتي گذران مشڪل هو ان ڪري واپس پنهورن جي علائقي ۾ موٽي آيو جتي پنهورن جو رئيس مير پنهور وڏو لشڪر وٺي آيو. لڙايون به لڳيون پر مرزا خان بمبئي جي حاڪم صلح جي ڪوشش ڪري ميان صاحب کي پاڻ وٽ گهرائي، اورنگزيب جي درٻار ۾ دهلي ڌاري موڪليو. جتي هڪ مدت تائين قيد رهيو. پٺيان سندس مريدن سان لڙايون ٿينديون رهيون ڊگهي مدت کان پوءِ ميان صاحب آزاد ٿي وطن وريو. (تحفة الڪرام)

مرآت ۽ جواهر ته چڻو چڻو لکيو آهي ته ميان صاحب ڇهني پرڳڻي تي پنهنجو قبضو ڄمايو ۽ شورش برپا ڪيائين. بکر ۽ سيوستان جي ڪيترن پرڳڻن تي اوچتو حملو ڪري ڪيترن ئي سرڪاري ڪامورن کي قتل ڪرايائين. ظاهر آهي ته سندس زهد ۽ تقويٰ تي سياست سوار هئي ان وقت شايد اهوئي طريقو رائج هو. ميان نصير محمد نهايت شان، مان، دليري ۽ پيري مريدي جي اوج تي پهچي وڏي جمار ماڻي سن 1692ع ۾ وفات ڪئي ۽ کيس ڪاريءَ وٽ هڪ ڳاڙهي دڙي تي دفن ڪيو ويو. ڪيترائي دفعا پنهورن جي سردارن سان لڙايون ڪيائين ۽ سنڌ جي هڪ وڏي حصي تي قابض ٿي ويو. (لب تاريخ سنڌ). ميان صاحب تي فرزند ڇڏيا: دين محمد، يار محمد ۽ مير محمد. دين محمد مسندنشين ٿيو، پنهور سردار، ميان دين محمد سان به

لڙايون ڪندا آيا. پنهور بار بار وڙهندا آيا پر آخر شڪست قبول ڪري تابعداريءَ ۾ اچي ويا.

ڪلهوڙا آهستي آهستي ابڙا قوم تي به غالب پئجي ويا ۽ سندن زمين تي قبضو ڪري ورتائون تانجو شيخ نصير جو زمانو اچي ويو. (ماثرالامراء)

ميان دين محمد کي به سندس ڏاڏين سبب ملتان گهراڻي قتل ڪيو ويو. ٻيون سڀ ڳالهيون ڇڏي اچون ٿا ميان يار محمد تي. ميان صاحب وڏو زيرڪ سياستدان، سٺو منتظم ۽ عوامي سپه سالار هو. هن ئي ڪلهوڙن جي حڪومت جو بنياد وڌو. پيري مريدي سان گڏوگڏ جنگ و جدال ۽ ويڙهه به ڪندو آيو. ايتريقدر جو بروهين ۽ بلوچن کي به توتا چٻايائين ۽ سبي، ڍاڍر ۽ گنجاب به قبضي ۾ آندائين، جنهن ڏنڊي سان ميان صاحب وڙهندو هو، اهو سندس مقبري تي رکيل آهي. خداآباد تي منزل دوران 32-1931 ۾ بابا مونڪي مقبري تي وئي ويو ۽ مجاورن ان ڏنڊي جو ”ديدار“ اسان کي ڪرايو. مقبري تي وڻن جي ٿارن سان اڪيچار ڏنڊا ٻڌا پيا آهن. ڀڄا تي مجاورن ٻڌايو ته ماڻهو باسون باسيندا آهن پوءِ جنهن جي مراد پوري ٿيندي آهي سي سڪا خاطر ڏنڊو يا ڏنڊي کڻي ايندا آهن ۽ اچي وڻن ۾ ٻڌي ويندا آهن. برطانيه ۾ به ويلس ڀرسان سمونڊ اندر هڪ ٻهاڙ آهي. واءِ، طوفان ۽ اوندهه ۾ ڪيترا جهاز ان سان ٽڪرائبا هئا سو جهازران به سڪا باسيندا هئا پوءِ جيڪو جهاز ڀڄي ويندو هو ته انهيءَ جو جهازران اتي جهنڊو کوڙيندو هو. ائين کوڙ سارا جهنڊا اتي نظر ايندا هئا. هڪ جهازران جنهن کي اعتبار نه ايندو هو، ان کي اهي جهنڊا ۽ جهنڊيون ڏيکاري چيو ويو ته هاڻي ته اعتبار ايندءِ نه، ته ڪيترن جون مرادون پوريون ٿيون آهن. هو يار به ڪو نپت حقيقت پسند هو سو چيائين ته جن جن جهازن کي پير (سينٽ) نه ڀڄايو آهي انهن جا به جهنڊا لڳائڻ کپن ته خبر پوي ته ڪيترن جا ٻيڙا ٻوڙيا اٿائين. مان ڪپري ۾ جج هئس ته هڪ باريش، دلچسپ ماڻهو هڪ ڪيس ۾ جوابدار ٿي حاضر ٿيو. هو ڪو پڪو وهابي هو ۽ هڪ پير جي قبر ڊاٽي هئائين. چارج رکي چيومانس ته ڀڄاءِ جا شاهد ڏيندين؟ چيائين جج صاحب فريادي حاضر ٿي نٿو ٿئي ۽ تون ٿو مون کان ڀڄاءِ گهرين. چيومانس ڪهڙو فريادي؟ چيائين سائين اهو فلاڻو پير جهنڊجي قبر ڊاهي پٽ ڪئي اٿم. اهو ته دانهن ٿي ڪونه ٿو ڪري باقي ٻين کاتائو پٽن کي سيڪ آيو آهي. ڳالهه وزنڊار هئي پر مون رعب سان چيومانس ته شاهد ڏين ٿو

يا نه. چيائين هائو لک نالا ۽ مون لکيا. پهريون عبداللطيف ولد حبيب شاه وينل ڳوٺ ڀٽ شاه، ٻيو عثمان ڀٽ فلاڻو وينل سيوهڻ، اتي مونکي سمڪ پئي ۽ قلم کڻي جهليم ۽ چيم اڙي هيءَ ڪهڙي مذاق آهي. چي سائين سمن ڪڍين پوءِ ڪورٽ سڳوريءَ جي حڪم تي نه اچن ته قدم ڪڍين. مون چيومانس شام مون وٽ اچجانءِ ۽ آيو. چانهه گڏجي پيتيسين ڪچهري به ڪئي سون. ڏاڍو دلچسپ ۽ روشن دماغ ماڻهو هو. نالو وسري ويو اٿم، جيتوڻيڪ ماڻهن کي پڪ هئي ته سزا ايندس پر مون کيس ڇڏي ڏنو. اهڙا عجب جهڙا ڪردار به پيا آهن. نالو شايد عبدالعليم درس هئس.

هڪ ٻيو وڏو واقعو ميان يار محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ جهوڪ واري شاهه عنايت جو شهيد ٿيڻ آهي. جيتوڻيڪ ميان يار محمد، نٿي جي نواب اعظم خان جي مدد ۾ ڪجهه لشڪر موڪليو ۽ ٻيو ته شاهه عنايت شهيد سان قرآن شريف وچ ۾ رکي ٺاهه ڪرڻ وارا سندس فرزند محمد خان ڪلهوڙو ۽ مير شهداد خان هئا ته به شهادت جو ذميدار نواب اعظم خان هو نه ڪي ميان يار محمد، ٻن ميان يار محمد کي نواب وٽان انعام ۾ ڇاچڪان ۽ سماواتي پرڳڻن جا ڪيترائي ڳوٺ جاگير ۾ ڏنا ويا ۽ ميان يار محمد نواب شاکر خان کان روپاهه جو پرڳڻو مقاطعي تي ورتو (تحفة الڪرام ۽ تاريخ ڪلهوڙا صفحو 260) ثابت ٿيو ته روپاهه جو پرڳڻو موجود هو جو بعد ۾ چانڊڪا سڏيو ويو.

مشهور آهي ته شاهه عنايت بيت چيو ته:

ڪاهي ڪلهوڙو آيو، ڪري منڊي صلاح،
اچي اڙيو انهن سان، جنهن وٽ الله،
ڪلهوڙي جي باهه، وسائي ورهين ڪي.

هي سڀ ثبوت ڏيکارين ٿا ته ميان يار محمد نٿي جي نواب جي مدد ضرور ڪئي ۽ انعام اڪرام به ورتا پر شهادت جو سڄو قصور نواب اعظم تي پوي ٿو. ميان صاحب کي ڪهڙي خبر ته ههڙو ڪلور ٿيندو. چون ٿا ته ميان صاحب تي هن شهادت جو ايڏو اثر ٿيو جو سالن جا سال حجري کان ٻاهر ئي نه نڪتو. هيءَ پشيماني چئجي يا سياسي اٽڪل بازی، ان جي خبر خداوند کي. نيتن تي شڪ نه ڪبو.

ڪلهوڙن کي هت ڇڏيون ٿا. منهنجو موضوع هو ابڙا ۽ سانگي.

مان ڀانيان ٿو ته مان ڪافي ثبوت ڏئي چڪو آهيان ته ابڙو ۽ سانگي هڪ قوم آهي.

ڳالهه اصل ته آهي سمات جي، جيڪي چيو وڃي ٿو ته حضرت سام بن نوح عليه السلام جو اولاد آهن. سمات لقب آهي راجپوت حاڪمن جو. جيئن سمراٽ چندر گپت، هندوستان جو شهنشاهه. سمراٽ مان ”ت“ ڪيرايو ته سمرا يعني سومرا ٿي پيا. جيڪڏهن ”ر“ ڪيرايو ته سمات ٿي پيا. سما ۽ سومرا ٻئي راجپوت آهن. سنڌ ۾ راجپوت بدران اکر آهي راج پتر، جو ڦري راجپر يا راجپر ٿي پيا. راجپر جي شاخ آهي ٻانڀڻ، هي سنڌ ۾ هڪ عجيب ڦرڪو آهي نه ته ڪٿي ٻانڀڻ برهمڻ ۽ ڪٿي راجپر ڪٿري. هت ميمڻ به جي وٽس واپاري آهن سي سڏائن ڪٿري. مونکي مرحوم الاهي بخش ٻانڀڻ، جو خيرپور جو وڏو ڏاهو زميندار ۽ ايم پي اي هو ٻڌايو ته هو راجپر آهن.

پر مان ڀانيان ٿو ته ”ٻانڀڻ“ اصل ۾ ”باينو“ آهي جو چند سمن ۽ لاکي جو پٽ آهي. ڏسو ڪتاب قديم سنڌ مصنف مرزا قليچ بيگ، صفحو 395. هو صاحب لکي ٿو ته، ”ڄام جوڻو سنڌ جي سمن جو وڏو ڏاڏو هو جو لاکي جو پٽ هو. انهيءَ کي پنج پٽ هئا هر هڪ ڪوريو، تاجو، ابڙو، بلوچ ۽ باينو.“ ثابت ٿيو ته ابڙو، بلوچ ۽ باينو (ٻانڀڻ) سڳا ڀائر هئا، هڪ ٻيءَ جا پٽ، ڪو عجب ناهي جو اهي ٻانڀڻ پاڻ کي راجپوت يا راجپر يا راجڙ سمجهن ٿا. خبر ناهي ته سسئي جو ٻيءَ به ٻاڻو ٻانڀڻ هو يا سمو راجپر. تحفة الڪرام صفحي 80 تي به آيو آهي ته ڄام جوڻي کي پنج پٽ هئا هر هڪ ڪوريو، تاجيو، ابڙو، بلوچ ۽ باينو، ساڳئي صفحي تي وڌيڪ چيو ويو آهي ته اڄ تائين سڄي سنڌ، گجرات تائين، جا اڪثر رهاڪو سمي جو اولاد آهن ۽ سنڌ گهڻو ڪري هنن ماڻهن سان آباد آهي. مان 1941ع ۾ آزادي جي آندولن دوران جڏهن سنڌ جا سڀ درسگاهه بند ٿي ويا هئا تڏهن جهوناڳڙهه گجرات پڙهڻ ويس. مون ڏٺو ته سڄي گجرات سنڌي سمن سان ڀري پئي هئي. مسجد جا امام به سنڌي ته درگاهن جا فقير به سنڌي. رات جو ڪالوا گيت کان هاسٽل ايندي ڏٺم ته هڪڙي تمام پوڙهي ۽ ڪمزور عورت هڪ هڙ رستي جي پاسي ۾ رکي پٽ تي ويٺي هئي. مان وٽس ويس ٻڌايائين ته پوڙهي ۽ بيمار هئڻ ڪري ٿڪجي پئي هئي. مون چيومانس ته هڙ مان ٿو ڪٿي هلا. سندس ڳوٺ هاسٽل کان ٿورو پريان هو پڇڻ تي ٻڌايائين ته هو سنڌي سما

آهن مون کيس ٻڌايو ته مان به سانگي اٿڙو آهيان. پوءِ ته ڏاڍا زور پيرائين ته ڳوٺ هل ۽ ڳوٺ وارن سان مل. مان پڙهڻ جو بهانو ڪري کيس گهر وٽ ڇڏي موٽي ويس.

سمات تمام وڏي قوم آهي. سڄو پنجاب، سنڌ ۽ بلوچستان سمات آهن. حيرت آهي ته بلوچ هڪ لغو ۽ واهيات ڪهاڻيءَ تي سندرو ٻڌي پاڻ کي امير حمزه رضي الله عنه جو اولاد پيا سڏائين. ڇي حضرت حمزي هڪ جنڙيءَ سان جماع ڪيو ۽ ان جو اولاد بلوچ ٿيو يا مائي جتو جو ناجائز اولاد جتوئي ٿيا. توبه. حقيقت ۾ بلوچ لفظ ٿي مرڪب آهي بل + اوچ جو، معنيٰ وڏي ٻل يا طاقت وارو. پاڻ ئي بلوچ يا بلوڻ چوندا آهن. اسين سڀ سنڌي گهڻو ڪري سورج بنسي ڪُل جا راجپوت آهيون. مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب قديم سنڌ ۾ جيڪو شجرو صفحي نمبر 279 ۽ 480 تي ڏنو آهي سو هتي طوالت سبب نٿو ڏئي سگهجي. سنڌ جا سما، راجا دسرت ۽ شري رامچندر جي شاخ مان آهن. راڻيءَ ڪوشليا جي پُٽ شري رامچندر جي پڙ پوٽن مان هڪ جادم هو جيڪو سنڌ جي سمن جو ڏاڏو آهي. ان کان پوءِ سڀني جو وڏو آهي لاکو. توهان ڏسندا ته سنڌ ۽ ڪڇ ۾ ڄام لاکو، لاکو ڦلاڻي، لاکاٽ ۽ لاکير نالا عام آهن. لاکي جا پٽ هئا اٿڙ، ڇٽو، ڦل ۽ مناهيون، وري اٿڙ جو پٽ لاکو جنهن جو پٽ سمون ۽ سمي جا پٽ هئا جڪرو ۽ ڪاڪ جو حاڪم ڪاڪو، جنهنجا پٽ هئا ڀلي ۽ راءِ ڌن يا راڌڻ، اڄ به راڌڻ جو شهر ضلعي لاڙڪاڻي (هاڻ ضلع دادو) ۾ ريلوي اسٽيشن آهن. راءِ ڌن جو اولاد هو سمو نوتيار، لاکو، اٿڙو ناهيون، ڪوريو (پوءِ ڪئونريجو) ۽ ڀلي، ڀليءَ جا پٽ ساند ۽ آڍو. ان مان ٿيا ڪاڪو، جاڙو، جوڻيجو، هنگورو، ڏيرو ۽ ڄام هوتي. مشهور سسئي پنهنون وارو پنهنون، هوت قبيلي مان هو. هيءَ به هڪ ثابتي آهي ته بلوچ سنڌي سما آهن. پنهنوءَ جو نالو حقيقت ۾ نج سنڌي پنيو يا پنيل آهي جو اڄ تائين سنڌ جا ماڻهو رکندا آهن. شاهه صاحب جو بيت ”پنهل ڄام پرچ الا“ سڌو سنئون ٻڌائي ٿو ته اهو پنهل اصل ۾ ڄام پنيل آهي. ڪتاب ”سسئي پنهنون“ ۾ هرنام سنگ شام لکيو آهي ته پنهنونءَ جي ماءُ کي اولاد ڪونه ٿيندو هو انهيءَ ڪري پئي دعائون گهرندي هئي. وڌيڪ لکي ٿو ته پنهنون سڪيلڌو هو (صفحو 85 ۽ 59) ظاهر آهي ته اهڙي ٻار جو نالو پنيو يا پنيل رکيو ويو. ٻيون ثابتيون به ڏسو ته سندس پيءُ

جو نالو هو ڄام آري. جو به سنڌي سمات جو نالو آهي. پنهنون جي پائرن جا نالا آهن. چنره، هوتو ۽ نوتو. قادر بخش نظاماڻي جو وڏو عالم ۽ بلوچ قوم پرست به آهي، ان سان جڏهن اهو بحث چڙيو ته مون وٽ مڃي اٿيو ته اهي بلوچن جا نالا ناهن ۽ واقعي پنهنون سنڌي ڪردار آهي. سنڌ ۾ آري جي نسبت سان آريجا ذات اڄ به آهي، جنهن سوداگر سان پنهنون پنيور آيو هو ان جو نالو هو بيبو، جو نالو اڄ به سنڌ ۾ رکيو وڃي ٿو. جيئن استاد بيبو خان. ان جي معنيٰ اها ٿي ته پنهنون سنڌ مان ئي هڪ ماڳ ڪڍج تان هڪ سنڌي سوداگر سان ئي نڪتو هو. ان ماڳ کي ڪڍج مان ڦيرائي ڪڍج مڪران ڪري ڇڏيو اٿن جا بي وڏي غلطي آهي. هرنام سنگهه شام ان کي ڪيچر جو علائقو سڏيو آهي جو خود ڪينجهر يا ان جي آسپاس جبلن ۾ ڪرچات وغيره ٿي سگهي ٿو نه ته سسئيءَ جا مائٽ ڪيئن کيس اڪيلو ڇڏين ها ته مڪران پنڌ ڪري وڃي. هو خوشحال هئا ۽ سڀ ڪجهه ڪري سگهيا ٿي. هوتي قبيلي جا ماڻهو اڄ به ڪراچيءَ ۾ رهن ٿا ۽ سنڌي ڳالهائين ٿا. خود بزنجو لفظ ڏسو ته نج سنڌي آهي. جيئن ناريجو، سميڄو، جازيجو، وغيره، بزنجا به ڪراچيءَ ۾ رهن ٿا ۽ سنڌي ڳالهائين ٿا.

وڃي پنهنونءَ جي پچر ۾ پياسون. ڳالهه بي هلي شجري جي. مرزا قليچ بيگ صفحي 182 ۽ 183 تي ڄام هوتي جي اولاد مان ڄام هيڙ، راهو جو ۽ ڄام راهو لکي ٿو، وري انهيءَ جي اولاد مان آهي ڄام لاکو جنهن جو اولاد آهي ڄام جوڻو، انڙ، ڪاهو، پلي، اونو، ابڙو، هنگورو، ڄام جوڻو، جو سنڌ جي حاڪمن جو ڏاڏو آهي. سندس اولاد آهي، بابينو، ”بلوچ“، ابڙو، تاجيو ۽ ڪوريو. ڄام بابيني جا پٽ آهن ڄام جوڻو ۽ ڄام انڙ. مونکي جيڪا ڳالهه ٻڌائڻي هئي سا اها ته بلوچ نج سمات آهن ۽ ابڙو ۽ بلوچ پائرن آهن. ان ڪري ئي مرحوم سردار رند مونکي گهڻي پائي سڏيندو هو. مان پانيان ٿو ته ڪوريو، کهڙو آهي ۽ ڪوريو ڪنڌوريو.

مولانا غلام الرسول مهر صفحي 100، 101 ۽ 102 تي مختلف ڪلهوڙن سردارن جي وقت ۾ مختلف ابڙن وڏيرن جي فهرست ڏني آهي، جن ڪلهوڙن کي هر وقت ۽ هر حال ۾ مدد ڪئي. ترتيبوار نالا آهن:

- 1- وڏيرو جلال خان ابڙو، 2- وڏيرو دادخان ابڙو، 3- وڏيرو جهانگي خان ابڙو
- 4- وڏيرو هاشم خان ابڙو، 5- وڏيرو لالو ابڙو، 6- وڏيرو جهانگي خان (بيو)،

7- وڏيرو وليداد خان ابڙو، 8- وڏيرو طيب خان ابڙو.

لاڙڪاڻي ضلعي ۾ اڄ به ٻه مشهور شهر آهن، طيب ابڙو ۽ وليداد. مرحوم دوست محمد ابڙو انڊو وڪيٽ طيب ابڙي جو ويٺل هو. ڳوٺ وليداد جتي مان به پڙهيس لاڙڪاڻي لڳ ڪامريڊ علي محمد ڪلهوڙي ۽ سندس پيڻ بيگم اشرف عباسي جو ڳوٺ آهي. رائييس ڪئنال مان گهاڙ واهه جي منهن وٽان جا پهرين شاخ نڪري ٿي، تنهن جو نالو آهي ابڙي شاخ ۽ اهو به هڪ ثبوت آهي ته ڳوٺ وليداد، وڏيري وليداد ابڙي جو نانو پٺيان آهي ۽ ان ڳوٺ ۾ چنا به رهن ٿا جن مان عبدالحميد چنو منهنجو هر ڪلاسي هو.

وڏيري جلال خان کي پنج پٽ هئا. جوڌو خان، بکر خان، خير دين خان، بهادر خان ۽ عمر خان. عمر خان کي ٻه پٽ هئا تنگر خان ۽ تماچي خان، مان پٺيان ٿو ته منهنجو خاندان عمر خان مان آهي ڇو ته اسان جي خاندان ۾ عمر خان ۽ وليداد عرف واليڏنو نالا اڄ تائين هليا اچن. اسان جي ڏاڏن پڙ ڏاڏن جا نالا آهن عمر خان بن واليڏنو بن عمر خان بن واليڏنو بن عمر خان. منهنجو ڏاڏو هو عمر خان ولد واليڏنو جن جون قبرون اڃان به اسان جي ڳوٺ سانگي ابڙا لڳ، مقام حاجي رحمت الله ۾ آهن.

ابڙن جا اصل سردار تراڻي وارا تعلقي ڳڙهي ياسين ۾ آهن. اڄڪلهه همت علي خان سردار آهي. نادر حسين سندس چاچو آهي جو ايم بي ايم به هو. اهي به پاڻ کي ابڙو نه، پر ڪماريو سڏائين ۽ سڀ اهل شيعت جا آهن ان ڪري اسان وارو وڏيرو عمر خان پنهنجي نالي جي نسبت سان منجهائن ٿي نٿو سگهي. انهيءَ ڪري هو سانگي ابڙو هو ۽ اڄ تائين سندس پوٽير اهو نالو رکندا اچن. منهنجو پائيتيو عمر خان آهي ۽ پوٽو واليڏنو.

علي خان ابڙو:

منهنجي ڏاڏي عمر خان ولد واليڏني جا وڏا ڪنهن ڳالهه تان ناراض ٿي ڳوٺ محبوب بنگلو ضلعو لاڙڪاڻو ڇڏي مٿن مائٽن سميت ميهڙ، تڏهن ضلعي لاڙڪاڻي، ڏي لڏي آيا ۽ اچي پنهنجو ڳوٺ سانگي ٻڌائون،، ٽپو منگواڻي، ديهه منگواڻي، شهر منگواڻيءَ جي ڀر ۾، ستم ظريفي ڏسو ته ٽپو به منگواڻي، ديهه به منگواڻي ۽ شهر به منگواڻي پر وڏيرو وري محمد صادق جانوري، چانڊيو.

هيءَ ساڳي سياسي چال هئي جو منگواڻا ويڙهاڪ جنگجو ۽ دولهه دريا خان جا ساٿاري سمات راجپوت هئا انهن دولهه دريا خان جي پٽن محمد خان ۽ منڻ خان ۽ امير سارنگ خان جي قيادت ۾ ٽلتيءَ وٽ شاهه بيگ ارغون سان ڪيئي لڙايون ڪيون. ارغون غالب پيا ۽ ٽلتيءَ جي منگواڻن تي ظلم جي انتها ڪري ڇڏيائون. سميجا ايترا توڙي منگواڻا حڪومتي ڏاڍ سبب اهو تر ٿي ڇڏي تڙي پڪڙي ويا. منهنجي ناننگ جا منگواڻا لڏي اچي ميهڙ تعلقي ۾ وينا ۽ ڳوٺ منگواڻي ٻڌائون، جنگجو، ويڙهاڪ ۽ ڏاڍا مڙس ته هئا ان ڪري جلد ئي سڄي تر تي تسلط قائم ڪري ويا. ارغونن کين زير ڪرڻ لاءِ جانوري چاندين کي اتي آباد ڪيو.

مجبوراً منهنجي ناني وڏيري مير محمد منگواڻي جا وڏا جدا ڳوٺ لانگهه ٻڌي سانگي جي ڀر ۾ اچي وينا ۽ اڄ تائين سندس پويان توڙي اسين سانگي، جانورين کي ڪونه مڃون. جيتوڻيڪ زماني سارو سندن عزت ڪيون، پر هنن جي ڪڻڪي اسان تي اڃا آهي. اسان جو ڳوٺ عمر خان سانگي ميهڙ کان ماڌو ۽ شاهه گودڙئي رستي طرف جهنگ ۾ آهي. ورنه واڻشي واري فريد آباد به اسان کان اڃا پريو آهي. راڌن اسٽيشن کان نو ميل ميهڙ لاري تي اچيو پوءِ بيل گاڏي يا ٽانگي تي چار ميل اولهه ۾ اسان جو ڳوٺڙو ريو واه جي ڪپ تي آهي، جڏهن سانوڻيءَ ۾ پاڻي ايندو هو ته ماڻهو خوشيءَ وچان دهل وڄائيندا، هنجوچيون هڻندا پاڻيءَ سان گڏوگڏ هلندا ايندا هئا. پري اولهه ۾ گودڙئي کان اوڀر تي سپريو بند آهي جو جبل ۽ گاج جي پاڻيءَ کي روڪي ٿو. جي سپريو ڀڳو ته اسان جا گهر گهاٽ ۽ فصل سڀ ڇت ٿي ويندا پوءِ ماڻهو وڃي شهرن ۾ پورهيو ڪن ڇهه انا ڏهاڙيءَ تي. اسان جو ڳوٺ نقشي ۾ ڪجهه هيٺين بيهي ٿو:

اسان جو ڳوٺ، منگواڻي شهر کان ميل کن پري ۽ لانگهه جو ڳوٺ سڌ پٺت تي آهي. اسڪول منگواڻي ۾ هو ۽ آهي. ان ڪري چوڪريون ڪونه پڙهيون باقي ٻه چار چوڪرا پٺت ئي پٺت اسڪول ويندا هئا. وچ ۾ جهنگ ۽ پوءِ وڏي دوري ايندي هئي پوءِ وڃي منگواڻي جي سڙڪ تي چڙهيو هو. ڪتاب وغيره اصل ڪونه. بس پتي ڪافي هئي. اسڪول ۾ ماسٽر ميت مليل پتيءَ تي انڊا ڀري ڏيندو هو جي گهر ۾ ڪاريءَ مس ۽ ڪلڪ سان پري ماسٽر کي ڏيکاريندا هئاسين. ٻيو هو سريلو ورد الف انب، ب بلا، ب

بڪري جو ۽ ڪوڙا ايڪ ڏون ڏون، ٻه ڏون چار وغيره جو. مونڪي حيرت آهي ته اهڙي معمولي تعليم سان هيڏا وڏا دماغ، دانشور، اديب، محقق ۽ عالم ڪيئن پيدا ٿيا جو شهرين کي هر ميدان ۾ ماري ويا. سنڌ جا سڀ جو سڀ وڏا ماڻهو ۽ آفيسر گهڻو ڪري هارين نارين ۽ غريبن جو اولاد هئا. مان ڀانيان ٿو ته سندن بنيادي استاد ڳوٺاڻو ماحول ۽ فطرت هئي. اتي ويني تعليم ملندي هئي. نانگ، بلا، لٺ، ڌڪو، چور، گهوٻاڻو، گذر جي سڄي ۽ ڪوڙي اوانءِ، مختلف فصل ۽ ٻوٽا، ڳجهارتون، گرو چيلي جون ڳالهون، عقلي زباني حساب سڀ سوچڻ تي مجبور ڪندا ۽ ذهن کي تيز ڪندا هئا. سوچڻ سمجهڻ ۽ پرجهڻ جي ڳالهه هئي. هاڻي اٺ ڪتابن جا ڪٿي ويندڙ ٻارڙا ذهني بوجهه ڪٿي ٿا موتن، سوچڻ اصل ڪونه. پڇون ته ٻي ريتين هڪ صوف ته ڏهه صوف ڪيتري ته منجهندي جواب ڏيندا ته توڻينس آر توڻينتي يعني ڏهه ڏون ٿيندو ويهه. بهراڙي جو چوڪرو چونڊو ته ڏهن کي ٻيڻ ڪبو ته ويهن رپين جا ڏهه صوف. ڳوٺاڻا، معصوم ٻارن کي حساب ڏيندا ته هڪ وڻ تي پڪي ويٺا آهن ۽ ٻئي وڻ جي پڪين کي ٿا چون ته توهان مان هڪ هيڏي اچي ته اسين توهان کان ٻيڻا ٿي وينداسين ته هو ٿا چون ته توهان مان هڪ هيڏي اچي ته هڪجيترا ٿي پئون. سوچي سوچي مٿو هڻي نيٺ پڇنبو. هي ته ٿيو سؤلو انهيءَ کان ڏکيا حساب ذهني ۽ زباني ملندا هئا. دل ۾ عدد وارڻ ۽ پوءِ جواب صحيح ڏيڻ يا مسافر جو هڪ پٺيان ٻئي پير تي دعا گهرڻ ته پئسا ٻيڻا ڪري ڏي ته هيترن پئسن جو پڙ توتي چاڙهيندس ۽ موٽي اچي ڳوٺ پهچي ته پئسا اوتري جا اوترا. ايئن ڄڻ ته الجبرا به سيڪاري ڇڏيندا هئا. روشنو ۽ راند الڳ. مٽي مائتي ۽ سڱ جا حساب ۽ ڳجهارتون الڳ. وري رات جو ديرن تي ۽ دن تي يڪتاري ۽ دلي تي راڳ الڳ، گهڻو ڪري لوڙاڻو ۽ صوفيائو راڳ. ڪتابن جي ڪيڙي ٿيڻ بدران مشاهدي ۽ تجربن سان ڪيڙي ڇڏيندا هئا. ڪجهه ڪلامن جا بند مون کي اڃا ياد آهن جي مون چئن سالن جي عمر ۾ ٻڌا. مثلاً:

وڃي ٿو وحدت جو، هي نوبت نغارو،

نوبت نغارو، هو نوبت نغارو، ڪلمي جو قرارو.

يا وري بسنت جي موسم ۾ مڱڻهار ايندا هئا ۽ هر در تي اچي ڏونڪو هڻندا هئا. مونڪي اڃا به هڪ ڳاڙهي ڏاڙهيءَ ۽ چمڪندڙ اکين وارو مڱڻهار ياد

آهي، جنهن سان به ٿي ڄڻا بيا دهلاري به ساڻ هوندا هئا ۽ لوڙائو ڳائيندا هئا:

هي وڃي حال چئجو وو وڃي پيش ڀرين،
سڻي هي حال منهنجو، من غور ڪرين،
وو آئي مند بسنت جي لنگها لاڳ لهن، هي وڃي حال چئجو.

بس پوءِ ته سڄو ڳوٺ ڇهڪي پوندو. هڪڙي ته مست موسم بسنت جي پيو سرنهن جي پيلن گلن جي ڦلهار، مال چيت چري متارو ٿيل، کير مڪن ڄام، هاري ناري واندا. بس هر در تان آن وٺي، ان سان ٻاڄڪا ڀري ويندا هئا. موت ۾ سرنهن جا بسنتي گل ڏيندا هئا.

ورند وائڻي جون ڪافيون به عجب هونديون هيون. سليس، ساديون، سڄا جذبا ۽ تصوير ڪشائي. ٻڌو هڪ ڪافيءَ جا به ٿي بند:

1- اصل ابوجه اياڻي مان،
هئس نينگر ننڍڙي نماڻي مان،
هاڻي سور سهي سياڻي مان.

2- جڏهن عشق لڳو ته اڪڙي پتي،
پيئر پري ته ڏيو مونکي وه جي وٽي،
مني ڪوڙي هجي، مر ڪاري ڪٽي.

واهه ڙي ورنند وائڻا واهه. بس رڙ لڳي پئي هوندي هئي ته ”چوي ورنند وائڻو، فريدآباد وارو“. ٿٽائي ۽ فنائي جا مولود به مشهور هوندا هئا. شيرل باداهي پوءِ، گهڻو پوءِ پيدا ٿيو. سندس ڪافين ۾ سوز ڀرپور هوندو هو ۽ حجر ۽ وچوڙي جو درد. شايد ڪا چوٽ لڳل هئس. آهي ئي چوٽ لڳڻ جي ڳالهه بس پوءِ ته ماڻهو سون مان پارس ٿيو پوي، يا لوهه مان پيش سون جهڙو ملائم.

ها سو پاڻي وهي اچڻ جي ڳالهه بي ڪيم ته ماڻهو خوشيون ڪندا، هنجوچيون هڻندا پاڻيءَ سان گڏوگڏ هلندا ايندا هئا. اسان جي دل به گدگد پئي ٿئي ته پاڻيءَ ۾ ٽپون پر مائرون سوتيون ڪنيون بيٺيون هونديون ته مٿان پاڻيءَ ۾ لتا آهيون، نئون پاڻي آهي، نانگ، بلائون ۽ وڇون نڪرندا. سياڻي نه ته به بررينءَ. بس پوءِ ته لائي ڪيئن پيو ڏينهن ٿيندو. پوءِ ته لتا لاهي ننگائي ننگا چيٽرڪ پاڻي ۾ پيو تڙگيو ۽ ڪيڏو پلي ٽاڪ منجهند ٿي وڃي. ڪا مڇي لڳندي ته رڙ نڪري ويندي. گوج ته ٿئي ئي نانگ جهڙي.

اسان جي ڳوٺ ۾ سڀ هڪ ابي جو اولاد آهن. ڪنهن ڌارئين کي

ويھڻ ڪون ڏٺائون متان ڌارين جي اچ وڃ ۽ ڪشت ٿئي. ويڙها، سو هوندا هئا پر سڀ مائٽ، نياڻيون سيائون بنا پردي، گهٽين ۽ گهرن ۾ پيون هلنديون هيون. نڪا جهل نه پيل، پوءِ به مجال آ جو ڪوبه اٿوئندڙ واقعو ٿئي. ننڍا ٻار ۽ جوان ڇوڪريون گڏ ٿي گڏ اڪپوت، ليت ڪپوتر ۽ ٻيون الاڻي ڪهڙيون ڪهڙيون رانديون ڪندا هئا. مان ڏهن ٻارهن سالن جو هئس ۽ منهنجي پڦاٽ مرادان چوڏهن سالن جي. معصوميت سان راند ٿي راند ۾ ست ڏي سندس رڻو لاهي وٺي پڳس. ڪاوڙ ۾ ڳاڙهي ٿي وڃي امان کي دانهن ڏنائين. امان مونکي سڏي اهڙا ته دڙڪا ڏنا جو سمجهه ٿي نه اچيم ته ٿيو ڇا. نيٺ ڪچيس ته مون ڪيو ڇا آهي. انهيءَ تي پاڻ ٻيڻا دڙڪا ملير. پلو ٿئي پئي ۽ جو جنهن مار کان بچايم ڇي معصوم ويڇاري کي خبر ٿي ڪانهي تون پئي وهلور وڃي. پوءِ امان به کلي ويئي پر فهمائش ڪيائين ته خبردار جي وري ڪا اهڙي حرڪت ڪئي اٿئي ته هڏ گڏ پڇي ڇڏينديسان ۽ مان ٻيا ڏيندو تازيون وڄائيندو ٻاهر نڪري ويس. البت سوچ ۾ پئجي ويس ته آخر ٿيو ڇا. ڪيچلو ۽ حرڪتي هوندو هئس. بالڪڻو آهي ٿي اهڙو. پڦڙ خير محمد جي گهر ۾ گهاتي پير هوندي هئي. ان جون لامون مٽي سان پيون لڳنديون هيون. ڇا ڪندو هئس جو راند ۾ محو ڇوڪرين جون چوٽيون پير جي لام سان ٻڏي ڇڏيندو هئس پوءِ ته جيڪا ڊڪي سا ڦه هين. ڪندا الڳ. ڪل جا ڪوڪرا، پر دانهن ڪانه ٿي. ڪل پوڳ ٿيو وري راند شروع، صفا ننڍڙيءَ عمر ۾ چون ٿا ڏاڍو انگلي، ڪيتي باز ۽ ضدي هوندو هئس. امان ٻار لاهڻ لاءِ ولي محمد جي گهر واريءَ دريا خاتون حوالي ڪري ڇڏيو. ان کي امان دڙيا خاتون چونڊو هوس. سندس ڌيءَ زينب سڄو ڏينهن ڪنيون پئي گهمائيندي هئي. ننڍڙو ٻار ڪنهنڪي نه وڻندو. سندن موت تائين هو منهنجي لاءِ امان دريا خاتون ۽ ادي زينب رهيا. سياري جي سخت ويندڙ سردِي ۾ کيتو ڪندو هئس ته امان دريا خاتونءَ ڏي هلو. پوءِ امان ويڇاري ويل ۾. پئي سيني کي مٿون ڪندي ته هنکي ڪٿي ڏٺي اچو ولي محمد جي گهر. آڌي رات سيءَ ۾ ڪير نڪري پر مان به نه مڙندو هئس. جيسين ضد پورو نه ٿئي. ضدي اڄ تائين آهيان جو اصولن تي ۽ ضمير تي سودو نه ڪيو اٿم. پل ڪيترو به نقصان ٿئي. امان ٿي ڳالهه ڪري ته اڌ رات جو پاڻي گهريم. چيم اهو خراب آهي ٻيو. امان جي شامت آئي جو اهو پاڻي ڪٿي هاريائين. پوءِ منهنجي رڙ مٿان

رڙ ته هاريل پاڻي ميڙي ڏيو. پاتي اچي ڪنا ٿيا، سو جتن ڪيائون پر منهنجي ضد آڏو ڪنهنجي نه هلي. نيٺ امان ويڇاري پٽ تي ويهي پاڻي ميڙڻ جي بهاني پڪ ڀريندي آلي ڌرتي کي مٽي سان لٽيندي وئي ۽ ڏک اها ڏنائين ته اهو هاريل پاڻي وٽي پر پئي وجهي. نيٺ مونکي هاريل پاڻي مليو ۽ مان فتحمند ٿي سمهي پيس. اهو منهنجو ضد ۽ سوديبياريءَ کان انڪار ڪيئي دفعا منهنجي آڏو آيو پر مان هر آزمائش ۾ ڪامياب ٿيندو آيس. اسپيڪر عبدالله حسين هارون، جنهن جي ذهني سطح ميونسپالٽيءَ جي ميمبر جي به مس هئي سو جو اسپيڪر ٿيو ته پاڻ کي چيف منسٽر کان به مٿي پيو پانڻي. خير اهو ذڪر پوءِ ايندو پر چوي ته مون کي سڀ پاور يا اختيار آهن، کيس گهڻوئي سمجهائيم ته اختيار قاعدن قانونن کي هوندا آهن، توکي رڳو اهو اختيار آهي ته ان محدود دائري ۾ انهن کي استعمال ڪرين. نيٺ هڪ ڏينهن سندس چئمبر ۾ وڃي کيس چيم ته سياڻي کان مان پنهنجي ڪرسيءَ تي ڪونه هوندس، ڪيم به ائين ٽپڙ ڪڍي ويهيون گريڊ جي نوڪري ڇڏي گهر اچي اعلان ڪيم ته مون نوڪري ڇڏي ڏني. منهنجي مرحوم گهر واري ويڇاري، هڪ اکر نه ڪڍي. بس مونکي چٽائي ڏنائين ۽ چپ ٿي وئي. کيس منهنجي طبيعت جي سني ڄاڻ هئي.

ڳالهه شروع ڪئي هئڻ بابت سائينءَ جي. منهنجو ڏاڏو عمر خان ڏاڍو تيز فهم، جهانديد ۽ محنتي ماڻهو هو جنهنجي مستقبل تي نظر هئي. نورهي بادشاهه جو زمانو (ايڊورڊ سٽون) يعني 1899-1911ع ۾ پنجئي پٽ پڙهائڻ خاطر ڪراچي موڪليائين. نئين نئين ريل نڪتي هئي ۽ ماڻهن کي اعتبار ئي نه اچي ته ڪل واري گاڏي تي چار سؤ ميل طئي ڪري ڪراچيءَ پهچائي ٿي. منهنجي بالڪيٽي يعني 1930ع تائين ڪيترن ماڻهن ريل گاڏي ڏني ٿي ڪانه هئي. بابا سنهڙو سيڪڙو ۽ قد جو ننڍو هوندو هو. بابو ٿو ڳالهه ڪري ته عيد ڏينهن ڏاڏو کيس وڏيري محمد صادق جانوري جي اوطاق تي وٺي ويو ته وڏيري طنز ڪري چيس ته عمر فقير هيءُ ڪيئن هر ڪاهيندو. ڏاڏي اعتماد سان جواب ڏنس ته توهين سڀ هن جا ڳجهو ٿيندو. ٿيو به ائين.

ڏاڏو عمر خان فقيرائي خيالن جو ماڻهو هو. ان ڪري عمر فقير سڏيندا هئس. چوندو هو ته ”بهشت دلاسو، دوزخ ڌڙڪو، ڪوڙيءَ دنيا جو ڪوڙو ڪڙڪو“ بس رڳو خير خواه ٿيو ۽ ٻين جي سار سنڀال لھو. دعا گهرندو

هو ته رب منهنجا خير، هندو مسلمان ڏي خير، اوڙي پاڙي ڏي خير، جڳ جهان ڏي خير. پنج پٽ جاوس ته سيني جا نالا عليءَ سان منسوب ڪيائين. وڏو علي نواز پوءِ علي خان، غلام علي، شير علي ۽ علي محمد. چوڪرا سنڌ مدرسي ڪراچي موڪلي پوءِ ڪڏهن ڪڏهن سائن ملڻ به ويندو هو. سياڻو ماڻهو هو. ڳوٺ مان ڪڪڙ کڻي ويندو هو جي ڪراچي ۾ وڪڻي پاڙي پتي جو پوراڻو ڪندو هو. مڙس مٿير هو. ڳالهه هلي ته حاجي رحمت الله جي قبرستان ۾ جنات آهي. ڪو هجي جو آڏي رات جو اتي ڪلو ڪوڙي اچي. ٻن چئن جوانن ڪوشش ڪئي پر دهشت جهلي نه سگهيا. ڏاڏو ويو سو ڪلو ٻي نوڪيائين ته الائي ڪٿان گهٽو (رڍ جو ٻچو) ريندو ڏانهس اچڻ لڳو. هي به ان کي پاڪر ۾ کڻي به ڪوه پنڌ ڪري ڳوٺ موٽي آيو ۽ اعلان ڪيائين ته ڪلو ته نوڪي آيو آهيان، پر هڪ جنڙو به پڪڙي آيو آهيان. انکي ٻڌي ڇڏيائين. ٻئي ڏينهن مالڪ پيرو کڻي اچي نڪتا ۽ گهٽو انهن کي موٽائي ڏنائين.

بابو ٿو ڳالهه ڪري ته تن ڏينهن ۾ ڪراچي هيءَ ڪراچي نه هئي. ٿرام گهوڙا چڪيندا هئا. وير چڙهندي هئي ته سمونڊ جو پاڻي سنڌ مدرسي ۾ اندر ڪاهي ايندو هو. اهو ته 1943ع ۾ مون به ڏٺو. نيوجالي کان صدر تائين جهنگ هوندو هو ۽ ڪا بلڊنگ ڪانه هئي. بات آئلينڊ واقعي هڪ ٻيٽ هو جنهن جي چوڌاري پاڻي هو. ڪلفٽن روڊ تي ڪجهه به نه هيو. رستي جي ٻنهي پاسي بئنجون پيون هونديون هيون ته ماڻهو ويهي ٿڪ پئڻ ۽ هوا خوري ڪن. ڪلفٽن کي هوا بندر چئبو هو ۽ سمونڊ جو پاڻي ڪوناري پارڪ جي پهاڙي تائين ايندو هو. عبدالله شاهه غازيءَ جو مقبرو ئي ڪونه هو. بس پهاڙي جي چوٽيءَ تي هڪ قبر هوندي هئي جاڏي ڪوئي مشڪل سان لڙندو هو. لياري نديءَ جي پرينءَ ۾ قبرستان ڪانسواءِ ڪجهه به نه هوندو هو. صدر ۾ گورا قبرستان کان پوءِ جهنگ ۽ ويراني هوندي هئي. اهو سڀ ڪجهه ته مون پاڻ 1945ع کان اڳ ڏٺو. گزري به بندر هو ۽ سواءِ ڪجهه بلوچن ۽ مڇيرن جي ٻيو ڪو گهر ڪونه هو. ڊرگ روڊ ۽ ملير شهر کان گهڻو پري جدا ڳوٺ هوندا هئا. بابا جي وقت ۾ ته ايلفي به اڃان پوري ڪانه آڏي هئي. بس بندر روڊ، ڪارادر، منو در، ڪڏو، پيمر پوره رام سوامي ۽ ماڙي پور هئا. گانڌي گاردن کي راڻي باغ چوندا هئا. گهڻو ڪري ٿرام تي سفر ڪبو هو. پئسي وارا ماڻهو ڀڳهوڙي بگيءَ تي چڙهندا هئا. ٿانگو ۽ وڪٽوريا مهانگا هئا. ڇهه آنا،

ٻارنهن آنه وندا هئا. وڏا ماڻهو ته ڇا خود اسيمبلي ميمبر مڙو مسافر خاني ۾ رهندا هئا. پاڪستان نهڻ کان پوءِ ويڃاري مڙو عرف سينٽ موليدني جي مسافرخاني کي به مسلمان ڪري مولوي مسافر خانو ڪري ڇڏيائون. رام باغ کي آرام باغ ڪيائون. سيتا اسٽيشن کي مسلمان ڪري رحمان ننگر بڻائي ڇڏيائون. مشهور ۽ معروف گڏو بندر به مسلمانيءَ کان ڪونه بچيو حسين آباد ٿي ويو. بلوچستان ۾ مشهور شهر هندو باغ کي مسلم باغ ڪري ڇڏيائون. اهو عمل صرف سنڌ ۽ بلوچستان جهڙن يتيم صوبن ۾ ٿيو. باقي پنجاب ۾ ته اڃا تائين پاڻي ٿيرو، توبا ٽيڪسنگهه وغيره هليا اچن. اتي مسلمانيءَ جو عمل ڪجهه جهيٽو رهيو. اسان وٽ ته جهانگير ڪوٽاري پارڪ وٽ شوالي سان گڏ مسجد به نهي وئي. جهانگير کي به انهيءَ ڪري بخشياڻون جو سمجهاڻون ته مغل شهنشاهه جهانگير جي نالي تي آهي. جي خبر پوين ها ته جهانگير هڪ آتش پرست پارسي هو ته شايد ڏاهي پٽ ڪنس ها. صدر ۾ جهانگير پارڪ ۾ مسجد ناهي ڇڏيائون ۽ رام باغ ۾ به سٺا ڪشادا پارڪ هئا ۽ وڏا آسائشي هئا. هاڻي رهي نالو الله جو. پيو ته نهيو ڪينجهر کي ڪلري ڪري ڇڏيائون. اها خبر ٿي ڪانه هئن ته ڪلر ٿيندو چاهي. مان ۽ اياز ٻيڙيءَ ۾ ڪينجهر جو سير ڪري رهيا هئاسون ٻيڙيءَ واري کان پڇيوسين ته پاڻو اهو ڪيئن ٿيو. ننڍو ٽن لفظن ۾ جواب ڏنائين ته سائين اسان جي دلين کي ڪلر ڪائي ويو آهي. اسين ڪڪا وڪا ٿي ماڻ ٿي وياسين. چيوسينس ته اسان کي ماڻي نوريءَ جي تربت تي وٺي هل. پڇرندي چيائين ته سائين ماڻي نوريءَ تي ته ويٺا آهيو. مڃاڻ ته ان سرڪاري ٻيڙي جو نالو نوري رکيو هئائون. سنڌي غيرتمند مهاڻي جي اندر ۾ ته ڪو جوالا هو جو ڦاٽ ڏئي پيو. چي جيڪو ٿو لوسي لسڙاٽ اچي سو ٿو اچي ان ۾ چڙهي. اسان وري ڪونه ڪڍيو ۽ پاڻ کي ڏوهي محسوس ڪيوسين. مون اياز کي سندس ٿي لفظن ۾ چيو ته مان ڏوهي آهيان مان ڏوهي آهيان، مون ڪيئي ڏوھ ڪيا آهن. ڏنم ته اياز ٻهاڙ جيان ٿي ويو. شايد سندس اندر ۾ پيو ڪو نظم جنم وٺي رهيو هئو. اياز به بقول رباني جي ”وڏو حرامي“ آهي. اهو گندو لفظ رباني تمام پياري ۽ قابل ماڻهن لاءِ ڪتب آڻيندو آهي. لکيءَ جي چشمن تي وياسون اتي هڪ غريب عورت، ملي ۾ ورتل، پٽ تي رڙهيون پائيندي گرم چشمي ڏانهن وهنجڻ خاطر پي وئي. مون به ڏني ربانيءَ به ڏني. رات جو اچي سن جي سرڪاري بنگلي تي گذاريوسين.

صبح جو سوڀر رباني هڪ پني جو ٽڪر کڻي آيو جنهن تي اياز رات وچ ۾ شعر لکيو هو. اياز کي انهيءَ پياري لقب سان نوازي چيائين جمال ڏس ته اها مائي تو به ڏني مون به ڏني پر هن (ح) ڏس ته ڇا لکيو آهي. ان شعر ۾ مائيءَ کي بيمار، ملي ورتل ڦٽيل بي يارو مددگار ”سند“ سان تشبيهه ڏني هئائين. مان اياز جي ذات تي حيران ۽ رباني جو مٿانئس ”پيار“ جو وسڪارو ته هي ههڙو تهڙو ته بلا آهي ڪو جن آهي. رباني ۽ اياز پاڻ ۾ ڏاڍا حجابا ۽ رازدان آهن. رباني کيس چيڙائيندو آهي ته اياز کلي کيس تن آڱرين سان پوندو ڏيندو آهي. تن ڏينهن ۾ سند مدرسي جو پرنسپال هڪ انگريز مسٽر وائس هو. بابا توڙي پيا سڀ سندس تمام گهڻي تعريف ڪن ٿا. بابا ته سندس پسندیده شاگرد هو جو هميشه پهريون نمبر کڻندو هو. تن ڏينهن ۾ ڪراچي جا شانائتا ماڻهو شاگردن جي همت افزائي ڪندا هئا ۽ کين نصيحتون ڪندا هئا. سيٺ ڇاڳلا ۽ ڄام ميسر مقبول خان آف لسٽيل وٽ بابا جي اچ وڃ هئي. ڏاڏو سائين ڪراچي آيو ته ٻڌايائين ته ڪراچيءَ ۾ هڪ موٽر ڪار آهي جا ڪل تي هلي ٿي ۽ ماڻهو ان ۾ سواري به ڪن ٿا. بابا چيس ته سيٺ ڇاڳلا وٽ آهي ۽ شام اتي هلنداسون. ذرا سوچو ته سڄي ڪراچيءَ ۾ هڪ موٽر ڪار. شام جو ڏاڏو سائين ۽ بابا سيٺ وٽ ويا. سيٺ نه رڳو موٽر ڪار ڏيکارين جيئن ڏاڏي سائين جو مقصد هو پر ڪار ۾ ڇاڙهي کين گهمايائين به. پوءِ ڏاڏي وڃي ڳوٺ ڳالهيون ڪيون ۽ ماڻهو وات ۾ اگر وجهي ”بلي انگريز بلي“ ڪرڻ لڳا. انگريزن جو ڌاڪو هو. کين سڏيندا هئا صاحبوڪ ۽ ليڊيءَ کي منڊر. سندن وڏي عزت هوندي هئي. انصاف ۽ قاعدي جا ته ڪوڏيا هئا. مجال آ جو ڪو وڏو زميندار يا جاگيردار ڪنهن جو حق ماري يا ظلم ڪري، لڪندا وتندا هئا. ملڪ ۾ امن امان ۽ انصاف جو بول بالا هو. اڄ تائين ماڻهو کين ياد ڪن ٿا. ڇي سائين حڪومت ڪري ته انگريز ڪري، شينهن بڪري گڏ چاري ڇڏيائين. اڄ تائين آزاديءَ کان پوءِ به ماڻهو چون ته هاڻ ڪڏهن حڪومت انگريز کي ڏين ڏسو ته ڪيئن ٿا هلائي ڏيکارين. ڪنهن وڏي ۾ وڏي زميندار يا نواب کي ڪنهن آفيسر وٽان ليٽر ايندو هو ته ڦڙڙي وٺي ويندي هئس. ڪليڪٽر سان ملڻ لاءِ وڏيون تياريون ڪري سهي سنيري نڪرندو هو ۽ پوءِ ڏينهن جا ڏينهن ڳالهيون هلنديون هيون ته صاحب هيئن چيو هونئن چيو. اڄ حڪومت ور چڙهي وئي آهي ان پڙهيل، جاهل ۽ بد دماغ وڏيرن جي. ڪوئي

ڪي ملي هريڙ ته پنساري ٿي ويٺو. ساڳو حال آهي وڏيرن ۽ ميمبرن جو. جيڪي اچين سو هضم، گيت ٿي ڪونه ڏين هاڻي به سمڪ اچين ته انگريز گهراڻي گورنر رڪن ۽ سڀ اختيار ڪين ڏين. پريزيڊنٽ ۽ پرائم منسٽر ڀلي پاڪستاني هجن. ڏسو ته امن ٿئي ٿو يا نه. ڀلا ڇو ڪين جيڪڏهن باڪٽر ۽ انجنيئر انگريز اچي سگهن ٿا ته گورنر ۽ آءِ جي ڇو نه؟ اهي وڏيرا اهڙو ڊڄندا هئا جو جڳ جهان کي خبر آهي ته سردار واحد بخش خان پٺي تي جڏهن ڪيس ٿيو ته لاڙڪاڻي مان پڇي نٿي ضلعي ۾ لڪو. سر شاهنواز پٽي تي انڪوائري ٿي ته ٽي مهينا خان بهادر اسراڻ جي ڪوٽ ۾ لڪو ويٺو هو. اهو هو حڪومت جو شان ۽ دٻڊو.

سچ ته ماڻهن کي آزاديءَ سان دلچسپي ٿي ڪانه هئي. گانڌي ۽ جناح کي گهٽ وڌ ڳالهائيندا هئا. جناح کي ته سڏيندا ٿي هئا مائي جنان. حيدرآباد جي تبدي ولي محمد ۾ ڇاڇو ابوبڪر سومرو وادو هوندو هو. جڏهن پنگي هڙتال ڪندا هئا ۽ گند ڪچرو گڏ ٿي ويندو هو ته ڇاڇو ابوبڪر ٻاهر نڪري سرعام گانڌيءَ کي زن دختر گاريون ڏيندو هو ته سڄو ڏوھ انهي خول جو آهي. انگريزن کي ڪو لهر لوڏو ڪونه هو پر بين الاقوامي ۽ اقتصادي حالتون اهڙيون ٿيون جو هو ازخود هليا ويا. اسان جي تاريخ ۾ اهڙا ڪوڙ ستيا ويا آهن جو الله جي پناهه. انهن جي ايتار به پي پي سي موجب ڏوھ. ماڻهو ڪيترو وقت انهن ڪوٽن ڪڙولن ۾ رهندو. جناح صاحب ته بددل ٿي هندوستان ڇڏي وڃي لنڊن ۾ مقیم ٿيو هو. پوءِ 39-1938ع ۾ نوابن جو ٽولو وٽس لنڊن ويو ۽ کيس وٺي آيا ته هل پاڪستان ملي ٿو تون اسان جي وڪالت ڪر. گانڌيءَ ۽ جناح کي مؤدبانہ سلام. باقي ڪيڏ ته سڄي انگريز سرڪار جي هٿي نه ته ڪير ٿو ڪنهن کي پليت تي رکي ملڪ ڏئي. ڪانگريس جو بنياد به انگريزن پاڻ وڌو. مفڪر پاڪستان جو اعزاز علامه اقبال کي ڏنو ٿو وڃي، جنهن جهڙو وڏو ڪوڙ مون ڪونه ٻڌو، خود علامه اقبال 1934ع ۾ سر ٿامس کي لکيو ته، نظريہ پاڪستان لنڊن جي ڪئمبرج يونيورسٽيءَ جي هڪ شاگرد جي ذهن جي پيداوار آهي ۽ هو يعني علامه اقبال ان نظريي جو خالق نه آهي. اهڙي صاف انڪار کان پوءِ به اسان جا تاريخ نويس علامه اقبال مٿان اهو نظريو مڙهندا ايندا ته ڇا ٿو ڪري سگهجي. مٿي مان مولانا غلام الرسول مهر جي تضادن جو ذڪر ڪري چڪو آهيان. ٻيو ته ٺهيو بيگلار نامي جو

مصنف، مرزا باقي جهڙي ظالم، قاتل ۽ درندي صفت ماڻهوءَ بابت لکي ٿو ته، هو وڏو داناءُ، انصاف وارو ۽ بينظير منتظم هو. تاريخ نويسن کان اهڙيون جانبدارانہ فاش ڪوتاهيون ٿي وينديون آهن. پر تاريخ ته ڏاڍي بيرحم آهي ۽ حقيقتون لکن ڪونه ٿيون. مسلم ليگ جي الهه آباد وارو ساليانو اجلاس جنهن ۾ علامه اقبال اها تقرير ڪئي هئي سو ٿيو هو ڊسمبر 1930ع ۾. ان کان اڳ تاريخ پهرين نومبر 1930ع تي لنڊن ۾ رائونڊ ٽيبل ڪانفرنس منعقد ٿي هئي ۽ ان ۾ به اهيئي مسئلا زير بحث آيا، پر ان کان اڳ چوٿري رحمت علي پنهنجو ڪتابڙو ”پاڪستان جي اسڪيم“ شايع ڪري چڪو هو. قائد اعظم به مسلم ليگ جي اجلاس دهلي منعقد 1943ع ۾ صاف چيو ته لنڊن ۾ رهندڙ ڪن نوجوانن ۾ ”اهو خيال پيدا ٿيو“ ته اتر هندستان جو هڪ حصو هندستان کان الڳ ڪري ان کي پاڪستان نالو ڏنو وڃي. باقي هروڀرو علامه اقبال کي پڳ ٻڌائڻي آ ته ڀلي، پر حقيقت جي اظهار ڪرڻ کان جهليو ۽ روڪيو ته نه. هاڻي ته هڪ ڪتاب ”خدوخال اقبال“ نالي سان ڇپجي چڪو آهي، جنهن کي مارڪيٽ ۾ اچڻ نٿا ڏين. پاڪستان جا مفڪر خود انگريز پاڻ هئا. اچو وڃو ڏسون:

- 1- جان برائٽ 24- جون 1858ع - پنج يا ڇهه صوبا مڪمل اختيارين سان هڪ جدا رياست ٿي ويندا. ڏسو جنگ آزادي 1857ع ۾ ٿي آهي ۽ هڪ سال اندر مسلمانن کي آزاد ملڪ جو آسرو يا رشوت آچي وئي آهي.
- 2- 1868ع سر سيد احمد خان؛ انگريزن جو ٻولڙيو فرمائي ٿو ته هندستان ۾ ٻه قومون آهن جي ڪڏهن به گڏ رهي نه سگهنديون.
- 3- ڊبليو ايس بلنٽ 1883ع؛ هندستان کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيو وڃي، اتر ۾ مسلمانن جي حڪومت ۽ ڏکڻ ۾ هندن جي.
- 4- ٿيوڊور بيڪ؛ 1887ع مسلمان هڪ عليحده قوم آهن. مسلمان ڪڏهن به هندو اڪثريت جي ماتحت رهڻ قبول نه ڪندا.
- 5- ٿاٽيوڊور موريس؛ 1899ع آزاد متحده هندستان جو قيام ناممڪن آهي. مسلمان الڳ قوم آهن ۽ پاڻ کي هندستاني قوم تسليم نٿا ڪن.
- 6- ڀائي پرماتند؛ هندستان کي ٻن هندو ۽ مسلم خطن ۾ ورهايو وڃي.
- 7- لويٽ ويزر 1914ع؛ مسلمان اتر هندستان کي وچ اوڀر سان ملائن، ان ۾ انهن جي بقا آهي.

- 8- چوڌري رحمت علي 1915ع: اتر هندستان کي مسلم مملڪت بڻايو وڃي.
- 9- لارڊ ڪرزن: 1917ع هندستان ڪڏهن به واحد مملڪت رهي نه سگهندو. تقسيم جا واضح امڪانات آهن.
- 10- اي. ايس. مائٽنگو (1917ع): هندستان جو انجام خودمختيار صوبن يا ملڪن ۾ ٿيندو.
- 11- اي. بي. ڪينيٽ: مسلمان هڪ اهڙي رياست جو سوچي رهيا آهن جو اتر اولهه هندستان ۽ افغانستان تي مشتمل هجي.
- 12- پيٽرڪ فيگن 1925ع: مسلمان اتر هندستان ۾ پنهنجي تسلط لاءِ جدوجهد ڪن.
- 13- سر آغا خان 1928ع: اتر اولهه هندستان کي مسلم مملڪت ۾ شامل ٿيڻ کپي.

اهڙي طرح ٿيوڊور ماريسن ۽ مسٽر مانچيسٽر گارجن به گل افشاني ڪئي آهي. سر آغا خان مشهور معروف انگريزن جو ٻولڙيو هو، جنهن ۾ ڪو شڪ شبهه ڪونهي. ان ئي مسلم ليگ جو بنياد وڌو. مون مٿيون حقيقتون ڪي. ڪي. عزيز جي ڪتاب هسٽري آف آئيبڊيا آف پاڪستان ۽ جنگ اخبار مجريه 23- آگسٽ 1991ع تان ورتيون آهن. ٻيو ته ٺهيو شريف الدين پيرزادي صاحب پنهنجي ڪتاب اووليوش آف پاڪستان ۾ گهڻا انڪشاف ڪندي لکي ٿو ته 1904ع ۾ لارڊ ڪرزن بنگال جي اهم مسلمان شخصيتن سان ڳالهيون ڪري کين ذهن نشين ڪرايو ته هو الڳ ٿي اسلام جي بالادستي قائم ڪري اهڙو اوچ حاصل ڪن جو قديم بادشاهن جي وقت ۾ به ڪونه ڏٺو هوندن. صاف ظاهر آهي ته پاڪستان جا مفڪر ۽ خالق خود انگريز هئا. علامه اقبال ته ائين ئي پنجاب کي هڪ هيرو ڪپندو هو سو ٺاهي ڇڏيائون. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ، سر سٽيفورڊ ڪريس صوبن جي آزاديءَ جون تجويزون حڪومت برطانيه طرفان آنديون هيون جي تمام چڱيون هيون ۽ جناح به قبول ڪيون هيون، پر پنڊت نهروءَ جي هڪ فاش غلطي ۽ اُٻهراڻي سبب گڙبڙ، بدمزگي ۽ بداعتماديءَ جي فضا پيدا ٿي وئي ۽ معاملو وڃي تقسيم تي پهتو. مٿيون ڪارو منهن ٿيو ڪميونسٽن جو، جي اسٽالن جي چوڻ تي تقسيم جي حق ۾ ٿي بيٺا. اسٽالن ته چاهيو ٿي ته انگريز نڪرن ۽ هندو ڀارت سندن دشمن بڻجي

۽ رشيا سان دوستي ڳنڍي وڻج واپار توڙي سياسي نانا وڌائي ۽ تاريخ اهو ثابت ڪيو. پوءِ ته تقسيم جا ڪلور ٿيا. نفرت، قتل، گهيرا، جلاءِ ۽ قانون شڪني ۽ منافقي اسان جو قومي ڪردار بڻجي ويا. گهر گهر کان جدا ٿي ويو، لڏپلاڻ، مارڦاڙ، عزتون لتجي ويون ۽ ليڊر صاحب وڃي صدارتي پون (محلات) ۾ ويٺا. منهنجو پيءُ علي خان ابڙو تقسيم جي سخت خلاف هو ۽ اهڙا مضمون سنڌي اخبارن قرباني وغيره ۾ ڇپائيندو رهيو، جنهن تان ڪاوڙجي تڏهه دماغ عبدالغفور پرڳڙي ائڊووڪيٽ لاڙڪاڻو سندس خلاف الوحيد ۾ هڪ مضمون لکيو، جنهن ۾ علي خان ابڙي کي ٽڪل دماغ لکيائين. الله جو شان. ڪٿ ڄامڙو جيتامڙو، عبدالغفور جو پوءِ وڃي ضياءَ جي هنج ۾ ويٺو ۽ ڪٿ علي خان ابڙو جو عالم، فاضل، مصنف، سڌارڪ، جينيس انقلابي ۽ جرئت مند ماڻهو هو، جو پنهنجي قول، فعل ۽ ضمير جو سچو هو. اڄ به سندس سوين شاگرد ۽ ماتحت سندس ساراهه جا ڍڪ ڀرين ٿا. منفرد سوچ جو ماڻهو هو. سراج الحق ميمڻ جو والد صاحب ڳالهه ٿو ڪري ته سندس ٽيچرس امتحان هلي رهيو هو ۽ هو سخت بخار ۾ هو. پيپر لکندي علي خان ابڙو اچي سندس پٺيان بيٺو ۽ جيڪي ڪجهه هڪ صفحي تي لکيو هئائين سو پڙهي مسٽر علي خان ابڙي کائس پيپر وٺي چيو ته تون پاس آهين هاڻي گهر وڃي آرام ڪر. ڪجهه ساڳي ڳالهه مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ٿو ڪري ته هو عربي جو پيپر لکي رهيو هو ته صاحب اچي پٺيان بيٺو ۽ سندس پٺي ٺيڙي چيائين، شاباس بابا! تون پاس آهين.

سنڌ مدرسي ۾ علي خان ابڙي شاندار رڪارڊ قائم ڪيا. هر امتحان ۾ پهريون نمبر. ويندي بمبئي يونيورسٽيءَ جي مئٽرڪ امتحان کان ايم. اي تائين سڄي يونيورسٽيءَ ۾ پهريون نمبر. غور ڪريو بمبئي يونيورسٽي معنيٰ سنڌ گجرات، راجستان، بمبئي ۽ مهاراشٽر. اڳ ۾ ڪنهن به هندو يا مسلمان اهڙو رڪارڊ قائم نه ڪيو هو. بمبئي اهڙي ڏکي يونيورسٽي هئي جو اڌ مارڪ تان به ناپاس ڪري ڇڏيندا هئا. اتانجا فيل ٿيل وڃي علي ڳڙهه ۽ پنجاب مان مئٽرڪ پاس ڪري ايندا هئا. ٻه ٻه ٽي ٽي دفعا فيل ٿيل به اتان پاس ٿي ايندا هئا. الطاف حسين قادري به ائين ڪيو ۽ پوءِ مختيارڪار، ڊپٽي ڪمشنر ۽ سيڪريٽري ٿيو. بابو سائين غريب هئڻ سبب جهونا ڳڙهه ڪاليج ۾ پڙهڻ لاءِ هليو ويو. اتي نواب مهابت خان جي حڪومت هئي ۽ تعليم مفت

هئي. اتي به ساڳي ڪار، هر امتحان ۾ سڄي يونيورسٽي ۾ پهريون نمبر. انٽر ۾ پهريون نمبر، بي - اي پهريون نمبر ويندي ايم - اي پهريون نمبر. ههڙو ماڻهو جينيس نه چئبو ته ٻيو ڇا چئبو. ٻئي ڪنهن به ماڻهو اهڙو ڪارنامو انجام ڪونه ڏنو هو. سنڌ جو هي پهريون ماڻهو هو جنهن اهڙي حيرت انگيز ڪاميابي سرانجام ڏني. هو پهريون سنڌي مسلمان هو جنهن ايم اي پاس ڪئي. سيشن جج دريشاڻي صاحب مون کي ٻڌايو ته سندس والد شڪارپور جو عبدالعليم دريشاڻي سنڌ جو پهريون مسلمان ايم اي هو. ائين هوندو پر علي خان ابڙي جهڙو ڪارنامو قطعي نه جو هر امتحان ۾ پهريون نمبر. سادو، سباجهو ۽ سچار ۽ انقلابي اهڙو جو انگريزن جڏهن ڪانٽس پڇيو ته تون ڇا ڪندين ۽ ڪهڙي نوڪري ڪئي ته چيائين ته، مان ماسٽر ٿيندس. پوءِ ته هوشيارِي محنت ۽ لڳن سان ڪم ڪرڻ سبب جلد ئي وڏن عهدن تي پهتو. اهڙو جوشيلو جو ڳوٺ ڳوٺ ۾، ڪاڇو ڪوهستان هجي يا ٿر، اٺ تي چڙهي وڃي اسڪول قائم ڪيائين. مونکي به پاڻ سان وٺي هلندو هو ۽ مان پنجن ورهين جو هئس. ملا اسڪول سندس ذهن جي پيداوار هئا. خانگي اسڪول به کولرايائين ۽ انهن لاءِ ساليانو معاوضو مقرر ڪرايائين. بس ڳوٺ ڳوٺ ۾ تعليم عام ڪرايائين. اعتبار نه اچيو ته اڄ به ڪونڪر ڪرچات، گڏاپ، جوهي، مٺي، ننگر پارڪر ۽ ڇاچري، عمرڪوٽ، جيڪب آباد، تنگواڻي، نل، ڀان سعيدآباد، خدا آباد جي هندن مسلمانن کان پڇي ڏسو. وري ماسٽرن کي به پاڻ پڙهائيندو هو. ٽريننگ ڪاليج به پنهنجي منفرد شخصيت ۾ پاڻ هو. هندن سان گهڻي پوندي هئس جو هو سندس اهڙن ڪمن ۾ ٻانهن ٻيلي ٿي بيهندا هئا ۽ هڙئون وڙئون سندس مدد ڪندا هئا. سنڌ ۾ جتي ڪٿي تعليم جو چرچو عام ٿي ويو. ايماندار وري اهڙو جو ماني به ڪنهن ماسٽر جي ڪانه کائيندو هو. سندس ايمانداري جا ڪارناما بعد ۾ بيان ڪندس. سڄي سنڌ ۾ علي خان، علي خان پٿي پوندي هئي. ڀلي جهانگارا باجارا ڇو نه هجن. عام طرح صاحب سڏبو هو، پر صاحبي جو ڪو تر به منجهس ڪونه هو. انگريز اهڙا متاثر ٿيا جو سندس باري ۾ لکيائون ته، هي هڪ تصوراتي تعليمي ماهر آهي يا ته هي هڪ تبليغي جوش ۽ جذبي وارو آفيسر آهي. کيس خانبهادر جو لقب آڇيائون ته پاڻ انڪار ڪيائين ته اهو ته هڪ زيور آهي. مونکي بس پنهنجو حق ڏيو ته وڌيڪ تعليم جي خدمت ڪري سگهان. حق

مان سندس مطلب ڀروموشن ۽ اختيار هئا. ان وقت تعليم جو سيڪريٽري خانصاحب يار محمد ميمڻ حيدرآباد وارو هو. تنهن وجهه وٺي پنهنجي مائٽ خانبهادر محمد صديق ميمڻ کي لقب ڏياريو، جنهن صاحب ماستر محمد صديق مسافر جي لکڻين تي ڌاڙا هڻي پنهنجي نالي چيرايون. اها ڳالهه منهنجي روبرو علامه ڊاڪٽر دائود پوٽه مرحوم، جو الاهه لوڪ ماڻهو هيو، محمد صديق ميمڻ کي هومر اسٽيڊ هال حيدرآباد ۾ چڻي. مان ان وقت پندرهن - سورهن سالن جو هئس ۽ ڪاليج ۾ پڙهندو هئس.

بابي سائين جي ايمانداريءَ جي ڳالهه پي ڪيم. ان تي سيڌي جي پيٽي ساڻ هلندي هئي. دال پاڇي تي گذارو ڪندا هئاسين. اسماعيل بورجي هو ۽ صاحب خان جانوري خيرپور ميرس جو، نائيڪ هو. مون به ائين سنڌ جي هر ننڍي شهر جو ڊاڪ بنگلو ڏٺو ۽ رهيس. شام جو بندوق کڻي گهمڻ نڪرندا هئاسين. گيرا يا سهو ماري ايندو هو، جنهن جو ٻوڙ پڇندو هو ۽ پٽيوالا به خوش ته گوشت کائڻ نصيب ٿيو. سفر ۾ يا ريل ۾ ڪو ماستر صاحب ڊگريون ۽ ٻوڙ کڻي ايندو هو ته اول ان کي پئسا ڏئي پوءِ کائيندو هو. هڪ لڳا ڪو ماڻهو بدڪن جو توڪرو اسان جي ڳوٺ سانگي ۾ ڇڏي ويو. بابو ان وقت گهر ۾ ڪونه هو. لڙي ٽپهري اچي ٿي ۽ اسين ٻار پيا ٽپا ڏيون ته بدڪون ڪهي پڇايو ته کائون، پر امان هيسيل هئي. چيائين خبردار! متان ڪنهن پڪيءَ کي هٿ لاتو آهي. بابو آيو ته ٽپي ڳاڙهو ٿي ويو، ڪاوڙ ۽ غصو ماريندو هو. رڳو ايترو پڇيائين ته پڪي ڪٿان ۽ ڪنهن آندا آهن. ٻڌي چيائين ته نه ڪين انهن کي کولي ڇڏيو. پڪي ويچارا پر پڳل يا تنگ پڳل هئا سي ڳوٺ جي گهرن ۾ هليا ويا ۽ ماڻهن هر گهر ۾ ڪهي کاڌا، اسان وٽ اهڙي ساڳ پڪو. امان جي اکين ۾ پاڻي اچي ويو. چئي ڏنائين ته پڪي ته ساڳو ڪسجي ۽ ڪاڇي ويا. پاڻ جواب ڏنائين ته شڪر ڪر ته تنهنجن ٻچن جي پيٽ ۾ حرام جي هڏي ڪانه وئي.

اسان جڏهن لاڙڪاڻي لڏي آياسين ته غريبائو گذر هو. مينهنون پنهنجون هيون ان ڪري کير مکڻ تي گذر هو. مڇي ماني يا ٻوڙ ماني وارا هئاسين ته به ٻيون ضرورتون آهن ئي آهن. امان آفيسر جي زال هئي. کيس رڳو هڪ موچارو وڳو هو ۽ منهنجن پيئرن کي به هڪ هڪ وڳو هو جو پيٽيءَ ۾ بند رهندو هو. جڏهن ڪي مايون يا ڪاٺي آفيسر جي زال ايندي هئي ته امان ۽ اديون

پڇي ان ڪوئي ۾ وينديون هيون ۽ گھنجيل وڳو پاڻي، پگھريل منهن کي ٽوال سان مھتي ٻاهر نڪري، آيلن جو آڌرڀاءُ ڪنديون هيون. نه سرخي نه پاڻوڊر نه صابن. صابن هوندو هو ته پاڻ ڇاپ ڪپڙن ڌوئڻ جو صابن، هڪ دفعي پاڙي ۾ هڪ ننڍو آفيسر، مختيارڪار عبدالڪريم منگي اچي رهيو هو. اچڻ سان وهنجڻ لاءِ صابن اسان کان گھريائين. مان پاڻ وڃي پاڻ ڇاپ صابن کيس ڏنو جو ڏسي موتائي ڏنائين. چيائين ته بابا وهنجڻ جو صابن ڪبي. پيئرس هجي يا لڪس ٿي هلي ويندو. اچي امان سان ڳالهه ڪيم، مون ته ڪونه سمجهيو پر هوءَ سمجهي وئي ۽ چيائين ته وڃي چؤس ته اهڙو صابن اسان وٽ ڪونه آهي. سندس ننڍو ڀاءُ عبدالحميد منگي جنهن کي حمڙو سڏيندا هئاسين منهنجو دوست ٿي ويو. انهي معرفت مونکي شهري طور طريقا معلوم ٿيا. اهو عبدالحميد منگي اوورسيئر جو اسپيشل ڪورس ڪري ايس. ڊي. او ٿي ويو ته رشوت جو رڻ ٻاري ڏنائين. يار ويس ۽ ڪلمڪ هڻو باقي هر ڪمزوري ۽ فعل منجهس هو. ظاهر ۾ قميص سلوار ۽ ڦاٽل بوٽ، آفيسرن ۽ ماڻهن ڏيکارڻ لاءِ ته مان ايماندار آهيان. هوڏانهن منهنجو تنده ٺاه ۽ " ۱ " ڀيري ۾ ڊگري وٺي اسسٽنٽ انجنيئر ٿيو ته ڏيک شهزادن جهڙو ڏيندو هو. سٺا فل سوٽ، سٺو فرنيچر، سٺو بورجي، مهمان نواز ۽ پنهنجو شان ۽ مان. ميرپورخاص ۾ هو ته وٽس هڪ سنهڙو سيڪڙو ماڻهو ٿلهن شيشن جي عئشڪ سان آيو. واٽر ڪورس پگھل هوس سو ڪمال مٿس گرم ٿي ويو. هن گھڻوئي چيس ته هر قسم جي خدمت ڪنداسون ته ڪمال وٽر ڳاڙهو ٿي ويو ته مان پاڻيءَ تان رشوت نه وٺندو آهيان جو ٻين جون زمينون سڪائي توکي پاڻي پڇي ڏيان. ماڻهو سياڻو هو سو اٿيو ڪونه ڪل پوڳ ۽ دنيا جي ڳالهين ۾ لڳي ويو. آخر ۾ چيائينس ته منهنجي دعوت ڪاء. انهيءَ تي هاڻو ڪيائينس. وري ان ماڻهو چيس ته، پايءَ کي به وٺي اچجائين. اتي ئي ٺپ جواب ڏنائينس. هن وري زور ڀريس ته چيائين ته تنهنجي زال پاڻ اچي منهنجي زال کي دعوت ڏئي ته پوءِ ڏسي وٺبو. هو ڪو استاد هو سو هلندي چوندي ويو، ته مار ابڙا ڪي ڏاڍا نڪ وارا آهن. ويو ته مون ڪمال کان پڇيو ته اهو ڪير هو. مان تن ڏينهن ڪپري ۾ جج هئس. چيائين جام صادق علي هو. پوءِ ته جام صاحب سان ڏاڍي گھاتي دوستي ٿي ويس جا پڇاڙي تائين قائم رهي. جڏهن ڪمال 1989ع ۾ گذاري ويو ته جام صاحب لنڊن مان مونکي فون ڪري عذر خواهي ڪئي ۽ اهو به

چيو ته سندس ڀاءُ ۽ پٽ به ٽڏي تي اچي عذر خواهي ڪندا. اهو هو فرق بابا جي تربيت ۽ خانداني روايت جو.

ٻيو واقعو بابا جو ياد ٿو اچيم جو بدڪن کان به وڌو هو. هڪ رات امان سان ڳالهه ڪيائين ته اسڪولي ٻارن جون يونيفارم قميصون سبائڻيون آهن سو ڪمون سرهيو درزي کي ٿي آڻهه ۾ ڏيئي ڏيون اٿم. امان وٽ مشين هئي سو چيائين ته مون کي نيڪي ٿي ڏي. سختي سان انڪار ڪيائين ته اهو غلط ڪم آهي ايئن نه ٿيندو. امان ٻيو ڌڪ هنيو. جي ”ڇو نيڪو آهي، مان ٻي آني قميص سبندس“ اتي ويچار ۾ پئجي ويو چيائين پهرين درزيءَ کي چونڊس ته ٻه آنه وٺي انهي انڪار ڪيو ته پوءِ توکي. اهو 1930ع جو ذڪر آهي. جڏهن اسين لاڙڪاڻي ۾ ڪرمان باغ ۾ مسواڙي جاءِ ۾ رهندا هئاسين. ٻئي ڏينهن صبح جو امان خيالن تي خيالن ۾ خوش. اسان کي چيائين ته هزار بيانين ڪيترا پئسا ٿيندا. حساب ڪري ڏٺوسينس ته سوا سؤ رپيه. خوش ڪپڙن ۾ نه پئي مابي چي هل ايترا پئسا. پر فڪر ۾ هئي. شام جو بابا ڪپڙن جا ٿان اچي آڏو ڦٽا ڪيس چي درزي ٻي آني ۾ اصل ٿو مڃي. پوءِ ته امان ڏينهن رات ڪم کي لڳي وئي. گهر ۾ نوڪريائي مائي جنان تي رپيه ماهوار تي رکيل هئي سو امان به ڪم پورو ڪري سوا سؤ رپيه وٺي ايرنگ پاڻ به ٺهرايا ۽ ٻنهي ڌيئرن کي به ٺهرائي ڏنائين. سون هو پندرهن رپيه تولو. مزي جي ڳالهه اها ٿي جو ڪجهه ڪپڙو بچائي امان اسان ٽن ننڍن پٽن کي ٿي ٿي ڇڏيون به ٺاهي ڏنيون. ڇڏيون ڇا، پتا پتي ڪچا هئا. بابا جو ڏٺو سو اچي ڪاوڙيو چي هيءَ سرڪار سان بي ايماني آهي. امان به پاڻ جهلي نه سگهي چي، ”هي ڇا ڪهڙي بي ايماني. ٽڪرا ٽڪرا بچيا سي ڳنڍي ٻارن کي ڇڏيون ٺاهي ڏنيون اٿم. درزي به گهر ڪڍي وڃي ها، پر هاڻي به ٻارن کان ٺهرائي ٿاڙي ٽڪر ٽڪر ڪري ٿي ڏيان ۽ وڃي سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪراءِ. بابا مشڪي ويٺو ۽ چيائين ائين آهي ته پوءِ ٺهيو. اهڙا هئا ايماندار آفيسر اڄ ته ڌاڙا ٿا هڻن. اسان اهو سڄو روشو ٻي ڏٺو ۽ تربيت ورتي. گهرجي تربيت ۽ ماحول وڏو اثر ٿي رکي. اڄڪلهه وڏا وڏا بحث پيا هلن ته تعليم جي معيار ڪرڻ جا ڪهڙا سبب آهن. ماستر جوابدار آهن يا شاگرد يا تعليم جو نصاب. سائين پناهه علي شاهه جو تعليم جو سيڪريٽري هو تنهن مون کان اهو سوال پڇيو جو گورنر وٽ ان بابت ميٽنگ هئس. مون ٺڪ جواب ڏنومانس

تہ اول ڏوھ مائٽن ۽ ماءُ پيءُ جو. ماٺ ٿي ويو، چيائين جمال سچ ٿو چوين.

اڄ ٻار ٻاهر ٿو نڪري تہ مائٽ ٿا چونس تہ، ”پيت ڪي آنا، پٽ ڪي نه آنا“. پوءِ ٻار بہ بددماغ ۽ بدمزاج نہ ٿيندا تہ پيو چا ٿيندا. پڙهڻ ڇڏي وتن جهڳڙا ڪندا. اسان کان تہ ڪا سهو پوندي هئي تہ امان ڪٿي رکندي هئي. ويڻي جي ڳنيءَ سان ڪٽيندي هئي يا ڪپڙن ڌوئڻ جي سوتيءَ سان پر خبرداري اهڙي ڪندي هئي جو ڌڪ چيلھ کان هيٺ هڻندي هئي تہ مٿان ڪو اولو سولو ڌڪ نہ لڳي وڃيس. اڄڪلھ چون ٿا تہ ٻار ڪي مار نہ ڪڍجي پر اسان وٽ تہ پهاڪا آهن تہ مار سنوار آهي يا ننڍڙو ٻار مڇ جو وار، جيئن ورائينس ٿيڻ وري. هي انگريز بہ اصول ٺاهي، آزمائين اسان تي. مون پاڻ ڏٺو آهي تہ پنهنجن ٻارن کي اونڌو لپٽائي، ٻنڌڙن تي ڪٽيندا آهن. اڄڪلھ تہ ٻارن کي مائٽيسري اسڪولن ۾ مٽيءَ ۽ گپ سان ڪيڏن ڏين ٿا.

ايئن ڪونهي تہ اسين غريب هئاسون پر گذر غريبائو هو ۽ ڏيکاءُ بہ اهڙو ڪيو ويندو هو تہ باپي جي پگهار پنج سؤ رپيه مهينو هئي ۽ سڄي تر ۾ اها ڳالهه مشهور هئي تہ خچر ٺاڻي جو هر مهيني ۾ سانگين وٽ اچي ٿو. چور بہ گهڻا ايندا هئا پر اسان جا ڪجهه سانگي بہ سجاڳ ۽ ڏاڍا مڙس هوندا هئا. ان ڪري چور پري کان هڪ بہ گهوڙو اچي پڇي ويندا هئا. اسان جي وڏي ماڙي هوندي هئي جا ڪوھ پنڌ کان ڏسڻ ۾ ايندي هئي. تن ڏينهن جا پنج سؤ رپيا توهان سوچي نٿا سگهو تہ ڪيڏي وڏي رقم هئي. ماڻهو چوندا هئا تہ غريب کي هڪ سؤ ملي وڃي تہ جيڪر شادي ڪري وٺي. اٺو چانور پنهنجا هئا. گوشت ڇهين آني سير، بيضا ساڍا چار آنا ٻڙن، پڪرو پنجن رپين ۾. مون خود 1961ع ۾ سڄاول ۾ پڪرو پندرهن رپين ۾ ورتو ۽ گوشت ڏيڍ رپي سير. ڪپڙو بي آني وال. هوشن تہ کير وڪڻبو ئي ڪونه هو. چڻبو هو تہ کير آبير. مفت ۾ ڌڻي ڇڏبو هو. خود لاڙڪاڻي شهر ۾ ٿيئي کير ڇهه پئسا بہ آنا سير ڏيندا هئا سو بہ يارهين تاريخ مفت، يارهين واري پيران پير جي طفيل. اسان جو روزانو خرچ ٻارهن آنن کان وڌ نہ ٿيندو هو. ڪڏهن رپيو سوا ٿيو تہ بابا، امان کان پڇندو تہ بيگم هيترو خرچ! وري حساب ڏسي چپ ٿي ويندو هو. نوڪرياڻي جي پگهار تي رپيا مهينو ۽ نوڪر جي ڏھ، ٻارنهن رپيا جن مان هو پنهنجو خرچ بہ ڪندو هو تہ ڳوٺ ٻارن کي بہ موڪليندو هو. لاڙڪاڻي ۾ گهر جي مسواڙ ڏھ پندرهن رپيه مهينو. سو بہ پڪو ۽ وڏو گهر نہ

ته ننڍا ۽ غريبڻا گهر ٻي ٽين ريتي ۾ ملندا هئا. بوت به کان پنج رپيه، ترڪي توڻي به به اڍائي رپيه. ٻي ڪا ضرورت هئي ڪانه. لاڙڪاڻي ۾ اليڪٽرسٽي 1931ع ڌاري آئي، بل مهيني ۾ به رپيا، ريڊيو، ٽي وي ته پئدا ئي ڪونه ٿيا هئا. توتاري وارو چاهي ٽي فونو نڪتو ته اسان 35 رپين ۾ ورتو. پوءِ ته اوڙي پاڙي جون زائقاتون ۽ ٻار اچي گڏ ٿيندا هئا. عجب لڳندو هئڻ ته پيتي ڪيئن ٿي ڳائي. ڪسٽر ڪسٽر ڪندا هئا ته اندر ڳاڻڻو لکي وينو هوندو پيو ڇا. رڪارڊ ٽالهي جهڙا وٺي اچبا هئا. جيوٽي، ماڻي اله رکي، استاد ييبو خان، سونو خان منو ۽ سيگل جا رڪارڊ گهڻو هلندا هئا. چاهي ڀري ٿيندي هئي ته ماڻهو چوندا هئا ته ڳاڻي جي نڙي ويجهي وئي آ. ڪجهه لوڻ ڪڍا چوسڻ لاءِ ڏيوس. رهڻي اهڙي سادي جو ڊرائينگ روم ۾ ڪٿون وجهي هنڌ وڃائي ڇڏبا هئا. ڊرائنگ روم وري ڪهڙو، گهر جي وچ ۾ هڪ هال (صفحو چئبو هو) هوندو هو. عام سنن گهرن جو نقشو اڪثر هيئن هوندو هو:

دروازي جي ڪاهي پاسي پاڻخانو، غسل خانو ۽ نلڪي جي ڍڪي ۽ ساڄي پاسي بورچيخانو ۽ اڱڻ ۽ پوءِ ورائنڊو ۽ ورائنڊي کان پوءِ صفحو ۽ ڪمر واطاق ڪري ڪم آڻبو هو.

هي ٻارنهن سؤ يا پندرهن سؤ فوٽن جو سنو گهر هوندو هو. هال ۾ ڪٻت لڳل هوندا هئا. مٿان ڪوٺو ۽ ڪمر و ۽ ان مٿان ٽيڙ. سڄي گهر ۾ ڇت جو پڪو رڳو هال ۾ لڳل هوندو هو. ان ڪري ڏينهن جو سمهيو به اتي ئي هو. رات جو سڀ ٽيڙ ڪچندا ڪوٺي تي. زال مڙس وڃي ٽيڙ تي سمهندا جنهن لاءِ ڪاٺ جي ڏاڪڻ لڳل هوندي هئي. مهمان طاڻيءَ کي رستي تي ڪٽ وجهي سمهاريو هو. ٻاهر گندي پاڻيءَ جي حوضي هوندي هئي جنهن مان روزانو ميونسپالٽي جا ڀنگي اچي دٻن سان پاڻي ڪڍي ويندا هئا، هر ڀنگيءَ کي گڏم گڏو مليل هوندو هو جنهن مٿان ڊبرم رکيل هوندو هو. اها هئي سڪي شهري زندگي، هڪڙو ماڻهو ميونسپالٽي پاران پندرهن روپيا ڪڍا مار ڪنيون گهٽي گهٽي ۾ هوڪو ڏيندو هو ته ڪوٺا مار وٺو. ٻئي ڏينهن ڦاٿل ڪڍا ۽ ڪوٺا مار وٺي هليو ويندو هو. شام جو ميونسپالٽي جو ماڻهو ايندو هو، جيڪو رستن گهٽين ۽ ڪنڊن وٽ فانوس ٻاري ويندو هو. گاسليٽ به ميونسپالٽيءَ جو. اهڙا هوندا هئا بندوبست: لاڙڪاڻو ننڍو شهر ويه، پنجويهه هزار آبادي جو هو. شهر کي آسانيءَ سان ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي پيو،

سيٿو بازار يا بندر روڊ مڪ درمياني رستو هئو ۽ اڃا آهي سيٿو بازار جي اولهه ۾ گهڻو ڪري مسلم آبادي، جاڙل شاهه ۽ قائم شاهه جون درگاهون ۽ وڏن ماڻهن جا بنگلا نما گهر، اسڪول، اسپتال، سرڪاري آفيسون ۽ بنگلا هئا. مسلم مدرسو جتي مسلمان شاگرد پڙهندا هئا ۽ ان جي بلڪل سامهون رستي جي ٻئي ڀر سول اسپتال هئي، هاڻي اتي گرلس هاءِ اسڪول آهي. ان سان لڳو لڳ تجرب باغ آهي. ان ۾ هڪ تجر آهي، جتي چيو وڃي ٿو ته نواب ولي محمد لغاري کي امانت طور دفن ڪيو هئائون پوءِ لاش ڪيڊرائي حيدرآباد ڪڍي ويا. پوءِ اهو ريجهو باغ ٿيو. چون ٿا ته اهڙي ڪالرا پئي جو جو مت مائٽ بيمارن کي ڇڏي هليا ويا. شهر خالي ٿي ويو پر ڊاڪٽر ريجهو مل نه ويو ۽ هر غريب غريبي جي سندن گهرن ۾ وڃي بنا معاوضي خدمت ڪيائين. آخر پاڻ به ان موذي مرض ۾ وڃي گذاري ويو. سندس اهڙين خدمتن عيوض تجرب باغ جو نالو مٽائي ريجهو باغ رکيو ويو ۽ سندس سنگ مرمر جو پتلو ٺهرائي اسٽيشن روڊ جي چوڪ تي هڻايو ويو. عبدالفتاح ميمڻ وڪيل جي گهر سامهون جو گهر اصل ۾ ديوان پيسو مل آوٽراءِ جو هو. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هندستاني مسلمانن اسلامي جذبي ۽ جوش هيٺ اهو پتلو ڀڄي ڇڏيو ۽ ريجهو باغ کي مسلمان ڪري جناح باغ ڪري ڇڏيائون. اسان گورنمينٽ هاءِ اسڪول ڏي ريجهو باغ مان لنگهي ريلوي لائين ٽپي ويندا هئاسين ته ڊاڪ بنگلو ۽ پوءِ خالي منزل گاهه ميدان ملندا هئا. جڏهن محمدي صاحب ڪليڪٽر ٿي آيو ته منزل گاهه ۾ آفيسر ڪرڪيٽ راند ڪيڏندا هئا. اتي قلعي نما ڀڳل پٽ جا به آثار هئا. هاڻ ات سول اسپتال آهي. پريان پٽن جا بنگلا ۽ نواب امير علي خان لاهوري جو لاهوري محلو ۽ بنگلو هئا. اها به مسلمان آبادي هئي. نواب لاهوري وڏو اثر رسوخ وارو ماڻهو هو ۽ جيترو وقت چاهيائين ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ رهيو ۽ جنهن کي وڻندو هئس ميونسپالٽيءَ جو ميمبر چونڊائيندو هو. سندس هڪ هتي مٽهنجي وڏي ڀاءُ شمس الدين ابڙي اچي توڙي جو اڃان نوجوان چوڪرات هو ۽ تازو عليڳڙهه مان اير - اي، ايل ايل بي ڪري آيو. نواب امير علي خان لاهوريءَ جي خاص ماڻهو حاجي محمد چنل سومري کي فاش شڪست ڏئي گهڻي ۾ گهڻا ووٽ ڪڍي ميمبر ٿيو. ڪرشمو گڏيل چونڊن جو هو ۽ هندو ووٽ کيس جهجهو مليا. پوءِ ته ٽولائين سان ٺاهه ڪري پاڻ واٽس پريزيڊنٽ ۽ پريڊاس ٽولائي پريزيڊنٽ ٿيا. پنجواڻي،

تولاين جا مخالف هئا انهن کي به وڏو ڌڪ لڳو، پر پنجواڻي پيائڻ آئند ۽ رام پنجواڻي منهنجي پيءُ سان سنگت ناهيندا آيا. سندن ننڍو پيءُ دنراج عرف ڌنو وري منهنجو دوست هو. آئند ۽ ڌنو ويڙهاڪ هئا پر رام ڏاڍو سنجيدو ۽ ذات ڌڻي هو. پوءِ فلم ايڪتا ۾ به ڪم ڪيائين. سيٽو بازار جي اوڀر ۾ هندو محلا هئا، ڍڪ بازار، نانارڪي بزار ۽ جيلس بزار ۽ هندو سڀني ۽ ديوانن جا سٺا وڏا ڪشادا گهر ۽ ماڙيون هيون، پر اتي به قادرين جو پاڙو، سرهين جو پاڙو، گوشت مارڪيٽ قافلي سراءِ علي گوهر آباد مراد واهڻ ۽ محمدپور ۾ مسلمان محلا هئا. ڌڙي محلي ۽ نوان تڪ وچ مان هڪ واٽر ڪورس هوندو هو. اڄوڪي سٽي ٿاڻي پٺيان جانورن جي اسپتال ۽ ڀنگين جو پاڙو هو ۽ ان پاڙي ۾ اسين به رهياسين. هڪ هندوءَ جو دوڪان ۽ ڪاٺ مڏي اتي ئي هئا. سيٽو بزار جي چيڙي تي هڪ وڏو تلاءُ پرائمري اسڪول ۽ بولس باغ ٽاور وارو هوندا هئا. صفا چيڙي تي باڪٽريو هو مل ۽ عالمچند جي اسپتال ۽ گهاٽ واه جو واه جو نظارو هو. شيوا منڊلي ۽ لئبريري به اتي هئا. گهاٽ واه مان هڪ پئسي ۾ پٽڻ اُڪري هن پرڳڻا باغ ۾ وڃيو هو. واه ڙي سيٺ گيانچند واه. ٻاهر رهندي به اهڙو سهڻو باغ ۽ بنگلا نهرائين جو ڇا ڳالهه ڪجي. لاڙڪاڻي جي گهٽ ۽ گرميءَ ۾ گيان باغ جي وسيع لان تي پهچيو هو ته تراوت اچي ويندي هئي. تهه خانو به عمر ۾ پهريون دفعو مون اتي ڏٺو. خانگي ملڪيت هوندي به باغ ۽ تهه خانو عام خاص لاءِ کليل هوندا هئا. وري سيٺ ڇا ڪيو جو لان ۾ هڪ ڊيو جيڏو اليڪٽرڪ پڪو هٿائي ڇڏيائين جيئن عام ماڻهو پگهر سڪائن ۽ فرحت وٺن. اڄ اهڙا ماڻهو الائي ڇو ناپيد ٿي ويا آهن.

لاڙڪاڻي جو ذڪر ڪجي ۽ چانڊوءَ جي ڇاپ (شاپ) جو ذڪر نه ڪجي ته ڄڻ لاڙڪاڻي آيو ئي ڪونه. ڍڪ بزار ۾ ڪهي هٿ تي به ٿي دڪان ڇڏي سيٺ چانڊومل جي ڇاپ هئي. سڄي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ اها ڇاپ مشهور هئي. ڇاپ جو مالڪ سيٺ چانڊو مل پاڻ پنهنجي سر ڇاپ تي پلٽي ماريون وينو هوندو هو. بدن ۾ تمام ڳورو هو. ان ڪري اٺ ويهه پاڻ نه ڪندو هو. پٽن، پوتن ۽ نوڪرن تي رڙ ورڙ لڳي پئي هوندي هئس. ٽولهه ڪري نڙي ويٺل هوندي هئس. سڀ ڪنهن سان واقفيت دعا سلام ۽ هٿ جوڙ جي وات هئس. ڄڻ ته بازار مان لنگهندڙ هر هڪ ماڻهوءَ کي ذاتي طور سڃاڻندو هو. سڏ ڪري مٿي عزت سان ويهاريندس، حال احوال پڇندس ۽

ضرور خريداري ڪرائيندس. جي خريداري نه ڪندو ته ٻڪ ڪٽمڙن جو مفت ۾ زوريءَ ڏيندس. ڇي ٻڃن کي ڪارائجانءِ، خالي هٿين ڪيئن ويندين. ايئن چاندڙ جي چاپ تان ڪوبه سڪڻو نه موٽندو. چاپ ڇا اڄڪلهه جي سپر اسٽور هئي جتان هر شيءِ ٻوٽ گنجي جوراب توپي تائين هر شيءِ ملندي هئي. بابا سدائين سندس چاپ تي هلندو هو. اگهه مناسب، شيءِ سٺي ۽ مڪياري. نه وڻيو ته موٽائي ڏئي وڃو. اصل منهن نه گهنجائيندو. هلندي ويل چوندو وري پير ڀرجو ۽ ٻارن کي هڪ هڪ ٽافي به ڏئي ڇڏيندو. ڏاڍو پيارو ۽ منو ماڻهو هو. پاڻ گذاري ويو ته اهو ساءِ نه آيو، جيتوڻيڪ ڌنڌو ۽ گراهڪي جمائي ويو هو. پر ماڻهوءَ ماڻهوءَ ڦير، هر گل جي پنهنجي خوشبوءِ. چانڊوءَ جي خوشبوءِ ڪنهن مان نه آئي. ايئن ڪراچي صدر ايلفي ۾ جميءَ جي اسٽور هئي. پاڻ خواجه هو پر ڪلمڪ چرچائي. طنز مزاح جو ڪوڏيو. هر وقت سندس دڪان تي نوجوانن ۽ شاگردن جو ميڙاڪو هوندو هو. ڪل پوڳ تهڪڙو لڳو پيو هوندو هو. ڄڻ دڪانداري سان واسطو ئي ڪونه هئس، لت لڳي پئي هئي. پاڻ چوندو هو ڪٿي وڃ پئسا اچي ويندا، ڀولو ڪونهي. اهڙا ماڻهو به ناپيد ٿي ويا. الاڻي ڇو وري ڄمن ٿي نٿا. مائرون ته اهي ئي آهن باقي معاشري ۽ سماج کي الاڻي اڏوھي کائي وڃي آهي الاڻي ڪو واءِ ئي ٻيو وريو آهي.

نه سي وڏن وڏن ۾، نه سي ڪاتاريون،
پسي بازاريون، هيٺڙو مون لوڻ ٿئي. (شاه)

اتي ئي صدر ۾ هڪ ٽريڊ يونين سوشلسٽ، هنگل جو دڪان هو. ان سان به ڪچهريون ٿينديون هيون، واه جو مخلص ماڻهو هو. پاڪستان ٺهڻ کان گهڻا سال پوءِ مان ۽ تاج محمد ابڙو سڪ ڪري هنگل جي دوڪان تي وياسين ته هڪ مهاجر درزي ويٺو هو. کانئس هنگل جو پڇيوسين ته سندس دل به ڀرجي آئي ۽ چار چڱا اکر هنگل لاءِ ڳالهائين. چيائين هنگل ته هليو ويو بمبئي الاڻي ڪهڙن حالن ۾ هوندو، پر مونکي هي دوڪان مفت ٿي مفت ۾ ڏني ويو. هنگل جي دوڪان ڀرسان ئي دوڪان هوندو هو ٽيلر ماسٽر ڊسوزا جو، مان سوٽ ان کان سبرائيندو هوس. سالن کان پوءِ وٽس وڃيو هو ته هڪدم سڃاڻندو هو ۽ باس چئي مخاطب ٿيندو هو. پٽ کي لنڊن درزڪي فن جي سکيا لاءِ موڪليائين جو اتان ڊپلوما وٺي آيو، ڊسوزا خوش هو پر پئس اهو ٻوٽو ڪونه ٻاريو، نه اها محبت ۽ قرب نه اها آترياءُ ۽ انگريزن واري

خاموشي ۽ رکائي. گراهڪي وٺي گهٽبي ۽ ڊسوزا به گذاري ويو. هاڻي ڪانگ پيا رڙن. ماڻهوءَ ماڻهوءَ جي پنهنجي خوشبوءِ. ڀرسان ئي پيو دلچسپ ماڻهو هئو. تلسي. اتي ئي درزڪو دڪان هئس. درزي نه، فنڪار هو. سبندو رڳو قميصون هو. ڪاليجي ڏور ۾ ته اسان کان اٺ آنا يا هڪ رپيو سلائي وٺندو هو. پوءِ جو مان 1971ع ۾ ڪراچيءَ ۾ جج ٿي آيس ته سندس فن جي ڌوم هجي. قميص جي سلائي پيو وٺي ٻه سؤ رپيا ته بشارت جي چار سؤ رپيا. مان بيخبري ۾ کيس ٻه بشرتون ڏني آيس. قميص جو به ٽراٽل وٺندو هو، قميصون کڻڻ ويس ته وٽس فتح محمد سومرو آيس پي ويٺو هو جو ادا شمس جو گهاتو دوست هو. ان سان گهراڻپ سان ڳالهائون ٻولهيون ٿيون. پوءِ تلسي کان قميص جي سلائي پڇيم ته چيائين چار سؤ رپيا. بيهوش ٿيڻ جي ڳالهه هئي، پر کلي چيومانس تلسي ڇڏ چرچا، توکان هڪ رپئي ۾ قميص سڀائي اٿئون هاڻي ٿو ٻه سؤ رپيا گهرين. چيائين بادشاهه ڪهڙي زماني جي ٿو ڳالهه ڪرين. نيٺ مون ويهه رپيا ڪڍي ڏنامانس ته وائڙو ۽ حيران ٿي پئسن ۽ مونکي ڏسڻ لڳو. اتي فتح محمد سومري سڏ ڪري ڪجهه ڪن ۾ چيس ته تلسي جواب ۾ چيس ته، ”اصل ٺپ آئيست؟“ هن چيس هاڻو هاڻو. مون کان ويهه رپيا وٺي چيائين جمال صاحب جي آئيست آهين ته پوءِ ٺهيو. پراڻو گراهڪ آهين پڻو ڪونهي هليو اچجانءِ. تلسي نه رڳو فن جو ماهر پر هڪڙو سنت ماڻهو هو. ڏينهن ڏني جو گراهڪن سان ڳالهائيندي، ڊريسنگ روم ۾ وڃي ويهي رهندو هو ۽ گهڙي رکي موٽي ايندو هو. فتح محمد جو يار هو. ان ٻڌايو ته اندر وڃي ڪنٽريءَ جي چڪي چاڙهي ٿو اچي. هڪ ڏينهن منهنجي ويٺي ئي ان وقت جو چيف منسٽر ممتاز علي خان پڻو پنهنجي سر وٽس دوڪان تي آيو ۽ پنج ڇهه بشرتون سندس اڳيان رکي چيائينس ته هي لنڊن ۽ هانگ ڪانگ مان آنديون اٿم پر مزو نٿو اچي. آلتري ڪري کولي ناهي ڏي. تلسي چيس پنج سؤ رپيه هڪ هڪ جا لڳندا. ممتاز صاحب چيس استاد تون بس ناهي ڏي. هڪ دفعي عبدالله ميمڻ جو ان وقت اجا ڊپٽي سيڪريٽري هو، مون سان گڏ هو. عبدالله صاحب چيلهه جي تڪليف ڪري ڪجهه ڪٻو ٿي هلندو آهي. کيس ڏسي، تلسيءَ جو اندر جو فنڪار جاڳي پيو. مونکي پاسيرو چيائين ته چئينس ته مونکان سفاري سوٽ سڀائي ته سندس عيب نظر ڪونه ايندو. کيس اها آند مانڌ هئي. نيٺ عبدالله صاحب منهنجي چوڻ تي

کيس ڪپڙو وٺي ڏني آيو. عبدالله صاحب اها بشرت ۽ پتلون پائي سيڪريٽريٽ ۾ آيو ته هرڪو پيو کيس چوي ته، عبدالله ڪهڙو جادو ٿيو. هو به کلي جواب ڏئي ته اهو جادو تلسيءَ جو آهي؛ تلسي مود ۾ هوندو هو ته مونکي سنت تسليمنداس جا بيت به ٻڌائيندو هو، جنهن مان اندازو لڳائبو هو ته پاڻ به سنت منش هو. هڪ دفعو پٽس مونکي ڏانهن ڏني ته هو کيس فن نه ٿو سیکاري سو تون چئينس. مون تلسيءَ کي چيو ته هڪو ٻڪو ٿي ويو. چيائين جمال صاحب هي پيار جو پورهيو آهي، شردا ڪپي شردا، نه ته ڪيئن سڪندو؟ مون چيو تلسي اهو ڀڳوان تي ڇڏ، تون پنهنجو ڪرتب ڪر باقي ڀڳوان تي ڇڏ اهو ئي منجهس شردا ۽ پيار اٿين ڪندو. قائل ٿي ويو ۽ پٽ سان مٿو ڪپيائين پر خوش ڪونه هو. چيائين، جمال صاحب ڪلجڳ ۾ شردا ڪٿان ايندي. هڪ ڏينهن ٽاک منجهند جو ٻاٽ آڻيند ۾ منهنجي گهر اچي نڪاءَ ڪيائين. ڏاڍو پريشان هو. چيائين تنهنجي دادلي کي پوليس وٺي آهي. ڇي اسين هندو ماڻهو، سهي جي ڪل، پيو ڪاڏي وڃان، تون ۽ تنهنجو يار عبدالله ڪيئن به ڪري پٽ ڇڏائي ڏيوم. هٿ پير هلائي ڏينهن وچ ۾ سندس پٽ ڇڏائي ڏنوسين. ويچارو بيڏوهي هو. خود پوليس به اهو مڃيو پر هڪ وڏي آفيسر جي مٿس ڪاوڙ هئي. جڏهن تلسي مري ويو ته سندس پٽ، جنهن کي منهنجو دادلو سڏيندو هو. ان مون کي اطلاع به ڪونه ڪيو. ان ڳالهه جو اڄ به ارمان اٿم، وري تلسيءَ جي دڪان تي ڪونه چڙهيو آهيان. اها منهنجي ڪمزوري آهي. دل جهلي نه سگهندو آهيان. منهنجا تمام پيارا دوست تاج محمد ابڙي ۽ غلام النبي سومري جو منهن به ڪونه ڏنم. مير علي احمد خان جو جسد لندن مان آيو ۽ مان تندي مير محمود حيدرآباد پهتس. ماڻهن جا انبوه هئا ۽ مير صاحب مرحوم جو منهن ڏسڻ لاءِ هر ڪنهن کي اچڻ نه ٿي ڏنائون، مونکي به ٿي دفعا چيو ويو پر مان نه ويس. نيٺ مير خادم حسين صاحب آيو ۽ چيائين توهان هلو. مون هٿ جوڙي چيو مانس سرڪار جيڪو هاشاش باشاش، ڪلنڊر مرڪنڊر جهرو منهنجي دل ۽ ذهن ۾ محفوظ آهي سو رهڻ ڏيو. چيائين سچ ٿا چئو. مٿان چيم ته هن صديءَ جي وڏي ۾ وڏي مير صاحب جي جنازي ۾ شرڪت ٿي منهنجي لاءِ سعادت آهي، ته آبدیده ٿي ويو.

ڳالهه بي ڪيم ته ضرورتون محدود هونديون هيون. خوشحالي اها

ليکي هئي ته هنڌ، ڪٿولا ۽ ٿانو گهڻا هجن. چوندا هئا ته سائين فلاڻي وٽ پلي پنجاهه سٺ مهمان اچي وڃن ته به ٻئي اڳيان هٿ ڪونه تنگيندو، گهر مان ئي پورٽ ڪندو. کير، مکڻ، ڪڪڙ پنهنجا هوندا هئا. مهمان کي به مکڻ ماني ۽ کير چانور ڏبو بس. ڇا جا ٻوڙ پلاءَ چاشنيون. شادي مراديءَ تي به رڳو هڏي پٽ جون ديڳيون لهنديون هيون. سهرا گيچ عورتون پاڻ ڳائينديون هيون. موٽر لاري ڪونه هئا. بيل گاڏي، چڪڙا ۽ ڪجاوا ايندا هئا ته رنگ لڳي ويندا هئا. ويهيو ڪٿ يا نُڪ تڏي تي. اتي ئي پٽ ملندو ۽ اوگرائي ڏئي اٿبو. ڪپڙو لتو سادو، گوڏ ۽ صدرِي. صدرِي معنيٰ ٿيڏي بشرٽ يا اڇا به پيڙن واري گنجي چٽوس ته بهتر. سلوار ڪو ڪو سبائيندو هو. پوءِ ان ۾ اڳٽ وجهي سوتي، ڪليءَ تي تنگي ڇڏبو ۽ مهل موقعي يا ملاڪڙي تي پائبو. جتي ذات نه. هرڪو پيرين اگهاڙو. ڳوناٿا ميهڙ ويندا هئا ته پيرين اگهاڙو پنڌ ڪري جتي لٽ ۾ تنگي لٽ ڪلهي تي ڪڍي هلندا هئا. پوءِ ميهڙ ڀرسان اچي ته ڪڪول واهه تان هٿ منهن ۽ پير ڏوئي جتي پائي شهر ۾ گهڙندا هئا. موٽندي وري ساڳيو حال. باقي گهر ۾ ان جون پليون ۽ گنديون ڀريون پيون هونديون هيون ته گهر ڏٺي ۽ گهر ڏيائي خوش. صبح جو سوير هر گهر مان جنڊ پيهڻ جو آواز ايندو هو. مايون جنڊ به هلائينديون هيون ۽ جهونگارينديون به هيون ”اغثي يا سيدا، رس مير محمد تون نبي“. ڪيڏو غربت وارو سادو ۽ پيارو ماحول هو. سارين جي مڇي ته مشهور آهي. سارين جي ڪيت مان مڇي پڪڙي ايندا هئا ٻوڙ ڀاڄي ٿيندو هو، نه ته بصر يڇي ان سان ماني کائي ڇڏي هئي. ماني عام طرح غريب غريو، جوئر يا باجهر جي کائيندو هو. اسان جي گهر ۾ ڪڻڪ جو اٽو ۽ ماني هوندي هئي ته اها به رشڪ جي ڳالهه هوندي هئي. امان مار ڏيندي هئي ته پرجائڻ خاطر ڪڻڪ جي ماني جو ٽڪر ڪاري هيٺان ڪڍي هٿ ۾ ڏيندي هئي ته خوش ٿي ٿپا ڏيندا مانيءَ کي چڪ هڻندا گهڻيءَ ۾ ڪيڏڻ ويندا هئاسين. ٻين ٻارن وٽ جوئر جو سڪل ٽڪر هوندو ته پاسو وٺي هڻڪندي چونڊو، مون سان مٽائيندي. اسين به خوشيءَ مان جوئر جو ماني ٽڪر وٺي ڪڻڪ جو هن کي ڏيندا هئاسين. مٽ خاطر اسان کي جوئر وڻندي هئي ۽ هنن کي ڪڻڪ. مونکي حيرت آهي ته اڄ جي ماڻهن کي شڪايت آهي ته ٻار بسڪيٽ، تافيون، چاڪليت ۽ کير مکڻ تڻا کائڻ. شايد شين جي گهڻائي سندن دل کائڻ کان ئي ڪٽي ڪري ڇڏي آهي.

اسان وٽ چانور سڳداسي ۽ گيهه جي داڳ سان ٺهندا هئا. ٻين گهرن ۾ گمب پٽ يا پٽڙو پٽ بنا گيهه جي ڪنگڙي چانورن جو ٺهندو هو. عيد ڏينهن غريب غريب فخر وچان چوندا هئا ته اسان وٽ اڄ ڪڻڪ جي ماني ۽ چڙيا چانور ٺهيا آهن. اهو هو رضا تي راضي رهڻ ۽ خوش رهڻ. عيد لاءِ سيون هٿ سان دلي جي تر تي ٺهنديون هيون. زائون جو پاڻ ۾ چڱو قرب ۽ پائيچارو هوندو هو. رلهي يا سوڙ سبڻ ۽ سيون ٺاهڻ تي گهڻيون زائون اچي گڏ ٿينديون هيون. پوءِ ڪم به پيو هلندو ڳالهيون ڪل پوڳ ۽ تهڪڙا به پيا پوندا هئا، اڄ ته هڪ گهر ۾ چار عورتون سوڻيون موڻيون وٽنديون ۽ هڪٻئي جا ترا ڪڍڻ ۽ پچر ۾ پوريون هونديون.

روڪڙ جو به رواج ڪونه هو. هر شيءِ ان دائن تي ملندي هئي. فقير فقرو به لپ ان جي وٺي روانو ٿي ويندو هو، واڍو ۽ حجام به فصل لهڻ تي پنهنجي پاڻي يا ٽوپو وٺي ويندا ۽ موچي به. پوءِ سڄو سال حجامت، ڪٽون ٺوڪڻ ۽ جتي ٺاهڻ سڄو سال مفت. وائيو شيون ڪڍي ايندو ته رونشو مچي ويندو. هرڪو ان لپ يا ٻڪ يا جهول ان سان ڀري ايندو. پوءِ، لائي، ڪنڊ پيڳڙا ۽ پيڳڙا وغيره وٺي هرڪو پيو ٽپا ڏيندو. وائڻي کي جهل پل ڪانه هوندي هئي. زائون وائڻي کان پڙدو به ڪونه ڪنديون هيون. وائيو سڏبو ئي هو راج جي نياڻي. هوندا به اهڙائي هئا. وائڻي کي ڪارو ڪارڻ جي به نيت يعني رسم رواج نه هئو. ايئن وائيو آزاديءَ سان گهر گهر شيون وڪڻندو، گڏهڙيءَ تي خريزن ان جي ڀري هليو ويندو هو.

جهل پل اسان ڀارن کي به ڪانه هوندي هئي. جهنگ ۾، ٻني ٻاري ۾ ڪوهه تي واهه تي پيا ڊوڙون پائيندا هئاسون ۽ پنيوريون جهليندا هئاسين. پنيورين جا به مختلف قسم. ڪي حجام، ڪي لال ڪنوار ته ڪي ڇا. شام جو مچر ڪاري مٿي تي اچي گڏ ٿيندا. پوءِ ڪانو ڪوڙي تيل ۾ پچائي مٿي مٿان ڦيرائيندا رهندا هئاسين ته مچر تيل کي لڳي مري ويندا هئا ۽ سڄو ڪانو مچر ئي مچر ٿي ويندو هو. اهو ڪانو ڦٽو ڪري وري پيو ڪانو ڪٽبو هو. اتي اچي اوندهڙي به ٿيندي هئي پوءِ مائرن ۽ وڙن جا سڏن مٿان سڏ. ايئن ڏينهن گذرندو هو ۽ چيڪ آزادي سان پيا ڪڏندا هئاسون. اڄڪلهه جي ٻارن کي ته گهر جي در مان نڪرڻ تڏا ڏين. ويچارا موڙهل، موڳا ۽ تيسر ٿيو پون. البت گڏ تي وڃڻ کان سختيءَ سان منع هوندي هئي ته مٿان ابهر ڌڪو کائي

ٻڌي نه وڃي. هڪ ڏينهن آرهر ۾ ڌرتيءَ جو جڏهن امان ۽ پيا منجهند مهل سمهي پيا ته مان وڃي ڪڏ ۾ گهڙيس. ڪنارن تي، جتي پاڻي ننڍو هو اتي ٻين ٻارن سان گڏجي پاڻيءَ کي لڙاتو ڪري هٿن سان مڇيون پڪڙيوسين. پوءِ ته امان اهڙي مار ڏني جو اڄ تائين ياد اٿم. دونهون به ڏنائين. جڏهن توبه ڪيم تڏهن ڇڏيائين. روئي روئي اڌ مٿو ٿيس. پرڇان ئي نه. نيٺ امان پاڻيءَ ۾ ڪنڊ ملائي شربت ٺاهي ماني ٽڪر هٿ ۾ ڏنم تڏهن وڃي چيتو جاءِ ٿيم ۽ امان سان پرتس. وري اهڙي جو اهڙو پر ڪڏ تي وري نه ويس.

ڳالهه ٻي ڪيم بابي سائينءَ جي اخلاق ۽ ڪردار جي ۽ وڃي ڳوٺاڻين ڳالهين تي پيس. ڳالهون ته اڃان لک ڪروڙ پر اڃون ٿا موضوع تي. منهنجي ۽ مائٽن جي ڳالهه ڇڏيو. ست ڌارين جي ڳالهه تي ته اعتبار ايندو؟ مان چڱو تير چوڏهن پندرهن سالن جو هجان ته رستي تان چار پنج ماڻهو پي ويا. مان سندن پٺيان هجان. هڪڙي اسان جي گهر ڏانهن اشارو ڪري چيو هي ڪنهنجو گهر آهي. منجهانن ٻئي چيو ته هن زماني ۾ ڪو اصحابي (حضور اڪرم ﷺ جو) هوندو؟ پوءِ اهو سوال ڪري پاڻ ٿي جواب ڏنائين ته ڪو اصحابي شخص ڏسڻو اٿو ته وڃي علي خان ابڙي کي ڏسو. سندس بيان تي خود مان حيران ٿي ويس ۽ بابا جون عادتون، اطوار، طور طريقا ڌيان سان ڄاڻڻ لڳس. ڏنم ته واقعي منجهس ڪا وڏ ڪانه هئي. وقت جي پابندي اهڙي جو ڄڻ پاڻ گهڙيال هو. منت منت جو قدر ۽ پابندي. ويندي کاڌي جي به پابندي. انگور مليس ته به ڳڻي داڻا ڪڍندو. ماني ٻوڙ مان ته ڪڏهن وڏ ڪانه ڪڍيائين. جيڪي مليس سو صبر ۽ شڪر سان کائي ويندو. پنهنجو هر ڪم پاڻ ڪندو. ڪنهن سان به ڪاوڙ نه ٺهيو پر شوڪ ڦوڪ به ڪانه ڪيائين. بردبار، وڏ گڙدو، مددگار، اصول پرست، خوبيون ڳڻائي ڇا ڳڻائجن. هڪ درويش منش هو. هندو مسلمان سان هڪجهڙو. ڪو قند ڦير نه. ٻچڙي کي ٻچڙو چئي ڏيندو هو. ڪو ماستر صاحب نالائقيون ڪندو هو ته ان کي گهرائي صاف صاف چونڊو هو ته تو ۾ هي اوڻايون آهن سي دور ڪر نه ته توتي قدم ڪڍندس. پوءِ جڏهن قدم ڪڍندو هو ته ڄڻ پٿر تي ليڪ. ڇا به ٿي پوي ته ان کي نه متائبو. منتظم به واه جو هو. ميرپورخاص ۾ عثمان علي انصاريءَ کان چارج وٺي گورنمينٽ مدرسي هاءِ اسڪول جو پرنسپال ٿيو. وڏي هاسٽل هئي جنهن جي مٿان پرنسپال جو بنگلو هو. هاسٽل کي لوهو

دروازو هو جو سج لٽي مهل بند ڪري تالو هڻي ڇڏيندا هئا. مسٽر حافظ صادق ۽ نصريور وارو مولوي قادر بخش صاحب هاسٽل جا منتظم هئا سي انصاري صاحب جي ساراه مان نه ڏاڍن. ڇي سائين ڊسپلين اهڙو آهي جو ڪو چوڪرو سج لٽي کان پوءِ هاسٽل کان نڪري ٿي ڪونه. کلي چيائين ته تالو لڳائي ڇڏيندا ته ڪوئي ڪيئن نڪرندو. ڊسپلين ته اهو آهي ته دروازو کليل هجي پوءِ به ڪوئي ڪونه نڪري. سڀئي کان تالو ڪونه لڳندو. ٻنهي سخت مخالفت ڪئي ته سائين سڄو نظام درهم برهم ٿي ويندو. چورا ڪري ٻهر ٿيندا ۽ اسين ڪنٽرول ڪونه ڪري سگهنداسون. پاڻ ڏاڍي اعتماد سان چيائين ته ائين ڪونه ٿيندو. اعلان ڪرايائين ته مغرب جي نماز هاسٽل جي ڪمپائونڊ ۾ باجماعت پرنسپال پاڻ پڙهائيندو. سڀ شاگرد وضو ڪري حاضر هجن جو حاضري پوندي. نماز پڙهائي به ٿي نصيحتون ڪري اعلان ڪيائين ته هاسٽل کي تالو ڪونه لڳندو، جنهن کي به ٻاهر وڃڻو هجي سو منتظم يا مانيٽر کي اطلاع ڪري پلي هليو وڃي. ائين ٿي ٿيو. رڳو پٽيوالي آدمهه کي گيت تي ويهاري ڇڏيائين ته جيڪو به ٻاهر وڃي يا موٽي اچي ان جو نالو ۽ اچڻ وڃڻ جو وقت نوٽ ڪري ڇڏي. عشاء نماز به بدستور پاڻ پڙهائيندو رهيو ۽ ننڍو ليڪچر به ڏيندو هو، علم بابت ۽ چڱائي بابت. حاضري به لڳندي هئي. مجال آ جو ڪو غير حاضر رهي. باقي جيڪي بنا اجازت ٻاهر ويندا هئا يا دير سان موٽندا هئا تنهن جي رپورٽ کيس روزانو ملندي هئي. انهن کي گهرائي رڳو اهو ٻڌائيندو هو ته توهان فلاڻي وقت نڪري ويا ۽ فلاڻي وقت موٽي آيا ۽ کلي پچندو هئن ته ڪٿان ڪٿان گهمي آيا، ڪهڙا ڪارناما ڪيو ۽ ڪيئن ڪنهن غريب غريبي جي مدد ڪيو. چوڪرا حيران پريشان ۽ شرمندا ته پرنسپال صاحب کي ته سڀ خبر پئجي وئي. آهستي آهستي اهڙو ڊسپلين قائم ٿي ويو جو ڪوبه کليل در مان ڪونه نڪرندو هو ۽ آدمهه ويٺو ڊڪر کائيندو هو. چوڪرن کي پڪنڪ تي به پاڻ وٺي ويندو هو. سڄي اسڪول جا چوڪرا چار پنج سؤ لارين يا ريل ۾ چاڙهي، سڀني يا زميندارن جي اوطاق تي، اڳواٽ اطلاع مطابق ماني جو توڙي گهمڻ ٿرڻ جو انتظام ٿيندو هو. سڄو ڏينهن گهمي ڦري رانديون ڪري شام جو موٽي اچبو هو. پيو ته نهيو پر سردار مير الهداد خان ٽالپر، جو ڪروڙ پتي هوندي به ڏاڍو پڪو هو، ان کان به جهلوريءَ اسٽيشن ڀرسان جمڙائو واه تي

ديگيون لهرايائين جتي تڙگي تري، ماني کائي شام واري گاڏيءَ ۾ بنا تڪيت موٽي آياسون. بنا تڪيت انهيءَ ڪري جو جهلوري جهڙي ننڍڙي اسٽيشن تي ايتريون تڪيئون هيون ئي ڪونه، اسٽيشن ماسٽر پنهنجي بيوسي ٻڌائي. بابا سڀني چوڪرن کي چيو ته بنا تڪيت چڙهي پئو. جڏهن ميرپورخاص اسٽيشن تي لٿاسون ته چوڪرن جو انبوهه اچي گيت وٽ گڏ ٿيو. جتي بابو بيٺو هو. چوڪرا ٿورو پريشان ٿي چوڻ لڳا ته هاڻ ڇا ٿيندو. بابا مشڪندي چين ته اڏامي وڃو. پوءِ ته چوڪرا گيت مان ڏو ٻاهر. ڪي ته ڀتين تان ٽپي ويا ۽ تڪيت بابو وائڙو ٿي تڙندو ٽاپڙندو پاسي ٿي رونشو ڏسندو رهيو. جڏهن سڀ چوڪرا نڪري ويا ته بابا پاڻ اسٽيشن ماسٽر وٽ ويو. کيس سڄي صورتحال ٻڌائي ۽ سمجهاڻي. ڳالهه آئي وئي ٿي وئي، پر اسڪول ۾ ٻئي ڏينهن هر ڪنهن مزو وٺي اها ڳالهه پي ٻڌائي.

ان ڏينهن جهلوريءَ وٽ جمڙائو ۾ مان ٻڌس. مونکي ترڻ ڪونه ايندو هو پر بابا جي همٿائڻ تي ڪناري ڪناري ٿاڦوڙا هڻندو رهيس ته ائين ترڻ اچي ويو. رڳو سائيڪل هلائڻ وانگر تنگيون هلاڻيون ٿيون پون ۽ گڏوگڏ ٻانهون. مون سمجهيو ته مونکي ترڻ اچي ويو سو ڇا ڪيم جو اڪيلو ٻنهي اڪيلو جمڙائو مان نڪرندڙ هڪ شاخ جي پل تي بيهي سوچيم ته ٽپو ڏئي پاڻي تي ٿاڦوڙا هڻي ڪناري تي هليو ويندس. ابا ڪڏي جو ٽپو ڏيان ته ڌو تري ۾. ٻه ٽي دفعا هيٺ مٿي ٿيس ۽ ٻه ٽي سير پاڻي به پيٽ ۾ هليو ويم. سمجهيم ته بس هي آخري وقت آهي اجهو مٿس ۽ هڪ لحظي لاءِ سڄي دنيا جي فلم اکين اڳيان اچي ويم. پهرين پهرين جو خيال آيم سو امڙ جو. ذهن ڏاڍي تيزيءَ سان ڪم پي ڪيم. مون حياتيءَ ۾ محسوس ڪيو آهي ته مون ڪڏهن حوصلو نه هاريو آهي. سو سوچيم ته پير واهه جي تري تي لڳن ته زور سان پاڻ کي ڌڪو ڏئي ڪپر طرف ڪيان. ٻه ٽي دفعا ايئن ڪيم ته ڪپر هٿ لڳم ۽ ڪپر کي جهلي منهن ٻاهر ڪڍيم ۽ خوب آڪسيجن ڦڦڙن ۾ امائي ٻاهر نڪري پٺ تي لپتي پيس. پوءِ ڇپ ڇاپ اچي ٻين چوڪرن ڀرسان جمڙائو جي ڪپ تي ويهي رهيس. چوڪرا جمڙائو ۾ لهڻ لاءِ پيا چون پر اصل نه لٿس. منهنجو ننڍو ڀاءُ ڪمال به پيو مونکي چوي ته ادا لهه پاڻيءَ ۾ پر مان ته ٻڏڻ مرڻ جو ذاتي تجربو ڪيون وينو هئس سو اصل ڪونه ٿي لٿس. ايئن ڪندي ڪمال جو هٿ به ڪپر مان نڪري ويو سو به ٽي گهوٽا (غوطا)

کاڌائين ۽ رڳو سندس مٿي جا وار هڪ ٻه دفعو ڏسڻ ۾ آيا. بابا ان مهل اتي ڪونه هو ۽ ٻئي ڪنهن کيس هٿ وجهڻ جي همت ڪانه هئي. نيٺ ته پيءُ هو، چوندا آهن ته رت دانگيءَ تي به ورنڊو آهي. چڙهي ڪري واهه ۾ ٽپو ڏنم مون هڪ هٿ ڪپڙ جي گاهه ۾ وجهي ٻئي هٿ سان ڪمال جي مٿي جي وارن کي پڪڙي گهليو. پاڻيءَ ۾ ماڻهوءَ جو وزن ڏاڍو گهٽ ٿو ٿئي سو جهٽ کيس گهلي مٿو مٿي ڪيومانس ته ڊگها ڊگها ساھ ڪنيائين. اهو به پاڻيءَ کان نڪري پٽ تي لٽي پيو. وري نه پاڻيءَ ۾ گهٽيو. جيئن نيم طبيب خطره جان تيئن سيڪڙاٽ به خطرو ئي خطرو. جنهن ڪم ۾ هٿ وجهندو ان کي مورڳو ڪاريندو. سيڪڙاٽ پاڻ لاءِ به خطرو، ٻين لاءِ به خطرو. اهڙو جوڪم جو ڪم ڪجيئن نه جيسين مهارت حاصل نه ڪجي. بهرحال منهنجي حاضر دماغيءَ مونکي به بچايو ته ڪمال جي حياتي به بچائي. بابا سان اصل ڳالهه ڪونه ڪٿيسون. هيءَ 1940ع جي ڳالهه آهي. جڏهن مان پندرهن سورهن سالن جو هئس ۽ ڪمال تيرهن چوڏهن سالن جو. ڪمال جا هر ڪلاسي هئا ڏيپلي جا ڊاڪٽر صالح ميمڻ ۽ ڊاڪٽر سجن ميمڻ. هيڏي حادثي کان بيخبر، بابا ڏاڍو خوش هو ته شاگرد اجتماعي طور، بنا پيد ياڙ جي ڳوٺاڻو ماحول ۽ کيت ڏسي گهمي پاڻ وندرائي ۽ ڪجهه پرائي آيا.

ايئن شاگرد سندس چيچ ۾ ٻڌجي ويا. ڪرڪيٽ مئچ جي ڪامنٽري ٻڌڻ لاءِ انگل ڪري چوڪرا وٽس ويندا هئا ته سائين رامچند مير چنداڻيءَ جي سفارش تي سڄو ڏينهن اسڪول جي موڪل ڪري ڇڏيندو هو. موت ۾ چوڪرن کان گهر ڪندو هو ته پنهنجي ڪرڪيٽ ٽيم ٺاهيو ۽ مئچون ڪرايو. ڪرڪيٽ ۾ نصرپور جو قاضي عطا محمد واهه جو ڪرڪيٽر ٿي نڪتو. انهن کي انعام اڪرام ڏيندو هو. چوڪرا ساڻس محبت ڪرڻ لڳا. ايترو جو جڏهن رٽائر ڪيائين ته چوڪرا روڻي ويٺا ۽ سڌڪا ڀريندا رهيا. هڪ واقعي ته چوڪرن تي ڏاڍو اثر ڪيو، هڪڙو ننڍو چوڪرو هاسٽل جي مٿين ماڙ تان ڪري بيهوش ٿي ويو پاڻ کيس ڪٿائي سول سرجن وٽ ويو ۽ روڻي ويٺو. چوڪري جو جيترو ڦاٽي پيو هئو. جو ماڻهو پنهنجي پٽ جي موت تي نه رنو سو ٻئي چوڪري جي زخمي ٿيڻ تي روڻي ويٺو. صبح شام سندس بستري ڀرسان وڃي ويهندو هو. نيٺ مهيني کن ۾ چوڪرو ٺيڪ ٿي موٽي آيو. سول سرجن ڊاڪٽر سونپار، جنهن جي ڌيءَ ڪملا اسان سان گڏ

مئٽرڪ ۾ پڙهندي هئي، تنهن صاف چئي ڏنس ته خانصاحب هن کي اسان جي دوائن نه، پر تنهنجي دعائن بچايو آهي. الله جي نيڪ بدن جون دعائون الله اگاهي ٿو.

بيو هڪ واقعو ٿيو جنهن سندس ڏهڪاءَ ۽ دبدبو وڌائي ڇڏيو ۽ ٻين لاءِ سبق ثابت ٿيو. ڇا ٿيو جو ڪليڪٽر يا ڊپٽي ڪمشنر ان وقت مسٽر غلام دستگير پانڌياڻي هو. ڪليڪٽر اچي ڪاري جو مالڪ هو. کيس اولاد ڪونه هو سو پنهنجو ڀائٽيو، پٽ ڪري پاليو هئائين. ان سندس ڀائٽي ڪجهه اهڙيون حرڪتون ۽ نازبا عمل ڪيا جو ان کي رستيڪيٽ (نيڪالي) ڪيائين. پانڌياڻي صاحب جيڪو هڪ نالي وارو ڪڙيل ۽ حاڪماڻي انداز جو ماڻهو هو سو سڄي باهه ٿي ويو. ڇي هي ڏيڍ بالشٽ جو پرنسپال سو ٿو مون سان مذاق ڪري. ڏاڍا زور هلايائين. ڌڙڪا، دهمان، جيڪي ڪجهه کانئس ٿي سگهيو سو ڪيائين پر بابا جي ڪن تي جونءَ به ڪانه چري، ڄڻ ڪا ڳالهه ٿي ڪانه ٿي هئي. نيٺ ضلعي جو معزز ۽ لوڪل بورڊ جو پريزيڊنٽ خانبهادر غلام النبي شاھ وٽس آيو. هو ڏاڍو چتر، سيالو ۽ بُردبار ماڻهو هو. ان به ڏاڍيون مرليون وڃايون ۽ آخر ۾ لوڪل بورڊ طرفان مالي مدد بند ڪرڻ جو به ڌڙڪو ڏنو، پر وريو ڪجهه ٿي ڪونه. بابا جو اهوئي جواب ته لوڪل بورڊ طرفان امداد جو معاملو الڳ آهي ۽ هيءُ اسڪول جو انتظامي معاملو آهي. ان ۾ ڪنهن کي مداخلت ڪرڻ جو حق ئي ڪونهي. هوڏانهن پانڌياڻيءَ صاحب ۽ سندس ڀائٽي جي ڊاڙ پٽاڪ ۽ گارگند به هليو اچي. چوڪرا ۽ ٽيچر صاحب وائڙا ۽ حيران ته هي ٿئي ڇا پيو. سؤ چميگويون اسڪول ۾ گشت ڪرڻ لڳيون ته اجهو هيئن ٿو ٿئي يا هيئن ٿو ٿئي، نه ته پرنسپال صاحب پاڻ ئي هليو ويندو يا بدلي ٿي ويندو. پر بابا زور ڪري روزانو انهيءَ رستي سان ڪليڪٽر جي بنگلي اڳيان اڪيلو ٿي اڪيلو (مون سان گڏ) گهمڻ نڪرندو هو. مجال آ جو سندس اخلاقي جرئت کي لوڏو آيو هجي. ياد رهي ته بابا ٻارهن مهينا موڪل تي رهيو هو جو کيس دل جي تڪليف ٿي پئي هئي، جنهن ڪري سندس ٿي درخواست تي فيلڊ جاب مان ڪڍي هڪ هنڌ ٿي پرنسپال جو جاب ڏنو هئائونس. جتان عثمان علي انصاري جهڙي اثر رسوخ رکندڙ آفيسر کي ڪڍي بابا کي رکيو ويو هو. تڏهن به ڪا پرواهه ڪانه هئس نه ڊپ ته رستي تي سير ڪندي ڪليڪٽر جي بنگلي آڏو ڪو مٿس حملو ڪندو يا

بي عزتي ڪندو. اخلاقي جرئت جو به پنهنجو هڪ ڏهڪاءُ آهي. نيٺ انهيءَ معاملي جي نيري لاءِ سندس بالا آفيسر خانبهادر غلام علي نانا جو سنڌ جي تعليم کاتي جو سربراهه هو سو ڪراچي کان ڪهي وٽس هلي آيو، پر ان کي به انڪار ڪيائين. چيائينس ته تون پاڻ تعليمي ماهر آهين ۽ بالا آفيسر به، ان ڪري تنهنجي عزت ڪارڻ رستيڪيشن جو آرڊر واپس وٺي اسڪول ڇڏڻ جو سرٽيفڪيٽ ٿو ڏيانس جيئن چوڪرو ٻئي ڪنهن هنڌ وڃي تعليم حاصل ڪري. ائين اصول تي سوديبازي ڪرڻ کان سواءِ معاملو سلجھائي خانبهادر نانا جي به عزت رکي، جنهن پاڻ به ڪليڪٽر کي سمجهايو ۽ پنهنجي نموني چينپ به ڪڍي. ائين سندس عزت ۽ وقار ۾ اڃان به اضافو آيو ۽ نثر داداگير شاگرد به سندس عزت ڪرڻ لڳا. اخلاقي جرئت کي به پنهنجي هڪ عجيب هشت ۽ رعب آهي جنهنجو ڪوبه مقابلو نٿو ڪري سگهي.

مون کيس گهڻو ٿڌو لکندي يا پڙهندي ڏٺو. سندس هر ڪم وقت تي ٿيندو هو. وقت تي اٿڻ، وقت تي سمهڻ. وقت تي ورزش ڪرڻ، گهمڻ ويڻ، وقت تي کائڻ ۽ وقت تي ملڻ، لکڻ، پڙهڻ. سندس پسندیده ليکڪ هئا، شيڪسپيئر ۽ پوپ، شيڪسپيئر جو ته مڪمل ڪتاب رنگين تصويرن سان وٽس سفر ۾، آفيس ۾ گهر ۾ ساڻ هوندو هو. تصويرن جي ڪري مان به بالاجي ۾ شيڪسپيئر کي اٿلائيندو پٿلائيندو هئس ۽ سندس سڀني ڪردارن جا نالا ياد ٿي ويا. پوءِ انهن ڪردارن جي سموري ڪهاڻي بابا کان سنڌيءَ ۾ ٻڌندو هئس. پوپ البت مون لاءِ ڏکيو هو ۽ مون ان ۾ دلچسپي ڪانه ورتي. ڇهين درجي انگريزي (اڄ جو نائون ڪلاس) ۾ آيس ته گولڊ سمٿ جو ڪتاب وڪر آف ويڪفيلڊ ڏٺائين ته هي پڙهه. مونکان ڏکيو هو پر چيائين ته پڙهي وڃ! جيڪي انگريزي لفظ سمجھه ۾ نه اچن ٿي سي ڇڏيندو وڃ. ائين پڙهي ويس ته ڪجهه ته ذهن ۾ رهجي ويو. اڃا اهو پڙهي جند ڇڏايم ته جيئن آسٽن جو پرائيڊ ۽ پريچڊس ڏٺائين سو به گيتون ڏئي پڙهي ويس. مئٽرڪ ۾ وري ڊڪنس جو ”اي تيل آف ٿو سٽيز“ ڏٺائين. ڊڪنس ڏاڍي پٽاڙ ٿو ڪري سو ورچائي ڇڏيائين. پڙهيم ته سهي پر پڙهيو نه پڙهڻ جهڙو مونائي ڏنومانس. پاڻ انهن ڏينهن ۾ ”گان وٽ ڊونڊ“ پڙهندو هو. ان جهڙو بلڪ هاڻيءَ جهڙو ٿلهو ڪتاب هو. مونکي پڪ ته ڪونه پڙهندو اڌ ۾ ڇڏي ڏيندو پر پڙهي پورو ڪيائين. مونکي وري ٿامس هارڊي جا ناول ڏٺائين جن ڏاڍو مزو ڏنو ۽ پڙهڻ

جي لذت اچي وئي. هونئن به سنڌي ۾ جيڪو به ڪتاب ڇپيو هو سو وٽس ايندو هو ۽ مان اهو کائڻس اڳ ئي پڙهي وٺندو هوس. خاص ڪري ڪهاڻيون ۽ ناول، ٽئگور، ٽالسٽاءِ ۽ منشي پريمچند جا. پاڻ روزانو قرآن شريف جو مطالعو تفسير سان ڪندو هو. پنج وقتو پڪو نمازي هو. حيرت جهڙي ڳالهه ته مونکي ڪڏهن زور نه پريائين ته نماز پڙه يا قرآن پڙه. البت جمعي نماز ۽ سومهڻيءَ جي نماز تي سائڻس گڏ وڃبو هو. قرآن شريف پڙهڻ سيکاريائين ۽ نماز به. شايد نفسيات جو ماهر هو سو ڪابه ڳالهه زوريءَ ڪاڪڙي ۾ ڪونه اوتيندو هو. ڳالهين ٻولھين ۾ قرآن الحڪيم جو فلسفو ۽ نماز جا فائدا ٻڌائي ويندو هو. اسلام تي، رسول ڪريم ﷺ تي ۽ سماج جي اوڻاين تي ڪيئي ڪتاب لکيائين. خاص ڪري درسي ڪتابن کي اوليت ڏنائين جيئن شاگرد توڙي ماستر صاحب لاپ پرائين. انگي حساب، سائڻس، تاريخ، جاگرافي، گرامر، ڪو موضوع ڪونه ڇڏيائين. وڏي ڳالهه ته ان لاءِ ڪو معاوضو ڪونه وٺندو هئو. پوڪرداس اينڊ سنز شڪارپور وارا ۽ جهمت مل لاڙڪاڻي وارو بنا اجازت سندس ڪتاب ڇپائي پوءِ اچي کيس ٻڌائيندا هئا. هو هزارين رپيه ڪمائيندا هئا ۽ بابا خوش ته شاگردن ۽ ماستر صاحبن جو پلو پيو ٿئي.

پاڻ ملازم ۽ پيرن جي سخت خلاف هو. ان ڪري پڪو وهابي سڏبو هو. ڪي عالم سڳورا کائڻس اهو پڇندا هئا ته هو سني آهي يا شيعو ته جواب کان نٽائي ويندو هو. اسان گهر وارن کي به سني شيعي جي تفريق جي خبر ڪانه هئي. هڪ لڱا ڪن ملن ضد ڪيو ته هو کين صاف ٻڌائي ته ڇيائين ته صاف ڳالهه ته اها آهي ته مان مسلمان آهيان، پر ملان چون ته هڪ هڪائي ڪري چئي ڏي، رڳو مسلمان چئي جند نه ڇڏاءِ. تڏهن پڇيائين ته حضور ﷺ جي وقت ۾ ماڻهو سني هئا يا شيعا؟ ته پاڻ چيائون ته تڏهن ته رڳو مسلمان هئا. هڪدم چيائين ته مان به اهوئي آهيان. پٽائي گهوت کي به جڏهن اچي مريدن ۽ فقيرن ان مسئلي تي ورايو ته ڇيائين ته ٻنهي جي وچ ۾. چيائون ته ٻنهي جي وچ تي ته ڪي ڪين آهي. تڏهن جواب ڏنائين ته آهيان به ”ڪين“. سر سيد احمد خان کي به جڏهن وٺ ڪيائون ته ڇيائين بابا اهو ته چوڏهن سؤ سال پراڻو اليڪشن جو معاملو آهي. وري چيائونس ته ڀلا جي تون ان وقت هجين ها ته ووٽ ڪنهن کي ڏين ها ته ڇيائين ته مان پاڻ خلافت جو اميدوار ٿي بيهان ها. فقير عالم ۽ درويش ائين تفرقو گهٽائيندا هئا ۽ الجهن کان

پاسو ڪندا هئا. خيرپور جي مير هزهائينس مير علي نواز خان، ڪهڙن واهري
مخدوم صاحب کي گهرائي چيو ته سڀني ڌرين جي عالمن کي ويهاري، هڪ
هڪائي ڪري فيصلو ڪرائيندو. مخدوم صاحب انڪار ڪيس. مير صاحب
جڏهن ضد ڪيو ته مخدوم صاحب جلال ۾ اچي کيس چينپ ڪڍي ۽ چيو،
”اڙي مير! تون ڪير ٿيندو آهين جو ههڙين جليل القدر هستين جي باري ۾
بحث مباحثا ڪرائين ۽ تيرهن سؤ سالن کان پوءِ فيصلا ۽ فتواون ڏيارين.“
ايشن چئي دربار مان اٿي ويو. مٺي به ماڻ، مٺي به ماڻ. سڀ مؤمن ڀائر، سڀ
ڌي خير. پٽائي گهوت کان به جڏهن پڇ پڇ لائي ڏٺائون ته چيائين ته، ٻنهي جي
وچ تي آهيان. چيائونس ته ٻنهي جي وچ تي ته ڪي ڪين آهي ته هڪدم
جواب ڏنائين ته آهيان به ”ڪين“، جڏهن ڪين جي منزل تي پهچيو تڏهن ئي
ٻين لاءِ عزت، پيار، محبت ۽ قدر پيدا ٿيندو. علم جي ديگ ٿيڻ کان ڪين
جو ڪٺو ڀلو. بابا وٽ ته ڪيترائي عالم سڳورا ۽ ليکڪ ايندا هئا ۽
ڪچهريون ڪري ويندا هئا. محمد اسماعيل عرساڻي، مولانا عبدالحق رباني ۽
خاص ڪري محمد عثمان ڏيپلائي مرحوم وٽس گهڻو ايندو هو ۽ ڪانئس
علمي ۽ مذهبي مسئلا سمجهندو هو. پيري مريدي تي بابا مسلسل ليک لکندو
رهيو. ان وقت اها ڪا سولي ڳالهه ڪانه هئي چوڻ پير اچي ڪاري جا مالڪ
هئا. سنگابندي ۽ سياست ۾ به سندن وڏو عمل دخل هو. پير جو حڪم
ڪوبه تاري ڪونه سگهندو هو. پير آڏو ماڻهو ڪُڙي ۽ جيان ڪنبندا هئا.
رائپور وارو پير صالح شاه، پير صاحب پاڳارو، جهنڊي وارا پير ۽ هالن جا
مخدوم صاحب وڏي شان شوڪت جا مالڪ هئا. ان وقت هڪ پير صاحب
ڏاڍو اثر رسوخ وڌايو. وڏا وڏا ماڻهو، زميندار ۽ عام مخلوق ۾ سندس ڏاڍي
ميوٽي هئي. اهو هئو پير آغا حسن جان سرهندي. جراحت ۽ نشتر هڻڻ لاءِ
بابا قرآن ۽ حديث جي روشني ۾ سندس ۽ ٻين پيرن خلاف مدلل مضمون
لکيو، جنهن جو عنوان ئي رکيائين ”پيرن جو گرو گهٽتال“ جو الوحيد اخبار ۾
چپيو. پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو به ڏاڍو ڪاوڙيا، ڪڙڪيا ۽ ڪڙڪيا. بحث مباحثه
هليا پر بابا هڪ انچ به نه هٽيو. ڏيپلائي صاحب جو ان وقت نوجوان هو تنهن
به ان موضوع تي خوب لکيو ۽ نيٺ وڃي پيرن جو رعب تاب گهٽيو. هي جو
گهنڊ گهڙيال ڪٿي پير صاحبن جا قافلا نڪرندا هئا ۽ خليفه نعره هڻندا، پوش
پوش ڪندا هلندا هئا ۽ ماڻهن کي گهر ويٺي ڪنبڻي وٺي ويندي هئي ته پير

صاحب يا مرشد سڳورو پيو وڃي. اهو گهٽجي گهٽجي بند ٿي ويو. سڄا عالم ۽ درويش ته ماٺ ڪيون ويٺا هوندا هئا. اهڙن بزرگن فقيرن وٽ بابا پاڻ هلي ويندو هو. مونڪي اهڙا رڳو به درويش ياد آهن جو مان اڃا پنجن ڇهن سالن جو مس هئس. هڪ خيرپور ناٿن شاهه ڀرسان ميان محمود لاکير صاحب پوڙن وارو، پوڙا هڪ ڳوٺ هو. ميان صاحب نهڻو نياز نوڙت وارو، سادو، ڪار جا ڌوٽل ڪپڙا، ساڻي قميص ۽ گوڏ، پٽ تي ويٺو هوندو هو ۽ وڏو موحد هو. ماڻهن کي صاف چوندو هو ته بابا اسان ڪجهه ڪونه آهيون. نڪي اسان ڪجهه ڪري سگهون ٿا. سڀ ڪجهه الله جي هٿ ۾ آهي. ان کان گهرو ۽ نيڪ عمل ڪيو. بابا ميان صاحب جي ڏاڍي تعريف ڪندو هو ۽ مان به متاثر ٿيو هئس. پيو بزرگ هو مخدوم بصرالدين صديقي سيوهڻ وارو. اهو صاحب به واهه جو هو. بابا سيوهڻ ۾ منزل ڪندو هو ته روز شام جو وٽس ويندا هئاسون. بزرگ پني اگهاڙو، گوڏ ٻڌيون، تڏي تي اڪيلو ٿي اڪيلو ويٺو هوندو هو. ڀرسان ڪيترا ڪتاب ۽ ڪاري چانهه جي ڪٽلي پئي هوندي هئس، جنهن مان بنا کنڊ ۽ کير جي پيو سرڪيون ڀريندو هو پاڻ اعليٰ درجي جو عالم ۽ حڪيم هو. سندس چوڻ هو ته اهڙي چانهه گڙدن لاءِ مفيد آهي. سني عاليشان لئبريري هئس. پوءِ ته ڪتابن تي ۽ مذهب تي علمي بحث هلندو هو ۽ مان ويٺو اوباسيون ڏيندو هوس. پيو به هڪ بزرگ هوندو هو جنهن سان بابا جون علمي، ادبي ۽ مذهبي ڪچهريون هلنديون هيون. اهو هو پير عبدالستار جان سرهندي، جو پير آغا حسن جان جو پوٽو هو. مان تنهن وقت جوان هجان. ساڻين ستار جان نه رڳو عالم پر وڏو ادب جو پارکو هو ۽ باغ و بهار شخصيت جو مالڪ هو. عربي فارسي علوم جو ماهر هو. مزاح جو به حس هئس، مونڪي هڪ فارسي شعر ٻڌايائين جنهن جو مطلب هو ته تون پنهنجي محبوب جي هڪ ننڍڙي ڪاري تر تي مست آهين، منهنجو محبوب ته ڏس نهن کان چوٽيءَ تائين ڪارو (سانورو) آهي. پير صاحب ايڏو عالم ۽ ماهر هوندو هو جو بابا جيڪو قرآن شريف جو تفسير لکيو تنهنجي تصحيح پير صاحب کان ڪرائيندو هو. ظاهر ٿيو ته بابا پيرن ۽ عالمن جي خلاف ڪونه هو پر پيرن جي هڪ هٽي، لت مار ۽ ڏيک ويڪ جي خلاف هو. مون تي به ساڻين فاروق جان سرهندي جي خاص مهرباني هئي ۽ قرب ڪري مون وٽ بات آڻيندو، واري فليت تي ستر-اسي جي ڏهاڪن ۾ ايندا هئا. مون وٽائن

گهڻو ڪجهه پرايو. سائين شاهه آغا سرهندي وٽ ته مان هلي تندي سائينداد ويس. پاڻ وڏا عالم ۽ درويش هئا. مون وٽن مرزا افضل بيگ ولد مرزا قليچ بيگ کي ويٺل ڏٺو. مرزا صاحب اهل شيعه جو ڏاڪر هو جو سندن صحبت ۾ اهل سنت جو ٿي ويو، اهو گهٽ ڪمال نه هئو. الحاج مرزا افضل بيگ، مرحوم مرزا قليچ بيگ جو ڇهون نمبر فرزند هو ۽ وڏو عالم فاضل ۽ خوش لحن ڏاڪر هو. حيدرآباد ۾ صدر جي جامع مسجد جنهن جو امام ڪاظم علي شاهه هو اتي مرزا افضل بيگ جمعي نماز کان پوءِ سڄي جماعت کي درود سلام ڏاڍي پياري ۽ سربلي انداز ۾ پڙهائيندو هو. مرزا صاحب اهڙو ته پڪو سني ٿي ويو جو تندي ٺوڙهي، مرزائن جي پاڙي ۾، جو اهل شيعه جو گڙھ هو، اتي اهل سنت وارن لاءِ الڳ مسجد جوڙيائين جا حيدرآباد جي تمام سهڻي مسجد آهي. مرزا صاحب جي وصيت مطابق سندس تدفين به ان ئي مسجد ۾ ٿي. خيرپور ميرس وارو اهل الله بزرگ ميان منظور حسين مدني به شيعو مذهب ڇڏي پڪو سني ٿي ويو. مولوي نور محمد جو جامع عربي حيدرآباد ۾ سائين علي اڪبر شاهه ميهڙ واري سان گڏ ڪم ڪندو هو سو لاڙڪاڻي اچي مجلسون پڙهائڻ لڳو. مون وٽس وڃي عرض ڪيو ته مولوي صاحب مونکي به تلقين ڪيو ته حق جي راهه تي اچان، ته چيائين، ميان جمال الدين مان شيعو ڪونه ٿيو آهيان، پر ڇا ڪيان هُتي ته هُتي ڪوري بک. ڪو ڪنگهي به ڪونه پيو. هت ماشاءِ الله عزت آهي، پاڙو به ڏين، نذرانو به، موٽر ڪار آڻي در تي بيهارين، سو هاڻي ڪرت سان لڳي ويو آهيان. عزت ۽ شان الڳ. باقي نمازون اهي ئي پنج وقت پڙهان ۽ عقيدا به اهل سنت وارا اٿر. ذڪر پي هليو سرهندي پير صاحبن جي علم ۽ اخلاق جو. اهي سڀئي پير صاحب، ڳالهائڻ جا اهڙا مذهب ۽ شائسته جو پيءُ ته ويٺو بدجين. دشمن يا مخالف جو ذڪر به ائين ڪندا جن ڪنهن مهربان ۽ ڪرم فرما جو ذڪر ڪري رهيا آهن. مون سائين فاروق جان کي عرض ڪيو ته مونکي ڪا مختصر تلقين ڪيو، جنهن مان لاپ پرائي سگهجي. گهڙي سوچي چيائين ايڙا صاحب! بس ”پاڪيزگي“ اختيار ڪر. پوءِ پاڻ ئي مشڪي چيائين، پاڪيزگي اهو عمل آهي جو زندگيءَ جي هر عمل، هر گهڙيءَ تي محيط آهي. نه رڳو ڪمائي ۽ کاڌو حلال جو هجي پر سوچ به پاڪ هجي. جسم ۽ جان جي پاڪيزگي، گفتار ۽ ڪردار جي پاڪيزگي ويندي پوشاڪ جي پاڪيزگي. ڪپڙا به پاڻ

ڏوٽا پوندئي ڪهڙي خبر ڌوبي پاڪ پاڻي سان ڌوئي ٿو يا نه. کاڌو به هٿ جو گهر جو تيار تيل کائڻو پوندئي، ڪهڙي خبر بورچي پاڪ آهي يا نه ۽ هوٽل وارا پاڪ شيون استعمال ڪن ٿا يا نه. بازاری پينل مصالحا به پاڪ آهن يا نه؟ پاڪيزگي اهڙو ڳڻ آهي جو اٿڻ ويهڻ، سوچڻ، کائڻ، پيئڻ، گهمڻ سڀ خدا لاءِ وقف ٿيو وڃي. ڪيڏي نه فصاحت هئي پير صاحب جي هڪ لفظ ۾.

ننڍي هوندي بابا کان پڇيم ته بابا دعا ڪهڙي گهرجي. چيائين ته، ”الله سائين نڪ خيال ڏي، نڪ ارادا ڏي، نڪ عمل ڏي“، ڏسو ”نڪ خيال“ بنياد آهن، نڪ ارادن جو ۽ نڪ عملن جو. ماڻهو سوچ نڪ ۽ پاڪ رکي ته پاڻهڻي زندگي آرام ۽ سکون سان گذري ويندي. جيڪو مندو سوچيندو سو مدائي جي چار ۾ وڪوڙبو ويندو، جيڪو هر ڪنهن لاءِ چڱائي سوچيندو سو سڀ مرحلا سؤلائيءَ سان طئي ڪندو ويندو ۽ ڪابه ڏکيائي درپيش نه ايندس. جيڪڏهن ايندس به ته سؤلائي سان پاڻهڻي ئي آسان ٿي ويندس.

مون انهيءَ سوچ ذريعي هڪڙو سونهري اصول ڳولهي لڌو ته ڪوبه ۽ ڪهڙو به مسئلو، کڻي ڪيڏو به مشڪل هجي، پر ان جو حل خود ان مسئلي ۾ موجود آهي. مسئلو خود ئي هڪ مڪينزم آهي، پاڻمرادو پاڻ کي حل ڪرڻ جو. رڳو صبر ۽ شڪر اختيار ڪيو ته مسئلو پاڻهڻي ئي لوڻ پاڻي ٿي ويندو ۽ سندس ٽوڪڻي مان هوا ازخود نڪري ويندي. اهو فلسفو آهي صبر ۽ شڪر جو ۽ عين تفسير ”ان الله مع الصابرين“ جو. اجائي ٿان ٿان ڪري مسئلي کي منجهائي ڳوڙهو نه ڪيو. صبر ۽ شڪر سان چپ ڪري وينا الله جي ڪرڻي ڏسو. وٽائس رڳو ”خير“ اچي ٿو. پاڻ نه وڇڙايو، هٿ ڪڍي بيهي رهو. مون ته انهيءَ اصول جون ڪرامتون ڏٺيون آهن، جن به مونکي تڪليف پهچائڻ يا رنجائڻ جي ڪوشش ڪئي، تن جا ترا نڪري ويا دليل ۽ خوار ٿيا ۽ رنج و الم ۾ گرفتار ٿيا. مثال ڪونه ڏبا.

لاڙڪڻو گرم خطو آهي ان ڪري اتي رواج آهي ته شام جو پاڻيءَ جو چٽڪار ڪري اڳر تي يا تلھي تي يا ٻاهر رستي تي ڪرسيون وجهرائي ويھيو آهي. پوءِ اتي مڀل ملاقات ۽ ڪچهري ٿيندي آهي. بابا وٽ به ائين ٿيندو هو ۽ وٽس پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو، عالم سڳورا، ماستر صاحب، هندو سينيون ۽ پاڙي وارا اچي ويهندا هئا. پير الاهي بخش ۽ قاضي فضل الله به وڪالت واري

زمانی ۾ وٽس ايندا هئا ۽ علمي، سياسي توڙي سماج سڌارڪ ڳالهين تي بحث ڪندا هئا. بابا جي اهڙي عزت ڪندا هئا جو خانصاحب خانصاحب پئي پوندي هئن. بابا اٿندو هو ته پاڻ به اٿي بيهندا هئا ۽ وري موٽي ايندو هو ته وري به احترامن اٿي بيهندا هئا. اهو ساڳيو پير الاهي بخش جڏهن تعليم کاتي جو وزير ٿيو ته بابا کي نالي سان سڏ ڪري چوندو هو، ”علي خان هي ڪم ته هينئن ڪري ڇڏجانءِ. بابا ڪوبه جواب ها يا نه. نه ڏيندو هو صرف مشڪندو هو. هر ڪنهن جو پنهنجو ظرف.

بابا شاگرديءَ واري زماني ۾ سنڌ مدرسي ۾ پڙهندي ڄام مير مقبول خان، سيٺ ڇاڳلا ۽ سيٺ قدو وٽ ايندو ويندو هو. ڄام مير مقبول خان لسپل ٿي کيس قائل ڪيو ته سانگي نج ابڙا آهن، تنهن ڪري ابڙو سڏاءِ. ڄام صاحب پاڻ به سمو هئو ۽ وٽس اهڙا شجرا هئا. بابا کي ابڙو ان ڪري پسند آيو جو حاضريءَ ۾ توڙي راند ۾ الف بي جي ترتيب سان ابڙو اول تي آيو. کيس ڪرڪيٽ راند جو شوق هو سو ابڙو سڏائڻ سان وارو اڳ ۾ ٿي ميلس. پوءِ ته اسان جي ڳوٺ جو جيڪو سانگي پڙهيو سو ابڙو سڏائڻ لڳو. اها ڳالهه بابا مونکي پاڻ ٻڌائي، جڏهن مون اعتراض ڪيو ته اسين سانگي آهيون ته پوءِ ابڙو ڇو سڏايون. منهنجو ننڍو پٽ ساجد، جو خير سان اسستنت ڪمشنر آهي ان به مون تي ساڳيو اعتراض ڪيو ته مون کيس پرائن ڪتابن مان شجرا ۽ تاريخ مظهر شاهجهاني ڏيکاري ته مطمئن ٿي ويو ته به پنهنجي اصل ڏي موٽڻ جو کٽڪو مونکي به ۽ کيس به اڃان بيٺو آهي.

بابا جا ڀائر گهڻو ڪونه پڙهيا، پڙهائي اڌ ۾ ڇڏي اچي نوڪرين سان لڳا. وڏو ڇاڇو علي نواز وڃي سنڌي ماستر ٿيو. پوءِ فقيري اختيار ڪيائين. گيتڙو رتا ڪپڙا پائيندو هو ۽ لوهو چمٽو کڻندو هو. سچل جو سڄو ڪلام ياد هئس جو سڄي رات وڏي آواز پيو پڙهندو هو. چور ايندا هئا ته موٽي ويندا هئا ته فقير علي نواز اڃان پيو جاڳي. ٻيو نمبر ڇاڇو غلام علي روڻيو ۾ ڪلارڪ ٿيو ۽ نيٺ هيڊ منشي (نائب تحصيلدار) ٿيو. وڏي هلندي پڄنديءَ وارو ۽ دٻڊي وارو آفيسر ٿيو. سندس پٽ به سڀ پڙهيا ۽ وڏن عهدن تي پهتا. ڇاڇو شير علي ڊڪ منشي ۽ پوءِ ماستر ٿيو. وڏو پرهيزگار الله وارو بزرگ هو. ننڍو ڇاڇو علي محمد آبپاشي کاتي ۾ ڪئنال اسستنت ٿيو. اهو به نيڪ نمازي ۽ بزرگ ماڻهو هو. سندس هڪ پٽ عبدالقادر چيف انجنيئر

آهي ۽ ٻيو پت آياشي کاتي ۾ ايس ڊي او ٿيو. سڀ خوشحال ۽ مائتا ماڻهو آهن، پر ڳوٺ سڀني ڇڏي ڏنو. اهو وڏو الميو آهي جو نوجوان پڙهي شهري سهوليت خاطر ڳوٺ کي خيرآباد چئي ٿا وڃن. ٻيو ته ٺهيو پر جيڪي پٽيولا ٿيا سي به ڳوٺ ڇڏي ميهڙ ۽ لاڙڪاڻي جا رهواسي ٿي ويا. چي: ادا گهر پڪو آهي، لائٽ آهي، بار اسڪولن ۾ پڙهن پيا، هاڻ ڪير وڃي ڇڏن ۾ ويهي ۽ هر ڪاهي. پڪسرو گهر به وڏي ڳالهه آهي. اسان جو هڪ فقير منش مائٽ ٻاجهي ري گناهه پوليس جي ور چڙهي ويو سو ڪٿي لاک اپ ۾ بند ڪيائونس. ٻن چئن ڏينهن کان پوءِ ڇڏي ڏنائونس. اوطاق ۾ آيو ته سڀني خبرون چارون ورتس ته ٻڌاءِ ته جيل ڪيئن هو. چيائين، ”گهر پڪو هو.“

”هاڻو ٻاجهي؟“ چي، ”هاڻو اصل پڪو، جهڙي ڦڙي کان سک.“ ٻيلا ٻيو احوال. چي ”ماني ٿئي وقت پيا ڏين ۽ ٻوڙ به.“ هاڻو ٻاجهي پوءِ ته مزو ٿيو.“

”ٻيو نه ته، پر لسيءَ جي ٻاڙائي هئي.“ اهو هو هڪ معصوم ڳوٺاڻي جو ردعمل. ماني ٿئي وقت ملي ۽ گهر به جهڙي ڦڙيءَ کان سُڪ هجي ته باقي ٻرو ڪپي. غريب ماڻهو زندگيءَ سان مهاڏو اٽڪايون بيٺا آهن. هنن ٻارن جي تعليم خاطر ڳوٺ ڇڏي شهرن ۾ مزوري مڙي ڪري پڪن گهرن ۾ رهڻ کي ترجيح ڏني، پر زميندار ڏاڍا دورانديش ۽ سياڻا ماڻهو آهن. هر سهوليت هوندي به ٻار کي مٿاڇرو پڙهائي شهر ڪونه موڪليندا هئا جو وڃي مٿي تعليم پرائن.

چي جيڪو شهر ويو سو زمينداري کان ڇٽو. اهو ته اڪئين ڏٺوسون. جيڪي زميندارن جا پٽ يونيورسٽي ۾ آيا سي شراب، ڪباب، غنڊا گرديءَ ۾ ملوث ٿي ويا. سڄو ڏينهن گاڏين ۾ چڙهي چوڪرين پٺيان لُوس لوس ڪرڻ ۽ پيڇو ڪرڻ ۾ لڳي ويا. ڪن ته مهاجر يا پنجابي چوڪرين سان شاديون به ڪري ڇڏيون. سنڌي چوڪري ڪا مهاجر يا پنجابي مڙس سان شادي ڪري ته اهڙيءَ وڏي ڳالهه نه آهي، پر چوڪرو ويو ته خاندان ويو. پيرڳڙي ڪيڏو وڏو سياسي خاندان هو. هزارين ايڪڙ زمين جيمس آباد ۽ ڊگهڙي ۾ هئڻ. مان اسيمبليءَ ۾ سيڪريٽري هجان ته هڪ نوجوان آيو ۽ پنهنجو تعارف ڪرايائين ته مان پيرڳهڙي آهيان جيمس آباد جا زميندار آهيون. مون قلم ڪڍي رکيو ۽ چٽائي ڏسي چيم ته توهان جو مطلب آهي ته توهان پيرڳڙي آهيو. ذرو به ٽڪو نه ٿيو، چيائين ها اهوئي جيڪو توهان چيو. منهنجي ماءُ پنجاب جي آهي، تنهنڪري منهنجو تلفظ صحيح ناهي. مون وري به سوال ڪيو ته توهان به

شادي پنجاب مان ڪئي هوندي. چيائين هائو والده جي مائٽن مان. ائين هڪ
 نج قومپرست سنڌي خاندان لکن جو مالڪ، نج پنجابي ٿي ويو ۽ هاري ناري
 به پنجاب مان اچي ويا. اڄ ڊگهڙي، جيمس آباد، سامارو، گولاڙچي پنجابين
 سان پريا پيا آهن، پر جس هجين جو ڳالهائڻ سنڌي، ٻارن کي پڙهائين سنڌي
 اسڪولن ۾. ائين ديهاتي مهاجر به اسان جهڙي صاف سنڌي ڳالهائڻ. فرق رڳو
 نفرتن ۽ تعصب هٿائڻ جو آهي. شڪارپور ۾ 1959ع ۾ مان جج هئس ته هاڻ
 اسڪول الائي ڪاليج ۾ سنڌي تقريري مقابلي ۾ مون کي جج مقرر ڪيائون،
 جنهن سنڌي تقرير ۾ پهريون نمبر انعام کٽيو سو هڪ مهاجر چوڪرو هو.
 سنڌي ٻولي کي نقصان اسان سنڌين ٿي پهچايو جو اڙدو ڳالهائڻ شروع
 ڪيوسين. هڪ ڪراچيءَ جي مهاجر دوست مونکي چيو ته پاڻي مان 1949ع
 ۾ سنڌ آيس ۽ وڏي شوق سان سنڌي سکيس جو اها سنسڪرت ۽ برج
 پاشا کي بنسبت اڙدو جي وڌيڪ ويجهي آهي، پر ٿيو ڇا جو جنهن سنڌي
 ماڻهوءَ سان سنڌي ۾ ڳالهائڻ سو جواب ڏيڻ اڙدو ۾. پوءِ چيم ته، ”مان
 ٿيس ڪفر ۾ داخل ته ڪافر مسلمان ٿي ويو“ ائين سنڌيءَ کي اسان پاڻ ختم
 ڪيو ۽ ڏوھ ڏيون پيا مهاجرن کي. مارڪ ٽليءَ به چيو ته هندستان ۾ جنهن
 سان به هنديءَ ۾ ڳالهائڻ ٿو ته هو انگريزيءَ ۾ شروع ٿي ٿو وڃي، پوءِ
 منهنجو ڪهڙو ڏوھ. اها سن 1957ع جي ڳالهه آهي.

تعصب ۽ نفرتون پوءِ وڌيون ويون خاص ڪري تڏهن جڏهن سنڌوديش
 جو نعرو هنيو ويو ۽ پوءِ سنڌي مهاجر غنڊا پيدا ٿيا ۽ نيٺ معاملو چوٽ
 چڙهي ويو. ان ۾ مهاجر توڙي سنڌي سياستدان ۽ ڪاموري جو وڏو ڪڍو
 ڪرتوت هئو. نه ته ڪلچر ۽ ٻولي ويجهي ايندا ۽ هڪ ٿيندا ٿي ويا. ٿوري
 وقت ۾ ازخود سڀ سنڌي ٿي وڃون ها. هي ته ٿيا مسلمان، پر هندو ۽ اسان
 به ڪلچر جي لحاظ کان هڪ ٿيندا ٿي وياسون. وڏو گوشت مسلمان به ڪونه
 کائيندا هئا. عيب سمجهيو هو. هندو عورتن، خاص ڪري وائياڻين، پڙو
 ڇڏي پاڄامو پاتو، جو سلوار جي پي صورت هو. مٿي تي رڻو پائينديون ۽
 پڙدي خاطر گھونگهٽ ڪينديون هيون. اسين مسلمانن جا ٻار هولي، دسهڙو ۽
 ڌياري ملهائيندا هئاسون ۽ ڌياريءَ جا ڌيڻا ٻاريندا هئاسون. هندو عيد برات تي
 اچي مبارڪ ڏيندا هئا. ڌياريءَ جي منائي ۽ تڏڙيءَ جا لولا موڪليندا هئا.
 مسلمان، پڙهيل ڳڙهيل طبقو، عام طرح سلوار ڇڏي پاڄامو پائيندا هئا. ڪي

ته کاڌيءَ جي گانڌي توبِي به پائيندا هئا ۽ پتوڻي نه پوندو هو ته هندو آهي ڪ
مسلمان. سنڌي هندو گوشت عام جامر واپرائيندا هئا ۽ ان کي تيوڻ چوندا
هئا. ڊال ۽ ڀاڙ مسلمان گهرن ۾ به عام ٿي ويو. ڀلو ٿئي مها سياڻي ۽ جن
سنگهه وارن جو، جو ويڃا وڌائي، ويڙهائي نفرتون پيدا ڪري ڇڏيائون.
منهنجو وڏو ڀاءُ شمس الدين جو هميشه کاڌيءَ جا ڪپڙا پائيندو هو، سو کاڌي
پاڻ ڇڏي ڏنائين ۽ کانگريسيءَ مان مسلم ليگي ٿي ويو، ڇي کانگريس ۽
مهاسيا ۾ ڪو فرق ئي نه رهيو آهي. ڪوبه کانگريسي وير ساورڪر جي
مخالفت يا منڊائي ڪرڻ وارو ڪونه هو. مون ته هڪ هندو دوست سيٽل
کي، جو پڪو کانگريسي ۽ اهنسائي هو، صاف چيو ته ڀلا چئه ته وير
ساورڪر وڏو حرامي آهي ته صاف جواب ڏنائين ته هو به وڏو نيتا (ليڊر) آهي.
ائين مسلمان ۽ هندن ۾ ويڃا وقتا ويا ۽ ڳالهه وڃي گارگند ۽ جهيڙي تي پئي.
جن سنگهه جدا آکاڙا ٺاهي ورزشون ۽ ڪثرتون ڪندا رهيا ۽ مسلمانن تي
حالا ڪندا رهيا. حيدرآباد ۾ سري گهاٽ ۽ مڪي گهٽيءَ ۾ ته ڪو مسلمان
وڃي نه سگهندو هو. هيرآباد ۾ ڪنهن به مسلمان کي جاءِ مسواڙ تي به ڪانه
ملندي هئي. رڳو بابا کي هڪ مسلمان محمد صالح ٻچڙو پنهنجي جاءِ مسواڙ
تي ڏني ته هاڻي دوس مڇي ويو. اسان سان نوجوان طبقي جي ڪنئوس به هلي
آئي، پر اسان جو فقيراڻو اخلاص ۽ ڪردار ڏسي چپ ٿي ويا. نيٺ اسان به
جاءِ ڇڏي الهندي ڪڇي ۾ ڪوڪر پاڙي ۾ جاءِ ورتي، جتي سڀ مسلمان هئا.
هندن جو ايڏو من وڌي ويو جو تندي ولي محمد ۾، جو هيرآباد سان لڳ
آهي، سلاوٽ پاڙي ۾ سلاوٽن تي حملو ڪري ڏنائون. سلاوٽ به گهٽ ڪونه
هئا، انهيءَ رات ئي هيرآباد ۾ ڪن هندو نوجوانن کي جهلي چڱي ڦيهه
ڪڍيائون ۽ ائين معاملو ويو وڌندو. پڪي قلعي ۾ هندو جوان سنگهن ڪندا
هئا ۽ لنيون ڀالا ڪڍي ورزشون ڪندا هئا. ڪوڪر محلي جو سرائي اميد علي
جو پڪي عمر جو هو پنجيتاليهه - پنجاه سالن جو، سو چار پنج مسلمان جوان
وٺي بنا هٿيار، سندن ڳڙهه تي ڪاهي ويو ته هندو سنگهه جوان حشمت
جهلي نه سگهيا ۽ وٺي ڀڳا. سرائي وارا کلندا موٽي آيا، پر انهيءَ واقعي کي
هندن اڃا ليو ته هندن تي مسلمانن حملو ڪري ڏنو آهي ۽ ڪيس به داخل
ڪيائون. اهو ڪيس سالن جا سال هليو ۽ نيٺ سرائي اميد علي وارا بي
ڏوهي ثابت ٿي چئي ويا. مان تن ڏينهن ۾ ڪاليج ۾ پهرين سال ۾ ڊي جي

نیشنل کاليج ۾ پڙهندو هئس. کاليج ۾ به منافقي ۽ ڪدورت ايندي هئي جو مسلمان چوڪرا، جي اتي ۾ لوڻ برابر هئا، هندن جهڙي ڊريس ۽ گانڌي توبِي پائيندا هئا. هڪ مسلمان چوڪري کي مون السلام عليڪم چيو ته چرڪي هيڏي هوڏي نهارائين ته ڪنهن ٻڌي ته ڪونه ورتو. پرنسپال پروفيسر پارواڻي هڪ صوفي منش، قابل، دلير، عالم، دانشور ۽ عجيب شخصيت جو مالڪ هو. مانجهند جي سڀني مان وڏو شاهوڪار ماڻهو هو. هر سال ويڪيشن ۾ لنڊن ويندو هو ۽ عاليشان انگريزي سوت پائيندو هو، پر شام جو گيڙو ڪپڙا پائي، يڪتارو کڻي، ڦليليءَ جي ڪناري تي سير ڪندو هو. ڪٿي آهن اڄڪلهه اهڙا ماڻهو. هڪ دفعي تاريخ تي ليڪچر ڏيندي لفظ ڪلچر استعمال ڪيائين. هڪ چوڪر اتي بيٺو ۽ سوال ڪيائين ته سائين ڪلچر ڇاهي. هڪ گهڙيءَ جي ماڻ کان پوءِ چيائين.

When you have learnt all and forgotten all, the residue that remains is culture.

هڪ جملي ۾ اهڙو مڪمل ڊيفينشن سندس پنهنجي ذهن جو ئي پيداوار هو. ڏسو ته ڇا ته چئي ويو. چي، ”جڏهن توهان سڀ علم حاصل ڪري وٺو ۽ بعد ۾ سڀ ڪجهه وساري ڇڏيو ته به جو ڪجهه توهان جي سرشت ۾ يا طبيعت ۾ يا جبلت ۾ باقي ڪجهه پاڇي رهجي وڃي سو آهي ”ڪلچر“. تازو سائين حسين شاه راشديءَ جي دعوت ۾ ڊاڪٽر جميل جالبِيءَ سان ملاقات ٿي. کيس چيم ته، ڊاڪٽر صاحب! توهان ڪلچر تي هيڏو سارو ڪتاب لکيو آهي ۽ آخر ۾ انهيءَ نتيجي تي پهتا آهيو ته ڪلچر کي ڊفائين نٿو ڪري سگهجي. جواب ۾ چيائين بلڪل ائين آهي. مون کيس چيو ته منهنجي پروفيسر پارواڻيءَ هيئن چيو هو. ايڏو متاثر ٿيو، جو مونکي چيائين ته لکي ڏي. مون چيو هڪ جملو آهي ياد ڪري ڇڏ، مون ته چاليهن سالن ۾ ڪونه وساريو آهي. نيٺ مونکي راشدي صاحب جي لکپڙهه واري ڪمري ۾ وٺي آيو ۽ اتي لکائي ورتائين. اهي آهن اڄڪلهه جي دانشورن جا حال جي ”تمغه امتياز“ وٺيون ويٺا آهن.

ڳالهه ٿي ڪيمر هندو شاگردن جي ڪدورت ۽ منافقيءَ جي. کاليج ڏي بس ويندي هئي. رش ٿيندي هئي. مسلمان چوڪرن کي چڙهن ڪونه ڏيندا هئا. چڙب ڏئي ڌڪو ڏئي چوندا هئا، هل ڙي جٽ! جاءِ ڪانهي. مان ته

اڳ ۾ ئي چڙهيو ويٺو هوس. شڪل مان ڪير ٿو ڪنهن کي سڃاڻي ته هي مسلمان آهي. مڃاڻ پروفيسر ڄينمل پرسرام به انهيءَ بس ۾ ويٺو هو. جڏهن بس هلي ته هندو چوڪرن کي هُشي ڏنائين ته ڀلي ائين ڪيو پر ظاهر نه ڪيو يعني اظهار نه ڪيو. مونکي ته ڄينمل پرسرام جي ڳالهه تي حيرت وئي وئي ته مار هٿ ته ڪوڙيءَ کي گهمرو آهي. هوڏانهن ڄينمل پرسرام تقريرن ۾ صوفي سڏائيندو هو ۽ دعويٰ ڪندو هو ته ماڻهو مونکي اڌ مسلمان ٿا چون پر پاڻي مان ٿو چوان ته مونکي سڄو مسلمان چئو. اهڙين منافقين هڻي وڃي هند ڪيو ۽ هندستان ٽٽو، هاڻ ڳالهه هلي آهي ته هندو پاڻن جا افعال ٻڌندا هلو. ڪو مسلمان بازار ۾ دڪان ڪونه کولي سگهندو هو. جي کوليائين ته ٻڌي ڪري اڳهه ڪيرائي کيس نقصان ۾ وجهي ڀڄائي ڪڍندا هئا. ڪنهن مسلمان کي بي اي، ايم اي ڪرڻ کان پوءِ به ڪلارڪي ڪونه ملندي هئي. اهڙا چالاڪ هئا جو ڪا ڪلارڪيءَ جي جاءِ خالي ٿيڻي هوندي ته اڳواٽ ئي ڪو مئٽرڪ وارو ئي هندو چوڪرو گهرائي ڇهه اٺ مهينا اڳ ۾ ئي ان ٽيبل تي ويهاري ڇڏيندا هئا. پوءِ جڏهن جاءِ خالي ٿيندي هئي ته صاحب ڪي ان چوڪري جي سفارش ڪري آرڊر وٺي ڏيندا هئا. پوءِ دليون جلنديون ڪنهن؟ مون ڪوبه هندو تعصب کان خالي نه ڏٺو سواءِ سوبي گيانچنداڻيءَ جي. ٻيو مون عجب ماڻهو ڏٺو حيدرآباد ۾، اهو هو سادو واسواڻي. بس هيرو هو. لاڙڪاڻي ۾ به ڊاڪٽر هئا، پوهو مل ۽ عالمچند جهڙا فرشتا. ڪو پيد پاڻ ڪونه، هر ڪنهن جا هڏڙوڪي. عالمچند ته رڳو پيو ڪلندو هو. اڇوتن وٽ به وڃي سندن ڪٽن تي ويهي ماني کائيندو هو. ٽي ٻار هئس. هيرو، موتي ۽ پوپتي. پڇيس ته چوندو ٽي پٽ هيرو، موتي ۽ پوپتي. پوپتيءَ جا وار به چوڪرن وانگر ڪٽائيندو هو ۽ قميص ۽ نيڪر به چوڪرن جهڙي پارائيندو هوس. پوپتي ڪلاس ۾ ويهندي به اسان چوڪرن سان گڏ هڪ بينچ تي هڻي چوڪرن سان ڪانه ويهندي هئي. عالمچند جو موت به عجيب نموني ٿيو. مرڻ کان ٻه ڏينهن اڳ واقفڪارن ويندي دڪاندارن وٽ به ويو ۽ ڪلندي ڪلندي سڀني کان موڪلايائين ڇي پاڻي هاڻي موڪلائي. ٽيپهريءَ جو گهر اچي لپتي پيو ۽ گهر واريءَ کي سڏي چيائين ته ڀارت اٿئي هاڻ موڪلائي. هن ويڄاريءَ وٺي دانهون ڪيون ته ڊاڪٽر گهرايو پر کلي چيائين ته هاڻي ڊاڪٽر جي ضرورت ناهي ۽ ائين هليو ويو. سڄي شهر، هندن، مسلمانن، اڇوتن سوڳ ڪيو پر

هلڻ وارو هليو ويو. الاڻي ڪو درويش هو، الاڻي ڪو زهر پي انت آندائين. خبر خداوند ڪريم ڪي.

ڄڳا مڙس يا ساد مسلمان به ڪونه هئا. انهن ڪي به اندر ۾ ڪينو هئو. هندن ڪي سڏيندا ئي هئا ڪافر، خاص ڪري بهراڙيءَ جا مسلمان، شب برآت واريءَ عيد ڪي چوندا هئا ڏيائين واري عيد. عيد رات ڏيائون ٻاري، لڪڙن تي اڀيون ڪري ڳوٺ کان نڪري پٿر ۾ نعرا هڻندا هئا، ”عيد عيد مشعالو، ڪافر جو منهن ڪارو“ حالانڪ ڏيائون ۽ ڏيئا ٻارڻ هئي ئي هندڪي رسم. اهو ڪلچر قبول ڪري ڏيائون ٻاريائون ٿي، باقي نفرت جو نشانو هندن ڪي بڻايائون ٿي. ٻيو ته هندن جي تنگن ۾ بري نظر رکندا هئا. سو ته ايترو نصيب ڪونه ٿيندو هئن جو هڪ ته پاڻ گڏلا ٻيو هر عورت ۾ پنهنجو شيل ۽ ست قائم رکڻ ۽ ان جي رڪوالي ڪرڻ جو فطري جذبو ۽ همت ٿئي ٿي. سو گهڻو مارو چوڪرن تي هوندو هئن چو ته هندو چوڪرا صاف سٺا، تيل ٿليل ڪيل، خاص ڪري شهري، آزاد هوندا هئا ۽ سولائيءَ سان چڪر ۾ اچي ويندا هئا. بعد ۾ عادي ٿيڻ کان پوءِ ته واجهه وجهندا وتندا هئا. اسان سان گڏ هاءِ اسڪول ۾ هڪ پڙهندو هو ڊاڪٽر شامداس جو پٽ ڀڳوانو. اسڪول جي موڪل ٿي ويندي هئي ته به اوسيٽري ۾ ويٺو هوندو هو. پوءِ جڏهن ڪلاس صفا خالي ٿي ويندو هو ته پوءِ ڪو لوفر مسلمان چوڪرو، مثلاً محمد علي، جو پوءِ بمبئي ڀڄي ويو، جو تاڙ ۾ بيٺو هوندو هو سو يا ڪوئي پٽيوالو رڳو وڃي هٿ وجهندو هئس ته ڀڳوانو چوندو هئس اڙي جٽ، ڪٿي هئين؟ پوءِ ڪلاس ۾ يا ورندي ۾ اهو ڪم شروع ٿي ويندو هو. ٻيا به ڪيئي اهڙا مثال. نالا صحيح نه ڪٿبا نه لکبا.

مسلمانن ۾ به اهڙا چوڪرا هئا هڪ عبدالعزیز مونڪي ياد آهي جو ساڳئي محمد علي ڪي منٿون ڪري گهر وٺي ويندو هو ۽ ان کان اهو ڪم ڪرائيندو هو. محمد علي ڳالهه ٿو ڪري ته هڪ دفعي شرط وٽائينس ته اڳ ۾ زال آئي ڏي ته اها به آئي ڏنائين. اهڙي ته ڪا ٻيڙي عادت آهي اها. لاڙڪاڻي ۾ هڪڙو ڀٽي ڪمشنر آيو. ان ڪي به اها عادت هئي. هڪ انگريز ڪليڪٽر لاءِ به سندس نائيڪ اهڙي ڳالهه ڪئي. سکر ۾ هڪ انٽيشنل سيشن جج هئو ان وٽ ڪو پٽيوالو ڏهن پندرهن ڏينهن کان وڌيڪ بيهي ٿي نه. هڪڙي کان پيچير ته اڙي چو ڀڄي آئين. ڇي سائين رات جو صاحب چوي

تہ مونسان هي ڪم ڪر ۽ ڏينهن جو بيگم صاحبہ سو سائين اهڙي بہ وقتي ديوتِي ڪير ڏيندو. لاڙڪاڻي ۾ بہ ٻہ مشهور وڪيل هڪ هندو ۽ ٻيو مسلمان اهڙا هئا جو سندن نوڪر ۽ منشي کائڻن رسي ويندا هئا تہ کين پرچائي ايندا هئا. هڪ دفعي جناح ڪورٽس هاسٽل ۾ رات جو هڪ شاگرد آيو ۽ بہ چار ٽائون کيسن مان ڪڍي کڻي ڪٽ تي رکيائين. چيومانس استاد وٺي آيو آهين ڇا؟ چي نہ، چيائين تہ شام جو پريدي اسٽريٽ مان گهمندو لنگهيس تہ سامهون بلڊنگ بالڪني مان هڪ پارسيءَ سڏ ڪيو. اتي رڳو پارسي ۽ ڪرستان رهندا هئا. چيائين، ويس تہ اندران در کڻي بند ڪيائين ۽ کڻي هٿ وڌائين ۽ پوءِ اهو ڪم ڪريائين ۽ تحفي ۾ ٽايون ڏنائين.

لاڙڪاڻي جي ڌڙي محلي ۾ تعليم کاتي جي آفيس هئي مٿي گهر هو. هيٺ هڪ ڪمري ۾ ادا وڏو پڙهندو ۽ سمهندو هو ۽ ٻي ننڍي ڪوئيءَ ۾ اسان جو بورچي خميسو سانگي رهندو هو جو ڳيرو جوان هو. پوئين گهٽيءَ ۾ هندو ماڻهن جا گهر هئا. خميسي بہ تي زانفون ٺاهي ورتيون. هڪ ڏينهن مونکي وٺي هڪ در ڏانهن اشارو ڪيائين تہ اتي هڪ زانفان در تي پٺيري بيٺي هئي ۽ هٿ پٺيان هٿس، جنهن ۾ ڀاڙڙ جهليون بيٺي هئي. مان ٻار هٿس مونکي چيائين پڇ وٺي اچينس. مان ڊوڙندو ڀاڙڙ سندس هٿن مان وٺي آيس تہ مڙي مشڪي نهاري دروازو بند ڪري ڇڏيائين. مان ننڍو هٿس پر سمجهي ويس تہ خميسي کي دعوت ملي آهي. ٻيون بہ اهڙيون ڪوڙ ڳالهيون منهنجي ذاتي مشاهدي ۾ آيون رڳو ٻڌل ڳالهيون نہ، پر سچا واقعا آهن. جنس جي معاملي ۾ انسان ويچارو وس ۾ ناهي. ان ڪري اهڙن ڪيسن ۾ مان سزائون گهٽ ڏيندو هٿس. البت زوريءَ جي معاملي ۾ وڌ ۾ وڌ سزا ڏيندو هٿس. جنسي معاملن ۾ هندڪي مسلمانڪي ۽ تعصب ليکي ۾ ئي ڪونه هئا.

ٻيو قصو تعصب جو ٻڌايائو. اسان وٽ گورنمينٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي ۾ هڪ حيدرآبادي عامل مسٽر شهاڻي ماسٽر ٿي آيو. فل سوٽ پائيندو هو ۽ ڏاڍو چتر ۽ چالاڪ هو. اسان جي ڪلاس جا ٻہ ڀارت هئا ”اي“ ۽ ”بي“ جن ۾ ڪل ستر کن شاگرد هئا. مسلمان رڳو ٻہ، مان ۽ جلال پٺاڻ جو مئٽرڪ کان اڳ ئي اسڪول ڇڏي وڃي سيشن ڪورٽ ۾ ڪلارڪ ٿيو. ٻيو هوندو هو شيرل عرف شير محمد سو تہ ڪڏهوڪو اسڪول ڇڏي وڃي ريلوي اسٽيشن تي گهوراڙو (وينڊر) ٿيو. سو شهاڻي صاحب اعلان ڪيو تہ

حساب جو پيپر ٿو ڪڍان جيڪو پهريون نمبر آيو تنهن کي خاص انعام ڏيندس. نتيجي واري ڏينهن اچي اعلان ڪيائين ته هڙ چوڪرا ناپاس ٿيا آهن سواءِ هڪ جي. جنهن ستر سيڪڙو مارڪون ڪنيون آهن جو نمبر وٺان ٿو اهو اٿي بيهي. نمبر ورتائين پنجنهه. جو منهنجو هو ۽ مان اٿي بينس. مسلمان کي حسابن ۾ پهريون نمبر ڪڍڻ تي ٻوٽ ڪڍي ٻيڙو ڪيائين. انعام ته ٺهيو سڪڙي شاباس به ڪانه ڏنائين. ايڏو هو تعصب، جو هڪ مسلمان شاگرد جي هوشيار ۽ قابليت به برداشت نه ڪندا هئا. ٻيو هڪ ماستر صاحب مسٽر گانڌي شڪارپور کان بدلي ٿي آيو. آجبرا جو هڪ پرابلم ڏنائين ته گهران ڪري اچجو. ڪنهن کي ڪونه آيو رڳو مان ڪري آيس، جيڪي هوشيار چوڪرا هئا، ارجن، سنتو، رهندومل، نند ۽ ٻيا تن به مون تان ڪاپي ڪيو، انهن سڀني کي برابر چونڊو شاباس ڏيندو آيو. جڏهن مون وٽ آيو ته چنڊ به ڪڍيائين، غلط به ڏنائين ۽ ٿڌ به هنيائين. ان ڏينهن مان روئي وينس. ڪوبه چوڪرو ڪونه ڪڇيو. شاباس هجي رهندي مل کي جنهن ڀرڻي ڪلاس ۾ اٿي بيهي چيو ته، سائين اسان سڀني جمال تان ڪاپي ڪئي آهي اسان کي ته برابر ڏنو اٿو. سڀ ماڻ ٿي ويا معنيٰ اها ڳالهه مڃيائون. پوءِ به ماستر صاحب مون سان به اکر همدرديءَ جا نه ڳالهايا. نتيجو اهو نڪتو جو مان جيڪو پهريان نمبر ڪڍندو هئس سو هر پيپر ۾ ناپاس ٿيندو رهيس. قدرت اهڙي ٿي جو بابا جي بدلي حيدرآباد ٿي ۽ مون نور محمد هاءِ اسڪول ۾ داخلا ورتي ۽ اتي ساڳيو پهريون ٻيو يا ٽيون نمبر. خالد اسحاق کي به ماري ويندو هئس. ايئن اسان مسلمانن کي تعليم جي ميدان مان ڀڄائيندا هئا ۽ ايئن پاڻ پاڪستان جو بنياد رکيائون. هي جو وليرام وليپ ”جت“ لقب جي بچاءِ ۾ تاويلون ڏنيون آهن سي سڀ بي بنياد ۽ ولي رام جي چڱائي جو عڪس آهن. باقي اسان کي چڱي طرح ڄاڻ آهي ۽ ذاتي تجربو آهي ته هندو ماڻهو اسان کي نفرت وچان جٽ سڏيندا هئا. وڏن پڙهيل لکيل، عالمن ۽ پروفيسرن کي به پنهنجي ذاتي محفلن ۾ جٽ سڏيندا هئا. ”اڙي هو ته جٽ آهي“ معنيٰ مسلمان آهي. نفرتن جي حد ڇا ٻڌايانو ته گورنمينٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي ۾ پاڻي آسنداس جيڪو رسيس ۾ دال پوري وڪڻندو هو سو وڏي واڪ شيوا جي ۽ گرو گوپند سنگهه جا ڪارناما ٻڌائيندي فخر وچان چونڊو هو ته، مغل شهزادين کي پڪڙي سندن مخصوص عضون ۾ مرچ وڌائون. مان ڏسندو

هئس ته اهڙيون ڳالهيون ٻڌي هندو چوڪرن جي منهن تي چمڪ اچي ويندي هئي ۽ خوش ٿيندا هئا. هڪ شاگرد هاسو عرف هاسو مل، جو منهنجو سنگتي هو ان کي مون چئي ڏنو ته هيءُ ته گروءَ جون ڳالھون پيو ڪري ۽ شيوا جيءَ جون ٻچڙيون پيو ٻڌائي. هو مون سان سهمت ٿيو پر ڪري ڇا ٿي سگهيو. محبت کي ڪير ٿو ڪوٽ ڪوٽن ۾ بند ڪري سگهي. ڪيترين هندو ڪاليجي چوڪرين مسلمانن سان محبت ڪئي ۽ هزارين مخالفتن جي باوجود مسلمانن سان شادي ڪري ڇڏيائون. هندو ڀائرن ايڏا گوڙ مچايا ۽ پوليس ۽ ڪورٽن ۾ هنگاما ڪيا جڏهن پاڻي پٽ جو ميدان هجي. ٻئي طرف اسان جي ميهڙ جي سيٺ چمن داس (نالو صحيح نه ٿو لکان متان ان جا پويان اڃان ميهڙ ۾ هجن) هڪ مسلمان عورت سان شادي ڪري ڇڏي. حيدرآباد ۾ سيٺ ٽيئون مل جو پوءِ ون يونٽ ۾ ايم پي اي به ٿيو تنهن به هڪ مسلمان عورت سان شادي ڪئي ۽ اها ڪلثي عام مسز ٽيئون مل سڏائي آفيسن ۾ آفيسرن وٽ پيشي ايندي هئي. جيتوڻيڪ مسلمان وڌيڪ ان پڙهيل ۽ ڪاري ڪاريءَ جي رسم ۾ ورتل هئا تڏهن به ڪجهه نه ڪيائون. ڇي ٻچڙي رن وڃي ٻچڙو ڪم ڪيو، وڃي ٽوڙ پائي.

نفرتن ۽ تعصب کي ڇڏي، جنهن ۾ ٻئي ٽريون ورتل هيون، اهو مجبو ته هندو ماڻهو سنڌ جي سونهن هئا. ڇا صفائي سنائي ڇا سونهن ۽ فيشن، ڇا محل ماڙيون، ڇا کاڌو پيتو ۽ مهمان نوازي، ڇا نياز نوڙت ۽ تهذيب، ڇا خير خيرات ۽ علم ۽ اسپتالن جي خدمت، هر ڳالهه ۾ پارس هئا. ميون جا ٽوڪرا پراڻي اسپتالن ۽ جبلن ۾ ويندا هئا ۽ وڃي مريضن ۽ قيدين ۾ ورهائيندا هئا. اسڪول، اسپتالون ۽ لئبرريون هلائيندا هئا. ڪيترا مثال ڏئي ڪيترا ڏجن. شڪارپور جو جمائي هال اڄ به شان شوڪت سان کڙو آهي ان جي ڀرسان اٺئي بيسنت لئبريري آهي. نئين پور سان لڳ شڪارپور جو شاهي باغ ۽ بيگاري واهه جي ڪپ تي ننڍڙا بنگلا، سنڌي ثقافت جو شاندار مثال آهن. شڪارپور جي سول اسپتال اصل ۾ راءِ بهادر آڏوداس، تاراچند خانگي خيراتي اسپتال هئي. حيدرآباد جو هوم اسٽينڊ هال ۽ بيسنت لاج ۽ ڪراچي ۾ ڊينسو هال ۽ لئبريري شاندار يادگار آهن. راءِ بهادر آڏوداس پنهنجو نالو گيت جي فرش تي لکائي ڇڏيو هو ته ڀلي ماڻهن جي پيرن هيٺ هجان، مٿي نه، اهڙا هئا درماتا.

ڪراچيءَ جي مسلمان سينيئڙن به ائين ڪيو جن ۾ سيٺ ڦڏو (فدا علي) سيٺ ڇاڱلا، سيٺ موليدڻو ۽ سيٺ خالق ڏنو مشهور هئا. پارسين به ڪونه گهٽايو، سيني کي مات ڏئي ويا. جهانگير ڪوٺاري، نادر شاهه ايدلجي ڏنشا ۽ جمشيد نسروانجيءَ جهڙا املهه ماڻڪ پارسين پيدا ڪيا. جمشيد نسروانجي ته مون پاڻ ڏنو. اڇيون مڇيون، اڇو مٿو ۽ اڇا ڪپڙا، بس فرشتن جهڙو لڳندو هو. ڪراچيءَ جو ميئر هو. ڪراچي جا رستا صبح سویر پاڻ بيهي ڏوٽرائيندو هو. وڪٽوريا گاڏيون ۽ ٽانگا هلندا هئا ڪو گهوڙو لڏ لاهيندو هو ته اتي جو اتي پنگي ايندا هئا ۽ کڻي وٺندا هئا. مينهن پوندو هو ته رستا ڏوٻي اجرا ٿي پوندا هئا ۽ ڪو ڏٺو به پاڻيءَ جو ڪٿي ڪونه بيهندو هو.

اهڙي هٽي ڪراچيءَ جي صفائي ۽ رٿابندي جو ايشيا جو صاف ترين شهر سڏبي هئي. آزاديءَ کان پوءِ اهڙو انتشار متو جو هر شئي جو پيڙو ٻڏي ويو. رڳو هئا قبضا ۽ غير قانوني اڏاوتون ۽ ڪو ٻڌڻ وارو ڪونه هو. ميمڻ مسجد بندر روڊ وٽ وڏو قبرستان هو جو مسجد ۽ دوڪانن ۾ تبديل ٿي ويو. ڪڇي ڪير؟ پلازه ڪوارٽر جي اوريان به قبرستان هو اهو به گم ٿي ويو. حيدرآباد ۾ ته ميان سرفراز وارو قبرستان جو تلڪ ڇاڙهي کان وٺي غلام شاهه ڪلهوڙيءَ جي قبي تائين هو سو شهر ٿي ويو. ميرن جا قبا به بنگلن ۾ لڪي ويا. پيو ته ٺهيو پڪي قلعي ۾ شهر اڏجي ويو ۽ هڪ بهادر سپاهي جي قبر تي دڪان ٺهي ويا. ڇو آخر ڇو. لاهور جي قلعي ۾ گهر نه ٺهيا، پشاور جي قلعي ۾ نه ٺهيا ويندي لال قلعي دهليءَ ۽ آگري ۾ هندن به ائين نه ڪيو، پر اسان جي پنهنجن مسلمان ڀائرن اسان جي سيني تي مڱ ڌريا ۽ اسان اُف به ڪونه ڪئي. پوءِ به اسين بچڙا، سچ آهي، جيڪو پنهنجن حقن جي حفاظت نٿو ڪري ان کي ڌاريو به بچڙو ٿو سمجهي ۽ شايد اهو صحيح آهي. ڪلفٽن جو جهانگير ڪوٺاري پارڪ ۽ اڏاوت، صاف شفاف جرڪندڙ هئا. اسان راتيون وڃي اتي گذاريندا هئاسون ۽ پڪنڪ ملهائيندا هئاسون. اڄ ڏپ، بدبو ۽ موٽاڳو لڳو پيو آهي. موالِي وينا سوٽا هٿن. شو جو ميلو به واه جو لڳندو هو. هندو مسلمان جو پيد پاءُ ڪونه هو. سڀ اچي گڏ ٿيندا هئا. ڪراچيءَ جو سمورو حسن اتي اچي ڪٺو ٿيندو هو. ڪا زيادتي، نالاقتي يا جهيڙو جهڳڙو ڪونه ٿيندو هو. هرڪو اکين جي پياس اجهائي هليو ويندو هو. جمشيد نسروانجي نه رڳو ڪراچي پر اندروني سنڌ جي هاري، پورهيت ۽

سماج سڌارڪن جي به مالي ۽ اخلاقي مدد ڪندو هو. ڪامريڊ عبدالقادر ۽ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي پاڻ مونسان اهڙي ڳالهه ڪئي. الاڻي ڪهڙو واءُ وريو جو ماڻهو توڙي ملڪ ڊانواڊول ٿي ويا. حيدرآباد واري شاهه مڪي ۽ جو قلعو سڄو قبرستان ۽ بنگلن ۾ تبديل ٿي ويو. اتي به مسجد ۽ دوڪان ٺهي ويا. مسجد ته بهانو آهي، اصل ڳالهه آهي دوڪانن جي ۽ انهن جي پڳڙي ۽ مسواڙ جي. پارسي ماڻهن هڙتون وڙتون، دل جگر سان ڪراچي ۽ سموري سنڌ جي خدمت ڪئي. عوامي شاعر گدائي واه جو چيو ته:

دودو ڏوڙ، چنيسر چائي،
چيڙهه چڳن ۾ ڇتن ۾ چائي
ادو مٺو، ادي چائي
واه جي آ آزادي آئي!

ٻيو هڪ دادو جو عوامي شاعر هوندو هو جمعو خان غريب، اهو به سماج جو ۽ عوامي مسئلن جو واه جو اظهار ڪندو هو، پر بزم مشاعره جا ڪرتا ڌرتا حاجي محمود خادم ۽ ڊاڪٽر ابراهيم خليل صاحب کيس اڳيان اچن نه ڏيندا هئا ته سندس ٻولي عوامي ۽ غير مهذب آهي. اڄ هجي ها ته کيس ترقي پسند ۽ انقلابي سڏيو وڃي ها.

انقلاب ۽ آزادي جو آندولن به هندو ماڻهن شروع ڪيو. باقي عام مسلمانن کي ان سان ڪا دلچسپي نه هئي، زميندار ته هئا ئي انگريزن جا نمڪ خوار ۽ خير خواهر. جيڪي چند پڙهيل ڳڙهيل مسلمان هئا سي به گهڻو نٿو سڀ کانگريسي هئا. مولانا محمد علي شوڪت علي توڙي محمد علي جناح صاحب به کانگريسي هئا. پهرين مهياڀاري لڙائي جي خاتمي تي جو ترڪي جي وڏي شاهي سلطنت ۽ خلافت ختم ٿي ته مسلمانن ۾ وڏو تاءُ پيدا ٿيو ۽ خلافت تحريڪ شروع ڪئي وئي. سڄي هند سنڌ جي مسلمانن هندوستان جي انگريز حڪومت کي غير اسلامي سمجهي افغانستان ڏانهن هجرت جو فيصلو ڪيو. سنڌ ۾ لاڙڪاڻي جو مسٽر جان محمد جوڻيجو بئريسٽر ان تحريڪ جو اڳواڻ ٿيو. هوڏانهن ترڪي ۾ خود مصطفيٰ ڪمال پاشا خلافت ختم ڪري غير مذهبي (سيڪيولر) رياست جو بنياد وڌو، پر مسلمانن جو جوش ۽ جذبو ڪونه گهٽيو جنهن کي انگريزن خلاف هٿيار طور استعمال ڪري مسلمان ليڊرن زور وٺايو. مهاتما گانڌي به وڏي سياسي چال

هلائي خلافت تحريڪ جي پٺڀرائي ڪئي. انهيءَ ڪري جو هندو مسلمان اتحاد پيدا ٿيو. تنهن انگريزن جون وايون ولڙيون ڪري ڇڏيون، انگريز به وڏا استاد هئا. نيٺ ته سڄي دنيا تي حڪومت ڪئي هئائون. اهڙي چالبازي ڪيائون جو ملائن کي هُشي ڏنائون ته تبليغ ڪري هندن کي مسلمان ڪپو. ڪيترائي هندو مسلمان ٿي ويا ۽ مسلمان خوشيءَ مان هنبوڇيون پيا هڻن. هوڏانهن انگريزن ڪن هندو دانشورن کي آماده ڪيو ته هو سُڌي تحريڪ هلائي مسلمانن کي هندو ڪن ۽ اهي به انگريزن جي چڪر ۾ اچي ويا ۽ نفرتون چوٽ چڙهي ويون.

حقيقت ۾ نه هندو ازم ڪو مذهب آهي، نه وري ڪو غير هندو، هندو جاتي ۾ اچي سگهي ٿو. هندو ازم هڪ ڌرم نه پر سڀيتا آهي ۽ تمام جاندار ۽ وسيع آهي، جنهن هر مذهب کي پنهنجي ڌرم ۾ مدغم ڪري ڇڏيو. ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم ۽ ٻين گرونانڪ جو سک ڌرم به هندو سڀيتا جو حصو ٿي ويا. مسلمانن جي مزارن، مقبرن، پيرن، فقيرن وٽ به ويندا هئا. ويندي عاشورن جي تابوتن ۾ به هندو ماڻهو شريڪ ٿيندا هئا. ڪي هندو ته برڪت خاطر قرآن شريف به پاڻ وٽ رکندا هئا ۽ ان کي نمسڪار ڪندا هئا. مطلب ته ويڇا مٽبا ٿي ويا ۽ هڪ گڏيل تهذيب جنم پئي ورتو. پر ڌارين انگريزن پنهنجي مفاد خاطر نفرتون ۽ ويڇا وڌائي هڪ تاريخي ۽ سماجي وهڪري کي بند ٻڌي پنهنجي حڪومت کي تيهه چاليهه سال طول ڏئي، هميشه لاءِ ڌڄو پيدا ڪري ويا. مغلن به واه جو ڪم ڪيو ۽ هندن مسلمانن کي هڪجهڙا حق ڏئي هڪ گڏيل تهذيب جي راهه هموار ڪئي، پر تاريخ جي ستم ظرفي جو اورنگزيب پيءُ کي قيد ڪري پنهنجي صوفي ڀاءُ داراشڪوه کي قتل ڪرائي زوري تخت نشين ٿي مسلمان نوابن، زميندارن ۽ فوجي سپه سالارن جا مفاد مضبوط ڪيا جن هندو راجائن، زميندارن ۽ فوجي سالارن کي نٿي سٺو. جيڪڏهن دارا شڪوه تخت نشين ٿي وڃي ها ته اڄ تاريخ مختلف هجي ها. منهنجو وڏو پٽ بدر هڪ سٺ يا هڪ جملي ۾ ڏاڍي وڏي ڳالهه ڪري ويندو آهي، هڪ لڱا چيائين ته، مهاجرن ۽ اسان ۾ رڳو هڪ فرق آهي ته هو اورنگزيب جا حمايتي آهن ۽ اسين دارا شڪوه جا. هندو ۽ مسلمان ميل ۾ به ڏاڍا عجيب عجيب ۽ وڏا وڏا واقعا ٿيا آهن. اڪبر اعظم جهانگير ۽ شاهجهان جهڙا عظيم حڪمران انهي ميل جو نتيجو هئا.

پير پٿورو ۽ اڏيرو لال ته چڻ هوندائي هئا هندن جا ترقي آستان.

قلندر شهباز تي به هندن جي نج پنهنجي مينديءَ جي رسم ٿيندي هئي. ڏسو ته قلندر شهباز جا فقير اڄ تائين ڏاڙهي، مڇون، مٿو ڪوڙائين ۽ هندن وانگر چوٽي رکائين ۽ شوجي پوچارين جيان سنڪ وجهائين. سنڌ جي عظيم شاعر ۽ دانشور شيخ اياز جي ماءُ هندو ۽ پيءُ مسلمان هئا. سز غلام حسين هدايت الله جي ماءُ مسلمان ۽ پيءُ هندو هئا. امير خسرو جنهن اردو زبان کي جيارِي چڏيو، تنهن جي ماءُ هندو هئي. جي ايئن نه هجي ها ته اڄ اڙدو زبان جو وجود ئي نه هجي ها ۽ فوجي ڇانوڻين ۽ دربارن ۾ ختم ٿي قدرتي موت مري وڃي ها. پر امير خسرو برج پاشا ۽ پوريي زبان جي سنگم جي مناس ۽ ترنم سان ان کي جلا بخشي ڪيئن، ڳوٺن، گهٽين ۽ عوام جي جذبن ۾ زنده جاودان ڪري ان کي دلين جي ڌڙڪڻ بڻائي ويو.

ڪاليج جي ڏينهن ۾ ڪراچي کان لاڙڪاڻي ريل رستي اچڻ وڃڻ ايترو ته ٿيندو هو جو هر هڪ اسٽيشن جو سلسليوار نالو ۽ خصوصيتون ياد هونديون هيون. جهمپير اسٽيشن تي لٿس ته هڪ ڌرتي بند هندو ويندڙ وٽ ويس، ساڻس حال احوال ڪيم ته نالو ۽ ذات پڇيائين. جڏهن ٻڌايو مانس ته ابڙو آهيان ته ٽڙي پيو. چي ڪاڪو علي خان ابڙو سيڻائي، چيم ته ان جو پٽ آهيان. پوءِ ته چنبڙي پيو ته لهه مون وٽ هلي مهمان ٿي. ٻئي دفعي جو آسرو ڏئي هليو ويس. پوءِ سدائين ساڻس ملندو هئس چي مان جيڪي آهيان سو ڪاڪي علي خان ابڙي جي ڪري. هو هت ايندو هو ته ٽڪندو ئي اسان وٽ هو. مونکي همٿائڻ ۽ پڙهائڻ ۾ هن جو وڏو هٿ هو. اڃان به تون مونسان گڏجي سري ۽ ڪرچات هل ته اتي جا سڀ هندو کيس سيڻائن، توکي به مان ڏيندا ۽ ڏاڍو خوش ٿيندا. هڪ ڀڪو مسلمان پنج وقتو نمازي سو هندو ماڻهن جو گهر ڀاتي ۽ هڏوڪي ٿي وڃي اهو هو علي خان ابڙو.

هندو ماڻهو پڪا ڏاڍا ٿيندا آهن. پڪائي ته چڱي ڳالهه آهي. مسلمان زميندارن جيان هٿ ڦاڙ ٿي قرضي بڻجي زمينون گروي رکڻ ڪهڙي چڱي ڳالهه آهي، پر هندو ماڻهو ته نالا ئي رکندا هئا هزارِي مل، لکي مل، ڪروڙِي مل. هڪ دفعي لاڙڪاڻي ۾ ڌڙي محلي ۾ شام جو گهمي بابا هڪ گهٽي ۾ لڙيو ته سيٺ تهڪڻ داس سان ملندا هلون. سيٺ ڏاڍو خوش ٿيو ڏاڍو آڌريا ڪيائين. گهر ۾ کٽن تي ويهاريائين. ڪچهري کان پوءِ اٿياسون ته سيٺ به

گڏجي نڪتو. گهڻي ڀار ڪرائي چوڻڪ وٽ پهچي موڪلايوسين ته سيٺ چيو ته خان صاحب ايئن وري ڪيئن ويهو ڀاڙ ڀاڙي ته ڪيو. مان ٻار هٿس ڪل روڪڻ لاءِ وات تي هٿ ڏنم. بابا به مشڪي چيس ته، سيٺ ڌار ٿورو ئي آهيون وري ٻئي دفعي. ڏسو گهر مان وٺي گهڻي ٽپائي چوسول تي ڀاڙ ڀاڙي جي صلاح هنيائين، پر ماڻهو ٺاهوڪو هو. نه هٿ ڦاڙ نه ڦرمار، ڪرمان باغ ۾ سندس ٻه جايون خالي پيون هيون. هڪ بابا پندرهن رپيا مهينو مسواڙ تي ورتس. ڪرمان باغ اڄ وارو ڪونه هو. سج، پونو ۽ جهنگ هو. بس جهنگ ۾ به خالي جايون هيون، جتي ڪوبه ڪونه ٿي آيو. اسان آياسون ته ٻي جاءِ ۾ عبدالڪريم منگي مختيارڪار آيو. ڪارو جهڙو ڪٺ، پر مڙس جي چال ڀال گفتگو ۾ وڏو ماڻهپائي ظاهر ظهور هئي. نيٺ ته مختيارڪار هو ۽ 1930-32ع جو مختيارڪار اڄڪلهه جي ڊپٽي ڪمشنر جي هلندي پچندي کان گهٽ ڪونه هو. نوڪر ته پيدار، ڪوٽار، خلق جو هجوم لڳو پيو هوندو هٿس.

اسان جي در تي پٽيوالو به ڪونه هو. بابا هٿو ته وڏو آفيسر پر پٽيوالو نه ساڻ ڪڻندو هو نه گهر گهرائيندو هو. بس هڪ خانگي نوڪر اسان جي ڳوٺ جو مائٽ جمعو سانگي هوندو هو. نوڪر ڇا، گهر جو مالڪ هو. اسين ٻار سڀ کيس مامو جمعو چوندا هئاسون ۽ اوڙي ڀاڙي وارا کيس جمعو خان سڏيندا هئا. آفيسر به کيس ڪرسيءَ تي ويهاريندا هئا ۽ ڪچهريون ڪندا هئا. ڌوبي ڌوٽل ڪپڙا پائيندو هو ۽ پڳ ٻڌندو هو. ڳالهائڻ جو اهڙو فهميدو هوشيار ۽ نيڪ ڪردار جو مجال آ جو ڪوبه مٿس آڱر ڪشي. خير خواه ۽ ايماندار اهڙو جو اسان کي سيدو مهانگو ملي ۽ هو سستو وٺيو اچي. گهر جو هر ڪم ڪار، خرچ پڪو، ٻارن جي سنڀال، اسڪول، بيماري سيماري سڀ سندس ڪاتي ۾ هئا. پيءُ کان وڌيڪ اسان تي سندس نظر هوندي هئي. مونکي چٽي طرح ياد آهي ته مان يا ڪوبه ٻار بيمار ٿيو ته مامو جمعو ڪٺ ڀرسان ڪرسي وجهي سڄي سڄي رات جاڳندو هو ۽ مٿي تي پٽيون رکندو ۽ ٿرماميٽر سان بخار ڏسندو هو. امان هئي ڪاوڙيل ۽ چيڙاڪ سا گهٽ وڌ ڳالهائيندي هٿس ته صبر سان سهي ويندو هو. هڪ دفعي مان ڏاڍو بيمار ٿيس، امان ۽ جمعو سڄي رات جاڳندا رهيا. صبح جو امان چيس ته وڃي ڊاڪٽر پوهومل کي وٺي آ. ڊاڪٽر جي في هڪ رپيو ۽ ٽانگي جا اٺ آنا، امان انتظار ۽ خوف ۾ ايترو خرچ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وئي. مامي جمعي ڌيرج سان

چيو ته وڃان ته ٿو پر ڊاڪٽر ايندو ڪونه. هيڏو وڏو ڊاڪٽر آهي ۽ مريضن جي به پيٽر هونديس الائي اچي الائي نه. امان ڪاوڙ مان به ٿي گڻا لفظ ڳالهائي چيس ته، وڃ ڪيئن به ڪري وٺي اچينس، ڄمعو ويو ته گم ٿي ويو. ڪچڙي منجهند جو ڊاڪٽر کي وٺي آيو. امان به ٿي ڌڙڪا وهائي ڪڍيس. ڊاڪٽر پاڻ چيو ته، مون وٽ ويٺو رهيو جيسين وڃي ڪجهه واندڪائي ٿي سو به اهڙا اکر ڳالهائين جو مان مجبور ٿي هليو آيس. ڇي صاف جواب ڏنومانس ته به ويهي رهيو جڏهن ڪجهه هلڪائي ٿي ته چيائين، ڊاڪٽر صاحب! هاڻي ڪٿي هلو اسان جو به پلو آهي ته توهان جو به فائدو آهي. ڊاڪٽر صاحب چڙي پيو ڇي توهان جو ته فائدو آهيئي، پر مونکي ڪهڙو فائدو. ڊاڪٽر کي فيءَ جي ته پرواهه ڪانه هئي سو مورڱو ڪاوڙجي پيو. جمعي ڏاڍي صبر ۽ عزت سان چيس ته ڊاڪٽر صاحب توهان جو به فائدو آهي، ڏسو نه توهان کي به پنهنجي مريض جو انتظار هوندو سو لهي پوندو. ڊاڪٽر صاحب کلي ويٺو چيائين، ڏاڍو زور آور آهين وٺي اچ تانگو. اهڙو هو مامو ڄمعو گفتگو جو هوشيار ۽ سمجهدار. پيو ته ٺيهو پر خانبهادر اسراڻ جهڙو مدبر ۽ دهبدي وارو ماڻهو به کيس سڏي ڪرسيءَ تي ويهاري ڪچهري ڪندو هو. اسان جون مٿيون ماڻهيون ۽ نياڻيون جي اتارڻ ۾ به سندس هٿ هو. پڇاڙي ۾ ٿي بي (سلهه) ٿي پيس. اسان به وس آهر سندس علاج ۾ ڪونه گهٽايو. براندي، بيضا ۽ ڪڪڙ وغيره سندس لاءِ ايندا هئا. آخر چيائين ته هاڻ ڇڏيو ته ڳوٺ وڃان. ڳوٺ وڃي ٻارن سان به ٿي مهينا گذاري لاڏاڻو ڪري ويو. آهن اهڙا وفادار، سياڻا ۽ ايماندار نوڪر اڄڪلهه! مير صاحب وٽ ڪي اهڙا خانداني پشتي ماڻهو هجن ته هجن باقي پيو مڙيوڻي خير آ. ذوالفقار علي خان پڻ هڪ دفعي مير علي احمد خان کي چيو ته، کيس ڪو وفادار ايماندار ماڻهو ڏئي جو سندس خاص خدمتگار ۽ ٻاڊي گارڊ ٿي ڪم ڪري، مير صاحب کيس پنهنجو آزمائيل ماڻهو نورو ڏنو، جنهن خوب پاڻ ملهائيو. جڏهن پڻو صاحب پريزبنٽ ٿيو ته نورو، نور محمد مغل ٿي ويو ۽ وڏي عزت ماڻيائين ۽ خوشحال ٿي ويو. سندس هڪ ٻالڪو فهمير مغل اڄڪلهه ڊپٽي ڪمشنر جي گريد جو آفيسر آهي ۽ وڏي پيسي وارو آهي.

بابا جون ڪهڙيون وصفون بيان ڪري ڪهڙيون ڪيان. ڪڏهن ڪاوڙ ڪونه ڪيائين ڪڏهن ٿڌ ڪانه هنيائين. هڪ دفعو ياد اٿم ته ميرپور خاص

۾ نوڪر تي ڏاڍي ڪاوڙ ڪيائين ته چيائينس ته وڏو گڏھ آھين. بس.

مونڪي گشت ۾ پاڻ سان گڏ ڪڏندو هو. ماستر صاحب جو ڪچو ٻارڻو ۽ پڪو ٻارڻو پڙهائڻ ۾ ٻه سال وٽندا هئا سو تن مهينن ۾ پورو ڪرائي ڇڏيائين. عجيب طريقو پڙهائڻ جو هوندو هئس جو روزانو رڳو اڌ ڪلاڪ پڙهائيندو ۽ لکائيندو هو ۽ هڪ هڪ اکر ذهن تي نقش ٿي ويندو هو. ٻار جي ذهن کي اجاگر ڪندو هو ۽ کيس سوچڻ تي مجبور ڪندو هو. مثلاً الف بي جو آخري اکر ي ياقوت آيو ته مونڪي ”ي“ ڏيکاري چيائين هيءُ ڇا جهڙي آهي. چيائين بس سبق پورو ٿيو سڀاڻي ٻڌائجانءِ. مان راند ۾ لڳي ويس پر تيان سڄو ”ي“ ڏي هجي. شام جوڻي مونڪي خيال آيو ۽ ٻوڙي وڃي کيس چيم ته اها ڇڻ ڪٿڙ آهي ۥ هيٺان ٻه آنا پيا اٿس. ڏاڍو خوش ٿيو. خوشيءَ ۾ ڳاڙهو ٿي ويندو هو. خوش ٿي مونڪي شاباس ڏنائين ۽ ”ي“ لکارايائين ۥ ان جو استعمال سمجهايائين. پوءِ اخبار تعليم ۾ مضمون لکيائين ته ٻارن کي سيکارڻ نه، ٻارن کان سکڻ گهرجي. تن مهينن ۾ ڪچو ٻارڻو پڪو ٻارڻو، ڪوڙا ۽ جوڙ ڪٽ به سيکارايائين. ڪوڙا ۽ جوڙ ڪٽ ماچيس جي تيلين تي سيکارايائين. ڏهه تيليون ڪڍي رکندو هو ۽ چوندو هو ته هنن مان چار ڪڍي ڇڏ يعني ڪٽ ڪر ۥ ٻڌاءِ ته باقي گهڻيون بچيون. يا پنج تيليون جدا رکي چوندو هو ته هنن ۾ ٻه واڌو ڪر ته گهڻيون ٿي پونديون. مونڪي ته جهڙي راند تي لڳي ۥ سڄو ڏينهن تيليون کنيون ويٺو جوڙ ڪٽ ڪندو هئس. ڏهن کان مٿي به عجيب نموني آسان ڪري ڇڏيائين. ڇا ڪيائين جو ڏهن تيلين جو مڇو ٺاهي ڏاڳي سان ٻڌي بندل ٺاهيائين ۽ ٽي تيليون جدا کليل ڪري رکيائين. ڪل ٽيون تيرهن. پوءِ چيائين ته هنن مان چار ڪٽ ڪر. مون ٽي کليل ته جهٽ کڻي ورتيون پوءِ منجهي پيس ته چوٿين ڪٿان ڪيان. چيو مانس ته بندل کوليان. چيائين شاباس بندل، جنهن کي ڏهاڪو چوندو هو سو کولڻو ٿي پوندو. پوءِ ان مان هڪ ڪڍي ۽ ڳڻائي پڇندو هو ته باقي گهڻيون بچيون. جواب آ سان هو. اهڙو حساب سليت تي به لکائيندو هو. ايئن ئي مهينا پڙهائي مونڪي لاڙڪاڻي جي ميونسپل ميٽ اسڪول ۾ پهرئين درجي ۾ داخل ڪرايائين. اتي ساڻين دين محمد ماستر هوندو هو، جو پتڪو ٻڌندو هو ۽ ڪوٽ پائيندو هو. پلوڙ ماڻهو هو. اتي به مان پهريان نمبر پيو ڪٿان، ڪرمان باغ مان پنڌ ٿي پنڌ سڄي سيٺو بازار لتاڙي تلاءَ کان ڦري، بولس باغ کان ٿي

اسڪول پهچيو هو. اتي اله بخش انصاري (اڄ جو انيس انصاري)، دولت ولد تيڪچند، دوست محمد ابڙو ۽ فيض محمد ڪاساڻي منهنجا هر ڪلاسي هئا ۽ سنگتي به. دولت هندستان هليو ويو ۽ فيض محمد ٿوهه جوانيءَ ۾ گذاري ويو. دوست محمد ابڙو ته سالن جا سال هر پيشي وڪيل رهيو باقي اله بخش انصاري خاموش طبيعت ۽ پاسيرو رهيو.

بابا جي زندگي، اٽڻي ويهڻي، ڳالهائڻ ٻولھائڻ، نانا رشتا سڀ ڪجهه تعليم ۽ سبق هئا. امان چيڙاڪ، اڻڙهيل ۽ زبان جي تيز هڻي. سا جي مٽي هڻي ته ڌم جهيڙو مڇي پوندو هو. بابا جو صبر به مٿن ۾ هو. کيس عزت سان بيگم ڪري سڏيندو هو. سو رڳو ايترو چوندو هو ته ”ماريگم توکي ته ڏاڍي ڪاوڙ آهي“. بس امان چپ ٿي ويندي هئي. بابا جو ڳالهائڻ نرم، سمجھائي سٺي، ڌيرج، سچائي ايمانداري محنت، پاڪائي ۽ پاڪيزگي بذات خود وڏا سبق هئا. ماڻهو پاڻ بذات عملي نمونو بڻجي پوي ته زبان سان چوڻ جي ضرورت شاذو نادر ٿي پوي. مٿان وري هر ڪنهن جو همدرد ۽ هڏوڪي، بس سمجھڻ ۽ پرجهڻ جي ڳالهه آهي، چوڻ جي ناهي. سندس طبيعت ۾ ٺاپر ايڏو هو جو چوندو هو ته منهنجي پٺيان بندوق جو نڪاءَ ڪري ڏسو. مونڪان چرڪ به ڪونه نڪرندو. واقعي ايئن ڪري ڏٺو سون ته کانئس چرڪ به ڪونه نڪتو. گرمين جي موڪلن ۾ جاءِ مسواڙ تي وٺي ڪوٽڙيءَ ۾ رهندا هئاسين. اتي اسانجو ننڍي ۾ ننڍو ڀاءُ نجم گذاري ويو. امان پٽ تي ڪري ليٽريون پاڻي زارو زار پئي روئي. وري اتي مهن ڌوئي وار ٺيڪ ڪري بابا جي ڪمري ۾ آئي ۽ چيائينس ته شمن جا ٻيءَ الله توکي چار پٽ ڏنا، هڪڙو وٺي ڇٽيائين تون دل ۾ نه ڪجانءِ بابا کان هڪ ڳوڙهو به ڪونه نڪتو. ماڻ ٿي ويو. امان اسانکي چيو ته گهر کان ٻاهر وڻ هيٺان آرام ڪرسي وجهي ڏيوس ۽ اتي وڃي وٽس ويهو. ايئن ڪيوسون ۽ ٻيا ماڻهو به اچي ويا. بابا، دل جو مريض هوندي به صبر ۽ سڪون سان ويٺو رهيو. پنهنجو ڌڪ ايئن برداشت ڪيائين، ٻئي دفعي مان ۽ پاڻ حيدرآباد کان راجا واري گاڏي ۾ ميرپور خاص پي وياسين. سيڪنڊ ڪلاس گاڏي ۾ ويٺا هئاسون، پليٽ فارم تي هڪ هندو ڪٽنب جي جڇ هئي. اتي ڪنوار، ماءُ کان موڪلايو ۽ هڪ ٻئي کي چنڊڙي رنيون ته هيڏانهن بابا جا بي اختيار ڳوڙها جهل ٿي نه ڏين. رومال سان اکيون ۽ نڪ اڳهندو رهيو. اها هئي ٻين سان

همدردي ۽ هڏ ڏوڪي واري جهلڪ. ميرپور خاص وارو سيٺ هرچند راءِ به ساڳئي گاڏي ۾ هئو. تنهن مذاق ۾ چيس ته خانصاحب جج پراڻي ۽ توهان؟ پوءِ سيٺ لائيم سوڊا گهرائي پاڻ لاءِ مون لاءِ ۽ بابا لاءِ. مون چيس سيٺ بس، سمجهي ويو. نيٺ ته اصل نج سيٺ هو. سڄي گاڏي لاءِ لائيم سوڊا گهرائين. تن ڏينهن ۾ ڪوڪاڪولا وغيره ڪونه هوندا هئا. برف جي ڪارخانن ۾ سوڊا وغيره جون بوتلون ڀريون هيون. جن جو منهن ڇڏي (شيشي جو بلور) سان بند هوندو هو. سيٺ چرچو ڪندي مونکي چيو ته هاڻ ڀر پئسا. مان هٿس ٻار سو ٺڪ جواب ڏنومانس ته اڳ ۾ ٻڌائين ها ته اسان پيئون ئي ڪونه ها. بابا به کلي ويٺو ۽ سيٺ ڪلندي پئسا ڀري ڇڏيا. سيٺ سان پوءِ به ملاقاتون ٿيون ۽ ڏاڍي اڪير سان ملندو رهيو پر لائيم سوڊا واري ڳالهه ياد نه اٿس. هن وقت عمر 86 سال اٿس.

بابا جو حلم، سادگي ۽ صاف گوئي مثالي هئا. لڙاڙو حيا وارو ۽ وضعدار به حد درجي جو هو. حضور ﷺ بابت پڙهيم ته جيڪڏهن ڪو وٽن ويٺو هوندو هو ته پاڻ به اوستائين ويٺا هوندا هئا جيسين هو ازخود اٿي يا رستي تي ڪو جهلي سائن ڳالهائي ته پيا ٻڌندا هئا ايتري قدر جو جيڪڏهن ڪو ماڻهو سائن هٿ ملائيندو هو ته پاڻ هٿ نه ڇڏيندا هئا جيسين اڳلو نه ڇڏي. بابا مرحوم جي به اها حالت هئي. پاٽ وارو شفيع محمد قريشي، بئريسٽر عبدالوحيد قريشي جو پيءُ جو سندس ماتحت به هو، سو موڪل ڏينهن صبح ساڻ اچي وٽس ويهندو ته منجهند ٿي ويندي هئي. قريشي صاحب دراز ريش مبارڪ وارو بزرگ، شريعت جو پابند، اچي فقه ۽ مذهب جا مسئلا چيڙهندو ته پيو ڳالهائيندو. هيڏانهن امان جي ڏانهن پئي پوي ته هي ته ويل ٿيو پڙهين وقت جو پابند. وقت تي دوا کائي، وقت تي لکي پڙهي وقت تي ماني کائي وقت تي سمهي هاڻي ڇا ڪجي. اسان ٻار چئون ته وڃي بابا کي ٿا چئون ته ماني تيار پئي آ هلي کائو، ته امان جهليندي ته نه اهو مناسب ناهي، مهمان سمجهندو ته مونکي ڪڍڻ لاءِ ٿا چون الائي ڇا. ايتري ۾ ادا وڏو شمس اچي ويندو ۽ چوندو ته منت ۾ ٿو اٿيائينس. امان جهليندس ته نه متان اهڙو ڪم ڪيو اٿئي. شمس چوندو هو مان ڪجهه نٿو چوانس هت ٿي ويٺو آهيان ڏسو ته ڪيئن ٿو اٿي. فوني کي ڇاپي ڏئي ڪٿي رڪارڊ ڇاڙهيائين ته راڳ ۽ ساز شروع ٿي ويو. قريشي صاحب شرع جو پابند، غير شرعي عمل ڏسي لاحول

پڙهي اٿي ڪٽو ٿيو ۽ موڪلائي هليو ويو. بابا به اچي نماز پڙهي ماني کائي لپتي پيو. جڏهن ٻڌايو سونس ته قريشي صاحب کي پڇاڻڻ لاءِ فونو وڄايو سين ته ڏاڍو ڪليو. مطلب ته پاڻ زبان سان قريشي صاحب کي ته حجاب وڃان ۽ ڇڏ ۽ نه چئي سگهيو ته قريشي صاحب هاڻ نماز جو وقت ٿي ويو آهي، جيتوڻيڪ قريشي صاحب سندس ماتحت هو. حديث شريف آهي ته، لڄ ۽ ايمان به گڏيل سڱ آهن، جي هڪڙو اٿي ٿو وڃي ته ٻيو به هليو ٿو وڃي. حديث شريف آهي ته، بهترين ورثو جو توهان اولاد کي ڏئي سگهو ٿا سو آهي خلق. ٻي به هڪ حديث شريف آهي ته، مان نبي ان لاءِ ڪري موڪليو ويو آهيان ته ماڻهن جي اخلاق کي زور وٺايان. يعني نبوت جو مقصد ئي هو اخلاق کي زور وٺائڻ. پاڻ سڳورا اخلاق جو بهترين نمونو هئا، برداشت، ديرج، عزت، محبت، مان مريادا جهڙيون وصفون منجهن پريور ۽ ٻي حساب هيون. اندازو لڳايو ته هڪ اعرابي سفر ڪري تڪڙو تڪڙو مسجد نبوي ۾ داخل ٿيو ۽ ايترو مجبور هو جو مسجد ۾ ئي هڪ ڪنڊ ۾ پيشاب ڪرڻ ويهي رهيو. اصحاب سڳورا کيس منع ڪرڻ لاءِ اٿيا ته حضور ﷺ جن کين روڪيو ۽ چيو ته هن کي آرام سان واندو ٿيڻ ڏيو. جڏهن هو شخص واندو ٿي آيو ته حضور رحمة اللعالمين کيس ڪجهه به نه چيو. پوءِ کيس پاسيرو وٺي سمجهايو ته مسجد ۾ ايئن نه ڪبو آهي. برداشت ۽ رحم ۽ خلق جي حد ته ڏسو. اڄ جيڪڏهن ڪو مسجد ۾ ايئن ڪري ته هوند ملان ۽ ماڻهو سندس هڏ گڏ ڀڄي رکن، اهڙيون ڳالهيون ۽ حديثون بابا اسان کي ننڍي هوندي ئي ذهن نشين ڪرائيندو هو. بلڪ اهڙيون حديثون ڪاري مس ۽ ڪلڪ سان سهڻا ڪرڻ ۾ لکائي گهر ۾ لڳائي ڇڏيون هئائين جيئن هر وقت ڏسندا رهون. پاڻ سڳورن جي اٿي ويهي، پوشاڪ ۽ کاڌي وغيره بابت به ٻڌائيندو رهندو هو. پاڻ به ڪوشش ڪري عملي طرح ايئن ٿي ڪندو هو. ڪڏهن به کاڌي مان وڌ ڪونه ڪڍيائين. جهڙو مليس جيترو مليس، شڪر ڪري کائي ويندو هو. ڪڏهن ڪو کاڌو وٺيس ته ضرور ساراهه ڪري چوندو هو، ”بيگم! اڄ ته ماني فرست ڪلاس هئي“ فرست ڪلاس جو لفظ گهڻو ڪري پسندیده عمل، نتيجي يا ڪنهن به شئي لاءِ استعمال ڪندو هو. اهڙي طرح قرآن شريف جون ننڍيون آيتون به ڪاري مس سان لکرائي گهر ۾ پتين تي هڻائي ڇڏيون هئائين. مثلاً فضول خرچ ڪندڙ شيطانن جا ڀائر آهن يا تحقيق ڪوڙ ڳالهائيندڙ

تي الله جي لعنت آهي وغيره. ننڍي هوندي ڪچي ذهن تي اهڙيون ڳالهيون نقش ٿي وڃن ٿيون. ڏسو ٻاراڻي درجن جا پڙهيل بيت اڄ به اسان کي ياد آهن ۽ اڄ ڪوشش ڪرڻ سان به سٺا سٺا شعر ياد ٿا پون. پيرومل مهر چند جا بيت ”منهنجي امڙ“ ۽ ”وقت چئي آءُ بادشاه“ سٺ پنجهٺ سالن کان پوءِ به اڄ تائين ياد آهن. بابا کي ٻار جي نفسيات جو ڀرپور علم هو تنهن ڪري ننڍي هوندي ئي اهڙيون تدبيرون ڪيائين. ننڍا ننڍا ۽ سؤلا سؤلا مثال ڏئي وڏا معاملو سمجهاڻي ڇڏيندو هو. مثلاً برداشت ۽ ٻين جو حق تسليم ڪرڻ لاءِ چوندو هو ته بابا ڏسو ته بازار ۾ اڪيچار ماڻهو آمهون سامهون مخالف رخ ۾ ڀيا هلن، جيڪڏهن ڪو چوي ته مان ته نڪ سامهون سڌو ويندس ۽ پاسيرو نه ٿيندس ته ضرور ٽڪراءُ ٿيندو ۽ توڙ تائين پهچي به ڪونه سگهيو، پر جي ٻين کي راهه ڏيندو، مڙندو پاسو وٺندو ويندو ته ضرور توڙ تائين پهچي ويندو. اهڙو مثال ٻڌي اسين ٻار ته سيٺو بازار جي منظر ۾ گم ٿي ويندا هئاسون ۽ آسيرو پاسيرو ٿي گهاٽو واه تائين نڪري ويندا هئاسون. ادا وڏو شمس الدين اٿيو ته قوت برداشت جو بيمثال نمونو بڻجي ويو. ڪڏهن به ڪاوڙ ۽ غصو ڪونه ايندو هوس بس وينو ڪلندو هو. وٽس هڪڙو نوڪر بورچي هئو. ڏاڍيون چوريون ڪيائين. مون توڙي ٻين دوستن کيس ٻار ٻار ٻڌايو ته به چوندو هو ته برابر چور آهي پر ويچاري کي جوا جي عادت آهي سو ڇا ڪجي. تانجو اوڙي پاڙي جي معزز ماڻهن شڪايتون کيس ته استاد (سڀ کيس استاد سڏيندا هئا، ويندي ذوالفقار علي خان پڻ به کيس استاد ڪري سڏيندو هو) تنهنجي نالي تي اسان کان روڪ ريبا ۽ هنڌ بسترا به وٺي ويو آهي. سڏي نوڪر کان پڇيائين ۽ انهيءَ مڃيو. تڏهن وڃي صوبيدار کي گهرائي نوڪر سندس حوالي ڪيائين. مٿس کيس هليو ۽ ڇهر مهينا سزا کائي ويو. مان تن ڏينهن ۾ ڪپري ۾ جج هئس. هڪ دفعي جو اڃان ته ساڳيو نوڪر پيو ڪم ڪري. حيران ٿي چيم ته، ادا هيءُ ڇا؟ کلي چيائين ته ادا ڇا ڪجي بک ٿي مٿو، پيو ته ڪو نوڪري ڪونه ڏئيس ها سو، چيومانس ته پلي ڪم ڪر. اها هئي قوت برداشت جي تعليم ۽ تربيت، جا بابا اسان کي ڪچي وهيءَ ۾ ٿي ڏني هئي.

مان جڏهن ڪپري ۾ جج جي چارج ورتي ته بابا جو جيڪو پهريون خط مون وٽ پهتو سو مون وٽ اڃا سانڍيل آهي. بابا اسان سڀني سان خط و

ڪتابت انگريزيءَ ۾ ڪندو هو. اسين به ائين ڪندا هئاسون. پهرئين خط ۾ لکيائين ته، ”پت ضمير جو پئسن سان سودو تمام مهانگو سودو آهي. سو ڪنهن به وقت جيڪڏهن سمجهين ته ان کان سواءِ چارو ناهي ته هڪدم نوڪري ڇڏي واپس هليو اچجانءِ. الله وٽ ۽ مون وٽ ايترو ڪجهه آهي جو توکي ڪارائي سگهنداسون.“ ڇا ٿا ڀانيو؟ ڪنهن جو پيءُ اهڙي معزز نوڪري ڇڏڻ جي تلقين ڪري ته پوءِ ڪير آ جو ضمير جو سودو ڪري ۽ رشوت وٺي، اهڙا پيئڻ به گم ٿي ويا. الله واقعي ڏٺي ٿو. مان ان جو زنده مثال آهيان ۽ گواهي ڏيان ٿو.

الله رب العالمين آهي ۽ رزق جو ذمو پاڻ کنيو اٿائين. بابا جڏهن 1944ع ۾ رٽائر ٿيو ته سندس پينشن 240 رپيه ماهوار مقرر ٿي. پاڻ بلڪل فڪرمند ڪونه ٿيو. هاسٽل ۾ سڀني شاگردن ۽ استادن گڏجي سندس الوداعي دعوت ڪئي. ڪجهه استادن ۽ شاگردن تقريرون ڪيون، ڪجهه شاگرد ته زارو قطار روئڻ به لڳا. آخر ۾ پاڻ اٿي وعظ نموني سڀني کي نصيحتون ڪيائين ۽ مزاحيه جملا به ڳالهائين پر مون ڏٺو ته سندس اکين ۾ به پاڻي تري آيو هو. خدا جو شان ڏسو ته سرڪار پاران کيس مير تاج محمد خان خلف شير سنڌ مير شير محمد خان جو اتاليق مقرر ڪيو ويو پنج سؤ رپيه ماهوار وظيفي سان. ٻڌيءَ جا بيٺا ٿي پيا. پاڻ ميرپور خاص غريب آباد محلي ۾ جاءِ مسواڙ تي وٺي رهائش اختيار ڪيائين. خانبهادر محمد حيات خان جوڻيجو سندس پاڙيسري هو. خانبهادر صاحب رڄ چڱو مڙس، لاجواب ماڻهو هو. ڪروڙ پتي پستي زميندار هو ته به پوڻاڪ، رهائش ۽ اٽي ويهڻي بلڪل سادگي واري، سونهاري هوندي هئس ۽ اچي پڳ ٻڌندو هو. مهمان جامر ايندا هئس غريب غريبا هاري ناري ۽ ٻيا، مون پنهنجي اکين سان ڏٺو ته خانبهادر صاحب پاڻ پنهنجي هٿن سان ٻوڙ جا ڍاڪون ۽ مانين جون ٿالهيون کنيو پيو ايندو هو. وري هٿ به سڀني کي پاڻ ڏوٽاريندو هو. اها شانائتي روش به اڄڪلهه گم ٿي وئي آهي. اتي ئي سندس ٻن فرزندن ڪريمداد ۽ علي خان سان واقفيت ٿي جا سالن جا سال هلندي اچي، ڪريمداد گذاري ويو آهي باقي علي خان ۽ سندس ننڍو ڀاءُ سانگهڙ ڇڏي مستقل ڪراچي ۾ رهن ٿا. علي خان ته نواز دور ۾ فيڊرل منسٽر به ٿيو. خانبهادر صاحب ٻنهي پٽن کي ننڍي ئي پروفيسر ڊيو آرٽ جي حوالي ڪري ڇڏيو هو، جنهن جي فئملي سان هو گهر ياتي طور رهندا هئا. هو

ڪريمداد کي ڪينٽ ۽ علي خان کي ايلن ڪري سڏيندا هئا، پر ٻنهي پنهنجو ديسي ڪلچر ڪونه ڇڏيو. ڪريمداد ته منهنجو گهاٽو دوست هئو پر جهڙوڪر منهنجو مريد هو يعني منهنجي اخلاق ۽ ڪردار کان ڏاڍو متاثر هو. ساڻس گڏ مون پروفيسر ڊيوآرت سان به ملاقاتون ڪيون پر هو صاحب مونکي بلڪل سطحي نظر آيو. ٻاهريون ڏيک ويڪ، پوشاڪ ۽ شاهوڪاري کيس گهڻو متاثر ڪندا هئا (سندس مداحن کان معذرت). منهنجي ننڍي ڀاءُ ڪمال جو هڪ گهاٽو يار هو محمد علي ٽگڙ، جو نذر محمد ٽگڙ اي. ڊي. ايمر حيدرآباد جو ننڍو ڀاءُ هو. نذر محمد به واه جو يار ويس ماڻهو هو. حيدرآباد جا سڀ وڏا ماڻهو توڙي غريب غنيا مت مائت وٽس ڳاهت پيا ٿيندا هئا. ڪارائڻ پيارڻ رهائڻ ۽ سندن ڪم ڪار ڪرڻ سندس شيون هوندو هو. وڏي هلندي پچندي وارو ۽ فياض هو. محمد علي ٽگڙ کي شهزادن وانگر پالائين. محمد علي ٽگڙ خوبرو جوان هو. پروفيسر ڊيوآرت ڊي. جي نيشنل ڪاليج جو پرنسپال بڻيو. ڪو شاگرد وٽس ڪم ڪار سان ويندو هو ته کيس پيرن کان وٺي مٿي تائين جاچيندو هو ۽ جيڪڏهن منجهس ڪا وڏ نظر آئي ته اتي جو اتي ڇڙب ڏئي واپس ڪندو هو. محمد علي ٽگڙ ڏاڍو سمجهو ۽ چتر هو. پلو فل سوٽ ڪڍي انهي ئي رنگ جي قميص ٺهرائين جنهن کي بٽڻ به ٺيلي رنگ جا وجهارائين ان تي مڇنگ ٽاءِ ٻڌي چمڪيلو بوت پائي وڃي پروفيسر ڊيو آرٽ سان سندس بنگلي تي مليو، جنهن کيس هيٺ کان مٿي ڏسي کلي چيو ته في الحال منهنجي ڌيءَ سان ڪچهري ڪر مان اجهو ٿو اچان. ڪرستان ڪلچر ۽ گووا جو ڪلچر ائين هو. مون به عمر گذاري آهي ڪراچي ۾ ۽ مون ۽ منهنجن ڪيترن دوستن جو اهڙو تجربو هو. مير علي بخش خان ٽالپر ايم اين اي شاگردي واري زماني ۾ رهندو ئي سامريست اسٽريٽ جي هڪ فليٽ ۾ هو جتي رڳو ڪرستان ۽ گوانا هئا، مرحوم قيصر خان جتوئي ابدو وڪيت به اتي ئي رهندو هو. شمس الدين بلوچ ته شادي ئي هڪ ڪرستان چوڪري سان ڪئي ۽ هاڻي ان سان گڏ آمريڪا ۾ رهي ٿو.

غريب آباد ميرپورخاص ۾ رٽائر ٿيڻ کان پوءِ به بابا پيرپور زندگي گذاري. هڪ ته مير تاج محمد خان، جو جوانيءَ ۾ قدم رکي رهيو هو، ان جي سنڀال سندس ڌمي هئي ۽ ان تي پورو پورو توجه ڏنائين. مير صاحب هڪ ته ميرائو ٻار پيو سندس عادتون پڪيون ٿيل. مثلاً مير صاحب صبح جو

ننڊ مان دير سان اٿندو ۽ سڄو ڏينهن آلسي ٿيو پيو اوباسيون ڏيندو هو. مهيني بن ۾ مير صاحب ماڻهو ٿي بيٺو ٿي ويو. صبح جو سوير اٿڻ، ڏنڊ ڪرڻ، وهنجڻ، ورزش ڪرڻ، کاڌي ۾ ڀاڄيون، ميوا ۽ کير استعمال ڪرڻ، پڙهڻ تي ڌيان ڏيڻ، استادن جي عزت ڪرڻ، اسلامي ڳالهيون شوق سان ٻڌڻ، جڏهن اهي سڀ تبديليون مير صاحب ۾ اچي ويون ۽ هڪ زميدار نوجوان ٿي پيو ته بابا پاڻمرادو مٿي لکي موڪليو ته هاڻي مير صاحب کي سنڀاليندڙ جي ضرورت نه آهي بلڪ هو پاڻ سڀ ذميوارين سنڀالي سگهي ٿو. مير صاحب اڃان به جڏهن مونسان ملندو آهي ته اهڙيون ڳالهيون ڪندو آهي ۽ بابا ته ڇا، منهنجي به عزت ڪندو آهي.

غريب آباد ۾ اسان جي گهر جي پٺيان واري گهٽيءَ ۾ مير امام بخش خان ولد سردار بهادر مير الهداد خان ٽالپر نئون بنگلو جوڙايو جو تمام سهڻو هو. مير امام بخش خان منهنجي دوست مير علي بخش خان جو وڏو ڀاءُ هو. مير صاحبن ۾ مزاح جو حس ڏاڍو ڀرپور هئو. خود سردار بهادر جو به اهو ذوق هو. بابا هڪ دفعي سردار بهادر کي چيو ته توهان وٽ سون امانت رکڻو اٿم. سردار بهادر خنده پيشاني سان چيو ته ڀلي، دير چاڄي آهي. مان پاڻ حيران ته بابا وٽ سون ڪٿان آيو. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ بابا وري سردار بهادر وٽ هليو ۽ کيسي مان هڪڙي ڏهن تولن واري سون جي ڌڻي ڪڍي کيس ڏنائين. سردار بهادر تهڪ ڏئي چيو، ”مار خانصاحب، توتي ته وڏو ٻار هو. سڄو ٻاڄڪو سون جو پٺيءَ تي لڏي آيو آهين.“ بابا طنز سمجهي مشڪندي چيو ته، منهنجو ٻاڄڪو اهوئي آهي. مڃاڻ بچت خاطر هڪ هندو ماسٽر جي صلاح تي ڏهه ٽولا سون وٺي رکيو هئائين. تن ڏينهن سون جو اڳهه پنجاهه سٺ رپيهه ٽولو هو.

انهيءَ پوئين گهٽي ۾ مسجد هئي، جنهن ۾ جمعي نماز پڙهندا هئاسون. خطبو ملان پڙهندو هو، امامت به اهو ڪندو هو. دعا کان پوءِ بابا اٿي بيهندو هو ۽ سڀني کي ويهڻ لاءِ چونندو هو ۽ پوءِ وعظ ڪندو هو، اسلامي معاشري ۽ سماج تي ۽ سيرت النبي ﷺ تي. عالم ته هو وري اخلاص ۽ همدردي به سو ماڻهو سندس عزت ڪندا هئا ۽ کيس سڃاڻندا به هئا سي هر جمع تي سندس وعظ جو شوق سان انتظار ڪندا هئا. ملان کي اچي ڊپ لڳو ته هي رٽائرڊ ڪامورو ڪو سندس جاءِ ڀرڻ ٿو چاهي سو هڪ جمعي تي جيئن ئي بابا اٿيو ته ملان ڪاوڙ ۾ اچي کيس جهليو ۽ منع ڪئي ۽ ماڻهن کي به

ڇيڙيائين ته هي ڌاڙهيءَ ڪوڙ ڪين گمراه پيو ڪري. مون ڀانيون ته اجهو ٿو جهيرو ٿئي پر بابا آڏول ٿيو مشڪندو رهيو ۽ ملان ۽ ماڻهن کي سمجهايائين ته از روءِ قرآن، ڇڳائي جي تلقين ڪرڻ ۽ براين کان روڪڻ هر مسلمان جو فرض آهي ۽ ڪيتريون ئي آيتون پڙهي انهن جو ترجمو به ٻڌائيندو ويو ۽ مسجد جا آداب به سمجهائيندو ويو. ملان کڪو وڪو ٿي ويو، چوٽه وٽس ايترو علم ڪونه هو سو بڙيتر ڪندو نڪري ويو. بابا جيسين ميرپورخاص ۾ هئو ته اهو تبليغ جو سلسلو مسجد ۾ هلندو آيو. ماڻهن جي سوالن ۽ مسئلن جا جواب به شريعت موجب ڏيندو رهندو هو. ميرپور خاص جي جامع مسجد جو امام هڪ شيخ صاحب هو ان سان به سندس ڪچهريون ٿينديون هيون. پيو به ريلوي جو بابو هو جنهن ۾ تڙپ ۽ تلاش جو جذبو هو. رستي تي بيهاري سوال جواب ۽ علم جي گفتگو ۾ لڳي ويندو هو. بابا جيتوڻيڪ ٿور ڳالهائو ۽ وقت جو پابند هو ته به سائنس اسلام بابت گفتگو ڪندو رهندو هو. بابو صاحب تصوف ۽ روحانيت ڏانهن مائل ۽ بابا سختيءَ سان اسلامي سماج معاشري ۽ دنوي ترقي جو قائل هو ۽ ٻئي هڪٻئي کي هم خيال نه ڪري سگهيا. شيخ عبدالستار انڊيشنل ائڊووڪيٽ جنرل ڳالهه ٿو ڪري ته هو ۽ ان جا ڪجهه دوست هوٽل تي چانهه پيئندي سائين يعني بابا کي رستي تي ڏسندا هئا ته سائين جي رعب کان هوٽل جي پٺئين دروازي کان ڀڄي ويندا هئا ته متان سائين چوي ته چورا لوفر ٿي پيا آهن ۽ هوٽلن تي ويٺا آهن. ان دور ۾ مارل ڪوڊ (اخلاقي قدر) ايڏو مضبوط هئا جو سئنيما ته ڇا پر هوٽل تي ويهڻ به عيب هو. هي مان 1940-45ع جي ڳالهه ٿو ڪيان. پر وڏي ڳالهه آهي بابا جي اخلاقي رعب جي. اڄ ماستر شاگردن سان گڏ هوٽلن تي ويٺا سگريٽ پيئن ۽ مٿان وري شڪايت ڪن ته استادن جي اها عزت نه رهي آهي. بابا مونکي ننڍي هوندي جڏهن اڃا مان سنڌي پرائمريءَ ۾ هوندو هئس ته ڳوٺ نظر ابڙي ۾ داخل ڪرايو جتي هڪڙو سٺو استاد سائين جڳتراءُ هو. وري چوٿين درجي سنڌيءَ ۾ ڳوٺ وليد ۾ داخل ڪرايائين جتي سائين آسنداس استاد هو. هيڏو سارو پنڌ ڪري شهر کان ٻاهر ستن اٺن سالن جي ٻار کي موڪلڻ، مونکي سمجهه ۾ نه آيو. شايد پهراڙي جي ماحول کان مانوس ڪرڻ مطلب هو يا استاد سٺا هئا. ڪجهه استاد جو اخلاقي ڪردار ڪجهه ماڻاڻي تربيت اهڙي هئي جو استاد لاءِ بيحد احترام هوندو هو. هڪ دفعي پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ

راءِ صاحب توبين داس واري بنگلي جي ٿلهي تي ڪرسيون وجهيو يارن دوستن سان ويٺا هئاسون ته ڏنم ته رستي سان هڪ ڌوٽي بند پوڙهو هندو پيو وڃي. اکين تي ٿلهن شيشن واري عينڪ ۽ هٿ ۾ لٺ، چمپل ڦاٿل، چٽائي چٽائي چيم اڙي هي ته سائين جڳتراءِ. اُتي وڃي پيرين پيومانس. منجهي پيو پڇيائين ابا ڪير آهين؟ چيم سائين جمال الدين ابڙو، چي ابا تون ته سيشن جج آهين نه؟ مون چيو هاڻو سائين پر آهيان ته توهانجو شاگرد. هٿ مان وٺي مٿي ٿلهي تي ويهاريو مانس. لمليٽ جي بوتل به پياري مانس. ڏاڍيون دعائون ڏنائين. سائين جڳتراءِ عزت لهڻي، يعني ڪمانڊ ڪئي. سندس اخلاق ۽ ڪردار ئي اهڙو هو. عزت ڪمانڊ ڪبي آهي نه ڪه خيرات ۾ ملندي آهي. پنهنجو اخلاق ۽ ڪردار صحيح هجي ته ڪو پيو بيعزتي ڪري ٿي نٿو سگهي. اها ڳالهه مان ور ور ڪري پنهنجي گهر ۾ دهرائيندو آيو آهيان. منهنجا ٻار ته اها ڳالهه سمجهي ويا پر منهنجي گهر واري مرحوم اصلي نه سمجهي سگهي. ڇاڪاڻ ته عورتن جو ماحول ئي پيو ٿو ٿئي ۽ پچر ٿي هلي. ڇاڪاڻ ته سندس اخلاق ۽ ڪردار بيداغ هئا ان ڪري هو ۽ پچر ۽ گلا ڪي بيعزتي سمجهندي رهي. مونڪان سوال ڪندي هئي ته رستي ويندي ڪو توهان کي گار ڏئي ته اها بيعزتي نه ٿي. مان کلي چوندو هئس، سرڪار منهنجي عزت ايتري ٽانڪي آهي ڇا جو ڪنهن جي گار سان نٿي پئي. لاجواب ٿي ويندي هئي پر مطمئن نه ٿيندي هئي. هڪ ڏينهن گهر ۾ ٻارن جي روبرو مون ان موضوع تي سيشن (نشست) ڪيو. مثال ڏنم ته حضور ﷺ جن کي به گهٽ وڌ ڳالهايو ويو. مٿس پٿر ۽ گند ڪچرو اچليو ويو پوءِ ڇا اها حضور جن جي بيعزتي ٿي يا انهن ملعونن جي، عزت ماڻهو جي عمل ۽ نيڪ نيتي سان محفوظ آهي، جنهن کي ڪو خارجي عمل، ڪا رهڙ يا رهند پڇائي نٿو سگهي. علامه آءِ آءِ قاضي هڪ لڳا چيو ته مان جيڪڏهن بهارو ڪڍي تلڪ چاڙهيءَ تي بهارو ڏيان ته مان علامه قاضيءَ مان متجي پيو ماڻهو ٿي پوندس ڇا. منهنجي مرحوم گهر واري ڳالهه ته سمجهي وئي، ته به چيائين ته اهو زمانو پيو هو ۽ هاڻوڪو ماحول پيو آهي، ماڻهن جي سوچ به ٻي آهي ۽ نه وري اسان اهڙا وڏا علامه آهيون. سندس ڳالهه ۾ به سچائي هئي ۽ چوڪرين به سندس پاسو ڪنيون ته اسڪول ڪاليج ۾ سادا ڪپڙا پائي ٿيون وڃيون ته سچائيءَ جا طعنا ٿا ملن. ڳالهه اها به سچي هئي پر پراڻي سوچ تي پاڻ کي مٽايو رهيو ته پوءِ ريسارو گذر وڃي

ٿيو. ڇوڪريون به سمجهي ويون پر عملي طرح سوسائٽيءَ جي ڌارا مان ته عورتون ٿيون گذرن تنهن ڪري مون وڌيڪ سختي ڪانه ڪئي، رڳو بابا جو مثال ڏٺم ته ڏسو ڪيڏو سادو، ڪپڙي لٽي کاڌي پيئي ۽ اٿئي ويهيءَ ۾، مسواڙي گهر ۾ رهيو. گاڏي ڪار ته نهيو ٽانگي ۾ به ڪن چڙهي پر سندس عزت سندس علم ۽ اخلاق جي ڪري آهي جا ڪائنس ڪير به ڪسي نه سگهندو. هاڻي توهان پاڻ فيصلو ڪيو ته هو علم ۽ اخلاق ڇڏي ماڻهو جي سطح تي لهي اچي يا ماڻهو سندس سطح تي پهچڻ جي ڪوشش ڪن ۽ مٿس رشڪ ڪن. جبل تي بيهبو ته سڀڪو سندس چوٽيءَ ڏي نهاريندو ۽ مٿي چڙهڻ جي ڪوشش ڪندو، باقي جي وڃائجي گل ٿي پئبو ته سڀڪو مٿس باله ٿي چڙهي ويهندو. ڇا ڪو پرمٽريو ٿيڻ قبول ڪندو؟ بحرڪيف مناظرو مون کڻو ۽ سڀ ماڻ ٿي ويا. اڄ جڏهن پروفيسر پارواڻيءَ جو ڪلچر بابت مقالو مان گهر پاتين سان لاڳو ڪيان ٿو ته مطمئن آهيان ته ڪي، بلڪ ڪافي داڻا ڇڳائيءَ جا منهنجي هر هڪ گهر پاتيءَ ۾ پاڇي رهجي ويا آهن. الحمدالله جنهن به شعبي ۾ آهن، ڌيئون توڙي پٽ، مڙئي ڪجهه قدر يگانا آهن.

نڪي مان نڪي بابا ڪرامتن جا قائل هئاسون، بابا ته سختي سان ڪرامتن ۽ روحانيت جي مخالفت ڪندو هو. پيري، مريدي ۽ مرشدن ۾ اندو عقيدو، سندس تنقيد جا موضوع هئا. خفي ذڪر ۽ جلي ذڪر تي طنز ڪندو هو ته رڳو الله الله چوڻ يا لاله الله جي ورد مان ڇا ورنندو. سندس سڄو زور عمل تي هو. چوندو هو ته الله الله يا لاله الله چوڻ ته طوطي جي ٻولي آهي، جيسين ان تي دل سان يقين رکي اهي عمل ڪجن جن بابت الله ۽ سندس رسول حڪم ڪيو آهي. ڇڏوندو هو ته ڪلمي جو مطلب ٿي اهو آهي ته زندگي جي هر ڪم ڪار ۾ الله ۽ رسول جي احڪام کانسواءِ، ٻئي ڪنهنجو به حڪم نه مڃجي ۽ سموري زندگي اهڙي نموني ٿي گذاري وڃجي. بندو هڪ نوڪر جيان آهي، ڇو ته هو عبد آهي. مثال ڏيندو هو ته جيڪڏهن نوڪر هٿ ٻڌيو بيٺو هجي ۽ پيو چوي ته سائين مان تنهنجو نوڪر، ٻانهو، غلام، مالڪ چويس ته ڇڳو مان وڃان ٿو، صفائي ڪري ڇڏجانءِ، بوت پالش ڪري ڇڏجانءِ ۽ ماني ٺاهي رکجانءِ. جڏهن مالڪ موٽي ته نوڪر ٻانهون ٻڌيو بيٺو هجي ته سائين مان نوڪر غلام. پڇيس ته صفائي ڪيئي ڇي، نه سائين، بوت پالش ڪيئي ڇي نه سائين، ماني ٺاهي اٿئي ڇي نه سائين

مان توهان جو نوڪر، غلام، ٻانهو، ته مالڪ کيس نالائق سمجهي ڪڍي ڇڏيندو يا خوش ٿي شاباس ڏيندو. اهو حال سڄي امت جو آهي، جو نه الله جي عزت نه رسول جي عزت. رڳو زباني جمع خرچ، پڇاڙي واري بيماريءَ ۾ آخري وقت اسان جو ننڍو ڇاڇو علي محمد وٽس آيو ۽ چيائينس ته ادا هي ڪلمي پڙهڻ جو وقت آهي ڪلمو پڙهو. ته ڪمال اعتماد سان جواب ڏنائينس ته هيءُ ته بيڪاري جو وقت آهي، ڪلمو پڙهڻ ته سڄي زندگيءَ جو مسلسل عمل هو. هاڻي پڙهڻ مان ڪهڙو فائدو، ڇاڇو ڏکارو ٿي اٿي ويو ڇي ڪلمو به نصيب نه ٿيس پر بابا مطمئن هو ۽ سندس منهن تي عجيب پر اعتماد رونق هئي. پاڻ اندازو لڳايو ته ان ماڻهو جي عملي زندگي ڪهڙي نه پاڪيزه ۽ بي داغ هوندي ۽ سندس ايمان ڪيڏو نه غير متزلزل هوندو.

بابا وٽ ٻه پٽيولا هوندا هئا. هڪڙو نائڪ، خيرپور ميرس جو صاحب خان جانوري، جو اهل تشيع جو هو، وڏا اڃا شهپر هوندا هئا ۽ گهڻو ڪري روزانو شيو ڪندو يعني ڏاڙهي ڪوڙيندو هو. ٻيو محمد اسماعيل جو ننڍو نيتو خوبرو جوان هو جو بورچي جو ڪم ڪندو هو. ٽيون هو جت ڇاڪاڻ ته تن ڏينهن ۾ آيسراڻ تي چڙهي گشت ڪندا هئا. مون به ڪئين ڀيرا اڻ جي سواري ڪئي. هڪ دفعي لڪي شاه صدر جي سرڪاري بنگلي ۾ منزل انداز هئاسين. منجهند جي ماني ڪاڻي هٿ ڌوڻ لاءِ ٻاهر نڪتاسين. اسماعيل هٿ ڌوڻاريا ۽ صاحب خان ادب سان بيٺو هو. سامهون لڪيءَ جا جبل پٽ وانگر بيٺا هئا. مون جبل پهريون دفعو ڏٺا هئا. ايئن بي لڳا ڄڻ اوڏڙو بيٺا آهن. ٿاڪ منجهند غضب جي گرمي ۽ لڪ پي لڳي مون بابا کي چيو ته مان جبل ڏسي ٿو اڃان. چيائين ته بابا ويجهو ڪونهي ڪوهه پنڌ جو پري آهي. مونکي اعتبار نه آيو. ڀلا اڪئين بيٺو ڏسان سو چيومانس ته توهان رڳو موڪل ڏيو مان ٻوڙي جبل کي هٿ لائي جهٽ ٿو موٽي اڃان. منع ڪري چيائين سياڻي ٿانگي تي هلي توکي گهمائي ايندس، اتي چشما به آهن، واه جو نظارو آهي پر جي مينهن پئجي وڃي ته واه واه، جبل تي آبشار وهي هلندا ۽ نئن ڪڙڪا ڪري وهندي. ائين چئي بابا سمهڻ لاءِ اندر هليو ويو. اتي صاحب خان چيو ته خدا خير ڪري اڃ لائي ڪيڏو مينهن وسندو. مون چيو ههڙي لڪ ۽ گرمي، هڪ ننڍڙي ڪڪري به آسمان ۾ ڪانهي، مينهن وري ڪٿان پوندو. صاحب خان وري به چيو ته ڏسجو ويٺا. مون صاحب جا اهڙا ڪيئي معجزا ڏٺا آهن.

خير مان به اندر وڃي سمهي پيس. عصر نماز مهل جڏهن نڪرون ته ڪارونيار لڳو پيو هجي، مينهن جا ڪڙڪا هجن ۽ جبل تان آبشار پيا وهن. صاحب خان فاتحانه انداز ۾ چيو، ڏٺي ننڍا صاحب. مون ته سندس ڳالهه تي ڌيان ڪونه ڏنو پر منظر اڃا تائين چٽو ياد اٿم. هاڻي سوچيان ٿو ته ڪرامت ۽ معجزو جو سوال ئي ڪونهي پر الله تبارڪ و تعاليٰ جي رحمت جوش ۾ اچيو وڃي ۽ اهڙا واقعا ظهور پذير ٿين ٿا. ترقي پسند ماڻهو انهيءَ کي اتفاق چون ٿا. بابا پاڻ ان کي اتفاق ۽ الله جي رحمت سڏيو، پر بقول صاحب خان جانوريءَ جي ته اتفاق به ايڪڙ بيڪڙ نه، هت ته هر هر اتفاق ۽ حادثا پيا ٿين. مان انهيءَ معنيٰ کي اڃا سمجهي نه سگهيو آهيان ۽ آهي به سمجه ڪان ٻاهر. ڳوٺ ۾ ننڍي هوندي ڇا ڪندا هئاسون جو هڪڙو ننڍو ڪڏو ڪوٽي ان ۾ پائي جو دلو هاري هڪ ڏٺو ناهيندا هئاسون. وڃ ۾ هڪ ننڍي ڪاٺي ڪوڙي پوءِ هڪ ماکوڙو پڪڙي ان کي ڪاٺيءَ تي چاڙهي ڇڏيندا هئاسون. پوءِ اهو ماکوڙو ويچارو پيو هلندو هو. چوٽ تي چڙهي خلا ڏسي هيٺ لهندو هو ۽ وري پاڻي ڏسي مٿي چڙهندو هو. اسين کيس ائين لهندو چڙهندو ڏسي مزو وٺي راند ۾ لڳي ويندا هئاسين. ڪلاڪ ٻن کان پوءِ موٽي اچي ڏسون ته ماکوڙو انهي له چڙه ۾ لڳو پيو هجي. کيس نه اهو مانڊاڻ سمجه ۾ اچي، نه ان مانڊاڻ کي مٿائي يا ڏاهي سگهي. اسان جي به اهائي حالت آهي. صبح سان بٽڻ ڊبايو ته وٺ وٺان شروع، ويندي جڏهن رات جو بٽڻ بند ڪيو ته ڦه بستي تي ۽ وري ٻئي صبح مٿين جي پرزي وانگر ساڳي نڙا نڪ شروع. ائين اڃا پئجي وڃن ۽ لڳ جواب ڏئي وڃن. پوءِ خبر پوي ته مار هي مٿا ماري ڪنهن اڻ ڏني قوت جي اڻ سٺي حڪم هيٺ ڪري اچي لڙي ٽپهري ٿي ۽ اجهوڪي اجهو سج لٿو. اها خبر ۽ ڄاڻ به ڪن ڇٽل ۽ شفاف روحن کي پوي ته پوي، باقي سڀ اوندھ ۾ هٿورائون ۽ ٿاڦوڙا هڻي گدلاڻ ڦهلائي وڃي نرڳ يا سرڳ واسي ٿين. ڄاڻي جائنهار اسين نٿا ڄاڻون، نٿا ڄاڻون. شل ڪا پنهل کي ٻاجه پوي. ٻيو ڪو ڳڻو ڳلي ڪونهي. سچل سائينءَ واه جو چيو:

ميري آهيان مندي آهيان، بيشڪ تينڌي بندي آهيان،
ديڪن تون ڍولٿا عيب نه ڦولٿا، ننگڙا نمائي دا جيون تيون پالٿا.

اهي هئا استاد اديب جن جي عمل ۽ ڪردار ۽ ڪلام ۾ ڪو فرق ڪونهي. اڄ ڏيڍ هريڙ وارو به اديب ٿي پيو آهي. ٻڌو اٿم ته اهڙا اديبڙا ڪج

(فرسٽريشن) وچان چون ٿا ته پوڙهن اديبن مان جند ئي ٿئي ڇٽي. اهو ايئن آهي جيئن ڪو نئون ڳاڻو يا ڳاڻي چوي ته ميڊم نورجهان يا اُمر ڪلنوم مان الائي ڪڏهن جند ڇٽندي. ظاهر آهي ته جند تڏهن ڇٽندي جڏهن توهان به موسيقي جي ان منزل تي پهچندا. هو ته مرڻ کان پوءِ به جيئنديون ۽ ڪي ماڻا ۽ ماڻ ڇڏي وينديون. هو مري به ڪونه مرنديون. شيخ اياز به ڪونه مرنڊو.

موسيقي به ڪن قدرتي عناصر تي قابض ٿيو وڃي. آواز جو جادو يا آواز جي سائنسي ۽ ٽيڪنيڪي جوڙجڪ کان ڪوبه انڪار نٿو ٿي سگهي. اڄ سائنسدان آواز جي قوت مابين ٿا ۽ ڪتب آڻين ٿا. گوريلا باندر ۽ هاٿي به سر ۽ آواز جو اثر قبول ڪن ٿا. ننڍي هوندي زمين ۾ ڪو ننڍڙو گول نشان ڏسندا هئاسون ته ان کي آهستي آهستي ڪوئي ڦوڪو ڏئي مٽي پاسي ڪندا هئاسون ته هڪ ميرانجهڙو مٽيءَ جهڙو جيتامڙو نڪرندو هو. صفا گُڪُ مڪُ ٿيو پيو هوندو هئو. هلندو يا پڄندو ڪونه هو. نالو ته ڪوبه ڪونه هئس پر اسان انهيءَ کي گهگهه سڏيندا هئاسون. پوءِ ٽالهي کڻي ان کي ڪاٺي سان وڇائيندا هئاسين ته اهو جيتامڙو جهڙوڪر نچڻ شروع ڪندو هو. ايئن مزو وٺي وري کيس وارياسي زمين تي رکندا هئاسين ته جهٽ مٽيءَ ۾ گم ٿي ويندو هو. ننڍي هوندي. مونکي ياد آهي ته ڪنهن ٻار کي ماما، ارڙي، يا لاکڙو نڪرندو هو ته امان، جنهن جي هندو عورتن سان ڏاڍي چس هوندي هئي انهن مان ڪن کي سڏائيندي هئي ۽ اهي اچي پڇن يا گيت ڳائينديون هيون، مونکي ان گيت جو بند اڃان ياد آهي:

نار ماما نار، پنهنجي بچڙن کي نار.

بيماري ڪٿي نه ويندي هئي پر ڪجهه قدر آرام اچي ويندو هو. اڄڪلهه ڊاڪٽر به اها ڳالهه مڃين ٿا، دعا ۽ الفاظ جو اثر ته هرڪو مڃي ٿو. بابا خود بيمار مٿان هڪ دعا پڙهندو هو ۽ مريض کي فائدو ٿيندو هو پر بابا ان ڳالهه کي اهڙي نموني نه مڃيندو هو. چوندو هو ته الله تعاليٰ کي ٻڌائجي ٿو ۽ درجي ٿاڌو ۽ شفا ڏيندڙ آهي، اسين ته رڳو عرض ڪرڻ وارا آهيون. بلڪل سمجهڻ ۾ اچي ٿو ته ڏسڻ آهي ته عرض ڪرڻ وارو ڪير آهي. بيشڪ الله بيمارين ڏسائڻ ٿاڌو وارو آهي، پر مون جهڙي هڪ ماڻهو جي دعا ۽ پاڪ پيغمبر جي دعا به الائي فرق آهي. ڀلا جي آواز، الفاظ ۽ سر ۾ تاثير آهي ته هڪ شخص بيمار بيمار ۽ نيڪ ضردار ماڻهو جي دعا يا صرف اندروني خواهش جو

اثر ڇو ڪين ظهور پذير ٿيندو. انهيءَ جو اهو مطلب ڪونهي ته اسين ڪڇي ايمان جا ٿي پورڙا ۽ وسوسي وارا ٿي پئون. بيشڪ نفعو نقصان الله ۽ صرف الله تعاليٰ وٽان آهي. بابا وانگر مان به انهيءَ اٽل وشواس جو موحد ۽ ذري گهٽ وهابي آهيان، پر هاڻي مون ۾ ڪجهه لڇڪ آئي آهي. هڪ دفعي حيدرآباد ۾ مان سب جج هوس ۽ قادري صاحب جو وڏو پرهيزگار، عبادتگذار ۽ فقير منش هو سو سيشن جج هو. مان وٽس ويس ته ڪهڙن جو مخدوم صاحب مخدوم نڪ محمد وٽس ويٺو هو. ڏاڍي ڳوڙهي گفتگو ۾ مشغول هئا. مخدوم صاحب سان منهنجي به دعا سلام هئي جو مان خيرپور ميرس ۾ جج رهي آيو هئس. اوچتو قادري صاحب، مخدوم صاحب کان سوال ڪيو ته قبل ڇا تقدير منجي سگهي ٿي ۽ موت جو تائيم جو مقرر آهي سو ڦري سگهي ٿو. ”مخدوم صاحب چيو“ هاڻو”قادري صاحب چپ ٿي پڇيو ته ڇا ڪيئن؟ مخدوم صاحب مختصر جواب ڏنو ته الله سائين پاڻ دعا جو پروويڊن Provision رکيو آهي. هڪ معصوم ۽ نيڪ بندي جي دعا تقدير مٽائي سگهي ٿي ته پوءِ رواجي ڪرامات يا حادثات جي ڪهڙي حيثيت. اهڙا ڪيئي مشاهدا هر ڪنهن جي زندگي ۾ ٿيا هوندا، رڳو ويهي ياد ڪيو ته ڏنڌلا واقعا نروار ٿي پوندا.

بي ڳالهه بابا جي جنهن تي مان سختي سان پابند هئس سا هئي پنهنجا اعمال. سندس چوڻ هو ته عمل چڱو ڪيو ته اجورو به چڱو ملندو. مون تي اهو اصول اهڙو ذهن نشين ٿي ويو هو جو ڪاليج ۾ امتحان جي ڏينهن ۾ ڇوڪرا نمازون پڙهڻ ۽ دعائون گهرن لڳندا هئا. مان التو نمازون ڇڏي ڪتابن کي لڳي ويندو هئس ۽ چونڌو هئس ته اهائي منهنجي نماز ۽ دعا آهي. بابا ته انهيءَ حد تائين ويندو هو جو چونڌو هو ته مون لاءِ خير خيرات، ٽيجهو، چاليهو، قران خواني ۽ ختما نه ڪجو ڇو ته توهان جو عمل مونکي نه پهچندو. اهو ثواب اوهان کي ئي ملندو، مونکي منهنجا عمل ڇڏائيندا. مان ڀانيان ٿو ته سندس اهڙا خيال وقت جي تقاضا ۽ ماڻهن کي صحيح راهه تي آڻڻ جي ايماندارانه ڪوشش ۽ پيرن فقيرن ۽ مرشدن جي هڪ هتي ٽوڙڻ لاءِ ضروري هئا. مون ۾ هاڻي لڇڪ آئي آهي. اعمال ۽ خلق پنهنجي جاءِ تي اهم ۽ ضروري آهن ۽ موجب رسالت آهن پر حج بدل به آهي ته دعا به آهي ۽ شفيق المذنبين به آهي. درود شريف ته الله انسان ۽ ملائڪ به پڙهن ٿا ۽ ان جو ضرور اثر ۽ اجر آهي. الله جو فضل ۽ شافع المحشر جو ڪرم به برحق آهي.

بقول ڀٽائي رحمة الله عليه جي:

هُت ڪٿڻ واريون ڪيتريون، ڪٿڻ ڪبو ڪو،
جو بندو ڪم ڪري، سو سڀوئي ڏوه،
تون پارس آءُ لوهر، جي سڃين ته سون ٿيان.

مڌو لال حسين به چيو ته ”البيلي ڪيون ڪتي“ البيلي ڇو ڪتي؟
هن جي هر ادا پئي وٺندي، سندس ڏنگائي به پئي وٺندي، پر هي ڳالهيون
اسان رواجي ماڻهن لاءِ ناهن. پهرين اها منزل ماڻهي پوندي، نه ته ماڻا ڪونه
هلندا، ڪونه وٺندا.

مان هروڀرو ثابتين جي جهنگهٽ ۾ ڦاسجي ويس. هاڻ ته سائنسدان به
مابعد طبيعات کي مڃين ٿا. بيجان مادي ۾ به بيهساب لڪل (Kinetic) قوت
موجود آهي. ان ۾ به جوهر آهي. مان سائنس جو شاگرد رهيو آهيان، پوءِ
وڃي ايل ايل بي ڪيم. هئس اڃا ڪچي ذهن جو سترهن سالن جو الهڙ
ڇوڪرات پر سوچ ۾ گم ٿي ويندو هوس. هر ڳالهه عجب جهڙي،
مٿمٿڪس هجي، يا بايولاجي، ڪيمسٽري توڙي فزڪس. مونکي هر شعبي
۾ عجيب روحاني منظر نظر ايندا هئا. مثال ڏبا ته وڏي ڊيگهه ٿي ويندي. دل
ٽٽي رهي، هڪ هڪ مثال ڪٿي ڏجي. حساب ۾ جوڙڪت رواجي ڳالهه پر
هڪ واڌو هڪ، واڌو هڪ، واڌو هڪ يا به ضريرين به ان ڳڻيا ان ڪُٽيا
چئجن ته جواب ڪهڙو بيهندو. جواب آهي لامحدود (Infinity). اها
لامحدوديت صرف سوچ ٿي ٿي سگهي ٿي ۽ اسان جي صوفي فقيرن ”لاحد“
جو اڀتار ڪيو آهي. لاحد ۾ گم ٿي وڃو ته الله نظر اچي ويندو يا سندس
لامحدوديت جو احساس ٿي ويندو. انهيءَ حس ۽ تجسس جو جاڳڻ آهي، ايمان
جو پهريون ڏاڪو يعني توهان مڃو ته توهان جو علم ۽ عقل ناقص آهي ۽
غيب ڪجهه پيو آهي. قرآن حڪيم شروع ٿي انهي شرط سان ٿو ٿئي ته هي
ڪتاب هدايت آهي. انهن متقين لاءِ جي مڃين ٿا ته ڪجهه آهي، غيب يا ڳجهه.
جيڪو هو نٿا ڄاڻن. ”نتو ڄاڻان“ بنياد آهي هر ڄاڻ جو هاڻي اچو بايولاجي
تي. پهرئين ٿي ليڪچر ۾ پروفيسر ملڪاڻي چيو ته، بايولاجي (علم نباتات)
جو بنيادي اصول آهي ته زندگي جو وجود اڳي ئي موجود زندگي مان آهي.
(Life exists from pre-existing life): مان چپ ٿي ويس. ڪلاس وٺي
ملڪاڻي صاحب ٻاهر نڪتو ته وٽس وڃي پيچير ته سائين پوءِ نيٺ زندگي آئي

ڪٿان. ٻئي هٿ کولي چيائين خبر ناهي. مون اڃا ارتقا ۽ ڊارون جو نالو کنيو مس ته چيائين، سڀ ٿاڻوڙا آهن پر ڪوشش ڀلي ڪجي، تون به ڪر ۽ مون ڏي ڏسي همت افزائي طور مرڪيو. ڊارون ۽ نظريه ارتقا بابت مان به ايترو ڪونه ڄاڻندو هوس پر ٻڌل هئم. هاڻي جڏهن ڪجهه پڙهيو اٿم ته سوچيان ٿو ته جيڪڏهن پولڙو ترقي ڪري انسان بڻجي سگهي ٿو ته ڇو ڪين انسان اسفل سافلين تي پولڙو بڻجي سگهي ٿو. جيئن ڊائوسار مان ڳوهر، سانڊو يا ڪرڙي بڻجي پئي آهي. هي ساري دنيا مڪافات عمل آهي. هاڻي ڪئون ٿا ڪيمسٽري يعني علم ڪيميا کي. قسمت سان مون کي استاد سٺا مليا. ميرپورخاص ۾ مئٽرڪ ۾ ڪيمسٽري جو استاد هو مسٽر رامچند مير چندائي مئٿميٽڪس جو مسٽر فتح چند ۽ مسٽر ماني. انگريزي ۽ تاريخ جو مسٽر چيلارام ڪيمچند آڏواڻي. سڀني جا پنهنجي پنهنجي شعبي تي ڪتاب لکيل هئا. مسٽر رامچند ميرچندائي هڪ ڏينهن سوليوشن يعني ڳار تي سبق پڙهايو ۽ پاڻيءَ ۾ کنڊ ملايائين ته ڳري وئي ڪنڊ تيل ۾ ملايائين ته ڪانه ڳري. شام جو مان سندس گهر ويس ۽ پڇيم ته اها ڪهڙي قوت يا طاقت هئي جنهن پاڻيءَ ۾ کنڊ کي ڳاري ڇڏيو. چيائين اها پاڻي جي خاصيت آهي، پر مونکي تسلي نه ٿي ۽ پڇ پڇان لائي ڏنم ته اها ڪهڙي قوت آهي ۽ ان جو ماپو ڇاهي. چيائين اهو مٿي ڪاليج ۾ وڃي پڙهندين، هر پاڻي ۾ پنهنجي پنهنجي ڳارڻ جي قوت آهي ۽ ان کي Osmotic Pressure يعني ڳارڻ جو زور چئبو آهي ۽ ان کي ماپڻ جو فارمولا به آهي. پوءِ وڃي منهنجي ڪجهه تسڪين ٿي. ڊي جي نيشنل ڪاليج حيدرآباد ۾ فزڪس جو هڪ گنجو پروفيسر هو، نالو وسري ويو اٿم. پهرئين ئي ليڪچر ۾ چيائين ته، ”فزڪس معنيٰ مادي جي سائنس. مادو اها شئي آهي جو صورت ته مٽائي ٿو پر ڪڏهن به ختم نٿو ٿئي.“ هاڻي سائنس ڏيو منهن. هي سائنس آهي يا تصوف، جيڪڏهن مادو لافاني آهي، ته پوءِ بعد ۾ ڪراچي ڪاليج ۽ سياسي تحريڪن ۾ جو مادي پرستي جو غوغاءُ، سالن جا سال هليو سا ڪهڙي بيوقوفي هئي. مان ته ان ننڍي ليڪچر کان پوءِ ماڻ ۾ اچي ويس. پروفيسر صاحب جو حيدرآبادي عامل ۽ ڪڙڪ مزاج هو ان وٽ وڃڻ جي جسارت ڪانه ڪيم. گهر آيس ته ماڻ ڪري ڪوئي تي وڃي هڪ واڻ جي ڪٽ تي لپتي پيس. سوچيم ڪا شئي فاني ناهي. انسان به فاني ناهي. مان به فاني نه آهيان. رڳو صورت مٽيان

ٿو. لڪڙيءَ کي ڀلي جلايو، گرمي ڏيندي، ڊڳڙي پڇائيندي. بکيا پيت پيريندي، ڪوٺا ٺهندا ۽ رک بچندي جنهن سان ٿانءُ باسڻ ملبا ۽ ايئن پيو روپ وٺي ويندي. مادو پاڻي ٿي ويندو. گيس ٿي ويندو يا خاڪ ٿي ويندو. ختم ڪڏهن ڪونه ٿيندو. انهن ڏينهن ۾ هڪ گانو عام هوندو هو ته الله باقي من ڪل فاني، ان تي ڪل آيم. ڪجهه به فاني ناهي ته پوءِ هي سڀ ڇا آهي. پاڻهي جواب ملير ته الله باقي ۽ پيو جو ڪجهه آهي اهو به الله جو پرتو آهي. مان انهيءَ عبادت ۾ انهيءَ سان گم هئس ته امان ديبل پيرن سان مٽي آئي، کيس شڪ پيو ته مٿان ڪنهن چوڪريءَ سان اڪيون پيو لڙايان. مونکي چپ چاپ ليٽيل ڏسي مٽي تي هٿ رکي چيائين هل هيٺ هتي ڇا پيو ڪرين ۽ مان هيٺ هليو آيس.

بعد ۾ خبر پئي ۽ ڄاتو ته مادو نه رڳو باقي آهي پر منجهس بيحساب ۽ بي انداز قوت موجود آهي. سائنسي سچ به مڪمل سچ نه آهي. سچ اڃا آگاهون ٿيو. اسان کي پڙهايو ويو ته مادي جو ننڍي ۾ ننڍو ذرو جو وجود رکي ٿو سو آهي ماليڪيول، جو ڪيترن ائٽمن جو ٺهيل آهي ۽ ائٽم پنهنجي ليکي وجود قائم ٿئي رکي سگهي. بعد ۾ نه رڳو ائٽم لڌو ويو پر ائٽم اندر اليڪٽران ۽ پروٽان جا جزا هڪ محور يا جوهر جي چؤگرد طواف ڪندا نظر آيا. ان محور کي نيوڪلس چيو وڃي ٿو، جنهن جي چوڌاري اليڪٽران ۽ پروٽان بيضوي يا ڊگهي گول جي دائري ۾ ڦرن ٿا. ان جڪڙيل نظام مان ڪنهن اليڪٽران يا پروٽان کي ڌار ڪيو ته وڏو گهمسان مچي ٿو وڃي ۽ ائٽمي قوت جهڙي بلا وجود وٺي ٿي. ڏسو، مادي جي هڪ اٿي ۾ ڪيڏي نه بي پناه قوت يا سگهه محفوظ ويئي آهي ۽ ان سان هٿ چراند وڏي گهمسان کي جنم ڏئي ٿي. 1971ع ۾ سٽيٽاليه سالن جي پڪي عمر ۾ حج تي ويس. حرم شريف تي مٿان بيهي جو نظارو ڪيان ته ڏندين آڱريون اچي ويم. اهوئي ڊگهي گول واري دائري ۾ ماڻهن جو هجوم ڏينهن رات پيو ڪعبه الله جي چؤگرد ڦري. پوءِ ته سوچ جا دروازا ويا ڪلندا. هي سڄي ڪائنات جنهن ۾ ڪروڙين اربين تارا ستارا آهن سا سڄي جو سڄي علم نجوم مطابق پئي ڦري. ان جو محور ڪيڏي بي پناه قوت جو نيوڪلس، جوهر يا نور هوندو. ڪوبه اندازو نٿو لڳائي سگهي.

حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪيان ڌري،
 ته لڳي ماڻ مرن کي ڏونگر پون ڌري،
 وڃن وڻ ٻري اوڀڙ اڀري ڪينيڪي. (شاه)

رڳو سوچجي ٿو ته هنيون ٿو ڦاٿي. انهيءَ سائنسي صورتحال باوجود،
 ماڻهو پاڻ کي ناستڪ يا دهرپو سڏائين، حيرت آهي. سنڌيءَ ۾ چواڻي آهي
 ته: ڄاڻي پاڻ ڪونه، ماري ڪتابي."

ماسڪو ۾ مونکي جيڪو گائيد ڏنو ويو سو هو ڊاڪٽر سخوجوف جو
 شايد پروفيسر هو. مون پيرا سيڪالاجي (مابعد نفسيات) بابت ٻڌو هو ته
 روس ۾ يونيورسٽي سطح تي شعبو قائم ڪري حيرت انگيز نتيجا ڪڍيا ويا
 آهن. مثلاً اڏامندڙ جهاز کي خيالي قوت سان توڙي ڇڏڻ يا ڏور ويٺل ماڻهو جي
 دماغ کي خيالي قوت سان دڳ لائڻ. سو مون ڊاڪٽر سخوجوف کي چيو ته،
 مونکي اهو شعبو ڏيکاري. پهريائين ڄاڻي ڇا ڪري سگهجي ٿو،
 توکي ٻڌائيندس. ٻئي ڏينهن صفا ڦري ويو ۽ چيائين ته اهڙو ڪوبه شعبو
 ڪونهي. گهڻن سالن کان پوءِ اخبارن ۾ پڙهيم ته عالمي شطرنج مئچ اسپين
 جي شهر بارسلونا ۾ ٿي رهي هئي. روسي عالمي چئمپين نه وڃي سگهيو ۽
 ٻيو نمبر ڪيڏاڙي ويو سو راند ڪندي هڪ چال نه سمجهي سگهيو ۽ منجهي
 پيو ته ماسڪو ۾ ويٺل عالمي چئمپين خيالي طاقت ذريعي، حل سندس دماغ
 ۾ منتقل ڪيو جو هو استعمال ڪري، مشڪل مان نڪري ويو. هيءَ ڪا
 نئين ڳالهه ڪانهي. حضرت عمر رضي الله عنه مديني منوره ۾ ويٺي رڙ ڪري
 چيو ته سڄي پاسي وڃو ۽ ٽي دفعا ائين پڪاريائين. ماڻهن جي ڀڃڻ تي ٻڌايائين
 ته مسلمان لشڪر مصر ۾ هڪ ٻوٽي تي منجهي پيو ته ڪهڙي طرف وڃون
 سو انهن کي ٻڌايم ته سڄي پاسي وڃو. لشڪر جڏهن ڪامياب ٿي موٽيو ته
 تصديق ڪيائون ته برابر هڪ ٻه واٽي تي اسان کي امير المؤمنين جو آواز ٻڌڻ
 ۾ آيو ته سڄي پاسي وڃو. ان کان به اڳ ۾ جڏهن مسلم مجاهد ملڪ شام
 ۾ موت جي مقام تي جنگ ڪري رهيا هئا ته حضور نبي ڪريم ﷺ مديني
 منوره ۾ مسجد نبوي ۾ جنگ جو سڄو احوال وٺي ٻڌايو ته فلاڻو شهيد ٿيو
 آهي ۽ جهنڊو فلاڻي سنڀاليو آهي. ان کان به گهڻو اڳ ۾ جڏهن هستانپور ۾
 عيسوي سن کان به ٽي سؤ سال اڳ نابين راجا ڌرتراشٽر محل ۾ ويٺو هو ته
 ڪروڪيتر ضلعي ٿانيسور جي ميدان ۾ ڪورون ۽ پاندون جي هلندڙ جنگ جو

ذري پرزي احوال سنجيو نالي هڪ شخص کيس ويني ٻڌايو، نه رڳو ايترو پر شري ڪرشن ۽ ارجن وچ ۾ هلندڙ گفتگو ۽ بحث مباحثا به کيس ويني ٻڌايا، ۽ شري ڪرشن جي اها ٻائي هندن جو مقدس ڪتاب شريمڊ يڳوت گيتا ٿي، جنهن لاءِ مشهور ديني اسڪالر خالد اسحاق چوي ٿو ته، اسي يا نوي سيڪڙو قرآن آهي. هي سڀ ڪهڙي ماجرا آهي. آهي ته ايشور جي ليلا يا الله جو اسرار پر الله سائين جو ڪوبه ڪم بغير قانون ۽ سبب جي ناهي. ان قانون ۽ اسباب تي الله جا پسندیده بندا تڏهن قابض ٿي وڃن ٿا جڏهن هو جسماني توڙي روحاني (خيال ۽ عمل) طور پاڪ ۽ معصوم ٿي وڃن ٿا ۽ الله جي مدد سائين شامل حال ٿي وڃي ٿي. انسان ۾ اهڙيون قوتون وديعت ٿيل آهن. رڳو اهي گڻ سمجھ ۾ اچي وڃن ۽ تابع ٿي وڃن يا وري الله سائين پنهنجي ڪامل قدرت سان ڪنهن ڪنهن ماڻهو منجهه بوءِ بوار جي پيدا ڪري ڇڏي پوءِ صرف سندس خيال ۽ چاهنا سان قدرتي عناصر جوش ۾ اچي الله جي حڪم سان ان جي تعميل ڪري ٿا ڇڏين.

بھراڙيءَ جو هڪڙو گھرجائو ماڻهو ٿي ڪري جنهن بک ۽ ڏک اکين ڏٺا هجن، اهو ماڻهو انهن ضرورتن کان اهڙو بالاتر ٿي وڃي جو دنيا جو ناٺ اڊمپر وغيره ته نظر اچن، اها عجب جهڙي ڳالھ آهي. بابا جنهن بمبئي يونيورسٽي ۾ مئٽرڪ کان وٺي ايم اي تائين فرسٽ ڪلاس فرسٽ پوزيشن ڪئي هجي، تنهن کان مون هڪ ڏينهن جڏهن اڃا مان مئٽرڪ ۾ هجان، پڇيو ته بابا توهان آءِ سي ايس جو امتحان ڇو نه ڏنو. نهايت اطمینان ۽ اعتماد سان جواب ڏنائين ته آءِ سي ايس ته ڪا ڳالھ ڪونه هئي پر مونکي ته ماسٽر ٿيڻو هو ۽ تعليم عام ڪرڻي هئي. اهڙي غريب ماڻهو کي اهڙي سوچ بنيادي ۽ شخصي بي غرضائي الله جي طرفان عطا ڪيل هوندي ٻيو ڇا. چوندا آهن ته ڪي شخص چمنڊي ڄام هوندا آهن ۽ مان اها ڳالھ مڃان ٿو. پير سائين ٻاڳاري جي جد امجد پير سائين روزي ڌڻي جي ولادت رمضان المبارڪ ۾ ٿي. تولد ٿيڻ سان پير سائين کير نه ڏاتو جيئن مغرب جي اذان آئي ۽ روزو کولڻ جو وقت ٿيو. سڄو رمضان شريف ائين ابهر بالڪ روزا رکيا. حضرت عيسيٰ عليه السلام چمن سان ڳالهايو ۽ پنهنجو تعارف ڪرايو. قدرت جو ڪو پرو پانڊ آهي ٿي ڪونه. الائي ڪهڙيون قوتون انسان ۾ لڪل آهن جو وقت اچي ته شايد انسان پنهنجو پاڻ بنا ڪنهن مشيني سهار جي خلا ۾ سفر ڪري سگهي. ايئن ٿيو

آهي. هنومان جو هماليه جبل تان جڙي ٻوٽي کڻي سريلنڪا پهچندڙا، حضرت نبي
 ڪريم ﷺ جو معراج تي وڃڻ، حضرت عيسيٰ عليه السلام جرحه مان ٻه ڇا
 مٿان کي جيئرو ڪرڻ، بنا دوا درمل ۽ بنا آپريشن جي جرحه ۽ جرحه ۽
 ايشن. هڪ دوست مون کان ڪهرو سوال ڪيو ته ڇا توهان ڏاڍي ڏاڍي
 جواب ڏنو ته هاڻو، ڇيائين مونکي ڏيکار. مون چيو ته مان به ڏاڍي ڏاڍي
 ٿڌو ڏسين سگهين ته مان ڇا ڪيان. سر سلطان محمد شاهه خان پناه پناه
 ڪهاڻيءَ ۾ لکيو آهي ته يورپ ۾ سپر هاءِ وي تي ڪنهن وڏي ڪارو ڪارو
 ڏٺو. ڇا ٿيو جو رستي تي هڪ ٻڪريءَ ڦر کي چاڙ ڏنو، ڦرڻو اچان ڏنگن تي
 بيهي به نٿي سگهيو پر لڏي لمي اٿيو ۽ ٿڌ ۾ واپس وڃي ڪو ڪو ڏنگ ڏنگو. آغا
 خان فرمائي ٿو ته ان منظر مون کي الله ڏيکارو جو ڪنهن به شيءِ جو
 لوٽڙو اچا دنيا ۾ آيو ٿي مس آهي ته ڪنهن ان شيءِ جو ڪو ڪو ڪو ڏنگي ۽
 سندس لاءِ اڳ ۾ ئي ڪير مهيا ڪري اوه ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو
 ڳالهه آهي جا آغا خان جهڙي عالي دماغ ۽ ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو
 ڏسون. اڳي الله کي ڪونه ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو
 يا شينهن ۽ هاڻيءَ جهڙو جهڙو ڏيڻ جو ٻا ٻا ٻا ٻا ٻا ٻا ٻا ٻا ٻا ٻا ٻا
 کي الله تعاليٰ وحيءَ ذريعي هڪ اهڙو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو ڪو
 ۽ منجهن ڪا ڦيرڦار ڪانه ايندي. درمانيو ويو ته ”جست ته الله احد آهي،
 پيپرواهه آهي، نه چئيو ويو نه چئيانءِ هو پڪتا ۽ نگانو آهي“ (سورة
 اخلاص). مون هٿ ڄاڻي وائي قرآني لفظا احد اسمعٰل ڪيو آهي ڇاڪاڻ ته
 ان جو ترجمو نٿو ٿئي سگهي. گهڻا مترسره احد جي معنيٰ ”هڪ“ ڪن ٿا جا
 منهنجي سمجهه موجب صحيح ناهي. عربيءَ ۾ هڪ کي واحد چيو ويندو
 آهي، نه احد، هاڻي جي توهان وٽ واحد ماني يعني هڪڙي ماني آهي ته ان
 کي به ٽڪر ڪري سگهو ٿا بلڪ ڪيئي ٽڪر ڪري سگهو ٿا، پر الله سائين
 جو اهو شان ناهي جو حصن ٽڪرن ۾ ورهائجي وڃي. ائين ماني ته ڇا پر هر
 چيز کي ٽڪر ٽڪر ته ڇا پر ذرا ذرا به ڪري سگهو ٿا ۽ نيٺ ننڍي ۾ ننڍي
 ذرو جو توهان ڪري سگهندا سو هوندو ماليڪيول ۽ ان ماليڪيول ۾ هوندا
 ائٽم ۽ هر ائٽم ۾ هوندو هڪ نيوڪلس جنهن جي چؤگرد اليڪٽران ۽
 پروٽان گردش پيا ڪن. اهو نيوڪلس يا جوهر ”احد“ ٿي سگهي ٿو. هاڻي
 ڳالهه جو ڪجهه اندازو ٿيو ته هن سموري ڪائنات جو نيوڪلس يا محور

”اھڻ“ ٿي سگھي ٿو؟ مولانا احمد ملاح ڏاڍو سهڻو منظوم ترجمو ڪري لفظ ”هڪ“ بجاءِ هيڪڙو استعمال ڪيو آهي. فرمائي ٿو:

چؤ، آهي حق اهو، ته الله آهي هيڪڙو،
الله بي احتياج سو، نه ڪنهن سڱ سهر،
نه ڄاڻين، نه ڄاڻو، ڪونهين ڪير ڪهر،
جنهن جيڏو، جنهن جهڙ هرگز ناهي هيڪڙو.

الحاج مرزا بشيرالدين (قادياني) صاحب به تمام سٺو ترجمو ڪيو آهي ته:
ڪهڻا چلا جا ڪه اصل بات به هي ڪه الله اپني ذات مين اڪيلا هي
الله وه (هستي) هي جس ڪي سب محتاج هين اور وه ڪس ڪا محتاج نهين
اس ني ڪسي ڪو جنا هي اور نه وه جنا گيا هي اور اسڪي صفات مين
ڪوئي بهي اس ڪا شريڪ ڪار نهين.

مٿيان ٻئي بزرگ ڪمال بصيرت سان لفظ ”هڪ“ استعمال ڪرڻ کان
پاسو ڪري ويا آهن. مولانا احمد ملاح چوي ٿو، جنهن جيڏو جنهن جهڙ هرگز
ناهي هيڪڙو. هيڪڙو معنيٰ ”ڪوبه نه“ الحاج مرزا صاحب به چوي ٿو ته
”پنهنجي ذات ۾ اڪيلو“ اهو محاورو به ڏاڍو معنيٰ خيز آهي. حضرت شاهه
عبداللطيف به فرمايو ته قادر ”پنهنجي قدرت“ سان قائم آه ”قديم“. قديم
جو مطلب ”اصل ۽ نج“ به وٺي سگهجي ٿو ۽ ”پنهنجي قدرت“ سان جو
مطلب آهي پاڻ مرادو. ڏسو سڀ بزرگ هڪئي اک سان ڏسندا آهن.

گهڻا سال اڳ انجيل مقدس ۾ بني اسرائيلن لاءِ پڙهيم ته، ”توهان ڪي
وطن مان ڪڍيو ويندو. پوءِ دنيا جي ملڪن ۾ پکڙجي چڙوچڙ ٿي ويندؤ پوءِ
هڪ وار وري توهان ان سرزمين تي قابض ٿي اچي گڏ ٿيندؤ. پوءِ توهان پاڙي
وارن ملڪن سان اڇائيندؤ ۽ سندن زمين تي قبضو ڪندؤ ۽ کين تڙي
ڪڍندؤ ۽ مٿن طنز ۽ ٽوڪون ڪندؤ“ ٻه هزار سال اڳ ٿيل اهڙي سو
سيڪڙو سچي اڳڪٿي پڙهي مون رسول بخش پليجي ڪي ڏيکاري جو
لاڙڪاڻي آيل هئو. پليجي صاحب ان ڪرامت ڪي ڪو وزن نه ڏيندي چيو ته،
انساني ذهن جي بي انتها قوت جو مان قائل آهيان باقي انهيءَ ۾ ڪابه آفاقي يا
روحاني ڳالهه نه آهي. نهيو.

الله تبارڪ و تعاليٰ جو اهو قرآني ڊيفينيشن ته هو يگانو ۽ يڪتا آهي،
نه چٽاڻين نه چٽيو ويو، نڪي جهڙس ڪو آهي، نه ڪنهن شڪل صورت جو

محتاج آهي. هو هر هنڌ هر وقت موجود آهي ۽ اهڙو عليم ۽ بصير آهي جو کيس وڻ جي پتي جو لڌڻ به معلوم آهي. هندو مت ۾ به صرف ٻن لفظن ۾ ”الڪ نرنجن“ يا اوم موجود آهي. منهنجي هڪ دانشور دوست وري به مونکان هڪ گهرو سوال ڪيو ته اهو ڪيترو نه منجهيل ۽ ڪنفيوشن وارو ۽ ڊسٽر ۾ پير هڻڻ وارو ڊفينيشن آهي جو هڪ غير مادي، بي شڪل، بي صورت، بي پرواهه ۽ موهوم شئي هر هنڌ حاضر ناظر آهي ۽ وڻ جي هر پتي جي لڌڻ ۽ اڏامڻ جي به خبر پويس ٿي. مون چيس ته حضور تو ۾ به اهڙو هڪ ننڍڙو الله ويٺو آهي، جنهن کي نه صورت شڪل آهي نه هٿ پير نه اکيون نه اوزار پر تنهنجي جسم ۾ جيڪي به سؤ ڪروڙن کان به مٿي جيو گهرڙا آهن تن تي قادر آهي ۽ عليم ۽ بصير. چيائين مون کي ته ڪونه سجهي. چيم ته اهوئي ته راز آهي ته توکي پنهنجي جسم جي يا ان جي اندر جيڪي ڪجهه ٿئي پيو ان جي خبر ڪونه آهي، پر تهن کي سموري خبر آهي ۽ تنهنجو خبري يا خير گهرندڙ ۽ خير ڪندڙ (بيده الخير) آهي ۽ توتي ٿيل هر وار کي هڪ سيڪنڊجي به ڪنهن ڀاڱي ۾ بنا تنهنجي عرض ڪرڻ جي تاريو ڇڏي. اهڙو ڪو رحمان رحيم ٻيو؟ اهو آهي سائين جن جو ميهالو. نه هٿ اٿس، نه پير نه اوزار نه اکيون، نه شڪل، نه شبهه ۽ نه اٿس غرض. پاڻمرادو ويٺو حڪم هلائي. رڳو مٽيءَ جو ڌرو به توتي نه سهي. جي مٽي يا واري يا ڪڪ اڏامي توڏانهن اچي ٿي اچي ان کان اڳ ”ڪُن“ چئي تنهنجي اک کي حڪم ڪري جا توکي خبر پوڻ کان اڳ بند ٿيو وڃي. منهنجو دانشور دوست ويچار ۾ پئجي خاموش ٿي ويو. ڀلا جڏهن خبر ٿي نه هجي ته ڊاڙ ڇو هڻجي، واکا ڇو ڪجن ۽ فتويٰ ڇو ڏجي. اسان ته وڏڙن جون اوطاقن ۾ ڳالهيون ٻڌيون ۽ سندن دعائون به ٻڌيون ته، ”رب منهنجا! تون ڄاڻين ٿو مان نٿو ڄاڻان، شل توکي چڱي وڻي“ اهي اڻ پڙهيل ڪيڏا نه دانشور هئا!

1950ع کان وٺي 1980ع تائين اهو دور هو جو دهرت دانشوري جو طرڪ امتياز هئي، جيڪو دهرتو سو دانشور، بيا سڀ پوک. ڪڇي ڪير؟ ”سند صدين کان“ سيمينار ٿي هليو، جنهن لاءِ پيار علي الانا صاحب ڪيرون لهڻيون. سڄي دنيا مان محقق ۽ دانشور اچي گڏ ٿيا هئا. انهن مان هڪڙي سويڊش دانشور آسڪو پربولا کي رشيد آخوند، جو اسان جو پيارو دوست آهي، پنهنجي اباڻي گهر دعوت ۾ گهرايو. مان بهتس ته هو يورپي صاحب ۽

عبدالمن سرڪي، سراج الحق ميمڻ ۽ رشيد آخوند اڳ ئي ويٺا هئا ۽ ڪي به ڪم ڪري نٿا سگهيا. منهنجي اچڻ سان رشيد واکو ڪري چيو اچي ڏس. هڪ ٻيو دهرپو. مان بيهي رهيس ۽ اعلان ڪيم ته مان دهرپو قطعي نه آهيان. هو يورپي دانشور به اهڙو هيسو ويٺو هو جو منهنجو ايئن چوڻ ۽ هو به اتي بيهي رهيو ۽ چيائين مان به دهرپو ناهيان. هو غريب ڪو ڦاٿو ويٺو هو ۽ ڪچي نٿي سگهيو. بنا سمجهڻ جي الله سائين کي نه مڃڻ ۽ بنا سمجهڻ جي مڃڻ ڳالهه ته ذري گهٽ هڪ آهي. ٻئي مجهول. ان ڪري قرآن الحڪيم الله تعاليٰ جي صفتن سان ڀريو پيو آهي. ڀلا انسان به ڇا آهي سواءِ صفات جي نه ته ماڻهو ماڻهو جهڙو. باقي نالي ۾ ڇا رکيو آهي. انگريزي ادب ۾ شيڪسپيئر جو مقولو آهي ته "What is in a name" اسان جو سانگي شاعر، چتو سانگي، فرمائي ٿو ته، "اهو چتو نانءُ ڌريائون ڪهڙي عضوي تي" جسم جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته، هي ته مٿو آهي. هي اکيون، هي هٿ پير، هي تنگيون ٻانهون پوءِ چتو نانءُ ڌريئون ڪهڙي عضوي تي؟ وڏو سليس ۽ معنيٰ خيز سوال آهي. دانشور حضرات پاڻ سوچن ۽ سلين. صفات، صفات، بس صفات تي سڀ ڪجهه آهن.

پيءُ رشيد آخوند هائي چونڊو آهي ته مان دهرپو نه ناستڪ آهيان. ناستڪ کي انگريزي ۾ ائگناسٽڪ چوندا آهن، جنهن جي معنيٰ آهي "نڪا خبر آهي، نڪا خبر پوي ٿي ۽ نه ماديت کانسواءِ ڪا ڄاڻ پوي ٿي". الحمدانه اهو ته ٿيو بانيڙا پائڻ ۽ ڪنهن شئي جي "اصل" کي نه سڃاڻڻ. مان فلسفي نه آهيان ۽ نه شيخ اياز وانگر فلسفي جو ايڏو مطالعو اٿم. باقي ماده جي اصليت تي ۽ ان جي لڪل قوتن تي سائنسي اصولن مطابق مون اڳ ۾ ئي ڪجهه روشني وڌي آهي. باقي "اديون آئون اڻڄاڻ"، "مونسان مون پرين پورائي ۾ پيال ڪيا." اهڙي عقلمندي کان پورائي چڱي. ڀلا جي ماديت کانسواءِ ڪا ڄاڻ نه ٿي پوي ته ڇا انساني جسم هڪ مادو ناهي؟ ان ۾ ته سڀ ڌاتو پيل آهن ۽ هر ڌاتو جو پنهنجو پنهنجو بي پناهه قوتن وارو جدا ائو يعني ائٽم ٿئي ٿو پوءِ ته انساني جسم بي پناهه قوتن جو هڪ جوالا مڪي چٽبو. ميجالو جو هڪ ننڍڙو الله ٿيو هر انسان ۾ ويٺو آهي. اهو به ته مادي قوتن جو پندار ۽ مادو ئي آهي. مادو ڇڏيو، هائي ته سائنسدانن مخالف مادو به ڳولهي لڌو آهي ته هر جسم يا مادي جو مخالف مادو وجود ۾ آهي. ان کي ئي اسان جا عامل،

مجنوب ۽ ديني بزرگ همزاد چوندا هئا، جنهن جو سائنسي ثبوت اڇڪلھ ملي چڪو آھي. ماڻ ڪيان ته مشرڪ ٿيان! منهنجا دانشور دوست چوندا ته جمال هاڻي وائي پيو ۽ دقيانوسي خيال ”همزاد“ ۾ اعتبار پيو ڪري. همزاد جي ڳالهه پوءِ ٿا ڪيون، اول اچو خيال تي. خيال ئي ته جڙ آھي هر سوچ ۾ فلسفي توڙي حيات ۽ موت جو. مارڪسزم. خيال کي آڻيندا چئي هڪ مفروضو ٺاهيو ته خيال ته بذات خود ڪجهه نه آھي ۽ مادو ان کان اڳ يا اول آھي. خيال پوءِ جي پيدائش آھي. سچل سائين ته ڳنڍ سلجهائي ڇڏي، پر اسان جي دانشورن کي ديسي فيلسوف بجاءِ ولايتي فيلسوف ڪبي. سچل سائين سليس نموني چيو ته، ”مين ته ڪوئي خيال هان جلسان نال خيال دي“. آهيان ئي خيال ۽ هلائڻ وارو به خيال آھي ۽ ايئن ڪريئر ۽ ڪريشن يعني خلقڻهار ۽ تخليق کي هڪ ڪري ويو. مهاتما گانڌي به اهڙي اصول اپنايو. قرآن الحڪيم ته ٻن لفظن ۾ سڄو بکيڙو ختم ڪري سلجهائي ڇڏيو. ”هوالاول وهوالآخر“ اول به هو آھي ۽ آخر به هو. اهڙي مختصر سليس ۽ بامعنيٰ سمجهائي پيو ڪير ڏيندو؟ سڄو هي مانڊاڻ، ڪائنات جو وجود، مادو ۽ خيال، حيات ۽ موت ۽ ٻيو سڀ ڪجهه انهن ٻن لفظن ۾ بند ٿي ويو.

هاڻي اچون ٿا مخالف مادي يا همزاد تي، جنيوا جي يورپي لئباريٽري (سائنسي ڪوجنا گهر) ۾ سائنسدانن مادي جي ذرن جي ڪوچ لڳائيندي، مخالف مادو نه رڳو ڳولهي لڌو پر هڪ شيشي گهر جي خال ۾ جوڙي به ڏيکاريو جتي 1932ع کان وٺي ذرن تي ڪوجنا ٿي رهي هئي. سائنسدانن جي اها سڄي رپورٽ منهنجي سامهون رکي آھي، جنهن جو مفصل ترجمو ڪرڻ منهنجي وس کان ٻاهر آھي، نه ئي عام ماڻهو اهو سمجهي سگهندو. سائنسدان ان رپورٽ ۾ فرمائڻ ٿا ته ذيد لڪ ڪروڙ ورهيه اڳ جڏهن مادو وجود ۾ آيو ته ان سان گڏوگڏ هوبهو اهڙوئي مخالف مادو يعني همزاد وجود ۾ آيو ۽ اهو ”اڃان جيئي“ پيو! ۽ اهو همزاد، مادي جي بلڪل آئيني جي عڪس جهڙو آھي ۽ جيئن اسين ڪيون پيا ان جيان مخالف عمل پيو ڪري مثلاً اسان وقت ۾ اڳتي يعني مستقبل ۾ پيا وڃون ته هو وري پوئتي يعني ماضيءَ ڏي پيو وڃي. هر شئي پنهنجي اصل ڏانهن موٽي ٿي (قرآن). پوءِ هي ماضي حال ۽ مستقبل ڇاهي. پوءِ اي عقل وارو سوچيو (قرآن). پوءِ وقت ڇاهي؟ آئنسٽائن چوي ٿو ته وقت ته زير محض هڪ بڙي آھي، جنهن کان شروعات ڪجي ٿي

ته وقت به شروع ٿئي ٿو. وقت مستقل نه آهي. شروعات ڪرڻ سان شروع ٿئي ٿو. هلائين ته هلي هلاڻ، بيهارين ته بس، واڳ تنهنجي وس آئون ڪا پاڻ وهيئي. اسان جي يارن نه اضافت جي تيوري پڙهي آهي نه وقت، مسافت ۽ چمڪ يعني نور تي سوچيو يا سمجهيو آهي. آئنسٽائن لائيٽ کي مستقل (Constant) سڏي ٿو باقي وقت ۽ فاصلي کي غير مستقل. وڌيڪ پليجو صاحب ڄاڻي ٿو، مان نٿو ڄاڻان، مان ته پنهنجي چريائپ ۾، خفتي ته آهيان، سوچيان پيو ته ڪٿي اسين ڪو اولڙو يا عڪس ته ناهيون ڪنهن گذريل ڊرامي جو جنهنجو اڳتي ڊراپ سين ٿي چڪو آهي، پر جي اصل آهيون ته پوءِ اسين زمين اندر هونداسون ۽ اسان جو همزاد ٻاهر. بلهي شاهه فرمائي ٿو، بلها اسان مرڻا ناهين، گور پيا ڪوئي هور.“ ڏسو هڪ صوفي بزرگ ههڙي دقيق سائنسي حقيقت کي ڪيئن ڄاتو. خبر ناهي ته قبر ۾ اسين آهيون يا اسانجو همزاد. ڪو مڙئي ٻاهر آهي ۽ پوءِ ڪهڙو عجب، ته ان سان ملاقاتون به ٿين. جنگ بدر ۾ جيڪي ڪفار قتل ٿيا ۽ ڪوه ۾ اڇلايا ويا تن سان ٽن ڏينهن کان پوءِ حضور اڪرم ﷺ جن مخاطب ٿيا ته حضرت عمر رضي الله عنه چيو ته، يا رسول الله ﷺ هي ته ڏوند آهن، هي ته ٻڌن ڪونه ٿا. پاڻ فرمايائون ته هي توهان کان وڌيڪ ٻڌن ٿا (سيرة مصطفيٰ مولوي محمد عظيم شيدا” هر اسمع منكم“ صفحو 178) هاڻي جيڪڏهن مٿا اسان کان به وڌيڪ ٻڌن ٿا بلڪ منڪر نڪير جي سوالن جا جواب ڏين ٿا ته هي ته عجيب اسرار آهي ۽ سائنسي راز آهي. مان ڪراچي ۾ 1969ع جي آڪٽوبر ۾ بدلي ٿي آيس. منهنجو سيشن جج هو مسٽر هدايت حسين سي - ايس - پي. ڏاڍو چڱو ۽ مذهبي ماڻهو هو. مون لاءِ جيئن ٻڌي رکيو هئائين ته دهريو آهي. سو جو مونکي نمازون پڙهندي ڏٺائين ته حيران ٿي هڪ ڏينهن منهنجي چيمبر ۾ پاڻ هلي آيو ۽ چيائين ته ابڙا صاحب توکان هڪ سوال پڇڻ آيو آهيان ته ڪهڙي سبب يا دليل هيٺ تون الله کي مڃين ٿو. مون چيو ڪنهن به سبب ۽ دليل ڪانسواءِ. جواب اهڙو وڻيس جو اتي مونکي پاڪر پائائين ۽ چيائين واقعي ڪهڙو دليل ڪهڙو سبب. بنان سبب بنان دليل مون مارو مڃيان پر محمد ﷺ ڪارڻي، ماڻهو اٿارتي ڏين ٿا مارڪس، انجيلس، انگرسال، برتراند رسيل، برنارڊشا وغيره جي. جيڪڏهن اٿارتي دليل آهي ته مون وٽ سڀ کان وڏي اٿارتي محمد مصطفيٰ ﷺ جي آهي. هونئن به هر دليل يا سوال کي ڪٿو ته آخر

وڃي سوال جي نشاني تي بيهبو ۽ اڳتي ڪو جواب نه ملندو، پوءِ اوندھ ۾ ٽافوڙا هڻڻ جي ڪهڙي ضرورت يا ناستڪ ٿي بانبڙا پائڻ، ڇه معنيٰ دارد، شاهه لطيف کي اٿارڻي مڃو ٿا ته ان به چيو ته مڃ محمد پيڙ ڪارڻي.

تازو تاريخ 25 سيپٽمبر 1995ع تي مون وٽ دادو جو محترم علي احمد قريشي ايڊووڪيٽ ملڻ آيو. کيس مون تي ۽ شيخ اياز صاحب بابت حيرت هئي ته اسان ڪيئن ايڏي ڪلتي کاڌي. مون چيو پاڻو تون اسان کي پنڄويهه يا چاليهه سالن کان سڃاڻين. اسين ته اصل کان اهڙا هئاسين. پراڻو درد پنهنجي سيني ۾ کنيو ورتدا هئاسين. هر ظلم، ڏاڍ ۽ جبر تي ڄڻهه ڪندا هئاسين. دشمن کي به نقصان ڪونه پهچايوسين. ڏاڍي جي آڏو آڏول ٿي بيناسين ۽ ڌڪيا ۽ ڌڪاريا به وياسون. اسين ته جهڙا هئاسين تهڙا آهيون. اڄ به آڏول آهيون، ڪنهن حاڪم جو سلام ڪونه ڀريو اٿئون، جن زندگي سان اڪيون اڪين ۾ ملائي جيئن جا دستور سيڪاريا تن تي اهي هٿ ٺوڪيا دانشور ٿا الزام هڻن ته شيخ صاحب موت کان ڊڄي ويو آهي يا جمال ملان ٿي ويو آهي. ٻيو ته ٺهيو ڪينئو گيانچنداڻي جهڙو ٻالڪو به شيخ صاحب تي تنقيد ٿو ڪري ته هو موت کان ڊڄي ويو آهي. ڇا ڪنئو موت کان نٿو ڊڄي. ڪنئي جهڙا ڪيئي، موت کان ته ڇا زندگي کان ڊڄي فراريت جي گپ ۾ گپجي ويا. هر جيو جنتر، ڪول ڪينئو ماکوڙو، نانگ بلا، شينهن ۽ هاڻي به موت کان ڊڄي ٿو. ڊڄ يا ڊڄ هڪ مثبت جذبو آهي ۽ انسان ذات جي ارتقا ۽ ترقي جو باعث آهي. انسان مينهن واڄ کان ڊنو ته غار نما گهرڙا ۽ پوءِ قلعي نما پڪا گهر ٺاهيائين. بک کان ڊنو ته پوکي راهي ڪري ميداني ڪلچر کي وجود ۾ آندائين، اونداهيءَ کان ڊنو ته ڏيئو، لالئين ۽ پوءِ بجلي ايجاد ڪيائين. اهو ڊڄ جو جذبو ڪڍو ته سماج جي ترقي منجمد يا ٺپ ٿي ويندي، باقي اسين ته موت سان مهاڏو اٽڪايو بيٺا آهيون. 1967ع ۾ مونکي ڊاڪٽر ڪريم عباسي ۽ پوءِ ڪراچي، لنڊن ۽ آمريڪا جي ڊاڪٽرن صاف ٻڌايو ته تون باقي صرف ڏهه سال زندهه رهندين. مان ته ڪونه ڊنس، موت سان ياري ٿي وئي. اياز به اڃان موت کي پيڪي ويٺو ڏٺي ته، موت موتي وڃ، اڃان مونکي فرصت ڪونهي! باقي جيڪي ويچارا سڄي عمر ڊڄندا آيا، سمجهو ٿا ڪندا، فرار اختيار ڪندا رهيا ۽ ڊيڄڙي جي بيماري جو شڪار آهن، سي ٿا اسان کي مهڻو ڏين. بلي سائين بلي، اسين ته تيار ويٺا آهيون، موت برحق آهي. زندگي جي

اهائي هڪ حقيقت آهي پيو سڀ ڪوڙ. سڄي ٻڌايانو. موت کان ڪونه ٿا
 ڊڄون پر مرڻ ٿا چاهيون. موت ته منت منت جو ساٿي آهي. جڏهن ان کي
 چڱي طرح سڃاڻي وٺيو ته پوءِ ڊپ ڪهڙو. ڊپ ٿيندو آهي اڻ ڏٺي آفت جو،
 ڄاڻ سڃاڻ سنگت ساٿ واري جو ڪهڙو ڊپ، جيڪي کيس ٿا سڃاڻن اهڙي
 ان کان ڊڄن ٿا ۽ هڻن ٿا ٻين تي، حضرت علي رضي الله عنه فرمايو ته، مان
 موت کي ايترو سڃاڻن جهڙو تڃ پياڪ ٻار ماءُ جي چاني جي ڏنڊڙن کي. واهڻ
 ڇا تڃ پياڪ ٻالڪ به ڪڏهن ماءُ جي چاتيءَ جي ڏنڊڙن کان ڊڄندو؟
 ناممڪن. بقول شيخ اياز جي ته:

ڪجهه ذات ڏسو پوءِ بات ڪيو، هي شور جايو آ پيارا.

مون مٿي سائنس جي سڀني شعبن ۽ شاخن، طبيعات، نباتات، مادي،
 ڪيميا، رياضي، سائنس، مابعد الطبيعات، نفسيات وغيره جي بنيادي اصولن
 تي روشني وڌي آهي. باقي هڪ شاخ آهي آواز يعني (سائونڊ) جنهن کي به
 قوت آهي جنهن کي به مابني سگهجي ٿو. الله تبارڪ و تعاليٰ جو ”ڪُن“ چوڻ ۽
 ڪائنات جو وجود ۾ اچڻ ڪا جادو ئي يا ديومالائي ڳالهه نه آهي. توهان زور
 سان ڪُن به ٿي دفعا چوندا رهو ته توهان کي آواز جي اسرار ۽ سگهه جو
 ڪجهه ڏيو پوڻ لڳندو. هاڻ ته سائنسدان به مڃين ٿا ته ڪائنات هڪ وڏي
 آواز Big Bang سان وجود ۾ آئي. ويني ڳالهه خيال شريف ۾؟ الله ۽ سندس
 رسول ۽ وحيءَ جي ڳالهه کي توهان فرسودو سمجهندا رهيا ۽ هڪ معمولي
 سائنسدان جي ڳالهه تي جھٽ آڻنا صدقنا ڪري ويا. ”معمولي“ ان ڪري ٿو
 چوان جو ويچارو سائنسدان خود مونجهاري ۾ آهي ۽ سڄي عمر تحقيق ۽
 تجسس ۾ گذاريندي به آخر اقرار ڪري ٿو ته مان نٿو ڄاڻان. مشهور
 سائنسدان نيوٽن جنهن ڪشش ثقل جو بنيادي اصول ڳولهي لڌو ۽ ان جا ماپا
 ۽ ماڻ به ڳولهي ورتائين ۽ رفتار ۽ ماڻ جو رشتو ۽ ڳانڍاپو به ڄاڻي ۽ مابني
 ورتائين، تنهن کان جڏهن سندس علم ۽ ڄاڻ متعلق پڇيو ويو ته معصوميت
 سان جواب ڏنائين ته مون ته رڳو ڪناري تان به چار پٿريون ميڙيون آهن، علم
 جو ساگر ته اٿاهه ۽ عميق اڻ ڳولهيو ۽ اڻ ماريو، پريو پيو آهي. نيوٽن جي
 بنيادي اصول ”ماڻ ضربان رفتار ضربان رفتار برابر آهي سگهه جي“ $E=MV^1$.
 کي ئي آئن اسٽائن رفتار ۽ وقت جي ڳانڍاپي سان ملائي هڪڙي حيرت انگيز
 ايجاد ڪئي، جنهن فلسفي کي نئين دڳ لائي وقت ۽ خلا جي اسرار کان

واقف ڪرايو. اسان جا ڄامڙا دانشور پوءِ ٿايم ۽ اسپيس جي موضوع تي بحث مباحثا ڪري ڪڍيون هئڻ لڳا، پر تڏهن به اهو نه پيا مڃين ته سرور ڪائنات حضور نبي ڪريم ﷺ جڏهن آسمانن جو سير ۽ سفر ڪري موٽيا ته سندن وضو جو پاڻي اڃان وهيو پئي ۽ در جو ڪڙو اڃان لڏيو پي. ڳالهه سولي پئي آهي، جي وقت کي منجمد ڪري ڇڏيو، تيز رفتاري سان يا ماڻ جي بيوزنيءَ سان، ته هر شئي جامد ٿي ويندي. پوءِ جڏهن وقت کي چالو ٿيڻ جو حڪم ٿيندو ته ڪڙو به لڏڻ شروع ڪندو ۽ پاڻي به وهڻ لڳندو. اها ڳالهه آئن اسٽائن جي ٿيوري جي عين مطابق آهي. آئن اسٽائن تي اعتبار آهي باقي فاطمہ السطوات والارض تي اعتبار ڪونهي ڇاڪاڻ ته ناسٽڪ ڪوٺائڻ هڪ اعزاز آهي. نفو برتو اي چرخ گردان نفو.

برصغير هند و پاڪ ۾ به تمام وڏا دهاڻا ٿي گذريا آهن. هڪ ابرار ان راءِ ۽ ٻيو علامه عنايت الله المشرقي، اياز، راءِ کان متاثر هو ۽ مان علامه صاحب جو پوئلڳ هوس. ايم اين راءِ ماديت پرست هو ۽ علامه صاحب وڏو موحد ۽ روحانيت جو صاحب، جيتوڻيڪ بنيادي طور هو سائنسدان ۽ مٿمئيڪس جو ماهر هو. انهي هوندي به مان شيخ اياز صاحب جو مداح هئس ڇو ته هو ٻار جهرو معصوم، ڏکويلن جو ساٿاري، نيڪدل ۽ تمام پيارو انسان هو ۽ آهي. سڄي عمر حق جي تلاش ۾ رهيو آهي ۽ اها تمام وڏي ڳالهه آهي. ڪلفت ڪينو ۽ نفرت منجهس اصل ڪونه آهي. دشمن سان به دوست جهڙو ورتاءُ ڪندو اچي ڄاڻندي به. محترم محمد ابراهيم جوڻي، اياز روبرو مونکي ٽوڪ طور چيو ته، اياز ته بي نمازي آهي. مون چيو ته اياز ڇوويهه ڪلاڪ نماز ۾ آهي. علم ۽ حق جي تلاش ۽ علم جو حصول مسلسل عبادت آهي. حضور سائين ﷺ جون به ٽي حديثون لکان ٿو. فرمائين ٿا:

- 1- عالم جي مس شهيد جي رت کان وڌيڪ پاڪ آهي.
- 2- جو عالم جي عزت ٿو ڪري سو منهنجي (رسول پاڪ جي) عزت ٿو ڪري.
- 3- جو شخص علم جي شغل ۾ ٿو رهي سو گویا نٿو مري.
- 4- علم واري جا الفاظ ٻڌڻ ۽ ٻين کي علم جا سبق سيکارڻ عبادت کان بهتر آهي.

مان چٽلينج ٿو ڏيان ته دنيا جي ٻئي ڪنهن به مذهبي، ادبي، فلسفي، دانشور جي قول ۾ مٿين قولن کان بهتر ڪو مقولو پيش ڪري ڏيکارين.

ايئن ته مهاڻا گانڌي به تمام عظيم انسان هو. سادگي پسند، سچو ۽ سندس فعل ۽ قول ۾ تضاد ڪونه هو. اها تمام وڏي ڳالهه آهي. صاف چوندو هو ته مان وائيو آهيان ۽ منهنجو مقصد رام راج قائم ڪرڻ آهي. علامه صاحب به آءٌ سي ايس جي آفيسري ڇڏي لاهور کان ٻاهر اچڙي ۾ هڪ ڪچي جاءِ وٺي ٻاهر کليل مٽيءَ واري ميدان تي تنبوءَ ۾ خاڪسار تحريڪ جو مرڪزي دفتر قائم ڪري اڪيلي سر عملي طور خاڪسار بڻجي ويو. خاڪي زين جي قميص خاڪي پائجامو ۽ ڪلهي تي بيلچو کڻي گهٽين ۽ رستن تي مارچ ڪندو هو ۽ عام ماڻهن جي مدد ۽ خدمت ڪندو هو. ڇپي هٿ ۾ کڻي سودو سامان پڻ وٺندو هو ۽ رڌ پچاءُ سندس گهر واري، جا وڏ گهرائي هئي سا پاڻ ڪندي هئي. علامه صاحب به صاف چوندو هو ته منهنجو مقصد آهي غلبه اسلام. رام راج ۽ غلبه اسلام مان ٻنهي ليڊرن جي نيت هئي هڪ فلاحي رياست قائم ڪرڻ. خاڪسار تحريڪ ٿوري مدت ۾ ايترو ڦهلجي ۽ ايترو زور وٺي وئي جو انگريز سرڪار بار بار تحريڪ تي بندش وڌي ۽ علامه صاحب کي ديوناگري جيل ۾ بند ڪيو ته به تحريڪ زور افزون ترقي ڪندي وئي. ڀلا خدمت خلق کان ڪير ٿو ڪنهن کي روڪي سگهي. علامه صاحب سادگيءَ جو ۽ بنا معاوضي خدمت جو حڪم ڏنو. ايتريقدر جو خاڪسار ماني به پنهنجي هڙئون کائيندا هئا ۽ سمورو خرچ خود برداشت ڪندا هئا. چنڊو وٺڻ جي به سختي سان منع هئي. ڀائپي ۽ اخوت، جو اهڙو عملي نمونو پيدا ٿي ويو جو غريب غريبي کي ايڏي عزت نفس ۽ جرئت ملي وئي جو هن مان ڪمٽري جو احساس بلڪل گم ٿي ويو. هاسٽل ۾ جيڪو اسانجو بورچي ولي محمد هو سو اسان جو سالار مقرر ٿيو. هو اسان تي حڪم هلائيندو هو ۽ اسين کيس سلام، سليوٽ ڪري چوندا هئاسون، حاضر سالار صاحب. سڄي سنڌ جو حاڪم اعليٰ شڪارپور جو هڪ وادو مستري فيض محمد هو ۽ اهو مير صاحبن، وڪيلن، سردارن، شاگردن وغيره کي حڪم ڪندو هو ته هي ڪم ڪري اچو. علامه صاحب ڪٿيڻي کان بلڪل آڄو هو. حڪم ڪيائين ته هندن کي به تحريڪ ۾ شامل ڪيو. ان ڏينهن خاڪسارن ۾ ڪافي ٿرڻو هو. مونکي چٽو ياد آهي ته ان رات ڪافي خاڪسار محترم محمد حفيظ

قريشي، تڏهن شاگرد ۽ هاڻ وڪيل ۽ زميندار، وٽ اچي گڏ ٿيا. سڄي رات بحث مباحثو هليو ۽ صبح جي فجر نماز جي اذان تي اٿياسون. محمد حفيظ صاحب تمام ڄاڻو، عالماڻي ۽ منطقي گفتگو ڪندو آهي. از روئي قرآن ۽ حديث ثابت ڪيائين ته ان حڪم ۾ ڪابه غير اسلامي ڳالهه نه آهي بلڪ عين اسلام آهي. مونکي اهي حديثون ۽ قرآني آيتون اڃان ياد آهن جيتوڻيڪ اهو 1942ع جو واقعو آهي. بحث جي طوالت سبب انهن کي ٿٽو ورجايان، رڳو هڪ ڳالهه چوان ٿو ته حضور اڪرم ﷺ يهودين کي کلي دعوت ڏني ته اچو جيڪڏهن اتحاد عقيدہ نٿا ڪيون ته اتحاد عمل ته ڪيون. سڀ خاڪسار مطمئن ٿي اٿيا ۽ هڪ رات ۾ ٿرڪو ٿي ڦري ويو. ڪٽيڻو صفا نڪري ويو. توهان کي شايد معلوم نه هجي پر ڊاڪٽر وطن مل، مشهور سماجي ڪارڪن خاڪسار ٿي ويو ۽ حيدرآباد جو ڊاڪٽر امرنات سوري به خاڪساريءَ ۾ اچي ويو. ڊاڪٽر امرنات جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي. اهل دل ماڻهو هو سڄا، ايماندار ۽ سادو. سندس طب جو دڪان چوٽڪي چاڙهي تي هو. ڪشادو صاف سنو ماحول جتي سنگ مر مر جون چار کن ميزون ۽ ڪرسيون به پيل هونديون هيون ۽ ريسٽرانت جي ڌڪ ڏيندو هو. حيدرآباد جي سخت گرمي ۽ لڪ ۾ دوڪان ۾ ويٺو هو ته نار محسوس ٿيندو هو. شربت خاص ڪري ملڪ روز اهڙو ملندو هو جو وڃي ٿيا خير. اهڙو ملڪ روز مون اڄ تائين وري نه چڪيو آهي. ٿڌو، گهاٽو، پستا، بادام پيل بس لڱ نري پوندا هئا ۽ تراوت اچي ويندي هئي. قيمت به معمولي. ڊاڪٽر امرنات، خدا نٿو ڀلائي ته پٺاڻ نسل جو هو ۽ ننڍي، اچي ڪاري ڏاڙهي به هئس. دل جو اهڙو نرم جو ٿوري گهڻي ڳالهه تي يا رڳو مان ملڻ تي دل ڀرجي ايندي هئس ۽ ڳوڙها جلدي ۾ اڳهي وٺندو هو. ڊاڪٽر وطن مل رڳو وٺندو هو ماڻهن جي خدمت ڪندو. شل نه ڪنهن کي تڪليف ۾ ڏسي، ڊوڙي وڃي مدد ڪندو هئس. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ به رهيو پيو هو. هڪ دفعي مان لاڙڪاڻي کان ڪراچي ٿي ويس ته ڊاڪٽر صاحب ساڳيءَ گاڏي ۾ مٿين سيت تي لپتو پيو هو. ٻانهن ڀڳل هئس ۽ ڪپڙي سان ڳچي سان ٻڌل هئس. سن اسٽيشن اچڻ کان اڳ جيئن تيئن ڪري سيت تان لٿو ۽ هڪ هٿ سان ننڍڙي بئگ لاهي دروازي وٽ رکيائين. مون سمجهيو ته سن، سائين جي ايم سيد سان ملڻ پيو وڃي. هاڻ ڊاڪٽر صاحب جو بستره ڪيئن ويڙهجي. ننڍو انٽر ڪلاس جو گاڏو هو،

جنهن ۾ سڀ پڙهيل لکيل ماڻهو ويٺا هئا، پر ڪوبه ڪونه چڙيو. مان اڃان ايل ايل بي جي آخري سال ۾ پڙهندو هئس ۽ ڊاڪٽر صاحب مون کي ڪونه سڃاڻندو هو. مون اتي ڊاڪٽر صاحب جو بسترو ويڙهيو ۽ پڇيومانس ته ٻڌي لاءِ ڪا رسي آهي. چيائين فراسي هيٺان نوڙي پئي اٿئي. مون بسترو ٻڌي بئنگ سان گڏ دروازي وٽ ڪري رکيو. گاڏي سن اسٽيشن تي به ٿي منت مس بيهندي هئي. مون چيومانس ته ڊاڪٽر صاحب توهان الڪو نه ڪيو. توهان آرام سان لهجو، سامان مان پاڻهڻي لاهيندس. مون ڊاڪٽر صاحب جي اکين ۾ چمڪ ڏئي جن اهو اطمينان هجيس ته سندس خدمت خلق جو پيغام نوجوانن وٽ پهچي چڪو هو. انهي ريل گاڏيءَ ۾ ٻيو به هڪ واقعو پيش آيو. جهمپير وٽ هڪ سوٽيڊ بوتيڊ نوجوان چوڪرات چڙهيو. مون ساڻس سنڌي ۾ ڳالهه ٻولهه شروع ڪئي. هو اهڙا ڪپڙا پائي انٽر ڪلاس ۾ ان ڪري چڙهيو هو ته سڀ پڙهيل لکيل شريف ماڻهو هوندا ۽ ڪو خطرو ڪونه هوندو. ۽ ڄاڻ ڪيئن ٻين مسافرن کي شڪ پئجي ويو ته هو هندو هو. سڀئي مهاجر هئا سو شوخ لهجي ۾ چوڻ لڳا ته اڄيوس هيٺ ۽ واقعي هو اتي بيٺا ۽ هن هندو چوڪر ڏانهن وڌڻ لڳا، مان اتي بيهي سندن مخالفت ڪئي ته مون سان به وڙهڻ لڳا. ڇي تون نٿو سمجهين ته هنن انڊيا ۾ اسان سان ڪهڙا ڪهڙا ظلم ڪيا آهن، مون چيو پائي هي ته هتي جو ڳوٺاڻو آهي هن جو انڊيا جي واقعن سان ڪهڙو واسطو پر منهنجي هڪ به نه ٻڌائون ۽ هن ويچاري ڊنل هيسيل چوڪر ڏانهن وڌڻ لڳا، پر مان به ڍال ٿي بيهي رهيس جيتوڻيڪ مان سنهو سڪو ۽ ڪمزور هئس ۽ هو ڏنڊا متارا هئا. نيٺ مونکي به ڌڙڪو ڏنائون ته نوکي به اڇلائينداسون. مزو چيو پلي پر ههڙو ڪيس ڪرڻ نه ڏيندو سانو. ايئن ڪندي بي اسٽيشن اچي وئي ۽ مان ان هندو چوڪر کي در تائين گهليندي چيو ته پڇي وڃي ڪنهن ترڊ ڪلاس گاڏي ۾ ويهه، اهي اڻ پڙهيل هنن پڙهيل ڳڙهيل آفيسرن کان وڌيڪ چڱا هوندا. چوڪر به لهي وئي ڀڳو ۽ مون ڏٺو ته هڪ ترڊ ڪلاس گاڏي ۾ چڙهي پيو. پوءِ ته ڪراچي تائين هو آفيسر مونکي لوئيندا آيا ته تون مسلمان هوندي به هڪ هندو جي جان بچائي بيغيرتيءَ جو ثبوت ڏنو آهي. مون ورندي ڪانه ڏني، منهنجو اندر وارو انسان خوش هو. ڀلا ورندي به ڪهڙي ڏجي. جڏهن ضمير ڪارو ٿي وڃي ته عقل ئي ٻڙڊو چڙهي ٿو وڃي ۽ سمجهه، سوچ توڙي رحم ۽ انسانيت جا جذبا

معدوم ٿي وڃن ٿا. قرآني زبان مھو گونگا آهن، ٻوڙا آهن ۽ سندن اکين تي پڙدا چڙهي ٿا وڃن ۽ هو نہ ڏسن ٿا، نہ سمجھن ٿا. ريل گاڏي جي حوالي سان هڪ ٻيو واقعو ياد اچيم ٿو. لاڙڪاڻ کان ڪراچي ٿي ويس ۽ انٽر ڪلاس ۾ ويٺو هئس مڃاڻ ڪو سيوهڻ ۾ قلندر شهباز جو ميزو پورو ٿيو هو. اسٽيشن تي انبوهه ماڻهن جا بيٺا هئا ۽ گاڏي بيٺن سان ماڻهو ڌوڪي پيا. مون واري گاڏي ۾ مڪراني گھڻا چڙهيا، مڪراني ڄاڻا ۽ ڏاڍا مڙس گاڏو پري در تي بيهي رهيا ۽ جيڪو ٻيو چڙهي تنهن کي ڌڪو ڏئي، ڌڙڪو ڏئي هٽائي ٿي ڇڏيائون. مان دري واري سيٽ تي ويٺو هئس. ڏسان ته هڪ واٽيو ننڍي نيتيءَ زال سان هيسيو، حيران پريشان ٿيو آهي. گاڏي جي دروازي وٽ وڃي کيس سڏ ڪري چيم ته پائي هلي آ. واٽڙو واٽڙو ٿي چڙهي پيو. مون کين پنهنجي جاءِ تي ويهاري ڇڏيو ۽ پاڻ بهي رهيس. مڪراني کي مٿيان لڳي ۽ پنهنجي مخصوص ۽ ڪهري انداز ۾ مونکي چيائون، اڙي هڪڙو بيٺن جي جاءِ ڪانه تون وري سواريون پيو ڇاڙهين. منهنجو به نوجوان رت سو رکي جواب ڏنومان ته، توهان جو ڇا وڃي، مون پنهنجي جاءِ کين ويهڻ لاءِ ڏني آهي. منهنجو ايئن چوڻ ۽ لٽيون اٻيون ٿي ويون. رت ۾ ڳاڙهو ٿي وڃان ها پر هڪ نوجوان خاموش طبع مڪراني ٻين کي هٿ جي اشاري سان جهليو ته لٽيون هوا ۾ ئي رکجي ويون. پوءِ مون ڏي منهن ڪري سوال ڪيائين ته هي ڇا پيو چوين ڇا پيو ڪرين. مون عزت سان چيومانس ته، ”وڃا مون ڪهڙو ڏوھ جو ڪم ڪيو آهي، تون ڀلي جيڪي وڻي سو فيصلو ڪر.“ اڙي نيڪ آنيڪ آ. ”هن جو ايئن چوڻ ۽ جهيڙو ختم ٿيڻ. پاڻ جيڪي سو ماڻهن کي سوري سوڙهه سنگهڙ ۾ جاءِ ڪرائي مونکي چيائين ويهي ره. سندس ضمير زنده هو. گھڻا سال پوءِ مون اياز قادري جو لکيل افسانو بلو دادا پڙهيو ته مونکي ٻار ٻار اهو مڪراني ياد آيو، مڪراني ماڻهو ڏسن جا ۽ ڳالهائڻ جا ڪهرا ۽ شوخ، پر سندن دلون سون ورنئون آهن.

اهو مهل تي منهن ڏيڻ ۽ يڪدم فيصلو ڪرڻ ڪو منهنجي رت (حيات جيوري) ۾ پيل آهي. لاڙڪاڻي ۾ ڄاڙل شاه پريسان هڪ ننڍي مسواڙي جاءِ ۾ رهندا هئاسون. اها 1946ع جي ڳالھ. آهي سباري جي رات جو 11 بجي خون خون ۽ بچايو بچايو جون رڙيون ٿيون. مان ان وقت بستري تي لٽيو پيو هئس. ٽپ ڏئي اٿس ۽ ٻاهرئين دروازي ڏي ڀڳس. ڇا ڏسان ته امڙ اڳ ۾ ئي در کي پٽي ڏئي ٻيئي هجي. امڙ جي دل اولاد جي دل کي ڪيئن نہ

اڳواٽ ٿي سمجھي وئي. مون امان کي پري ڪري نڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ڇي ابا الله جو واسطو، قرآن جو واسطو اٿئي ٻاهر نه وڃ. ڇيم امان ٻاهر الائي ڇا پيو ٿئي. تون ٿي جهلين؟ ڇي رڻو ميڙ ٿئي موٽي وڃ، سو موٽي اچي خارون کائيندو ڪٿ تي ليتي پيس. ٻئي ڏينهن خبر پئي ته لاڙڪاڻي جو مشهور دادا مير محمد عرف ميرو جهنن اڳ ۾ به ٿي خون ڪيا هئا، سو آيو هو خالي ڌڻوس ڄمائي هليو ويو.

ڳالهه پئي هلي نيون، آئسٽائن ۽ بنيادي سائنسي اصولن جي. مونکي ڳالهه ڪرڻي هئي حيات جيوڙن جي. اڳ ۾ ئي ذڪر ڪري آيو آهيان ته بايولاجي يعني علم نباتات جو بنيادي اصول آهي ته زندگي اڳي ئي پيدا ٿيل زندگي (حيات) مان پيدا ٿئي ٿي. اهو ته ٺهيو پر ”حيات جيوڙا“، فطرت ايڏو ته وافر انداز ۾ پيدا ڪيا آهن جو عقل چرڇ ٿيو وڃي. اناج، بچ ۽ ڪينئن ماکوڙين يا ماکڙ جي واڌ ويجهه کي ڇڏي رڳو انساني حيات جيوڙن ڏي ڏسو ته بس حيرت آهي حيرت. مڙداني بچ جو جيڪڏهن هڪ ذرو سٺيءَ جي چهنب تي رکو ته ڏهه لک حيات جيوڙا اچي ويندا ۽ چهنب تي اڃان به ڪجهه جاءِ بچي پوندي. انسان جا ايڏا ڪروڙن جا ڪروڙ حيات جيوڙا پيدا ڪرڻ ۾ فطرت جو ڪوٽه عظيم مقصد هوندو. علامه المشرقي 1945ع ۾ ڪراچي جي ڪاليج چوراهي تي هڪ اهڙي ته تقرير ڪئي جو سندس متنازع شخصيت جي باوجود، هزار کن شاگردن جن ۾ هندو مسلمان، سک ڪانگريسي، مسلم ليگي ۽ ڪميونسٽ به هئا. اهڙي خاموشيءَ ۽ توجهه سان ٻڌي جو هوند هڪ سٺيءَ ڪرڻ جو آواز به ٻڌڻ ۾ اچي. علامه صاحب جيئن ته وڏو سائنسدان، رياضيدان ۽ مفڪر هئو تنهن ڪري سندس تقرير توڙي تحرير جي هر جملي ۾ منطقي لحاظ کان سوال به هوندو هو ته ازخود جواب به، سندس مشهور ڪتاب ”تذڪره“ به انهيءَ طرز تي لکيل آهي. انهي تقرير جهڙو ئي هڪ خط علامه صاحب دنيا جي سمورن سائنسدانن کي اماڻيو. شيخ اياز کي پڙهڻ لاءِ ڏنم ته پڙهي اهڙو حيران ٿيو جو چيائين ته، ڪمال آهي هن ماڻهوءَ جو، جڏهن خلا ۾ سفر ڪرڻ جو تصور ٿي ڪونه هو ته هن ماڻهو اڳواٽ اها ڳالهه ڪري ڇڏي آهي. اهو خط انگريزي ۾ آهي ۽ ان ۾ تيهارو ڪن پشراگراف آهن. مان رڳو چئن پشراگرافن جو ترجمو ڪري نموني طور پيش ڪيان ٿو:

مان وارا فطرت جا ڄاڻو ۽ علم جا معزز متلاشي، سائنسدان، انجنيئر، سماج سڌارڪ، قانوندان وغيره.

1- جيڪڏهن هن بي انت ۽ لامحدود ڪائنات جون ڪل سهوليتون حيات جي واڌ ويجهه لاءِ رڳو هن ننڍڙي ڌرتيءَ جي مخلوق لاءِ مخصوص ۽ ميسر آهن ته پوءِ چئبو ته باقي لکين ڪروڙين تارا ستارا وغيره محض مئل ۽ اجايو زيان آهن، ۽ جي ائين آهي ته پوءِ فطرت جو هي سڄو مانڊاڻ ۽ خود فطرت بيوقوف جي حد تائين بيسود، بي مقصد ۽ اجايو زيان آهي ۽ فقط انسان ئي هن وسيع ۽ عريض ڪائنات ۾ واحد ۽ اڪيلو مخلوق آهي جو لازماً ڪنهن وڏي دانشمندانہ مقصد ۽ ڪارنامي خاطر خلقيو ويو.

2- جيڪڏهن دانش يا شعور، ماس ۽ رت کان سواءِ وجود نٿا رکن ته پوءِ چئبو ته هيءَ سموري ڪائنات (سواءِ ڌرتيءَ جي) دانش ۽ شعور کان وانجهيل آهي ۽ پوءِ اهو نتيجو اخذ ڪبو ته هيءَ لامحدود ۽ بي انت ڪائنات توڙي فطرت، حيرت جي حد تائين اجائي ۽ بنا مطلب بنا مقصد اجايو زيان آهي. ان جي برخلاف جيئن ڪيترائي فطرت جا ڄاڻو ڄاڻن ٿا ته فطرت جي ههڙي دانشمندانہ، بي عيب ۽ باقاعدي ساخت پاڻمرادو ٻڌائي ٿي ته ضرور ڪنهن تمام عظيم ۽ همه گیر ”قوت“ ئي اهڙو عجيب ۽ حيرت انگيز نظام خلقيو هوندو، جيڪڏهن ان حقيقت کي مڃيو وڃي ته پوءِ اهو قبول ڪرڻو پوندو ته دانش ۽ شعور، ماس ۽ رت کانسواءِ به موجود ٿي سگهن ٿا (يا وجود رکن ٿا) پوءِ اسين آساني سان ان نتيجي تي پهچي وينداسين ته ماس ۽ رت، دانش ۽ شعوري زندگي لاءِ ضروري نه آهن. پوءِ ايئن پڻ ٿي سگهي ٿو ته ان ”وڏي همه گیر قوت“ کان سواءِ بي به ڪا دانشمند ۽ باشعور مخلوق هن ڪائنات ۾ هجي جنهن جو مدار هن زميني ماس ۽ رت کانسواءِ هجي.

3- اشرف المخلوقات: جيڪڏهن ماس ۽ رت کانسواءِ ڪا باشعور مخلوق هن ڪائنات ۾ موجود آهي يا اهڙي ئي ڪا ٻي مخلوق آهي، جنهن جا عضوا ۽ حيات گهرڙا زميني ماڻهو کان مختلف آهن، تڏهن به اهو ڪونه چئي سگهيو ته اها مخلوق، زميني انسان کان ڪو عقل شعور ۽ دانش ۾ افضل آهي، ڇاڪاڻ ته اهي اڃا زميني انسان سان نه ڪوئي رابطو قائم ڪري سگهيا آهن ۽ نه وري ڪو ٻيو نماءُ ڪري سگهيا آهن. تنهن ڪري موجوده وقت

۾ هڪ يقيني نتيجو اهو ٿو نڪري ته زميني انسان ٿي هڪ مخصوص وجود آهي جو هن ڪائنات ۾ نمايان ۽ ظاهر ظهور ٿيڻو آهي، لاشڪ ڪنهن وڏي خاص مقرر ڪيل مقصد لاءِ.

4- اهو خاص مقرر ڪيل مقصد صرف اهوئي ٿي سگهي ٿو ته ماڻهو هن سموري ڪائنات کي مسخر ڪري (فتح ڪري يا قابض ٿي وڃي). اهو مقصد تيسين حاصل ڪيڻ ٿيندو جيسين انسان پاڻ کي ڪنهن ٻي مٿاهين سطح ۾ تبديل ڪري اهڙو وجود اختيار ڪري جو ماس ۽ رت کان آزاد هجي يا ڪم از ڪم اهڙو روپ يا وجود جيڪو ڪائنات جي ٻين آسماني ۽ خلائي جڳهن تي وڃڻ ۽ رهڻ جي صلاحيت رکي. جيتوڻيڪ ڪائنات جي وسعت ۽ اسرارن کي نظر ۾ رکندي اها ڳالهه احمقانه آهي ته جيڪڏهن ماڻهو جي تخليق انهي مقصد لاءِ نه آهي ۽ ماڻهن ۾ اهڙيون صلاحيتون ٿي ڪونه آهن جو اهو مقرر ڪيل مقصد حاصل ڪري سگهي ته پوءِ هيءَ سموري تخليق هڪ ٻي معنيٰ ناهي آهي. ۽ پڻ ماڻهو جو شعور ۽ دانش ۽ ان ڏس ۾ سندس لکڻ ڪروڙن سالن جي ارتقائي ڪوشش ۽ ترقي جنهن سبب هو هيٺاهين سطح کان اڀري مٿي آيو ۽ جا ڪجهه ڄاڻ ۽ قوت، فطرت جي عنصرن مان حاصل ڪيائين، سو سڀ ڪجهه اجائي ڪوشش هئي. جنهن کيس ڪنهن به منزل تي نه پهچايو ۽ اهو سڀ ڪجهه اجايو ۽ اوندھ ۾ ٽاقوڙا هئا. جيڪڏهن اهڙو مفروضو قبول ڪيو وڃي ته پوءِ هيءَ سڄي ساري ڀرپور ۽ جاندار ڪائنات محض هڪ بيجان، بيمقصد ۽ پوکڻائيءَ جو بي معنيٰ ڊرامو آهي. انهيءَ ڪري هن زمين تي، ماڻهو جهڙي مخلوق جي وجود جو صرف اهوئي مقصد ٿي سگهي ٿو ته هو ڪائنات ۽ ان جي اسرار کي مسخر ڪري ۽ مٿس فتح حاصل ڪري ۽ قابض ٿئي. ضرور اهوئي انسان جي تخليق ۽ وجود جو مقصد آهي، جنهن لاءِ ماڻهو کي هڙني مشڪلاتن کي هٽائي ڪيئن به ڪري حاصل ڪرڻو آهي.

مٿيان ته ٿيا تيهن مان چار پٿراگراف، علامه صاحب عجب سحر انگيز سائنسي ۽ منطقي طريقي سان ويو، ڪائنات جا اسرار کوليندو. پوءِ ڪيئن نه ٻين ڊراپ خاموشي ۾ اهڙي تقرير ٻڌي ويندي. حقيقت ۾ تقرير ڪندڙ صاحب وٽ علم جو درياھ هجي ۽ اخلاق به هجي ته مجال آ جو تقرير ٻڌندڙ ڌيان سان نه ٻڌن. البت ڪو ڄاڻي وائي اڳواٽ سبب ڪري اچي وڳوڙ پيدا

ڪري ته پوءِ اهڙي ڪرائي جي ٿٽونءَ کي ڇا ٿو ڪري سگهجي. علامه صاحب تقرير جي آخر ۾ دنيا جي عالمن ۽ سائنسدانن کي اهو ڄاڻو ڏنو ته هو انساني توڙي ٻين نباتاتي حيات جيون تي تحقيق ڪن. جنهن نتيجي کي هن قطعي نظرانداز ڪري ڇڏيو هو ۽ انسان کي خلا ۾ موڪلڻ جي سازي ڪن. ان کان پوءِ جا ڪجهه خلائي سائنس ۽ جينٽڪس معلمي حياتي ڏيکارين جي سائنس ۾ ترقي ٿي آهي. سا اسان جي اکين آڏو آهي. انهن ٻنهي ڳالهين ۾ دوست هوندو هو جسٽس علي نواز پٽالو جو ڪم ڪيائين. ڳالهين ٻڌيون ته گهريءَ سوچ ۾ غرق ٿي ويو ۽ ٽپيءَ مان پٽالو کي ڇوڙين مان جمال قدرت جو هيڏا ڪروڙين حيات جيون ۾ ڇڏي ڇڏيو. ۽ وڏا آهن. اهي بي سبب نه ڪونه هوندا. فطرت جو منهن تي هوندا آهن. سڀني کي جنم ڏيڻ. جيئن بي انت انسان پيدا ٿي هن ڌرتيءَ تي نه ٿاين ته سو ٽڪڙو ٽڪڙو ارتقائي تبديلين مان گذري خلائي ڪائنات ڏانهن منڊل بي وسن. پڌاڻي صاحب جي ڳالهه بي وزن ڪانه هئي. هو وڏو ڄڻو ماڻهو هو جنهن کي شاهه لطيف ۽ قرآن الحڪيم جو ڪافي مطالعو هو.

علامه صاحب تمام عظيم انسان هو. سڀ کان پهرين مان ڪڍ ڏيڻ تي ويهي ڳوڙو ڳوڙي ۾ ملائي ڪچهريون ڪندو هو ۽ انهن محنت ڌاري ڪندو هو. 1946ع ۾ ڪراچي آيو ته اسان کيس روپ واري ڊائري ۾ ملائي غلام مصطفيٰ شاهه ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مان ٻار ڏياريو. خان ڪسارن جون پهريون اچي گذريون ۽ علامه صاحب کيس ڏهه ڏينهن وٺي ميل ملاقات ۾ صرف ٽين لڳو. اسان خيال ڪيو ته ڪراچي جي سمورن دانشورن کي گهرائي علامه صاحب سان ملاجي. علامه صاحب مڃيو ۽ وقت ۽ ڏينهن مقرر ڪري سڀني ڏي دعوتِي خط موڪليا. سمورن ڪافي هندو، مسلمان ۽ مختلف سياسي جماعتن جا دانشور اچي گڏ ٿيا. خاڪسار هئا علامه صاحب جا عاشق سي به اچي مڙيا پر خاڪسار تحريڪ هڪ منظم جماعت هئي. تنهن ڪري کين حڪم ڏنو ويو ته ڪوبه خاڪسار اندر نه اچي. سڀ خاڪسار ٻاهر نٿا پات تي ويهي رهيا پر هڪ خاڪسار لال خان اندر گهڙي آيو. هو بگل ڏاڍو سٺو وڃائيندو هو. جهنڊي کي سلامي مهل يا علامه صاحب کي سلامي ڏيڻ مهل لال خان بگل وڃائيندو هو ۽ جذبي سان ٿمٿار ٿي ويندو هو. مون پڇيومانس ته لال خان خاڪساريءَ جي تبليغ ڪيئن ڪندو آهين. ٺڪ جواب

ڏيندو هو ته چوندو آهيان ته ”علم (جهنڊو) ڏسو ۽ علام صاحب کي ڏسو انهيءَ کان وڌيڪ بي ڪهڙي تبليغ؟“ مون چيو لال خان سچو آهي. سو ان ڏينهن علام صاحب تمام باريڪ نقطا فلسفي، سائنس ۽ سياست جا بي ٻڌايا ۽ سڀني غور سان ويٺي ٻڌو ته وچ ۾ اوچتو لال خان رڙ ڪري چيو علامه صاحب مين سمجهه ٿيا. ڀلا مين ڪيسي سمجهه ٿيا؟ ته علامه صاحب بنا ڪنهن خفگيءَ جي ورجائي پڇندو هئس ته هان جي ڪيسي سمجهه ٿئي؟ لال خان پوءِ پنهنجو عقل جهازيندو هو ۽ علامه صاحب خاموشي سان ٻڌي. نيڪ چئي وري پنهنجي ڳالهه شروع ڪندو هو، وري وچ ۾ لال خان چوندو هو علامه صاحب مين سمجهه ٿيا. ڀلا مين ڪيسي سمجهه ٿيا؟ اهو سلسلو هلندو رهيو جو ڏاڍو ناگوار لڳو. ڊاڪٽر نبي بخش خان مونکي اشارو ڪيو ۽ مان اٿي وڃي لال خان جي ڀرسان ويٺس. گفتگو چوٽ تي هجي ته وري لال خان رڙ ڪئي ته علامه صاحب مين سمجهه ٿيا. مون کيس منع ڪئي ۽ چيو مانس ته توکي حڪم ٿو ڏيان ته خاموش ٿي ويهي ره. حڪم جو ٻڌي ويچارو هيسجي چپ ٿي ويو. وري ڳالهه چوٽ تي پهتي ته لال خان جذبات ۾ ڀرجي چيو علامه صاحب مين سمجهه ٿيا. مون کيس منع ڪئي ته پري ڪجههريءَ ۾ علامه صاحب کي چيائين ته علامه صاحب هي مونکي روڪي ٿو. علامه صاحب مون ڏي منهن ڪري مونکي چيو ته پائي اسي مت روڪين، يه سمجهه رها هي. پوءِ لال خان جي همت افزائي ڪندي چيائين ته هان بهائي ڪيا سمجهي ۽ لال خان خوشي ۾ ٽولجي پنهنجي عقل جو اظهار ڪيو. اهڙو هو علامه صاحب وڏو گڙدو ۽ عوام الناس جو قدردان. ٻيو به هڪ واقعو ياد ٿو اچيم. علامه صاحب حيدرآباد ۾ مير علي احمد خان ٽالپر جي بنگلي تي تڪميل هو. هرڪو خاڪسار بنان روڪ ٽوڪ جي پئي علامه صاحب وٽ اندر هال ۾ آيو ويو، جتي فرش تي نشست لڳي پئي هئي. حيدرآباد جو مشهور معروف هوميوپيٿڪ ڊاڪٽر نامي آيو ۽ ٻاهر ورائندي ۾ ويهي رهيو. ڪلاڪ ٻه گذري ويا ٻاهر ويٺو رهيو. پڇڻ تي ٻڌايائين ته علامه صاحب مٿس ناراض آهي جو هو بي عمل ٿي ويو آهي. خاڪسار لاءِ بي عمل ٿيڻ يعني اجلاس ۾ نه اچڻ ۽ خدمت خلق ۾ شامل نه ٿيڻ. وڏي معيوب ڳالهه هئي. علامه صاحب جي چڪ ۽ محبت ۾ هو ڌنڌو ڌاڙي ڇڏي اچي ته ويو پر علامه صاحب سان ملڻ جي همت نه ٿي ٿيس. علامه صاحب کي ٻڌايوسين ته ڊاڪٽر نامي ٻاهر ويٺو آهي ۽

اندر اچڻ کان شرمائي ٿو ته هڪدم چيائين، ”ڪيون جي وه تو بهت اچا آدمي هي. هر ني تو ڪي ڪسي ڪي سياه پهلو پر نظر نه ڪي. وه تو بهت خويون ڪا مالڪ هي. بلاڻو اسڪو. ڊاڪٽر نامي آيو ته علامه صاحب ڏاڍيءَ محبت سان سائس مليو ۽ ڊاڪٽر صاحب پنهنجيون مجبورون ٻڌائڻ شروع ڪيون ته علامه صاحب روڪي چيس ته اسان ته تو ۾ رڳو خويون ڏنيون باقي تون ڄاڻي تنهنجو عمل. اسان ڪا فتويٰ ڪانه ڏني آهي، ڪانه ڏني آهي.

سچ ڀلا انسان انسان تي فتويٰ ڪيئن ڏيندو. حضرت عيسيٰ عليه السلام به فرمايو ته ”فتويٰ نه ڏيو، متان توهان تي فتوائون اچن“. هرڪو انسان ڪمزورين ۽ اوڻاين جو گهر. وڏي ڳالهه ته هرڪو پنهنجو پنهنجو اڍاڪ ۽ شعور رکندڙ تنهنڪي پئي جي مقرر ڪيل معيار جي چيلي تي ڪيئن هلاڻو يا پرڪبو. اسڪر وائيلڊ چيو ته، ”مان دوستن سان محبت ڪندو آهيان، سندن اوڻاين سبب ۽ دشمنن سان سندس خويين سبب.“ محبت، قدر ۽ عزت آهي ته پيارن جون چلولايون ۽ اوڻايون به پيون وٺنديون. باقي خوبي ته دشمن جي ڏسي داد ڏيو. غالب به فرمايو ته هيءَ ڪهڙي دوستي آهي جو دوست بڻيا آهن ناحق! دوستن جو ڪم آهي مدد ڪرڻ، مرهم رکڻ، نه نقطه چيني ڪرڻ، ڪالهه تاريخ 9- نومبر 1995ع تي مون وٽ سڀو ڳيانچندائي آيو، جنهن کي سنڌي اديب گرو ڪري سمجهندا آهن. آهي به گرو. اچڻ سان منهنجي اچي ڏاڙهي تي ريمارڪ ڏنائين ته هيءَ ته خبيثن جهڙي ڏاڙهي آهي. مون چيو مان ته خبيث نه آهيان. پوءِ خيال آيو ته چوانس ها ته ٿڌو ۽ گرونانڪ جي ڏاڙهي بابت تنهنجو ڪهڙو خيال آهي. گهڙي رڪي وري چيائين ته، شيخ اياز جا ته انجيس ئي ڍرا ٿي ويا آهن. اڙي ڀائي فتوائون ته ملا ڏيندا آهن پوءِ آهي ڪٿي ادب جا ملا هجن يا ڪميونزم جا. ههڙو مهان اديب ۽ دانشور سو ائين چوي! هوڏانهن علامه صاحب هڪ معمولي بگل وڄائيندڙ لاءِ چوي ته ڀائي سمجهدار آهي سمجهي پيو چوڻ ڏيوس، ۽ هڪ بي عمل خاڪسار جي ساراهه ڪري ۽ چوي ته اسان ته منجهس ڪا اوڻائي ڪانه ڏني آهي. هتي فتويٰ اها آهي ته شيخ اياز کي ڪيچڻ نه ڏيو ۽ جمال کي ڏاڙهي رکڻ نه ڏيو. واهه گرو واهه. ڪاسترو ۽ چي گويرا جا پوئلڳ ڏاڙهي رڪن ته اهو نڪ آ.

عجب زمانو آيو آهي جو ڏاڙهي رکڻ تي توک زني ٿي ٿئي، علي احمد ڏاڙهي به هڪ مجلس ۾ مون کي چيو ته جمال تنهنجي ڏاڙهي هوش مان هٽي وئي آهي. هڪ پاسي اسلام اسلام به چئبو ۽ حب رسول ﷺ جي عهدي به ڪبي پر ڪنهن کي نڀڄو نواڻن لاءِ بيهوده توک به هٽي نه ته سڀني جي والدن، چاچن، مامن کي ڏاڙهيون هيون. ٻيو ته ٺهيو هندو عامل به ڏاڙهي رکندا هئا. منهنجي يادگيريءَ ۾ رانئون ڏاڙهي ڪوڙيندڙ لاءِ چونديون هيون ”ماريو ڏاڙهيءَ ڪوڙيو، ماديءَ منهنون“ وغيره. ڀائپي ۾ ڪنهن کي سزا ڏيندا هئا ته چوندا هئا ته ڏاڙهي ڪوڙي شهر ۾ گهمايوس. اها وڏي بيعزتي جي ڳالهه ليکبي هئي. ٻيا ته ٺهيو، ٻچي به ڏاڙهي رکائيندا هئا. ڀنڀي ۽ چاڇيڻ ڏاڙهيءَ جي ته ڪچهرين ۾ تعريف هلندي هئي. سنڌي ثقافت ۾ ڏاڙهي کي چوندا ئي هئا سونهاري. سونهاري جي معنيٰ نه رڳو سونهن واري پر سڳوري به آهي. ڏاڙهي تي ساک ونبي هئي، وعدي وفا لاءِ ۽ سچ ڳالهائڻ لاءِ به چئبو هو ته رک ڏاڙهي تي هٿ“. ڪيترا محاورا ٺهيا، مثلاً ڏاڙهي ته ڏيکاري ويجهانءَ معنيٰ ملاقات ڪجانءِ. چئبو ته ڏاڙهي ۾ ڪونه اٿس معنيٰ ڪانئر آهي، دليري ڪانه اٿس، ڏاڙهي نه لڄائجانءِ يعني ڪو اعتراض جوڳو عمل نه ڪجانءِ اهڙو هو ڏاڙهي جو مان ۽ شان، انگريز جن کي ماڻهو پولڙي ۽ لنگور سان تشبيهه ڏيندا هئا، پڙهيل ڳڙهيل ماڻهن نوڪريون حاصل ڪري انهن جي تقليد ڪرڻ شروع ڪئي ته سڄو سارو ڪلچر ئي الٽو لڳو. ڏاڙهي ۽ پڳ تي توڪون جدا. طاقت ۽ محنت تي به جلهه ٿيڻ لڳي. اڳي جو حشمت ۽ طاقتور سڃاڻي بدن تي ماڻهو ٻاهر ويندا هئا ۽ ”جنهن جا پير پنج سير“ جو فاتحانه آلاپ ٿيندو هو، تنهن جي جاءِ تي نوان گيج ڳاڻڻ ۾ آيا ته ”سنهڙا ٻانهن لوڏجان ۽ سهڻا رومال ڪڇجانءِ“ اسان جي بهادر ۽ سگهاري ڪلچر کي ائين ڪمزوري ۽ نفاست ۾ تبديل ڪيو ويو. اسان جي ناچ ”هو جمالو“ توڙي جهمر ۾ ڇاتي ۽ ٻانهن جي بل ۽ لوڏ جو اظهار هو. اسان جي نوجوانن ان ۾ به ولايتي تقليد ڪندي پولهه جي لوڏ جو اضافو ڪيو، جنهن سان اصل مفهوم نه رڳو مٽجي، پر معدوم ٿي ويو. هڪ دفعي محترم پروفيسر اينميري شميل صاحب چيو ته، ”توهان جي ڪلچر ۽ ڊانس يا ناچ، تي اُٺ جي لوڏ جو اثر آهي.“ انهي ۾ شايد ڪجهه سچ به هجي پر پوءِ به اهو فطرت کي ۽ محنت کي وڌيڪ ويجهو آهي. مون محترمه کي جواب ڏنو ته توهان جي مغربي ڪلچر ۽ ناچ تي

جنسيات ۽ جمنٽزم (جسماني ورزش ۽ نمائش) حاوي آهي. جواب ڪونه ڏنائين. انسان جو جنهن شئي سان محبت ۽ انس هوندو انجو اثر ضرور قبول ڪندو. اسان جا خاڪسار علامه صاحب جا عاشق هئا، سو نه رڳو علامه صاحب جهڙي ڊريس پائيندا هئا پر ڳالهائڻ جو لهجو به اهڙي اختيار ڪندا هئا ته پوءِ جيڪي عشق رسول ﷺ ۾ مبتلا هوندا سي ڇو نه ائين ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا. مان اڳي چوندو هئس ته ملان اسان کي حضور سائين ﷺ جن جون سوليون سوليون سنتون ٻڌائڻ ٿا مثلاً سرمو پائڻ، ميندي لڳائڻ، خوشبوءِ استعمال ڪرڻ وغيره وغيره، پر وڏيون سنتون مثلاً جهاد ڪرڻ، لنگهن کائڻ، پيٽ سان پٿر ٻڌڻ، پٽ تي سمهڻ، سادو پهري ۽ ورهائي گڏجي کائڻ جهڙيون ڳالهيون نه ٻڌائڻ ٿا نه انهن تي زور ڏيڻ ٿا، پر مان غلط هئس. محبوب جون ننڍيون ننڍيون ڳالهيون به اهڙوئي وڻن ٿيون جهڙو سندن تيز تند ۽ مشڪل ڳالهيون ۽ جيڪڏهن حب آهي ۽ نيت سچي آهي ته فرق مٽجي وڃي ٿو. ان سلسلي ۾ پير سائين روزي ڌڻي (پير صاحب پاڳاري جي جد امجد) جون ملفوظات پڙهي ڏسو ته عجيب لطف ايندو. ڪيوبا ۾ ڪاسترو ڏاڙهي رکي ٿو ۽ انقلابي ليڊر چي گُٿورا ڏاڙهي رکي ٿو ته اسان جا هندستاني نوڙي پاڪستاني نوجوان، شرف سمجهي ڏاڙهي رکن ٿا ۽ پوءِ اهو فيشن ۾ شامل ٿي وڃي ٿو ۽ ڪير به کين طعنو نٿو ڏئي، پر جيڪڏهن ڪو رسول عربي ﷺ جي اتباع ۾ ائين ڪري ٿو ته ان تي ملامت وسي ٿي. ڇاڪاڻ ته پاڻ به اهڙي جرئت ڪانه اٿن يا صرف رسول ڪريم ﷺ سان عداوت، هي ته سنئين سڌي منافقي چڻبي.

اصل ڳالهه بي هلي سائين ۽ حيات جيونڙن جي. سائنسدان ان نتيجي تي پهتا آهن ته انهن ڪروڙها حيات جيونڙن مان هر هڪ ۾ سندن ماءُ بيءَ ۽ وڏڙن جون عادتون، اخلاق حتاڪ بيماريون وغيره به وديعت ڪيل آهن. اهو ته اسان مان هر ڪنهن اکين ڏٺو آهي. شڪل شبهه ته نهيو پر عادتون گفٽار ۽ لوڏ به هڪجهڙي. ڳڙهي ياسين جي محترم ڪريم بخش بروهي اڻ پٽ ڄڻيا، سڀ اي ڪي بروهي سندس حيات جيونڙي ۾ اهڙي ڪا ذهانت پريل هئي جو سندس هر هڪ پٽ پنهنجي پنهنجي شعبي ۾ ڊاٽو هو ڊاٽو. هڪڙو سندس پٽ علي نواز بروهي اسان سان گڏ انٽر سائينس ۽ پوءِ انجنيئرنگ ڪاليج ۾ گڏ هو. ڏاڍو پيارو ۽ قابل. الله کيس حياتي ڪانه ڏني جو ڪاليج

جي زماني ۾ ئي موٽر سائيڪل جي حادثي ۾ گذاري ويو. اهو سلسلو هليو اچي محترم ڪريم بخش بروهي جي ڏوهتي نفيسه شاهه به ڏسو ته بلاڙي آهي بلاڙي. توهان سائنس ڳالهائڻ ۾ پڄي ڪونه سگهندا. مون کان جڏهن اياز سوال ڪيو ته جمال تو ڪڏهن کان لکڻ شروع ڪيو ته مون چيو ڄمڻ کان اڳ، شيخ صاحب تمام ذهين ۽ سمجهو آهي، سمجهي ويو ۽ ورائي سوال نه ڪيائين. اسان معمولي ڪين جهڙن ماڻهن جي اها حقيقت آهي ته پوءِ آل ابراهيم عليه السلام ۽ آل محمد ڀيڻ بابت ڇا چئبو؟ ڀلي ڪو آسمان ڏانهن نڪون اچي ته اهو سندس ظرف.

ڳالهه اتي ڪانه ٿي بيهي، سائنسدان چون ٿا ته ماڻهو جي جسم جي هر گهر جيوزي ۾ ان جو مستقبل رڪارڊ ٿيو پيو آهي ته هو ڇا ڪندو، ڪهڙا ڪارناما سرانجام ڏيندو، ڪهڙيون بيماريون ٿيندس ۽ ڪيئن ۽ ڪڏهن انت ايندس. اعتبار نه اچيو ته انسائيڪلوپيڊيا ڪٿي يا اهو به نه مڃيو ته آڪسفورڊ يا چئمبرس جي ڊڪشنري ڪٿي اينٽيليڪي Entelechy متعلق پڙهو. صاف لکيو پيو آهي ته سائنس جي اها شاخ جنهن موجب انساني گهر جيوزن ۾ انسان جو مستقبل رڪارڊ ٿيو پيو آهي. اهو لوح قلم ناهي ته پيو چاهي ”هاڻي ته سائنسدانن ۽ طبي ماهرن ڊي اين اي ڳولهي لڌو آهي. جي ڪنهن جيئري توڙي مري ويل ماڻهو جو رڳو هڪ وار جو ٽڪري يا چمڙي جو ذرو هٿ اچي وڃي ته سائنسدان چون ٿا ته ان کي بنديءَ جي ڪاڳر وانگر ڪولي پڙهي سگهجي ٿو، بشرطيڪ اها لکيل ٻولي يا لپي ڪو ڄاڻندو هجي. ڀلي پڄي ڏسو ڪنهن به ڊاڪٽر يا طبي ماهر کان. اچو ته حيات جيوزي جي اصليت ڄاڻيون. حيرت آهي حيرت! انساني جسم خود هڪ ڪائنات آهي، نظام شمسي کان به وڏي. هر ماڻهو جي جسم ۾ ٻه سؤ ڪروڙن کان به وڌيڪ حيات گهرڙا آهن. اهو حيات گهرڙو رڳو خوردبين سان ڏسي سگهيو. اهو پتڪڙو نظر نه ايندڙ حيات گهرڙو به اهوئي گول دائري وارو نظام شمسي آهي. ان ۾ به هڪ اڻ لکو نيوڪلس يعني وڃ آهي. ان توانائي جي مرڪز، نيوڪلس ۾ وري آهن ڪروموزن جون لڙهيون جي ڇس ڇس جي ڊائن وانگر جڙيل يا پوتل آهن. حيات جيوزا، اڻ ڏٺا اڻ لڪا، نظر نه ايندڙ، واري ته ڇا پر دز جي ذري کان به ڪروڙين ڀاڱا ننڍڙا، ان حيات جيوزي جو ڪرشمو آهي هي حضرت انسان جنهن ۾ وري آهن ڪروڙين حيات گهرڙا ۽ اربين حيات جيوزا جن مان هر

هڪ ۾ اسان جون عادات، افعال ۽ مستقبل رکارد ٿيو پيو آهي، اهي ڪروموزون کي چنٽيل لکين ڪروڙين جهڙوڪ روح آهن جن کي اياز الائي ڪهڙي اک سان ڏسي چيو ته اهي ڄڻ لتڪيل چمڙا آهن. مار قدرت تنهنجا ڪمال! سمجهڻ، سوچڻ، پرجهڻ کان پري آهي. چڱو جو مان سائنس ۽ بائيولاجي پڙهيس ته ڪورو جت رهجي وڃان ها، اوندو ۾ ٿاقوڙا ڪهڙا هئا، اسان جا دانشور دوست لوح قلم تي ته هزار توڪون ۽ اعتراض ڪندا پر هن سائنسي سچ بابت ڇا چوندا، مان ائين ڪونه ٿو چوان ته مقدر تي پاڙي چپ ڪري ويهي رهجي. هٿ پير ضرور هڻجن ۽ بهتر کان بهتر جي تلاش ۾ جنبي ويهي ڇاڪاڻ ته توهان جي مقدر ۾ ايئن ئي لکيل آهي. انسان ۽ حيوان ۾ اهوئي فرق آهي. انسان ۾ ادراڪ ۽ شعور جو روح ٽوڪيو ويو آهي، انهي ڪري انسان کي باشعور جانور چيو ويو آهي، جنهن موجب هن جي اندر ۾ مقدر کي بدلائڻ جو مڪينزم به رکيو ويو آهي. انسان رڳو حالات جو شڪار پيوس بندو نه آهي، پر حالات کي بدلائڻ جي قوت ۽ شعور به رکي ٿو. انسان عزم، همت ۽ محنت جو مجموعو آهي، انهي ڪري ئي افضل ۽ اشرف المخلوقات آهي. کيس حالات جو غلام ناهي ٿيڻو، پر حالات کي مسخر ڪرڻو ۽ بدلائڻو آهي. انهي جذبي هيٺ مون اياز قادري جي بلو دادا ۽ رباني جي شيڊو ڌاڙيل جي جواب ۾ پشو پاشا لکيو، جنهن جي ڏاڍي واکاڻ ٿي پر ڪن پيارن دوستن وٽ به ڏاڍي ڪئي. مون اکين سان سڀ ميارون مڃيون، پر دل نٿي مڃي. هاڻ به مان مٿي جن خيالن جو اظهار ڪري چڪو آهيان تن تي به ڏاڍي وٺ ڪندا پر مان چو ٿو. اهي بهرحال سائنسي حقيقتون آهن. مون ڪونه گهڙيون آهن. ٻي ڳالهه ٻڌايانو، اڃا به هفتا ٿيا ته هڪ سائنسي مخزن ۾ پڙهيو اٿم ته اٽڪل هڪ ڪروڙ سالن کان پوءِ سچ مقدار ۾ وڌو ٿي ڌرتيءَ جي قريب ٿي ويندو ۽ ايڏي تپش ٿيندي جو ڌرتي ٽوڙي جيو جنتر سڙي خاڪ جا ذرا ٿي اڏامي ويندا. عام ماڻهو چوندا آهن ته سچ سوا نيزي تي اچي ويندو ۽ ڌرتي ٽامي هڻي ويندي. قرآن الحڪيم جي زبان ۾ ڌرتي ۽ جبل تحيل ڪپهه جيان ٿي ويندا، اهڙي اڳڪٿي هڪ ڪروڙ سال اڳ ۾ ئي هڪ آهي نبي سڳوري عرب جي پيائينن ۾ پڪريون ۽ اُن چاريندي ڪيئن ڪئي. ڪوٽه رابطو الله ۽ انهي وچ ۾ هوندو. رسول بخش پليجو صاحب چوندو آهي ته، هو انساني دماغ ۽ ذهن جي وسعتن جو قائل آهي، پر اهو بيجان، بي شڪل، اڻ

ڏٺو، ان سڃاتل ذهن آهي ڇا ۽ آيو ڪٿان جو جسم جون ڪروڙين ڪم ڪاريون وائيليس ذريعي هڪ کن ۾ ڪيو ڇڏي ۽ جسم کان ٻاهر به ناپيد ۽ مستقبل بعيد جا واقعا سائنسدانن کان اڳ حل ڪيو وئي. مان ڪا ڳالهه زوري توهان جي ننگهت ۾ ڪونه ٿو نوسيان، رڳو سوچڻ جي دعوت ٿو ڏيان. اي اکين وارا عبرت حاصل ڪيو.

مون ڳالهه پئي ڪئي پنهنجي پيءُ علي خان ابڙي جي ته ڪيئن هڪ ڳوٺاڻو غريب آبادگار گهر جو ماڻهو بمبئي جهڙي شهر ۾ وٺي يونيورسٽي جو فيلو هوندي، پهريان نمبر ڪڍندي به آءٌ سي ايس جي ڪئريئر کي تڇ سمجهي، ماسٽر ٿيڻ جو فيصلو ٿو ڪري جيئن تعليم عام ڪري سگهجي. اهڙي عجيب سوچ جي ته ۾ پهچڻ لاءِ مون مٿي هيڏا سارا صفحا ڪارا ڪيا آهن. سو بابا وڃي ماسٽر ٿيو، نوشهرو فيروز ۾، سنڌ مدرسه ڪراچي ۾، لاڙڪاڻي ۾ ۽ نيٺ وڏو آفيسر ٿيو ته به ڏن اها ته تعليم ڪيئن عام ڪجي، سڄي عمر ان مقصد لاءِ وقف ڪري ڇڏيائين.

اسين سندس اولاد، ڌيئون، توڙي پٽ، مٿس فخر ٿا ڪيون، حيدر بخش جتوئي جي پٽن وانگر نه، جو چون ٿا ته بابو ڊپٽي ڪليڪٽري نه ڇڏي ها ته اسين سڀ ڪمشنر جا پٽ سڏجون ها. ڪٿي ڪمشنر جو معمولي عهدو، ڪٿ حيدر بخش جتوئي جو شان، تفو برتو اي چرخ گردان تفو. مان ۽ منهنجو اولاد ته علي خان ابڙي تي ايڏو فخر ٿا ڪيون جو ڪوئي صدر مملڪت يا وزير اعظم تي به نه ڪري.

صاحبو! هاڻ ڏي اين اي تي به تحقيق ٿي آهي. تازو آمريڪا ۾ او جي سمپسن هڪ ڪاري آمريڪي تي تهمت هڻين وئي ته هن پنهنجي اڳين گوري زال ۽ ان جي گوري يار کي قتل ڪيو هو. سڀني نشرياتي ادارن تي ان ڪيس جي ڪارروائي ڏيکاري وئي، ڏي اين اي ڇا آهي. هڪ معمولي نظر نه ايندڙ گهر جيوڙو جو انسان جي جسم ته ڇا پر هڪ وار جي ٽڪر ۽ چمڙيءَ جي ذري مان به حاصل ڪري سگهجي ٿو. هڪ ڊاڪٽر ٿي. وي تي سمجهايو ته جي ان نظر نه ايندڙ ذري کي خوردبين سان چڪي اينگهائي ڏسو ته ان ۾ جڻڪ هڪ آسماني ٻوليءَ ۾ لکيو پيو آهي ته هي ڪنهنجو آهي، سندس ماءُ پيءُ ڪير آهي يا سندس اولاد ڪير ڪير آهي، بشرطيڪ ڪو ماهر اها ٻولي پڙهي سگهي. آهي نه عجب جهڙي ڳالهه. سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ته نه ڪي نو

ڪوٽ. ڪو ننڍو اکر واري ويهي رهندو ته ان کي ڇا ڪري سگهيو. بهرحال جاءِ واراڌات تان هٿ آيل ڊي اين اي، او جي سمپسن جي ڊي اين اي سان مشابهت نه پيو رکي، جنهن ڪري کيس بيڏوهي سمجهي ڇڏيو ويو. اميرالمؤمنين حضرت علي رضي الله عنه لاءِ به چيو وڃي ٿو ته هڪ ڌر جي وڏن جي قبر کوٽائي ان جي پاسرائي جي هڏي سان مشابهت ڪري، فتويٰ ڏئي، هڪ نڪاح منسوخ ڪرايو ته عورت ۽ مڙس پاڻ ۾ ماءُ پٽ هئا. هاڻي پاڻ ٻڌايو ته حضرت علي رضي الله عنه کي طب جي سائنس جو اهو جديد ڊي اين اي جو اصول ڪيئن ۽ ڪٿان مليو. هي ڏندڪٿائون نه آهن، تحرير شده حقيقتون آهن. منهنجو بابا، جهولن ۽ سائينڊز لکڻ ۾ توڙي ڀاري جهڙي سردي ۽ فٽاري هوائن جي موسم ۾ اٺ تي چڙهيو جهنگن، جبلن ۽ بيابانن ۾ پيو هلندو هو ۽ نه رڳو تعليم جو پرچار ڪندو هو پر ماسٽر صاحبن کي پڙهائڻ جا طريقا به سيکاريندو هو، نوان اسڪول کولرائيندو هو. ملا مڪتب به سندس ڪوشش سان منظور ٿيا ۽ ڪليا. نياڻين جا خانگي اسڪول کولرائي انهن کي حڪومت وٽان امداد وٺرائي ڏيندو هو. امداد جو مقدار به تعليم جي معيار تي رکيو ويو، نه تعداد تي. پاڻ پنهنجي سرانسيڪشن ڪندو ۽ امتحان وٺندو هو ۽ پوءِ اهڙي سفارش ڪندو هو. مون ڏٺو ته سندس سچائي، اخلاق ۽ محنت ڪري سندس ايڏي عزت ٿي جو سندس بالا عملدارن کي به نصيب نه ٿي. سنس هم عصر آفيسر مسٽر فاروقي يا مسٽر بشير شيخ يا مسٽر آءِ واءِ سليمان ته جيڪي سو تنقيد جو نشانو بڻيا. ايئن تمام گهڻي محنت ۽ جاکوڙ ڪري 1939ع ۾ دل جي مرض ۾ مبتلا ٿي بستري داخل ٿيو ته ٻيون به ڪيتريون بيماريون کيس وٺي ويون. اسين تن ڏينهن ۾ حيدرآباد ۾ هيرآباد ۾ رهندا هئاسون. هوشيار هوشيار هندو ڊاڪٽر امان گهرايا جن مان هڪ جو نالو مسٽر رامچنداڻي هو جو حيدرآباد ميڊيڪل اسڪول جو پرنسپال هو. بابا ايڏو ڪمزور ٿي ويو جو رت جو ڦڙو نه هجيس. مٿان ٻلي ڦڙي نڪتس جا ڇٽي ٿي نه. بيت جو حال اهڙو ٿيس جو کاڌو ته پري رڳو چمچي سان پائي پيارونس ته اهو به وات مان وهي وڃي. پوءِ ڊاڪٽر رامچنداڻي تي ٻيا هوشيار ڊاڪٽر به گهرايا. مٿان وري جو بابا کي هڏڪي شروع ٿي ته بند ٿي نه ٿئي. نيٺ ڊاڪٽرن گڏجي فيصلو ڪري جواب ڏنو ته لاعلاج آهي. مون ڏٺو ته امان فڪرمند ته ڏاڍي هٿي پر همت ڪونه هاريائين. بابا ته بلڪل صابر ۽

شاڪر رهيو ۽ ڪا ڏک ئي ڪانه ڏنائين. امان ڊاڪٽر کي چيو ته ڀلا اجازت ڏيو ته لاڙڪاڻي ڪٿائي ويڃون ته به چيائون ته ترسو ته پاڻ ۾ صلاح ڪيون، صلاح ڪري چيائون ته پنهنجي جوابداري تي ڪٿائي ويڃو ته ڀلي باقي اسان اجازت نٿا ڏيون. بس پوءِ ته منت ٿي ويا. امان ۾ فيصلي جي قوت ڏاڍي اٿل هئي. اتي جو اتي مامي جمعي کي لاڙڪاڻي موڪليائين ته ڊاڪٽر پوهومل کي اطلاع ڪري هٿيڪو رکي ۽ جاءِ به مسواڙ تي وٺي. تن ڏينهن ۾ جاءِ ملڻ مشڪل ڪانه هئي سو ڪرمان باغ ۾ جاءِ وٺي مامو جمعو اسٽيشن تي انتظار ڪرڻ لڳو. امان به دير ڪانه ڪئي. سامان ڪجهه ڇڏيو ڪجهه ڪنيون بگهوڙي بگيءَ ۾ بابا کي کڻي رات واري گاڏي ۾ کوٽري اسٽيشن تان چڙهياسون ۽ صبح جو سوير اچي لاڙڪاڻي پهتاسين. سڌو مسواڙي جاءِ ۾ وڃي ويٺاسين. ڊاڪٽر پوهومل آيو. واهه ڊاڪٽر پوهومل واهه. ڪمال ڪري ڇڏيائين. انهن ڏينهن ۾ خون وغيره جون چڪاسون ايڪسري وغيره ڪونه هئا. بس علم هو، تجربو هو ۽ هٿ ۾ شفا هئي. ڊاڪٽر پوهومل رايو ڏنو ته مريض جي دل ۽ رڱن ۾ رڱو دوائون پيون هلن، رت آهي ئي ڪونه، سو سڀ دوائون بند ڪيوس. ڳالهه ڏاڍي ڏکي هئي پر ڊاڪٽر صاحب تي اسان جو پورو يقين هو سو سڀ دوائون بند ڪيونسين ۽ سندس صلاح موجب دوا بجاءِ يا ته گلوڪوس جي پاڻي جو هڪ ڇمچو يا ڇانورن جي پيچي جو هڪ ڇمچو يا جَوَن جي ڪَش جو هڪ ڇمچو. امان جو ڏينهن رات هر ڪلاڪ ٻن کان پوءِ اهو عمل جاري رهيو. خدا جو شان جو هڏڪي ڏينهن ٻن کان پوءِ بند ٿي. ڀلي رت کان خالي منهن تي ڪجهه رونق آئي. کاڌو بس اهو هڪ به ڇمچو پيڇيءَ جو يا گلوڪوس جو يا جَوَن جو ڪَش. ڊاڪٽر روز پيو اچي پر دوا ڪابه نه، مهيني ٻن ۾ بابا پاڻمرادو پاسو ورائڻ يا اٿي ويهڻ جهڙو ٿيو ۽ نيٺ چڱو ڀلو ٿي ٿوري گهڻي پيسار به ڪرڻ لڳو. حيرت جي ڳالهه جو ٻلي ڳڙ به پاڻهي ئي چٽندو ويو. ٻارهن مهينن کان پوءِ بابا سرڪار کي درخواست موڪلي ته هو موڪل تان موتي ڪنهن هڪ جاءِ تي ويهڪ واري نوڪري ڪرڻ گهري ٿو. عثمان علي انصاري صاحب کي ڪراچي بدلي ڪيو ويو ۽ سندس جاءِ تي بابا کي ميرپورخاص جي هاءِ اسڪول جو پرنسپال مقرر ڪيو ويو.

مٿيون حيرت انگيز ڊاڪٽري معجزو اڄڪلهه جي ترقي يافته دور ۾ ٿيڻو ئي ناهي. اڄڪلهه ته ڊاڪٽر مٿو وڃائي ٿا ڇڏن. هڪ مٿان ٻيون

چڪاسون بس آندا، گجیون ڪڍي ٿا رڪن. رڳو چڪاسن تي هزارين رپهه خرچ اچيو وڃي ۽ پوءِ به پوري خبر نه پوي. پوهومل ٽڪو خرچ نه ڪرايو ۽ بنا دوا جي مريض کي موت جي دروازي تان واپس وٺي آيو. ڳالهه آ مرض سڃاڻڻ جي ۽ موزون علاج جي. هڪ دفعي مامو جمعو بيمار ٿيو. بخار لهي ٿي نه. پوهومل ٻاهر ويل هئو، تن ڏينهن ملڪ کان ٻاهر ڪوبه ڪونه ويندو هو. بس رڳو مٿن مائٽن ڏي حيدرآباد، سکر يا خانواڻ وڃيو هو، سو ڊاڪٽر پڳوانداس ۽ ٻين هڪ ٻن ڊاڪٽرن کي ڏيکاريسين. سڀ چون ته تائيفائيڊ يعني مدي جو بخار آهي. بس ڪاڏي پيتي جي پرهيڙ ڪرايو. پاڻهي ٿي اڪيهه ڏينهن کان پوءِ بخار ٿڌندو. مامو جمعو ويو پوئو پوندو. نيٺ ڊاڪٽر پوهومل آيو. کيس وڃي ٻڌايوسين ته تائيفائيڊ ٿي پيو اٿس. چيائين ته ڏسان ته خبر پوي سو گهر آيو. ڏسي ٿورو گهڻو چڪاسي اتي بيهي رهيو. چي، ”مان نه چوان ته تائيفائيڊ آهي.“ پوءِ ڀلا ڊاڪٽر صاحب ڇا آهي. چي مليڙيا، هندو ماڻهن کي ر ۽ ڙ جي خبر اصل نه پوندي هئي. حيدرآباد ۾ هندو توڙي مسلمان ر ۽ ڙ جي چڪر ۾ ڏاڍو منڌل هوندا هئا ۽ اڃا تائين آهن. سو ڊاڪٽر پوهو چوي ته مليڙيا يعني مليريا آهي. هڪ وڏي سئي ڪڍي ڏهه سي سي ڪوئن جي انجيڪشن هڻي هليو ويو. چي سڀاڻي احوال ڏجو، ابا، ٻئي ڏينهن بخار ٿئي ويو. اها هئي بيماري جي تشخيص ۽ علاج، تن ڏينهن ۾ چڪاس جا نڪي اوزار هئا نه ائٽي بايوٽڪ دوائون. ويندي پينسلين به ڪانه نڪتي هئي. ڊاڪٽر پنهنجي ذهانت ۽ تجربي سان ۽ مڪمل اعتماد سان تشخيص ۽ علاج ڪندا هئا.

ڊاڪٽرن تان هڪ ٻيو واقعو به ياد اچي ٿو. 1943-44ع جو زمانو. ٻي مهاڀاري لڙائي هلي پئي. ايل ڊبليو هاسٽل، اڄ جي جناح ڪورٽس، آمريڪي فوجي سپاهين سان ڀريل هئي. اسان شاگردن کي سنڌ مدرسي جي خيرپور هائوس ۽ ٽالپر هائوس ۾ رهائيو هئائون. اتي نوابشاهه ضلعي جو هڪ غريب شاگرد غلام شاهه لغاري به رهندو هو. اهو ڪو بيمار ٿيو. جڏهن بيماري زور ورتو ته ڪجهه شاگرد مون وٽ آيا ۽ چيائون ته غلام شاهه سخت بيمار آهي، چڪر ٿا اچنس ۽ هلي ٿو ته ڪري ٿو پوي، هاڻي تون ڪجهه ڪر. اهو رواج ٿي ويو هو ته ڪوبه بيمار ٿئي يا ڪو اڻ معمولي واقعو ٿئي ته چوندا هلو جمال ڏي. سو مان وڃي غلام شاهه لغاري وٽ وينس ۽ دلداريون ڏنيون مانس.

حال احوال وٺندي خبر پئي ته پهرين ويو هو هڪ هندو حڪيم وٽ جيڪو سنڌ مدرسي جي ٻاهران ئي دوڪان کوليون ويٺو هو. ان ڏٺس جلاب. تن ڏينهن ۾ اهو رواج هو جو حڪيم توڙي ڊاڪٽر پهريائين جلاب ڏئي پيٽ صفا ڪندا هئا. حڪيمن جو جمال گهوتو جلاب مشهور هوندو هو ۽ ڊاڪٽر ڏيندا هئا ميگ سلف يعني مڱنڻيشم سلفيت. ان کان پوءِ ڏيندا هئا ڪوئٺن. هاسٽل جو سرڪاري طرح مقرر ٿيل ڊاڪٽر هو شڪارپور وارو ڊاڪٽر ڪئپٽن اي ٽي شيخ (عطا محمد شيخ) ڏاڍو پروقار شخصيت جو مالڪ. ڳاڙهو ڳاڙهو جهڙو انگريز، زال به انگريز هئس، سندس پٽ هو ٺاهوڪو جوان خورشيد، پلازه ڪوارٽرس ۾ رهندا هئا جو علائقو ان وقت ڪراچي جي پوش لوڪيلٽي هئو. مون چوڪرن کي چيو ته اطمينان ڪيو مان ڊاڪٽر ڏي وڃان ٿو. مان ڊاڪٽر صاحب جي گهر مدرسي کان پنڌ ئي پنڌ ويس. کيس احوال ٻڌايم ته چيائين منهنجا هفتي ۾ ٻه ڏينهن مقرر آهن. سو اڃ هونئن ئي هلڻو اٿم. چئين بجي شام جو ايندس تون گيت وٽ بيسو هججانءِ. شام جو ڊاڪٽر آيو. غلام شاهه کي چڪاسي دوا تجويز ڪري نڪتو ۽ مونکي سڏ ڪيائين. ٻيا چوڪرا به آيا تن کي موٽائي ڇڏيائين. مونکي پاسيرو وٺي چيائين ته اڃ چنچر آهي پوءِ، آچر سومر ۽ اڱاري ڏينهن شام جو چئين وڳي مري ويندو. مونکي خار لڳي ته هي ڊاڪٽر آهي ڪه عزرائيل. مون چيومانس، ڊاڪٽر صاحب هي ڇا ٿا چئو. چيائين ته بابا تون سمجهدار آهين تنهن ڪري اڳواٽ خبردار ڪري ٿو ڇڏيان؟ مونکي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي ۽ دل ۾ هڪ فيصلو ڪري ورتو. چوڪرن کي چيم ته غلام شاهه کي سول اسپتال ۾ داخل ڪرڻو آهي سو شاگردي جو رعب هلائي جدا ڪمرو وٺي ڇڏيو. غلام شاهه کي دلداري ڏئي چيومانس ته ادا تنهنجو ڪو ويجهو مائٽ هجي ته ان کي گهراي وٺون ته توسان اسپتال ۾ گڏ رهي. چيائين ادا هڪ پوڙهي ڇاچي کانسواءِ ٻيو ڪونه اٿم. سندس ائڊريس وٺي ان کي تار ڪيم ۽ غلام شاهه سان اسپتال ۾ پٽ تي بسترو وڇائي مان پاڻ رهڻ لڳس. ٻئي ڏينهن شام جو غلام شاهه جو پوڙهو ڇاچو، اچي ڏاڙهي سان تسبيح هٿ ۾ ۽ مصلو ڪڇ ۾ اچي نڪتو. اچڻ سان بستري ۽ ماني ٽڪي جي انتظام جي پڇا ڪيائين. جيئن تيئن راضي ڪري کيس اسپتال ۾ رهايو سين سڄو ڏينهن ٻيو وظيفا پڙهندو هو ۽ شوڪارا هڻندو هو. مان ته اسپتال ۾ صبح، منجهند ۽ شام

هوندو ٿي هوندو هوس. شاگرد به پيا ايندا ويندا هئا. چنجر، آجر، سومر ۽ آخر اڱاري ڏينهن منجهند جو ٻي بجي ڌاري غلام شاهه گذاري ويو. مان اسپتال جي ورندي ۾ ويٺو ڳوڙها آگاهان ته منهنجو ننڍو پيءُ ڪمال اچي نڪتو. مونکي روئندو ڏسي ڪمال چيو سائين ڪمال ٿا ڪيو توهان پاڻ ويٺا روئو. جن مون جهڙي ماڻهو لاءِ روئڻ هڪ ان ٿيڻو عيب هو. اها ڪنهن کي ڳڻ ٿي ڪانه ته منهنجي ظاهري ڌڪي اندر به هڪ تمام نرم ۽ نازڪ دل هئي. اها وڏن مون سان عمر ۾ رهي آهي. جن جمال ڪو جبل هجي، اهو نه ته هي به هڪ ڌڪايل، ايترو ڌڪايل جو ڌڪ جي حد ٽپي ڌڪن جي سمند ۾ داخل ٿي ويو هو. منهنجي شيخ مرشد، صحيح سڃاتو جو ڏسندي ئي چيائين ته مڇي کي ڪهڙي خبر ته پاڻي ڇا ٿيندو آهي. سو ڪمال جي ايتري چوڻ تي مون وارو اردو جمال جاڳي پيو ۽ اڏول ٿي اٿي بيهي رهيس. اتي پيا شاگرد به اچي ويا. وڏو حادثو هو پر سڀني کي ڪم سان لائي ڇڏيم. ڪن کي موڪليم ته گاڏي کاتي ميمڻ جماعت خاني ۾ غسل ۽ ڪفن جو بندوبست ڪيو. مولانا وفائي جماعت خاني جي مٿان واري فليت ۾ رهندو هو، اڄڪلهه جي همدرد دواخاني جي پٺيان. لاش کڻي اتي وياسين. باقي انتظام جماعت خاني وارن بنا معاوضي ڪيو. مون چوڪرن کي گڏ ڪري چيو ته وڃي چندو گڏ ڪري اچو ته لاش نوابشاهه موڪليون، لاکا روڊ جو خميسو ميمڻ جو پوءِ اسلم ميمڻ ٿيو ۽ ٻيلي کاتي ۾ ڊي ايف او جي عهدي تي پهتو، سو بيٺو رهيو ۽ اچي منهنجو پاسو ورتائين ڇي پاڻو اسان جي چندي وغيره مان ڪجهه نه ٿيندو، تون پاڻ ڪا مڙسي ڪر. مان گڏيل ڪوشش جو قائل هئس سو چيو مانس ته نڪري پئو، ريبو به پنج پنجاهه گڏ ڪري وٺو، فلائن فلائن ماڻهن ڏانهن به وڃو باقي مان ڪجهه ڪيان ٿو. اتي اطمينان ٿيس پر وري به چوندو ويو ته خرچ ٿي چار سؤ رپيا ايندو ايترو اسان کان گڏ ڪونه ٿيندو. مون سڀني کي روانو ڪري، چڪيو پنڌ کي، رام باغ روڊ کان فريئر هال ۽ پوءِ اچي ”سي فيلڊ“ هارون خاندان جي اباڻي گهر پهتس. يوسف هارون جي پڇا ڪيم ته پتو پيو ته ويٺو آهي. وڃي سلام ڪيو مانس. خوبصورت ٺاهوڪو نوجوان هو. هڪدم پڇيائين ڪيئن آيو آهين. چيو مانس سائين شاگرد آهيان سنڌ مدرسه هاسٽل ۾ رهان ٿو، هڪ شاگرد گذاري ويو آهي، ان جو لاش نوابشاهه اماڻيو آهي چندو ڏيو. هڪدم چيائين، بابا چندو وري ڇاجو. ماڻهن اسان کي ٻار موڪليو ته هن

کي پڙهائي ڊاڪٽر انجنيئر بڻائي اسان ڏي موڪليو. اسين سندس لاش به نه موڪلينداسون ڇا. هڪدم منشي کي سڏي چيائين ته هن چوڪري سان وڃ گاڏي ۾ لاش موڪلي پوءِ اڃ خرچ سڀ اسان تي آهي. واه هارون صاحب واه. مان به گاڏي وٺي وڃي جماعت خاني پهتس ته بمب شاگردن جو بينو هو چي ٿيه چاليهه رپيا مس گڏ ٿيا آهن. مون چيو اهي مرحوم جي چاچي کي ڏئي ڇڏيو. جنهن آئين اڪين سان الوداع ڪئي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ علي گوهر کهڙي سان گڏ جو ڊاڪٽر صاحب جي پٽ خورشيد جو دوست هو، ڊاڪٽر شيخ جي گهر ويس، علي گوهر ۽ خورشيد ته ڊبو راند ۾ لڳي ويا. مان وڃي ڊاڪٽر صاحب سان مليس ۽ سمورو احوال ڪيم ۽ پڇيومانس ته توهان اهڙي اڳڪٿي ڪيئن ڪئي. چيائين اڳڪٿي وري چاچي، ڊاڪٽري حساب سان ڳالهه چئي لڳي پئي هئي. هڪ ٽائيفائڊ جو مريض مٿان ڏٺائونس جلاب ۽ ڪوٽن وري ڪري به ڪانه سو آندن ۾ (پرفوريشن) سوراخ ٿي پيا هئا. مون حساب ڪري توکي خبردار ڪيو ته انتظام وغيره لاءِ تيار رهين. ڊاڪٽر صاحب کي هڪڙوئي پٽ هو جنهن وڪالت پاس ڪئي، هڪ ڪرسچن ليڊي سان شادي ڪئي ۽ سکر هليو آيو. ڊاڪٽر صاحب به پٽ خاطر ڪراچي ڇڏي اچي شڪارپور وسائي ۽ ڪامياب ڊاڪٽر ۽ شان مان وارو ٿي رهيو. خورشيد جلدئي ڦوهه جوانيءَ ۾ ڪار جي دڪٽاڪ حادثي ۾ نوجوان وٺي ۽ معصوم ٻار ڇڏي گذاري ويو. مان جڏهن 1956ع کان 1958ع تائين شڪارپور ۾ سٽي مئجسٽريٽ هئس ته ڊاڪٽر صاحب سان سلام دعا جو گهرو رستو رکيم. شام جو جڏهن ريڪيٽ کڻي ٽينس ڪيڏڻ ويندو هئس ته اڪثر مرحوم خورشيد جي نوجوان وٺيءَ کي رستي تي ويڳائي نموني پنڌ ڪندي ڏسندو هئس ۽ مان عزت وچان ٽوپلو لاهي کيس جهڪي سلام ڪندو هئس. هن ويڃاري به سڄي جواني سوڳ ۽ عزت سان گذاري ڇڏي. ڊاڪٽر صاحب جي خلف مان پروفيسر ڪمال فاروقي بئريسٽر، ايس ايم لا ڪاليج ۾ پروفيسر آهي ۽ ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف آهي. ڊاڪٽر صاحب به هتي ڪراچي ۾ وفات ڪئي.

بابا جي ميرپورخاص واري زندگي جو ڪجهه احوال ته مون مٿي لکيو آهي، غريب آباد ۾ مسواڙي جاءِ ۾ رهندي هڪ بورجي رکيائين قبر علي خان جو ويٺل ڌڻي بخش مستوئي، مان به پڙهائي خاطر ڪراچي مان ٽپڙ ڪئي

اچي بابا وٽ ميرپورخاص ۾ رهيس. ڌڻي بخش مستوئي گنجي ۽ گوڏ ۾ سڄو ڏينهن پيو ڪم ڪندو هو. شام جو وهنجي سهنجي شلوار قميص ڪوٽ پائي اچي پڳ ٻڌي چيڪٽن وارو بوٽ پائي، لوڏ سان گهمڻ نڪرندو هو. چيومانس ڌڻي بخش ڪاڏي ويندو آهين؟ چي سائين! لتا ڪپڙا پائي نڪرندو آهيان ته سمجهندا آهن ته ڪو خاندان ماڻهو آهي. بس واءِ سواءِ وٺي، چس ڪري موٽي ايندو آهيان. چوندو هو سائين ماڻهو ٿين مال جا ڌنار پر اسين (يعني بورچي) آهيون ماڻهن جا ڌنار، گهٽ ڪونه آهيون. وفادار ۽ ايماندار به ڏاڍو هو. هڪ دفعي رات جو بابا کير نه پيئو موٽائي ڏنائين ته رڳو آهي پائي. ڌڻي بخش جو منهن ڳاڙهو ٿي ويو. کير وٺي هاري ڇڏيائين. صبح جو نيرن ڪري آرام سان ويٺا هئاسون ته ٻاهر رستي تي گوڙ ٿي ويو. هڪ ٻه ماڻهو اندر آيا ۽ چيائون ته ڌڻي بخش جهيڙو ڪيو آهي. ٻاهر جو نڪران ته ڌڻي بخش، ڊگهو ۽ طاقتور، کير واري کي دسيون مار موچڙو پيو ڪري. مون ڌڙڪو ڌڻي ٻانهن کان وٺي پري ڪيومانس ۾ مستوئي پيو پڙڪي چي خون پيئندوسانس، نه ڇڏيندوسانس، منهنجو صاحب رات بنا کير جي سمهي پيو آ، مان هن کي ڪونه ڇڏيندس. کير واري اهو رستو ئي ڇڏي ڏنو. بسترو سٺو رکندو هو، فراسي، پٿر ٿي ۽ سٺي گلن واري چادر ۽ ٻه وهاڻا. پيچيومانس ته چيائين ته سائين خانداني ۽ عزت جي خبر ته بستري مان ٿي پوي. ڳالهه ڪيائين ته هڪ ڳوٺ ۾ مسافر ٿي وڃي هڪ اوطاق تي نڪتس، بوٽ ڪوٽ ۽ پڳ مان سمجهيائون ته آهي ته ڪو معتبر، سو وڏيري حڪم ڪيو ته ابا مهمان لاءِ رلي وڃايو. مون چيو ته نه، منهنجو بسترو کولي وڃايو. سو سائين بسترو جو کولين ته واٽڙا ٿي ويا. وڏيري هڪدم چيو ته بابا رئيس جي ماني ٽڪي جو بندوبست ڪيو. اهي اٺئي بستري جا ڪمال جو بورچي مان رئيس بڻائي ڇڏيائين. ڏاڍو سڌو ۽ سادو سودو ماڻهو هئو. هڪ لڱا بورچيخاني ۾ ڪم پي ڪيائين ته منهنجو هالا نوان وارو پيارو دوست محمد سعيد انصاري اچي نڪتو. مون خوشي مان رڙ ڪري چيو، اڙي سعيد خوش آهين. ڌڻي بخش مستوئي جو ٻڌو، سو اتي هاڻا هٿ ڌوئي محمد سعيد جي ڪرسي وٽ پٺ تي ويهي پيرن تي هٿ رکيائينس. محمد سعيد ويچارو اچي ششدر ٿيو چي اڙي هي ڇا ٿو ڪرين ته چيائينس ته باقي سيد واري چاچي لاءِ ٿيو آهين. هن سعيد کي سيد ڪري سمجهيو هو. مستوئي هڪ ڏينهن ڪنهن ڏاڍي مڙس

جي ڏاڍائي بيان نڪندي چيو ته ”الله به عبدالغفور آهي، اهڙو پڳس جو...“
 مون روڪي چيومانس اڙي اهو ڇا چيئي. ٿورو شڪجي چيائين، الله به منهنجو
 عبدالغفور آ. چيومانس، جريا الله غفور آهي، عبدالغفور وري ڪيئن ٿيندو ته
 ڏاڍو معصوماڻو جواب ڏنائين ته سائين اڌ نالو ڪيئن وٺانس نيٺ ته الله آهي.
 بابا ميرپور ڇڏي لاڙڪاڻي ادا شمس وٽ هليو ويو، ٻه ٽي ورهيه گذري ويا.
 اسين شاگرد ڪراچيءَ ۾ روپ ولاس هاسٽل مئڪلوڊ روڊ تي رهندا هئاسين.
 هاسٽل ۾ چوڪرن جون پنهنجون پنهنجون مانيءَ جون ڪليون هونديون هيون.
 اسان جي ڪلب جو معيار مڙشي مٿيرو هوندو هو. ٻين جو ويلو ايندو هو چار
 پنج آنه ته اسان جو ڇهه، اٺ آنه. تن ڏينهن ۾ سڄي ڪراچي ۾ ٻه ويلا ماني
 کائڻ جو رواج هو. صبح جو نوين ڏهين بجي هرڪو پيٽ پري پوڙ ماني کائي
 اسڪول، ڪاليج يا نوڪريءَ تي هليو ويندو هو. وري شام جو پنجين وڳي
 موٽي وهنجي سهنجي ڪپڙا مٽائي ماني کائي هرڪو نڪري ويندو هو، گهمڻ
 ڦرڻ دوستن يارن ڏي يا سٽيما تي. اهو ٻه وقتو مانيءَ جو ڏاڍو سٺو رواج هو.
 اڄ به ائين ڪجي ته هوند ڏاڍو سٺو. آچر موڪل هوندي هئي. ان ڏينهن صبح
 جو ناشتو ۽ منجهند جو پلاءُ ۽ مٺو وغيره ٿيندو هو. بس منجهند کان پوءِ
 بورچي به آزاد ته گهر وارا به آزاد، موڪل ائين ملهائي هئي. هڪ ڏينهن ڌڻي
 بخش اچي نڪتو. مون مهمان ڪري رهايو مانس. پوءِ نوڪري گهريائين. مان
 ڪلب مئنيجر هوس. شيخ اياز به اسان جي ڪلب ۾ ماني کائيندو هو. سو
 سيني سان صلاح ڪري مستوفي کي بورچي ڪري رکيوسين. اوچتو بابا اچي
 ويو ۽ زميندار هوٽل بندر روڊ، لڳ الله والا مارڪيٽ تي اچي رهيو. تن ڏينهن
 ۾ سر به هوٽلون زميندار ۽ ٻي جاگيردار هوٽل ميونسپل بلڊنگ جي سامهون،
 مشهور هيون. نظامي صاحب جي سنڌ اسلاميه هوٽل پوءِ ٺهي. هوٽل جو
 ڪرايو پنج رپيا روز. ماڻهو اهڙا سادا جو اسيمبلي ميمبر ۽ وزير به انهن هوٽلن
 بلڪ مولو مسافر خاني ۾ رهندا هئا. مان پاڻ ڪيترن اسيمبلي ميمبرن سان
 مولو مسافر خاني ۾ مليس. پنڌ يا بگيءَ ۾ هلندا هئا. ڏيک ويڪ هڻو ڪونه.
 سادا ڪپڙا، سادو کاڌو ۽ سادي رهائش. هڪڙو سيد نور احمد شاه، ميمبر
 ۽ پوءِ وزير به (سيد مراد علي شاه هائوڪي وزير جو والد صاحب) سو صدر
 ۾ گرڊن روڊ تي هڪ چڱيرڙي هوٽل سرتاج ۾ رهندو هو. اهو به ڏاڍي مٺي
 مزاج جو ۽ سڀاهي گفتگو ڪرڻ وارو ۽ صبر شڪو وارو ماڻهو هو. ان سان

به مان اتي ملڻ ويو هئس ڪنهن مسئلي بابت ڳالهه ٻولهه ڪرڻ. مسئلو ڇا هو سو وسري ويو اٿم. ڪو شاگردن جو معاملو هوندو. شاهه صاحب جو دوست هو عبدالله سومرو ڊڪ منشي محراب پور جو منهنجي هر ڪلاسي شمس الدين سومري جو والد صاحب هئو. ڏسو ڪٿي ڊڪ منشي ڪٿي وزير صاحب ۽ ٻنهي جي دوستي. عبدالله سومرو صاحب به واه جو ماڻهو هو. ڇا نشست و برخاست. ڇا مهمان نوازي، ڇا ڪل پوڳ، وڏو اوطاقي مڙس هو. وڏا وڏا آفيسر، ميمبر، وزير، زميندار سندس دوست هئا. ٻوڙ پلاءِ هر وقت تيار. حڪمت به ڪندو هو ۽ سڀ وڏا ماڻهو کانئس قوت باهه جا نسخا ۽ ڏس پڇندا هئا. رٽائر ڪري مورو الاڻي نوشهري ۾ دوائن جو دڪان ڪڍي ويهي رهيو. سندس پٽ شمس الدين سومرو ايگزيڪيوٽو انجنيئر ٿيو. ان جو ذڪر پوءِ ايندو. بابا اچي رهيو زميندار هوئل ۾ ۽ ڌڻي بخش ڏس ته ڏهين بجي کان منجهند تائين گهر. مونکي شڪايتون مليون سو چيومانس ته ائين نه ڪري. ڇي سائين منهنجو صاحب آيل آهي سو منهنجي هوندي هوئل جي ماني ڪاٿي؟ هوئل جي ماني تن ڏينهن عيب هوندو هو. مهمان کي به هوئل جي ماني ڪارائتي هئي ته ناراض ٿي هليو ويندو هو. اڄڪلهه ته هوئل جي ماني وڏو شان ٿي پيو آهي. ماڻهو نياڻن سيائن ۽ زال سميت هوئل تي ويٺا آهن ۽ سڀ پاڻي فخر سان ڳالهه ڪن ته اڄ فلاڻي هوئل تي ماني ڪاڏيسيون. واه زمانا واه. ڌڻي بخش کي منع ڪيم ته ائين نه ڪر ڇوڪرا وڙهند، ٺڪ جواب ڏنائين ته ڇو نڌڻڪو آهيان ڇا جو وڙهندا. اصل نه مڙيو. صبح، منجهند، شام ماني هٿ سان ٺاهي پنڌ ٿي پنڌ وڃي بابا کي ڪارائتي پوءِ موٽندو هو، عيد ڏينهن مزدو ڪيائين، سيون ٺاهڻ ته اينديون هئس پر ڪراچي جي رعب ۾ هڪ ٻئي بورچي کان پنجابي يا هندستاني هو تنهن کان پڇيائين تنهن چيو ته چاش پچائي ان ۾ سيون وجهه ته واه جو ٿي پونديون. ائين ڪيائين ته سيون ته لوهه ٿي ويون. ڇمچو وجهي زور ڏنائين ته ڇمچو به ٽڪر، اوچتو شور مچي ويو. ڏسون ته مستوئي ان بورچي کي دسي ڀڳل ڇمچي سان پيو ڪٽي. اردو اچيس ڪانه سو ان کي سرائڪي ۾ گاريون پي ڏنائين. تيڏي مان ڪون، تيڏي پيڻ ڪون، منڍي پڇ ڇوڙسان ۽ وغيره. وڃي ڦڏو ڪيوسينس ته اکين ۾ پاڻي اچي ويس ڇي سائين منهنجي صاحبن کي بک ماريو اٿائين سو ڇڏي ڏيانس؟ اڃان ته ڦيهه ڪڍندوسانس چڱي سيڪت ڏيندوسانس. هڪ ڏينهن

شيخ اياز مون وٽ کلندو آيو. کل بس ئي نه ٿيس، ان ڏينهن مستوئي کان ماني ۾ دير ٿي وئي هئي. شيخ صاحب به ٽي دفعا ڪلب ۾ ويو ته ڌڻي بخش چويس ته سائين اڌ ڪلاڪ ترس ته هڪ منٽ ۾ (چپٽي وڃائي) ٿو ماني ڏيان. نيٺ شيخ صاحب تنگ ٿي چيس ته شرم نٿو اچئي. مستوئي چيس ته ڇو مون سان ڪو برو ڪم ڪيو اٿئي ڇا، سو شيخ صاحب کلندو آيو ته جواب ته معصوماڻو ڏنو اٿائين پر هن مست مان چند ڇڏاءِ متان ڪو حادثو نه ڪري وجهي. خير مستوئي کي ته ڪڍيوسين پر هو محنتي ۽ ايماندار ماڻهو هو، سکر ۾ ٻوڙ ماني جي هوٽل کولي خوشحال ٿي ويو. مان جڏهن شڪارپور ۽ خيرپور ميرس ۾ جج هئس ته ڏاڍا زور پريائين ته منهنجي ماني ڪاءِ، ويچارو پوءِ جلد ئي گذاري ويو، ننڍي عمر ۾ چاليهه يا پنجيتاليهه سالن جو مس هو. اسانجا نوجوان ڇوڪراٽ، ٿورڙي وڏي عمر واري کي پوڙهو سمجهندا آهن. اسين به ننڍي هوندي ايئن سمجهندا هئاسين. امان ويچاري چاليهه سالن جي ٿوه جواني ۾ هئي ته اسين کيس پوڙهو سمجهندا هئاسين. منهنجي مرحوم گهر واري سورهن يا سترهن سالن جي هئي ته سندس شادي ٿي. پهرئين سال ئي ٻار ٿي ويس ۽ ٻئي سال ٻيو ٻار. ٽيهن پنجڻهن سالن جي هئي ته ٻار کيس پوڙهو سمجهندا هئا. مشترڪ ۾ جڏهن ٿامس هارڊي جو ناول ميسٽر آف ڪئسٽربرج پڙهيم ته هارڊي صاحب ناول جي هيرو هينچرد لاءِ لکي ٿو ته، ويچارو ٻاونجاهه سالن جي ننڍي عمر ۾ گذاري ويو. کل اچي ويم ۽ وڃي بابا کي ڏيکاريم ته هي ڏسو ڇا ٿو لکي. بابا پنهنجي نموني سان سمجهائي چپ ڪرائي ڇڏي.

خيرپور ميرس ۾ جج ٿي رهيس 1958ع کان 1961ع تائين. خيرپور جيمخاني سامهون سرڪاري بنگلا آهن تمام وڏا ۽ ڪشادا جن ۾ وڏا آفيسر رهندا هئا. مونکي به هڪ بنگلو مخدوم هائوس مليو. پر واري بنگلي ۾ ظهير انصاري، سول سرجن رهندو هو ۽ تنهن کان پوءِ پير غلام حيدر سيشن جج، ٻئي پاسي وري حق نواز مغل شڪارپوري، ٻائريڪٽر انگريڪلچر رهندو هو. انهيءَ مخدوم هائوس ۾ ئي سچل اڪيڊمي جو بنياد پيو، جنهن جو مان صدر هئس پر حقيقي روح روان هئا لالا مڪند رجسٽرار ڪو آپريٽو سوسائٽيز ۽ هادي بخش لارڪ ائڊووڪيٽ. پهرين ادبي ڪانفرنس سچل سرمست جي روضي درازا شريف ۾ عرس جي موقعي تي ڪئي وئي، جنهن ۾ هند سنڌ جا

مرد توڙي عورتون هندو مسلمان جهجهي تعداد ۾ شريڪ ٿيا. اسٽيج سيڪريٽري جا فرائض مرحوم عبدالغفور انصاري ادا ڪيا جو باغ و بهار شخصيت جو مالڪ هو. هادي بخش لاڙڪ جو گهاٽو دوست هو ۽ ساڻس چرچا گهڻا ڪندو هو. سو ڄاڻي وائي لاڻوڊ اسپيڪر تان هادي بخش لاڙڪ چوڻ بدران چوڻ لڳو هادڪن لاڙي بخش، ٻيا ته کليا ۾ مرحوم هادي بخش ويٺي ٿي اشاري سان پوندو ڏس ته کلي کڻي ماڻ ڪيائين.

خيرپور ميرس ۾ منهنجي عمر چوٽيهه - پنجٽيهه سال مس هئي. آفيسرن جو پنهنجو طبقو ٿو ٿئي ۽ پاڻ ۾ ئي ميل جول رکن ٿا، ۾ مونکي سندن سنگت ۾ مزو ڪونه ايندو هو. رڳو ڪندا هئا بدلين ۽ پروموشن جون ڳالهيون، پنهنجي هوشيار، قابليت ۽ ڪارنامن جون ڳالهيون سو وڇائي ڇڏيندا هئا. هڪ ڏينهن شام جو پنهنجي پٽيوالي در محمد کان هادي بخش لاڙڪ جي جاءِ جو ڏس پڇيم. چيائين ساڻين سامهون سامهون هليا وڃون ته ڪورٽ جي پريان سرڪاري لٽريري وٽ هادي بخش صاحب گهر آهي ٻاهران ڪرسيون رکائي ويٺو هوندو آهي. مان سڄو ڏينهن ڪن ڪڍيون گهر جو ڪڪڙ ٿيو ويٺو هوندو هئس. سو پتلون ۽ بشرٽ پائي اوڏانهن روانو ٿيس ته در محمد پٽيوالي جهليو ڇي، صاحب هي ڇا ٿا ڪيو جج ڪو وڪيلن ڏي ويندا آهن ڇا؟ حڪم ڪيو ته لاڙڪ صاحب کي هٿ وٺي اچان. مون کلي هٿ جي اشاري سان انڪار ڪيو ۽ پنڌ روانو ٿيس. ڏٺم ته در محمد پٺيان پيو اچي. تن ڏينهن بلڪ اڄ تائين رواج آهي ته آفيسر پٽيوالو ساڻ ڪڏندا آهن جيئن خلق کي خبر پوي ته آفيسر پيو وڃي. مون در محمد کي موٽائي ڇڏيو ۽ پاڻ وڃي لاڙڪ صاحب وٽ نڪاء ڪيم. اتي سيد قائم علي شاه، سيد غوث علي شاه ۽ محبوب ڪيمٽيو اڳتي ڪچهريون لڳايون ويٺا هئا. چارٽي نوجوان ۽ مونڪان ننڍا هئا. کل پوڳ ۽ ڪچهريءَ ۾ مستقل دوستي ٿي وئي جا اڄ تائين قائم آهي. محبوب جو ان وقت ڪمشنر آفيس ۾ ڪلارڪ هئو تنهن کي ڪٿ ڪيون ويٺا هئا ته مڃو آهي. مون کي ڏسنديئي يڪ آواز چيائون ته اجهو جج صاحب به اچي ويو ان کان ٿا فيصلو ڪرايون. غوث علي شاه هڪدم سڌو سوال ڪيو ته توهان جو مڃو مڙس جي باري ۾ ڇا خيال آهي. ڏٺم ته محبوب ڪيمٽيو سڻي ڪڪڙ ٿيو ويٺو هئو ۽ ٻيا طنز به مٿس کلي رهيا هئا. مون به نه ڪئي هر نه ٿي، چيم مڃو مڙس معنيٰ نهايت شريف

ماڻهو. اتي محبوب ٽڙي پيو ۽ فاتحانه انداز ۾ چيائين ته بس ججمينٽ اچي وئي، غوث علي شاهه اعتراض ڪندي سبب پڇيو. مون چيو، سائين! زال ويڃاري ڇا چوندي، بس اهو نه، ته رات جو گهر ۾ دير سان نه اچ، جوڻا نه ڪيڏ، شراب نه پيءُ ۽ اجايون هيڏي هوڏي گهٽون نه هڻ. پوءِ مڃو مڙس، شريف چئبو ڪي نه. سڀ ان ڳالهه ۾ مونسان شامل راءِ ٿيا. اها ٻي ڳالهه آهي ته محبوب بعد ۾ ڊپٽي ڪمشنر جي عهدي تائين پهتو ۽ وسڪيءَ تي لهي پيو ۽ جلد ئي گذاري ويو.

سائين غوث علي شاهه چوڪرات هجي جو مون وٽ 1950ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ منهنجي وڪالت واري آفيس ۾ آيو ۽ پندرهن رپيا اخبار ڪڍڻ لاءِ چنڊو گهرائين. مون چنڊو ڏيڻ بجاءِ کيس هڪ ننڍو ليڪچر ٽهڪائي ڪڍيو ته اخبار ڪڍڻ لاءِ واپاري ذهن، حساب ڪتاب ۽ مستقل تنظيم جي ضرورت آهي جا توهان وٽ ڪانه آهي ۽ اڳڪٿي ڪيم ته اها خبر بند ٿي ويندي ڪانه هلندي. شاهه صاحب جواب اصل ڪونه ڏنو ۽ گهڙي کن ويهي موڪلائڻ اٿيو. مون کيس منع ڪري ويهاريو ۽ چيو ته اڃا چانهه به ڪونه پيئي اٿو، چنڊو به ڪونه ورتو اٿو، ائين ٿا وڃو. چيم ويهو چانهه پيشو، چنڊو به مليو ٿو. منهنجو نوڪر حنيف چانهه ٺاهي آيو سا پيتيسون. شاهه صاحب چانهه جي تعريف ڪئي. مون چيو صرف توهان نه سڄو لاڙڪاڻو منهنجي چانهه جي تعريف ڪندو آهي. سوال جواب ڪندي ٻڌايومانس ته هت مان ۽ منهنجو پيشو مسٽر عبدالحق وڪو چانهه جا خفتي سڏيا ويندا آهن. سبب پڇڻ تي چانهه ٺاهڻ جون لوازمات، ٻڌايومانس ته چانهه ٺاهڻ جي ڊيگري توڙي ان جو ڊگريو ٻين ٿانون کان بلڪل الڳ هجن جيئن انهن ۾ ٻين طعامن يا بصر ٿورم وغيره جي بوءِ نه هجي. باهه به دونهن واري نه هجي. ڪوئلن جي سگري يا اليڪٽرسٽي تي پاڻي اُٻارجي پوءِ ان ٻڙڪندڙ پاڻي سان ڪٽلي امانجي. تنهن کان پوءِ ڪٽلي ۾ هڪ ڪوپ تي هڪ چمچو پٽيءَ جو وجهجي ۽ پوءِ مٿاڻس تهڪندڙ پاڻي وجهي، ٽي ڪوزي سان بند ڪري ڇڏجي. ڪوپ ۽ چمچا به تهڪندڙ پاڻي سان آگاهاري رکجن ۽ ٽوال يا ڪپڙي سان نه اگهجن مٿان ٽوال ۾ ڪا بوءِ هجي. پوءِ ٽن يا پنجن منٽن کان پوءِ چانهه پيشو ڪير ٿورڙو ملايوس ته چانهه جي خوشبوءِ (ايروما) گهٽجي ويندي. هڪڙو لطيفو به ٻڌايومانس ته لپٽن جي ساڻي دٻي واري گرڻ لپيل چانهه استعمال ڪندا آهن. سو دٻو ويو

مهانگو ٿيندو تن رين مان پنج پوءِ اٺ ۽ ڏھ رپيا ٿي ويو سو مستر عبدالحق وڪو سان شڪايت ڪيم ته سائين چانهه ته ڏھ رپيا ديو ٿي وئي آهي ته ٻئي هٿ مٿي ڪڍي چيائين ته، سائين الله ڪري پنجاهه رپئي ديو ٿئي. واٽرو ٿي چيم، ڇو؟ ته چيائين سائين اهو ٿي ته هڪڙو شوق ٿا ڪيون ڀلي پنجاهه رپين ٿئي. ڳالهه وڌيم پر ماڳهين گرڻ ليل ملڻ ٿي بند ٿي وئي. ڪجهه وقت دوست معرفت انڊيا مان گهرائڻ لڳاسون، نيٺ وڃي ييلو ليل تي پياسون، ان جي ڪوالٽي (ساختم) ۾ فرق آيو ته اسفهانتي بليڪ اسپاٽ تي گذارو ٿيڻ لڳو. پوءِ ته ايتري ملاوٽ ٿيڻ لڳي جو چانهه جو مزو ٿي نڪري ويو. سائين غوث علي شاهه اٿيو ته اخبار جو ساليانو چندو پندرهن رپيا ڪڍي ڏنامانس، مونڪان ته اهو واقعو وسري ويو پر شاهه صاحب پاڻ ياد ڏياريو. ائين اسان چئن جڻن جي دوستي پختي ٿيندي ويئي.

ڳالهه پئي هلي ننڍي يا وڏي عمر جي. مان چوتيهه. پنجتيهه سالن جو هجان. غوث علي شاهه صاحب چوڪرات هجي ۽ نئون نئون وڪيل ٿي آيو هو. سو ڳالهائيندي مون ڪنهنجو ذڪر ڪندي چيو ته، هو اڃان چوڪرو آهي اسان جيترو ته شاهه صاحب کان سٺو نه ٿيو ۽ چئي ڏنائين ته، سائين جي توهان چوڪرا آهيو ته اسان جا ته پويان ڏينهن آهن. مان ڪجهه هٻڪي ويس ۽ پاڻ لاءِ چوڪري جو لفظ استعمال ڪرڻ ۾ احتياط ڪرڻ لڳس. پوءِ جڏهن شاهه صاحب ڪراچيءَ ۾ قانون جو وزير ٿي آيو ۽ سندس عمر پنجاهه کن سال هئي ته، چيومانس ته شاهه صاحب هاڻي ڪيئن پاڻ کي جوان ٿا سمجهو يا پويان ڏينهن آهن. هڪدم ياد اچي ويس ۽ ڪلندي چائين، اسان ته جوان لڳا پيا آهيون.

هڪ دفعي شاهه صاحب سان ڪچهري ڪندي چيومانس ته شاهه صاحب وڪالت جو ڪهڙو حال آهي. چيائين، پويان ڏينهن آهن. اهو جملو شاهه صاحب جو جهڙوڪر تڪيو ڪلام هئو. انهيءَ تي خيالن جي ڏي وٺ ڪندي چيومانس ته منهنجي دعوت ڪر. چيائين ته دعوت ڪجي پر پوءِ، ڇاڪاڻ ته منهنجي جاءِ غريبيائي علائقي ۾ گهٽين ۾ آهي، توهان لهي ڪونه سگهندا. ڪنهن چڱي هنڌ جاءِ وٺان ته پوءِ دعوت ڪبي. مون چيو ته هاڻي چوٽه سڀ سڀ گهٽيون لتاڙيون پونديون ۽ هر هڪ ايندڙ ويندڙ کان ڏس پڇيو ته چوندا ته جج صاحب غوث علي شاهه ڏي پيو وڃي. ڳالهه سمجهندي

مشڪيو چيائين ته بس سڀاڻي. مون چيو هائو. هونئن مان گهڻو ڪري ڪنهن وڪيل وٽ نه ويندو هئس. نه دعوت کائيندو هئس. شاهه صاحب منهنجي زندگيءَ ۾ پهريون وڪيل هئو، جنهن کان دعوت گهري ورتي. پوءِ ته گهڻين مان ٿيندو، اڪيلو ئي اڪيلو پڄاڻون ڪندو، شاهه صاحب جي آفيس ۾ مٿي ماڙيءَ تي پهتس. بس مان ۽ شاهه صاحب، ٻوڙ ماني کائي واپس موٽيس. پٽيوالن سان به پاڻ ڳالهه ڪيم ته شاهه صاحب جي دعوت تي ويو هئس. ڳالهه مشهور ٿي وئي. شاهه صاحب کي پهريون ڪيس جيڪو مون وٽ مليو سو هو ٽڙي تي پڪڙيل چور جو. ٽڙي تي پڪڙيل جوابدار مشڪل سان ڇٽندو آهي. شاهه صاحب وڏي ضامن جي درخواست جنهن جي مخالفت سرڪاري وڪيل سيد علي عباس به ڪئي ته فريادي جي وڪيل گل محمد شيخ به ڪئي جو هڪ گاڏهه ۽ هوشيار وڪيل هو. مون شاهه صاحب کي چيو ته محنت ڪري هاءِ ڪورٽ جون رولنگ (فتوائون) ڪڍي اچي. به ڏينهن مهلت ورتائين ۽ آيو ته هڪ به رولنگ ڪانه آندائين. چيائين ته ڪابه رولنگ ڪانه ملي. مون پڇيومانس ته ڪهڙي نقطي تي قانون ڳولهائين. چيائين چوري جي قلم 379 ۽ 380 تي. پري ڪورٽ ۾ پڇيومانس ته شاهه صاحب پينل ڪوڊ نه، وڃي قلم 49 ڪرمنل پروسيجر ڪوڊ تي قانون ڳولهيو. وڪيل به واٽڙا ٿيا ته جج صاحب ته ظاهر ظهور ٿر بڻيو ويٺو آهي. ٻئي ڏينهن شاهه صاحب ڪوڙ سارا ڪتاب ڪٿي آيو ۽ ويو رولنگون پيش ڪندو. مون صاف پڇيومانس ته ضامن منظور ٿيو پيو آهي. مون رڳو چاهيو ٿي ته توهان محنت ڪيو. شاهه صاحب محنتي ۽ هوشيار ته هو سو ويو چڙهندو ۽ ناميارو وڪيل ٿي ويو. جڏهن جيف منسٽر ٿيو ته پاڻ مونکي چيائين ته، مان جو ڪجهه آهيان سو توهان جي ڪري. اها هئي شاهه صاحب جي عظمت، منهنجو عمل ته معمولي هو، صرف هڪ جونيئر وڪيل کي همٿائڻ. هڪ ٻئي وڪيل صاحب سان به مان ايئن هليس. اهو هو حيدرآباد جو آفتاب شيخ جو بعد ۾ ايم پي اي، ميسر ۽ سينيئر ٿيو، پر جڏهن مان هاءِ ڪورٽ جو رجسٽرار هئس ته مونسان جن ته وڙهيو ٿي ڇاڪاڻ ته سندس ڀاءُ کي جو سب جج هو تنهن کي هاءِ ڪورٽ رشوت جي الزام هيٺ نوڪري مان ڪڍيو ٿي، حالانڪ رجسٽرار جو اهڙن معاملن ۾ عمل دخل هوندوئي ڪونه آهي. اهو آهي پنهنجو پنهنجو ظرف.

ڏئي بخش مستوئي جي ڳالهه، عمرين جي ڳالهه ۽ وڃي وڪيل صاحبن

جي ظرف تي پياسون. بابا پنجونجاه سالن جي عمر ۾ رٽائر ڪري ڪجهه وقت ميرپورخاص ۾ گذاري، لاڙڪاڻي ادا شمس وٽ اچي رهيو. سندس مشغلو هو ڪتاب لکڻ، قرآن شريف جو تفسير لکڻ ۽ اخبارن ۾ مضمون ڏيڻ. ادا شمس ڇاڪاڻ ته عملي سياست ۾ هو ته بابا جو به اهڙن معاملن تي ڌيان مرڪوز رهيو. هڪ ڪتاب لکيائين اسلام ۽ اليڪشن جو پيچي ظاهر ٿيو، ٻيو ڪتاب لکيائين اسلام ۽ ڪميونزم جو قلمي صورت ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ سويو گيانچنداڻي وٽ پيو آهي. ايتري ۾ ۱۹۴۷ع ۾ پاڪستان به ٺهيو ۽ هندو ملڪيتون وڪڻي لڏڻ لڳا. امان جنهن جو هندو عورتن سان گهڻو اڻڻ ويهن هو تنهن ڏاڍا وس ڪيا ته هندو نه لڏين پر هي ته تاريخي عمل هو سو ڪير ٿي روڪي سگهيو. هندن فرنيچر ۽ ٻيو گهريلو سامان ٿي وڪيو سو ته امان اصل نه ورتو. باقي گهر ته کپندو هو، جنهن گهر ۾ راءِ صاحب توڻ داس رهندو هو، جنهن جو پٽ گوپند مون سان گڏ پڙهندو هو، سو وڪاڻو ٿيو. شاندار، ڪشادو، سول لائينس ۾ گهر، صرف ڏهن هزارن ۾. اسان وٽ ڏهه هزار به ڪونه هجن.

سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ته شادي ڪيو ته رزق پائمرادو اچي ٿو وڃي ۽ گهر ٺهرائڻ شروع ڪيو ته پائهي ٺهي ٿو وڃي. مان انهن واقعن جو اکين ڏٺو شاهد ۽ زنده مثال آهيان. خبر ناهي ماڻهو باقي پريشان ڇاڪڻ ۽ ڇو ٿا ٿين. بس اهو سڀ ڪنهنجو پنهنجو روڻو ۽ سرشت آهي نه ته حياتي ته ڏاڍي مٺي آهي، پوءِ جيڪو جيئن ڏسي. شيخ اياز صاحب چوي ٿو: گهڙي گهڙي گهاٽ، مان ته چوان ٿو ته گهڙي گهڙي پيار. پيار جا انبار لڳا پيا آهن. رڳو ڇڳڻ واري جي چوڳي تي نظر پوي. پٿر ۾ اندر ويٺل ڪيڻي ڪي به رزق ملي ٿو. پيار به هر ڪنهن وٽ جهول ڀري اچي ٿو. باقي ڏسڻ واري جو ڏوھ آهي. نظر نظر جو فرق آهي. مان نئون نئون وڪيل ٿي آيس لاڙڪاڻي ۾. روزانو شام جو رستي تي چنڪار ڪري ڪرسيون ٻاهر وجهي ويهيو هو. اهو آهي گرميءَ جو ڪلچر پوءِ تـمـاـدم ڪـچـهـري لڳندي هئي. هرڪو آيو ويو آسائش ڪري چار تهڪ ڏئي اٿي ويندو هو. توهان انهيءَ کي اوطاقي ڪلچر به چئي سگهو ٿا. اتي مون وٽ هر روز هڪڙو اڻ واقف ماڻهو اچي ويهندو هو. پٽڪو ٻڌل، ڪارو نيلامي دلو ڪوٽ، پاڻ سنهو ۽ قدآور. مون ڪڏهن به کانئس نالو ۽ ذات نه پڇي. هئو اڻ پڙهيل پر ڪڏهن ڪڏهن ڏاڍو چڱو گفتو ڪيندو هو. پڇندو

هٿومانس ته اهڙيون ڳالهيون ڪٿان سڪيو آهين ته نماڻائي سان ورائي منهن ۾ ڏيندو هو ته توهان جهڙن اميرن وٽان. حالانڪ مان ته ماستر جو پٽ هئس ۽ نئون نئون وڪيل ٿرو. هڪ ڏينهن ميونسپالٽي جي گند ڪچري ڪٺڻ واري گاڏي (پڪ اپ) اچي لنگهي، ڊپ ٿي وئي، پر هو ماڻهو اٿي بيٺو ۽ چيائين ڏنڻي سائين ڏنڻي. گند ڪچري کي به سواريءَ جو موقعو ملي ٿو. سچ چوندا آهن ته جيڪي ڪجهه آهي، نظر ۾ آهي نظاري ۾ چاهي. ڪاليج جي زماني ۾ پنهنجي پياري دوست محمد سعيد انصاري سان اها ڳالهه ڪيم ته ناراض ٿي پيو. ڇي يار تون ته گهمندي ڦرندي به فلسفي جون ڳالهيون پيو ڪرين، بابا اسين ته نظارو پيا ڪريون. ڪا سهڻي صورت ڏسنداسون ته دل سٽون ڏيندي ۽ ساراهه به ڪنداسون. باقي تو وانگر نظر جي فلسفي ۾ پياسون ته مزو ٿي ڪرڪرو ٿي ويندو. سو جڏهن کيس تفصيل سان سمجهايم ته، ذهين ته ڏاڍو هو سو هڪدم سمجهي ويو ته به چيائين ته هاڻي گهڻو ٿيو اسان کي نظارو ڪرڻ ڏي، بابا اسين سنو سڌا رواجي ماڻهو، اسان کي پيچيدگين ۾ نه منجهاءِ بس مزو وٺڻ ڏي ۽ تون به مزو وٺ. واقعي گهڙي گهڙي جو مزو وٺجي ته دنيا ۾ ٿي بهشت مائي سگهجي ٿو. وسيلن کي وڃڻ ڏيو. اميدن ۽ آسرن جا انسنا نه ٻڌو، گهڙو ڀڳو ته گهوريو، ڀڄي شال مَر گهڙي. اهو پٽائي گهوٽ آهي. پوءِ به چون ته ”گهڙين ۾ گهارجي“ وارو فلسفو فرانس جي زان پال سارتر ۽ سندس داشته مٿي سائمون ڊي بو وار ڏنو. مغرب کي مان آهي! اها اسان جي مغرب زده غلامانه سوچ آهي. اڪبر اله آبادي به فرمايو ته چلي هيڻ شيخ ڪعب ڪو، هر انگلستان جاتينگي، وه ديكهي گهر خدا ڪا هر خدا کي شان ديكهي گي. توبه توبه، مان لنڊن توڙي آمريڪا ويس، خبر نه آهي ڇا ڏنو آهي ماڻهن اتي، جو ويزا لاءِ قطارن جي لانڍ لڳي پئي آهي. چڱايون به آهن پر بيهودگي ۽ بي حياتي جي به انتهائي ڪونهي. سر بازار، سر عام، روڊن ۽ باغيچن ۾ ظاهر ظهور اهڙا مظاهر ڏٺاسون جو اسان کي ته شرع پئي آيو. منهنجا ترقي پسند دوست ان کي آزادي جو بنيادي حق ۽ جسم جي لذت حاصل ڪرڻ جو حق چئي اهڙين ڳالهيون جي پاسداري پيا ڪن، پر پارسيءَ ۾ چوڻي آهي ته گفت و ڪردن فرق ميدارد. چوڻ ۽ ڪرڻ ۾ فرق آهي. پنهنجي ڌيءَ، پيڻ، ماءُ ۽ زال کي اهڙي حالت ۾ ڏسڻ برداشت ڪندا؟ منهنجو لنڊن ۾ مهربان ميزبان ڊاڪٽر جاويد شيخ ۽ سندس گهر واري ڊاڪٽر حسينا اتي

پنجويه سالن کان رهن ٿا ۽ کين پنهنجو نجي بنگلو آهي. سي ڏنم ته لڏڻ جي تيارين ۾ هئا. سبب پڇيم ته پنهنجي ننڍڙي پنجن سالن جي نياڻي، جا سندن اڪيلو ٻار هئي، ڏي اشارو ڪري چيائون ته هن کي ههڙي ماحول ۾ نٿا رکي سگهون. نوجوان چون ته بهتر مستقبل جي تلاش ۾ ٻاهرين ملڪن ۾ وڃون ٿا، مستقبل ڪنهن ڏٺو آهي يا لکي لڌو آهي. لنڊن ۾ هڪ دوست مگسي صاحب چانهه جي دعوت تي گهر گهرايو. سندس نوجوان ڏيئرون جين جي پتلون ۽ چست گنجي (تي شرٽ) ۾ پي آيون ويون ۽ ٽهڪڙو لڳو پيو هئڻ. اتي هڪ باريش وضعدار ٻروچ جو پڳ سان فوتو ڏنم ۽ پڇيومانس ته ڀاڻو هي شاندار شخص ڪير آهي. چيائين منهنجو ابو آهي، پر جي هت اچي ويو ته موچڙا هڻندم ۽ چڱي گڏ ڪيندم. مون سندس ڪرب (درد) محسوس ڪيو پر ڪوٽ ڪوٽان ڪانه ڪيم. چپ ٿي ويس. ڳالهه ظاهر پئي هئي. سو پَوش (مستقبل) جي ڪنهن کي خبر. شري رامچندر جڏهن پنهنجي ڀاءُ شري لڪشمن کي رياضتون ڪندي ڏٺو ته پڇيائينس ته ڀاڻو تون ته وڏي درجي وارو درويش آهين پوءِ ڪهڙي ڳالهه ۾ اچي مٺڏو (منجهيو) آهين. جواب ڏنائين ته پَوش جي خبر نٿي پويم. شري رامچندر کلي چيس ته پَوش (مستقبل) ۾ رکيو چاهي. ڄاڻي ڇا ڪندين. ائين ته پنهنجي لاءِ آزار پيدا ڪندين ڇاڪاڻ ته جيڪي تڪليفون اچيون آهن سي اڳواٽ ڄاڻي پريشان ٿيندي ۽ جيڪي ٿيڻو آهي، تنهن کي تاري به ڪونه سگهدين پوءِ اهڙي ڄاڻ لاءِ وهلور وڃڻ مان ڇا هڙ حاصل. شري لڪشمن (لچمن) ڳالهه سمجهي شانت ٿي ويو. مستقبل ۽ وري روشن مستقبل! ڪراچي وارا چون ٿا اسين محرومين جو شڪار آهيون. حيرت آ. پڪا گهر جهڙي ڦڙيءَ کان محفوظ، روڊ رستا، بجليون، اسڪول، ڪاليج، اسپتالون، نلڪي جو پاڻي بات روم ۾ هڪيو حاضر، سواري لاءِ موٽرون، بيسيون، رکشائون، سائيڪلون وغيره پوءِ به ڇي محرومين جو شڪار آهيون. ڳوٺن ۾ وڃو ته ڪچا رستا، نه اسڪول، نه اسپتال، نه دوا نه دارون، نه بجلي نه فون نه پاڻي. مايون ويڇاريون دلا مٿن تي کڻي وڃي ڪوه تان پري اچن. کائڻ لاءِ رکي ماني ۽ لسي. پوءِ به پڇيون ته چوندا ته شڪر آهي، پنهنجن ڪڪن ۾ ويٺا آهيون، پورهيو ڪيون پيا آهن جي گندي يا پلي پري پئي آهي. بس شڪر آهي. اهو آهي رويو ۽ سوچ يا انگريزيءَ ۾ چئجي اينيٽيوڊ يا ابيروچ. شيڪسپيئر چواڻي ڪجهه به بچڙو يا برو ٺاهي، رڳو سوچ

ان کي اهڙو بڻائي ٿي. اسان ته پوڳنا جو به لطف وٺون ٿا ۽ صاحب جي صاحبي وينا ڏسون. اسان جا شهري پاڻر سڀ ڪجهه هوندي، تر جيتري تڪليف به نه سهي سگهن ۽ وٺي کان کان ۽ واويلا ڪن. منهنجو مرحوم دوست، علي دوست بگتي کين سڏيندو ٿي هو ”کوي کي اولاد“ يعني ڪانءُ جو اولاد. علي دوست به عجب مست منش هو. نياڻيون ڪراچيءَ جي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پڙهاين. اٿارڻ جو فڪر ئي ڪونه. مون تي گهڻو مهربان هو سو هڪ ڏينهن وجهه وٺي چئي ڏنومانس ته بگتي تون نيٺ نياڻين جو پيءُ آهين ته هڪدم ڪنپير ٿي ويو ۽ چيائين ته جمال پائي مونکي پلي جيڪو موچڙو وٺي سو هڻي ڪڍ باقي منهنجي نياڻين جو نالو به نه ڪڍ، ڇي انهيءَ ۾ فڪر جي ڪهڙي ڳالهه آهي. ڪنهن ڏينهن ڪو خانداني چوڪرو هٿ آيو ته مٿس ٿورو (احسان) ڪري ڇڏيندس. مون چيو ته ڏسو ته سهي نه، ته پڙهيل ڳڙهيل آهي يا نه ۽ روزگار سان آهي يا نه. چيائين ته ڪو ضرور ڪونهي پڙهيل ۽ پئسي وارا لوفر ڪونهن ڇا. بس رڳو خانداني چوڪرو هجي. خاندان هوندو ته پاڻهڻي روزگار پيدا ڪري وٺندو ۽ زال جي ننگ (عزت) کي سڃاڻندو. ڏسو هيڏو سارو شادي وهانءُ جو مسئلو به اصل ۾ ڪو مسئلو ڪونهي. رڳو ڦڏي سوچ مونجهارا پيدا ڪيا آهن نه ته اسان جي ملڪ ۾ چوڪرن جي پيٽ ۾ چوڪرين جي کوٽ آهي. چوڪرن کي زالون پوريون ڪونهن ۽ هت واويلا ته چوڪرين لاءِ رشتو ڪونه ٿو ملي. رڳو سوچ جو فرق. ڪوبه بااخلاق محنتي چوڪرو ڪنهن به راشي آفيسر يا سيٺ جي پٽ کان بهتر آهي پر هن پئسي جي ڪلچر ۾ ڪنهن کي سمڪ ٿي نه ٿي پوي. مونکي منهنجي هڪ مهاجر دوست، جو پاڻ به سيد آهي، ٻڌايو ته سندن پاڙي ۾ هڪ ڪسٽمر کاتي جو ملازم چوڪرو اچي رهيو ۽ سيد سڏائيندو هو. اوڙي پاڙي جا سکر ماڻهو سندس رشتي حاصل ڪرڻ لاءِ آتا ٿي پيا. نيٺ هڪ سيد گهراڻي جي چوڪري سان شادي ڪيائين ۽ ٻار به ڄائس. بعد ۾ خبر پئي ته ڀنگي پاڙي ۾ هڪ جهوپڙي ۾ رهندڙ ڀنگي هئو. سيد سڳورا زهر جو ڍڪ پي چپ ٿي ويا ۽ ٻڙڪ به ٻاهر ڪونه ڪڍيائون. ههڙا هاڃا ٿين، نياڻين سان، سو به پنهنجي پيءُ ماءُ جي ٿيڏي سوچ ڪٿان. هاڻي پاڻ ٻڌايو ته اخلاق ۽ محنت وڌيڪ يا ڊگري ۽ نوڪري. جي اخلاق، ڪردار ۽ محنت کي مان آهي ته پوءِ ڪو مسئلو ئي ڪونهي. پریشاني ڇاجي؟

الله سائين رزق جو ذمو پاڻ کنيو آهي. مونکي 1947ع ۾ دل جي بيماري ٿي. انفارڪشن. دل جي مک کارونري شريان سؤ سيڪٽرو بند ٿي وئي. اهڙي حالت ۾ نوي سيڪٽرو موت واقع ٿيندو آهي. مان بچي ويس. منهنجي وڏو ڀاءُ شمس الدين پهرين اتيڪ ۾ 47 سالن جي جوانيءَ ۾ گذاري ويو. پهرين جون 1967ع تي مونکي اتيڪ ٿي. ڊاڪٽر ڪريم عباسي وڏي جانقشاني سان منهنجو علاج ڪيو. منهنجي گهر واري جا ان وقت ٻنهي سالن جي هئي ڏينهن رات هڪ ڪري منهنجي نگهداشت ڪئي. سمهندي به اسپتال ۾ هئي. ننڊ به به پئي دعائون گهرندي هئي. مان ته سمجهان ٿو ته منهنجي چڱيلائي ۾ سندس دعائن جو عمل دخل ضرور آهي. جيئن شيخ اياز صاحب مڃيندو ته هر پيري موت جي منهن مان موٽڻ ۾ پايي زرينه جي دعائن جو وڏو دخل آهي. چڱو ڀلو ٿي نڪتس ته ڪريم عباسي چيو ته هاڻي پرواه ناهي، ڏهه سال جيئرو رهندين. وري مشهور ڊاڪٽر صالح ميمڻ ڏيپلائي، جو منهنجو ميرپورخاص هاءِ اسڪول ۽ ڪاليج جو ساٿي ۽ بابا جو شاگرد آهي تنهن به چيو ته ڏهه سال جيئرو رهندين. ڪراچيءَ ۾ دل جي ماهر ڊاڪٽر ڪميٽا به چيو ته ڏهه سال جيئرو رهندين. 1967ع، 1977ع، 1987ع ۽ هي 1995ع اچي لڳو آهي اڄ 27- ڊسمبر منهنجي شاديءَ جي سالگرهه آهي اڃان ته جيان پيو. وري پي انفارڪشن ٿيم، جنهن ۾ سؤ سيڪٽرو موت واقع ٿيندو آهي. بچي ويس. دل جي وچين خاني ۾ سوراخ ٿيو جو بند ٿيندو ٿي ناهي. ڪراچي جا سڀ مشهور دل جا ماهر منهنجا دوست ٿي ويا آهن. ڊاڪٽر سيد شوڪت (جهڙو فرشتو) ڊاڪٽر سيد شريف، ڊاڪٽر رضا ۽ هاڻ ڊاڪٽر اظهر فاروقي جنهن کي پوئين ڏهن سالن کان هر مهيني ڏيکاريندو اڃان، ڪوبه مونکان في ڪونه وئي. گذريل مهيني ڊاڪٽر اظهر فاروقي مونکي چڪاسي حيرت مان ٻئي ڊاڪٽر کي منهنجي سڄي ميڊيڪل هسٽري ٻڌائي چيو ته، ٻيو ته ٺهيو پر سوراخ به پاڻ مرادو بند ٿي ويو آهي ۽ اهو ڪرشمو مونکي دنيا جي ميڊيڪل جرنل ۾ لکڻو پوندو. پوءِ مون ڏي منهن ڪري چيائين ته ابڙا صاحب اهو ڪهڙو راز آهي جو هن عمر ۾ جڏهن تنهنجي دل صرف چوويهه سيڪٽرو ڪم ڪري ٿي ۽ چاهتر سيڪٽرو مٿل آهي، ته به تون بلڪل نارمل آهين. نه بلبلد پريشر نه دهڪو سهڪو ۽ نه وري ڪا ملولائي، جڏهن ته مون وٽ پنجويهه ٽيهه ۽ پنجٽيهه سالن جا نوجوان انهن مرض ۾ ورتل اچن ٿا ۽ ڪو

پروگريس نٿا ڏين. مون چيو ڊاڪٽر راز وري ڪهڙو. تون ٻڌاءِ ته زندگي ۽ موت جو محڪمو ۽ مڪمل اختيار الله وٽ؟ چيائين هائو. مون وري پيچيومانس ته عزت ۽ ذلت به الله جي وس، چيائين هائو. چيم رزق جو ته ذمو ٿي پاڻ کنيو اٿائين پوءِ باقي مان ڇو ملول ٿيان يا مٿو ڪپايان ته هڪدم چيائين ته پوءِ اهڙيون ڳالهيون اخبارن ۾ لک ته ڪا ماڻهن کي به هدايت اچي. مون انڪار ڪندي چيو ته لکڻ سان ڪجهه نٿو ٿئي جيسين ڪو هدايت حاصل ڪرڻ لاءِ آڻو هجي ۽ هيٺئين سان هنڊائي. اهو محڪمو به الله جو آهي، جنهن کي وٽس تنهن کي هدايت ڏئي ۽ جنهن کي وٽس تنهن کي گمراهه ڪري تباھه ڪري ڇڏي. ڊاڪٽر صاحب لاجواب ٿي ويو رڳو ايترو چيائين ته تنهنجي ايمان جو داد ڏيڻو ٿي پوندو.

1947ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ اسان جي آمدني جو ذريعو بابا جي پينشن 245 رپيا مهينو ۽ ٻي ادا شمس جي ڪمائي. مان ۽ منهنجي ننڍو ڀاءُ ڪمال ڪراچيءَ ۾ پڙهندا هئاسون ۽ بابا اسان ٻنهي کي پندرهن پندرهن رپيا يعني ڪل ٽيهه رپيا مهينو موڪليندو هو. سالياني في ۽ ڪتابن جو خرچ الڳ. باقي بابا کان، عزت وڃان، پيو ڪوبه گهر ڀاتي پئسا نه گهرندو هو. هو به دل جو مريض هو ۽ دوا درمل پاڻ وٺندو هو ۽ برادري ۾ خرچ ڪندو هو. ادا شمس ٿوري ئي وقت ۾ وڪالت جي ڌنڌي تي ڇانئجي ويو هو. محنت ايتري ڪونه ڪندو هو. ڀار ويس ماڻهو هو، پر بلا جو ذهين هو. آڏي پڇا جو ايڏو ته ماهر هو جو ٻيا وڪيل سيڙجي اچي سندس آڏي پڇا ٻڌندا هئا، کيس سڏيندا ٿي هئا استاد، ويندي شهيد ذوالفقار علي ڀٽو جو پاڻ تمام ذهين ۽ بئريسٽر هئو اهو به کيس استاد ڪري سڏيندو هو. ٻيو ته ٺهيو پر ڏيڻل مل جهڙو مشهور معروف فوجداري ڪيسن جو ماهر تنهن به لاڙڪاڻي اچڻ ذري گهٽ بند ڪري ڇڏيو ۽ ماڻهن کي صاف چونڊو هو ته بابا شمس جهڙو وڪيل گهر ۾ ويٺو اٿو ته مون تي ڇو ٿا خرچ ڪيو. هڪڙن ماڻهن کيس چيو ته سائين شمس الدين خان کي ته وڪيل ڪيو اٿئون پر تون به هل. نيٺ وڏي في ڌڻي کيس آندائون. ڪورٽ ۾ آڏي پڇا وقت شمس، سينيئر وڪيل جي عزت خاطر، ڏيڻل مل کي چيو ته آڏي پڇا تون شروع ڪر. هن چيس ته نه تون ڪر. تون تون ڪندي سيشن جج به چيو ته مسٽر ڏيڻل مل آڏي پڇا ڪر. ڏيڻل مل اتي بيهي چيو ته يوٽر آنر آڏي پڇا مسٽر شمس الدين ڪندو ۽ مان آخر ۾

هڪ ٻه سوال پڇندس. ادا شمس آڏي پڇا ڪري پوري ڪئي ته ڏيڻ مل اٿي چيو ته مونکي ڪو به سوال ڪونهي ڪرڻو. سڀني شاهدن سان ايئن ئي ٿيو. لاڙڪاڻي ۾ هڪ مشهور کيس ٿيو. محترم احمد خان لانگاهه جي ننڍي ڀاءُ عنايت الله لانگاهه ڏينهن ڏني جو وچ شهر ۾ سنڌ ڪو آپريٽو بئنڪ کي ڏاڙو هنيو ۽ مقابلي ۾ زخمي ٿيو. وڃي قادري پاڙي ۾ عبيدالله لاکي جي مساوڙي جاءِ ۾ لڪو. پوليس نوس نوس ڪندي کيس زخمي حالت ۾ بندوق سميت پڪڙيو. مٿان مئجسٽريٽ وٽ ڏوھ جي قبولداري به ڏنائين. وڪيل ۽ جج ٿي سمجهي سگهن ٿا ته ڪيڏو نه مضبوط کيس هوندو. احمد خان لانگاهه جيتوڻيڪ پاڻ مشهور وڪيل هو. پر ادا شمس کي منٽ ميٽ ڪري وڪالت نامو وجهرايائين. هرڪو پيو چويس ته استاد اهو کيس ته هارائي ويندو، ڦي به ڪانه، اجايو مفت ۾ نالو خراب ڪندا. شمس جو آڏي پڇا شروع ڪئي ته شاهدن جا لاه ڪڍي ڇڏيائين. ڪي مهينا لاڳيتو اهو کيس هليو ۽ پنهنجا کيس نظرانداز ڪري ڇڏيائين. ٻيو ته نهيو دلاور حسين شاهه جو تجربڪار ۽ ڪڙيل ڊي ايس پي هو، ان کان به ڏينهن لاڳيتو آڏي پڇا ڪيائين ۽ هو مجبور ٿي مڃي ويو ته جوابدار کان قبولداري زور زبردستي استعمال ڪري ورتي وئي. ڊي ايس پي صاحب پگهر ۾ شل ٿي ٻاهر نڪتو ۽ پاڻ تي ويساهه ٿي نه پيو اچيس ته هو اهڙي ڳالهه ڪيئن مڃي ويو. وڪيل برادري جا اچي ڪورٽ ۾ گڏ ٿيندي هئي سي خود واٽڙا ٿي ويا ۽ شمس کان پڇڻ لڳا ته هيءُ ڪهڙي جادوگر ڪري وٺين. بهرحال عنايت لانگاهه چٽي ويو ۽ ڏوھ مڃي وئي. ستر ظريفي ڏسو ته ڪمال ۽ ٻين ڪيترين آفيسرن کي جڏهن 1971ع ۾ مارشل لا ۾ نوڪري مان ڪڍيو ويو ته رٽائرڊ جسٽس فضل غني انهن پاران هاڻ ڪورٽ ۾ کيس داخل ڪيو. ڪمال به مون وٽ ڪراچيءَ ۾ آيو ته هو به ان کيس ۾ شامل ٿيڻ ٿو گهري. مون جسٽس فضل غني (اڄوڪي مشهور وڪيل مخدوم علي خان جي والد) سان ڳالهايو تنهن چيو ته ڦي ته مون ٻين کان وٺي ڇڏي آهي باقي جيڪو نئون مدعي اچي ٿو ته کانئس صرف هڪ هزار رپيا وٺندس ۽ دعويٰ ساڳي ئي رهندي کيس هزار رپيا ڏناسون. مڃان ته احمد خان لانگاهه وٽس ڪم ڪندو هو سو مون وٽ آيو ۽ چائين ته ڪجهه درستيون ڪري ٺاهي جوڙي ٽائپ ڪري نئين درخواست وجهجي ۽ ان تي ڪجهه خرچ ايندو. مان حيرت ۾ ويٺو کيس ڏسان ته سندس ڀاءُ کان شمس ڪهڙي ڦي ورتي هئي جو هي وري شمس جي ڀاءُ کان صرف لپياپوتيءَ جا

پئسا ٿو گهري. مون کيس ڪابه ورندي ڪانه ڏني، پر لانگاه صاحب سيرجي ڪمال جي گهر حيدرآباد ويو ۽ ڪانئس في وصول ڪري آيو. واه ڙي زمانا واه! پئسو اهڙو ته ڪو آهي جو سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ته، نر ڪاريو ڇڏي. لانگاه صاحب هونئن ته تمام چڱو ماڻهو نيڪ، بااُصول پر پئسي آڏو ڪمزور. ٻيا به ڪيئي اهڙا دوست ڏنم پر ڍڪي پلي.

بابا جي پينشن کان سواءِ ادا شمس مرحوم جي ڪافي آمدني هئي پر يار ويس، سخي ۽ مهمان نواز اهڙو جو وٽس هڪ پاڻي به ڪانه بچندي هئي. ڪورٽ مان موٽي اوطاق ۾ ڪوٽ لاهي ويهي مس ته دوست احباب وڃي ڪوٽ جي ڪيسن مان نوٽ ڪڍن. حضور شرم ۽ وضعدار اهڙو جو ڪنهن کي ڪونه جهلي. رڳو ايترو بار بار چونڊو هو ته گهر جي خرچ لاءِ پندرهن رپيا بچائجو. اهي پندرهن رپيا روز گهر واريءَ کي ڏئي چونڊو هو هاڻي پاڻ ئي گهر هلائجانءِ وڌيڪ ڪونه اٿئي. هوءَ بختاور به اهڙي صابر ۽ شاعر جو ڪشي ماڻ ڪندي هئي. اڄ به شمس جي سڃاڻپ ۽ صبر جا واقعا ماڻهن کي ياد آهن، جيتوڻيڪ کيس گذرڻي 32 سال ٿي ويا آهن. غريب غربو، مستري مزدور، ٽانگي وارا اڃان به سندس ڳڻ ڳائيندا آهن.

چوندا آهن ته الله هڪ دروازو بند ٿو ڪري ته سؤ درواز ڪولي ٿو. هندو ماڻهو اها حقيقت ڄاڻندا هئا. نوڪريءَ ۾ اڪيون وجهي تنگ تنگ تي چاڙهي ڪونه ويهندا هئا نڪو هونئن تي ويهي چانهه جا آرڊر هڻندا هئا. هڪدم ڪرت سان لڳي ويندا هئا. ڪو گهوراڙو، ڪو ڦيري وارو، ڪو مٿي تي ٽول ڪشي ته ڪو ٻين جو ڪُٺو ڪشي روزيءَ ڪمائن کي لڳي ويندا هئا ۽ ڏسندي ڏسندي ترقي ڪري ويندا هئا. ڏندا ڪو ڪٿا آهن؟ ڪا خاص سيرڙ جي به ضرورت ڪانهي. مٿي تي ڇيو زيتونن جو ڪشي نڪرو ته شام تائين پنجاه سؤ رپيا ڪمائي موٽيو. پر مسلمان کي ڌنڌي کان عار، اصل ٻرو پيو چڙهندن. وڏيري جي پيرن کي ويٺو زور ڏيندو باقي پورهيو ڪونه ڪندو.

اسان جنهن دور ۾ هئاسون ان ۾ اهو نوڪريءَ جو ڀوت سوار ڪونه هوندو هو. مون انٽر سائنس پاس ڪئي ۽ اين اي ڊي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ داخلا به مليم ۽ پنجاه رپيا ماهوار اسڪالرشپ به، پر مان ڪو به مٿيءَ جو نهيل هئس الائي ڇا جو هر هر اهو خيال پيو اچيم ته انگريز جي نوڪري ڪيئن ڪبي ۽ انجنيئري کاتي جي رشوت ۾ ڪيئن منهن وجهبو. نڪو مان

انقلابي هٿس نڪو دولتمند ته به انگريز جي غلاميءَ ۾ رشوت کي اسان جي پيڙهي ۾ ڪڍو ڪرتوت سمجهيو ويندو هو. هڪ ڏينهن هڪ غريب ماڻهو هاسٽل ۾ آيو ۽ اچي ڳالهه ڪيائين ته ڪلارڪن ڪانٽس رشوت وٺي ڪم ڪري ڏنو. اسان جو نه واسطو نه وجهه تڏهن به چار پنج چوڪرا گڏجي سيڪريٽريٽ وياسين ۽ چيف منسٽر جي آفيس ۾ وڃي سندس سيڪريٽري ۾ پٽيوالي تي زور وڌوسين ته اسان کي چيف منسٽر سان ملائين. چيف منسٽر هو رڄ چڱو مڙس ۽ شريف ماڻهو پير الاهي بخش سو هڪدم اندر گهرايائين. اسان ڪاوڙ ۽ غصي ۾ کيس ڏانهن ڏني ته هيٺئين رشوت پئي هلي. پڇيائين ته توهان کان ورتي اٿن ڇا ۽ اسان جواب نهڪار ۾ ڏنو. پوءِ به اسان کي اطمينان ڏيارين ته اتي جو اتي بيٺي پير قدم ڪڍندو ۽ اسان جو شڪريو به ادا ڪيائين جو کيس اهڙو اطلاع ڏنوسين. اسان به خوش ٿي وياسون. اهو هو باهمي اعتماد، وزير صاحب کي اسان تي اعتبار ۽ اسان کي وزير صاحب ۽ حڪومت تي اعتبار. هاڻي اهو باهمي اعتماد مفقود ٿي ويو آهي تڏهن ڳالهه وڃي گارگند، جهڳڙي ۽ احتجاج تي پئي آهي. اهڙو هو ان وقت جي نوجوانن جو جذبو. ابا پاڪستان جو ٺهيو ته ريل گاڏيءَ ۾ سفر ڪندي مون پنهنجي گنهگار ڪنن سان ڪن نوجوانن کي چوندي ٻڌو ته، ”امان، جو رشوت نهي لپتا وه تو ٻڌهو هي“ اهو ضرور ماڻهن جو سبق هوندو. بابا جو ڪراچيءَ آيو ته کيس چيمر ته مان پڙهندس ڪونه، ڌنڌو واپار ڪندس، ذرو به منهن ڪونه گهنجايائين. پاڻ همت افزائي ڪندي چيائين ته ڪيترائي سيٺ سندس واقف آهن. شام جو ٿي وڃي ساڻن مشورو ڪري ٻڌائيندو. ٻئي ڏينهن انهن سيني جا نالا ٻڌائي چيائين ته چون ٿا ته هي جو بندر روڊ ۽ جهونا مارڪيٽ ۾ گاڙڻ تي مال وڪڻندا وٽن اهي سڀ نوجوان سندن ڪروڙ پتي سيني جا پٽ آهن. ائين ڌنڌو سڪي ترقي ڪن ٿا، بابا چيو ته تون به چوين ته انهن سيني سان ملايان ۽ پوءِ گاڏڙو وٺي شروعات ڪر. مان منجهي پيس ۽ جواب ڪونه ڏنم. منهنجي وڏي پٽ بدر به رشوت واري نوڪري کان صاف انڪر ڪيو. اڄ پنهنجي سر، ماشاءِ الله معزز ماڻهو آهي.

ڌنڌي ۾ وڏي برڪت آهي. حيدرآباد ۾ خان بهادر جلال الدين کان مسلم ليگ لاءِ چنڊو وٺڻ وياسون. مان، قاضي عبدالمنان ۽ عبدالشڪور منشي صدر ۾ رٽز هوٽل ڀرسان وڏو ڪشادو بنگلو هٿس. قداور، بدن ۾

پرل، شڪل شبيهه جو ٺاهوڪو، شيرواني ۽ ڪڙتي سان، شهپرڻ کي تاءُ ڏيندو آيو. پنجابي گاڏڙ سنڌي ڳالهائين. پاڻ ٻڌايائين ته هو ريلوي اسٽيشن تي گهوراڙو هو، پوءِ ڪيئن لڳايائين ۽ بعد ۾ ريلوي ريسٽورانٽ جا نيڪا ڪنيائين ۽ هن درجي تي پهتو. کيس پنهنجي محنت مزوري تي ندامت ڪانه بلڪ فخر هو. ڪپري جي راءِ صاحب شيو ڪرام وٽ اڪيچار جايون، دوڪان، زمينون، باغ ۽ ماڙيون هيون. پيچيومانس ته راءِ صاحب ايترو سڀ ڪجهه ڪيئن ٺاهيو، چيائين صفا مسڪين ان پڙهيل هئس. پاڻي پيسو ڪونه هئس سو هڪ سيٺ کان ڏهه رپيا اڌارا وٺي نڪتس. واٽ تي پرارٿا ڪيم ته ڀڳوان هن ڏهن جي نوٽ کي رڳو هڪ ٻڙي وڌيڪ هڻي ڏينم ته تنهنجا لک ٿورا، پوءِ ته ڀڳوان الائي ڪيتريون ٻڙيون هڻندو ويو ياد به ڪونه اٿس. اهو آهي محنت جو ڦل. رب، جو پالڻهار آهي اهو ڏئي ٿو، بيهساب ڏئي ٿو رڳو طلب ڪيو ۽ وڪ وڌايو. ڪراچيءَ ۾ امپريس مارڪيٽ ۾ هڪ بهراڙيءَ جو سنڌي، يارو ڪاسائي آيو، اگهه وڌيڪ وٺندو هو پر گوشت تمام سٺو رکندو هو، مٿان ڳالهائڻ جو به رکو. جيڪڏهن ڪو گراهڪ رڳو اگهه پچندو هئس ته چوندو هو هل بابا هل، گوشت ڪونهي ڪپي ويو. تڏهن به ڪراچيءَ جا سڀ سکر ۽ وڏا ماڻهو پڇا ڪري يار محمد وٽ ويندا هئا، منهنجي مرحوم گهر واري ته رڳو چوندي هئس ته، ادا يار محمد ڏهه سير گوشت تيار ڪري رک ته مان بهي خريداري ڪري ٿي اڃان ته حاضر چئي پين جو ڪم ڇڏي اسان جو ڪم ڪري رکندو هو. پوءِ رڳو چئبس ته پئسا ڪيترا ته جيترو چندو هو اوترو ڏئي ڇڏيس ته خوش ٿيندو هو ته قدردان ته اهڙا. ٻيا ڪاسائي تيهه رپيا سير وڪڻندا هئا ته هي ٻئيهه يا پنجتيهه وٺندو هو. ته به ويو چڙهندو. ڄام صادق علي به يار محمد کان گوشت وٺندو هو. يار محمد ويو چڙهندو ۽ ڪراچيءَ ۾ بنگلو به ٺهرايائين ته ڪار به رکيائين. اسان جا نوجوان، ڪاسائي جي ڌنڌي کي عيب ڪري سمجهندا. منهنجو هڪڙو سانگي مائٽ، پوليس ڪانسٽيبل هوندي گهر ۾ بيٺيون ٻڌندو هو ۽ چڱو خوشحال ٿي ويو. گهر به پنهنجو اٿس اڃا تائين رٿائڻ ٿيڻ کان پوءِ نانواڻيءَ جي هوٽل صبح جو ڏهين وڳي کان تين چئين وڳي تائين هلائي ٿو. انهن پنجن ڇهن ڪلاڪن ۾ سو ڪن رپيا ڪمائي ٿو. ٻيو منهنجو سانگي مائٽ گاڏڙي تي ڳنڍيري وڪڻڻ لڳو. اڄ سٺو پڪو گهر اٿس ۽ سندس پٽ چڱين نوڪرين سان آهن. انهيءَ ۾ ڪو اهم ڪونهي

برڪت ٿي برڪت آهي. برڪت تان ياد آيم ته هڪ برڪت پنجابي اسان سان پڙهندو هو. اسڪول مان ٿي پڙهڻ ڇڏي وڃي ڇمڙي جو ڌنڌو ڪيائين. ڪلون وٺندو ۽ وڪڻندو هو. اهو به عزت وارو واپاري ٿي ويو. هي جستس غلام رسول شيخ ۽ سندس ڀاءُ غلام النبي شيخ ائڊووڪيٽ به اصل ڇمڙي جا واپاري هئا. خبر ناهي اڄڪلهه جي نوجوانن کي مٿي ۾ الائي ڪهڙو اثر وڃي ٿو؟ ڇمڙي جو تنگ تنگ تي ڇاڙهي هونئن ۾ ويٺا آهن ۽ پٽيوالي، ماستري يا ڪلارڪيءَ جي نوڪري پٺيان سٽون ڏيندا وڃن ۽ پاڻ کي ٻين کان مٿي سمجهن. علم ته نوڙت آڻيندو آهي پر هي يار خود پسندي ۽ پوءِ خود فربيءَ جي چار ۾ وڪوڙجي نااميدي ۽ ملولائي جو شڪار ٿيو وڃن. خود پسندي جنم ڏئي ٿي خود مطلبي ۽ انفراديت کي. نتيجتاً سماجي ڌارا مان نڪري، ڪڙم قبيلي کان لاپرواهه ۽ لاتعلق ٿي اذيت پسند ٿيو پون. پوءِ يا ٻين کي مارين يا ڦاڙا هڻن يا خودڪشي ڪري پنهنجي ئي لاش تي ڳوڙها ڳاڙن جو تماشو ڏسي سڪون وٺن. اسان جا اديبڙا وري، خودڪشي تي نوحا لکي ان کي شهادت سڏين. ڇاچي شهادت؟ ڪارو منهن آهي اهڙن بزدل ڪوٺن جو جيڪي ٻڏي مٿا ۽ پوئين کي مصيبت جي آڙاهه ۾ اچي ويا. هو زندگيءَ کان ڊڄي ويا. پهرئين نمبر جا پاڙي هئا. اسان جا، ابتي سوچ وارا ليکڪ وري چون ته موت کان ڪونه ٻڌا. ڪوڙ، سؤ سيڪڙو ڪوڙ، موت کان نه ڊڄن ها ته مري ٿي ها نه مات. پوءِ ته دلير ٿي سر جو سانگو لاهي، تڪليفن کي اکين تي ڇائين ها ۽ بي رحم غلط سماج سان مهاڏو اٽڪائين ها، پر هي پاڙيا ته پنهنجن کي سهائڻ خاطر غلط ڪاري اختيار ڪري هڪ گندي روايت کي هٿي ڏئي ويا.

مونسان گڏ ايل ايل بي ۾ عيد محمد ڪوڪر گڏ پڙهندو هو. غريب هو سو مون صلاح هڻين مانس ته منهنجي ڀاءُ شمس وٽ يا مون وٽ هليو اچي ته ٺهي ٺڪي آفيس، رهائش ۽ لئبريري ملي ويندس. هاڻو چئي گم ٿي ويو. ڏاڍو خوش مزاج، قابل ۽ محنتي ماڻهو هو. ڇهن مهينن کان پوءِ اوچتو بازار ۾ ملي ويو. ڏوراپو ڏئي پنهنجي آفيس ۾ وٺي آيو مانس ۽ حال احوال پڇيومانس ته ڇا پيو ڪرين. کلي جواب ڏنائين ته هر تي بي. اي. ايل. ايل. بي لکائي ڇڏيو اٿم، پيو ٿو ڪاهيانس. بعد ۾ تريسري آفيسر ٿيو ۽ مشهور قابل، محنتي ۽ ايماندار آفيسر ثابت ٿيو. غربت، ڪڏهن به منجهس احساس ڪمٽري پيدا

نه ڪيو. شاهي لا ڪاليج ڪراچيءَ ۾ منهنجو هر ڪلاسي هئو. اسان جا ٻيا مشهور مسلمان هر ڪلاسي هئا شيخ اياز صاحب، عبدالوحيد ڪٽپر، جسٽس عبدالقادر شيخ، جسٽس آغا امداد علي (جنهن جو والد صاحب جسٽس آغا حسن علي به هاءِ ڪورٽ جو جج هو) ۽ علي گوهر خان ڪهڙو، خانبهادر ڪهڙي جو ڀاءُ. عيد محمد پنهنجي غربت ۾ مست خاڪي زين جي قميص ۽ سلوار ۽ ترڪي ٽوپي پائيندو هو جا ميري هوندي هئي ۽ ڪنارن تي گر لڳل هوندي هئس. ڪڏهن به سوٽ ڪونه پاتائين. لاپرواهه، ڪلٿو ۽ مزاحيه طبيعت جو ماڻهو هو، جنهن ڏينهن ڪاليج جي الوداعي دعوت پئي ٿي ته ان ڏينهن عيد محمد کي نئين خاڪي سلوار قميص ۽ نئين ترڪي ٽوپي پيل هئي ۽ ڦاٽل بوٽ بجاءِ نئون بوٽ پاتل هئس. مون ڏانهس ڏسي مشڪيو ته زور سان چيائين الله جو قسم پنهنجا اتر ۽ تهڪ ڏئي ڪلڻ لڳو. مون چيومانس ته ڏاڍو ناهوڪو ٿو لڳين ته هڪ پارسي چوڪري جا اسان سان گڏ پڙهندي هئي ان ڏانهن اشارو ڪري چيائين ته ڇو ڪين، انهيءَ کان ته گهڻو چڱو آهيان. ”انهيءَ زماني ۾ به اعليٰ تعليم يافته هجن جو مٿس ڪو منفي اثر نه هو جيئن اڄڪلهه جا چوڪرا چار اکر پڙهي واندا خان بشجي والدين تي بوجه ٿيو پون. عيد محمد نه ڪٿي هر نه ته وڃي هر ڪاهڻ لڳو. مان جڏهن 1961ع کان وٺي 1963ع تائين سجاوڻ ۾ جج هئس ته ان علائقي ۾ چوري ڏاڍي هئي. سجاوڻ سبب ڊويزن هڪ تعلقو نه بلڪه ڄڻ ته الڳ ضلعو آهي جنهن ۾ چار تعلقا آهن، سجاوڻ، ميرپور بنورو، جاتي ۽ لاڏيون يا شاهه بندر. اتان جا وڏا ماڻهو سڀ هڪٻئي سان وڙهيل هئا. ڪو ڪنهن سان ٺهيل ڪونه هو. سجاوڻ ۾ مهر علي شاهه جو ون يونٽ ۾ ڊپٽي اسپيڪر به هو ۽ علي شير شاهه، بنورري ۾ خواجه محمد عيسيٰ جو فقير سڏائيندو هو ۽ ڪشتو ڪڻندو هو پر هئو وڏو استاد ۽ ٻيو جمال خان لغاري جو خانبهادر فضل محمد خان لغاريءَ جو ڀائيٽيو هو ۽ ميمبر اسيمبلي به هئو. جاتي ۾ مامون خان ملڪاڻي جت قوم جو سردار، لاڏيون ۾ محمد يوسف خان چانڊيو ميمبر اسيمبلي، ڌڙو ۾ ارباب غلام دستگير ۽ جاتي ۾ خليفو غلام قادر ٿهيم جو، درگاهه مغل پين عرف مگريين جو متولي هو. سڀ صاحب هڪٻئي جي خلاف ۽ سيني جو نشانو مقامي آفيسر. مان جڏهن چارج وٺڻ ويس ته جسٽس نانا مونڪي چيو ته ابڙا ڏاڍي ڏکي صورتحال کي منهن ڏيڻو پوندئي پر مونڪي يقين آهي ته تون

ڪامياب ٿيندين ۽ مثال قائم ڪندين ته آفيسر کي ڪيئن هلڻ کپي. ٿيو به ائين. جنرل برڪيءَ کي موڪليو ويو ته سر زمين تي انڪوائري ڪري قدم کڻي. هن هڙني آفيسرن کي بدلي ڪري ڇڏيو سواءِ منهنجي. ماڻهن کان مسئلا پڇيائين ته هر ڪنهن چوريءَ جي ڏانهن ڪٿي. چوريءَ جا سبب پڇيائين ته ڪنهن ڇا چيو ڪنهن ڇا چيو. بنوري وارو فقير محمد عيسيٰ خواجہ ڏاڍو دلير دل گڙي وارو مڙس هئو. سچ چوڻ کان يا ٻڌائڻ کان رهندو ڪونه هو سو اتي اسٽيج تي آيو ۽ پرڻي ميڙ ۾ جنرل برڪيءَ کي چيائين ته، جنرل صاحب! چوريءَ جو اصل سبب آهي تعليم. چورا مئٽرڪ پاس ڪري نڪما ۽ نالائق ٿيو پون، نه هر ڪاهن نڪو پيو هنر اچين. اصل اڳيون نور به ڇٽ. پوءِ هوٿلن تي ويٺا چانهيون پين ۽ گانا ٻڌن ۽ اتي ئي ويٺا چورري جي مال جو پنگ تي سودو ڪن ۽ چورن سان ياريون رکن. ڳالهه ۾ ڪافي وزن هو ۽ جنرل صاحب چيو ته هو حڪومت کي هنري اسڪول کولڻ لاءِ آماده ڪندو. اهو 1961ع ۾ اڄ پنجين جنوري 1996ع. منهنجي ڄاڻ موجب سڃاڻو سبب ڊويزن ۾ اڃا تائين هنري اسڪول ڪونه کليو آهي. ٿئي ڇا تو جو ڪا چڱي رٿابندي ٿئي ٿي ۽ پشما منظور ٿين ٿا ته شهري آبادي وارا، جن وٽ اخباري زور، ڪامورا شاهي جو زور ۽ هنگامي بازي جو زور آهي سي رٿائون شهرن ڏانهن منتقل ڪرايو ڇڏين ۽ ڳوٺ ۾ دور افتاده آباديون هر ترقيءَ کان وانجهيل رهجي وڃن ٿيون. ڪامورا شاهي، اخبارون ۽ اقليتي طبعا پاڻ ۾ قدرتي پائيواري آهن ۽ هڪٻئي جي زور تي هلن ٿا ۽ هڪٻئي کي هشي ڏين ٿا ۽ گجهي مدد ڪن ٿا. ڇاڪاڻ ته سندن جياپو انهيءَ ۾ آهي. جمهوريت ۾ کين ڪڏهن به فائدو ڪونه پهچندو تنهن ڪري فطري طرح هو جمهوريت جا توڙ جا ويرن آهن. جمهوريت ايندي مس ته ڳانڍڙ سانڍڙ ٿي ان جي پٺيان پئجي ويندا ۽ ان کي هاجو رسائي يا توڙئون اڪيڙي پوءِ ساهه پئهندا. اهي سڀ طبعا پٽين ۽ چڪين ٿا وڏيري ۽ هاري کي جيڪي جمهوريت ۽ سياست ذريعي اڃان مس ساهه پٽين ٿا ته هاوڙ ۽ باهوڙ مڇي وڃي ٿي. وڏيري تي بداخلاقي جا الزام ۽ هاريءَ تي جاهليت جو الزام هنيو وڃي ٿو. حالانڪ قائد اعظم سڄو مدار انهن تي رکي پاڪستان ٺاهيو. قائد اعظم وٽ هئو ئي ڇا سواءِ وڏيرن، نوابن، خانبهادرن، سر صاحبن ۽ جاهل ديهاتي عوام جي. شهري ۽ پڙهيل ڳڙهيل آبادي ته هتي هندن جي، جيڪي پاڪستان جا سخت مخالف هئا. انهيءَ

ڪري ٿي مسلم ليگ جو وفادار ڪارڪن محترم جي. ايم سيد مسلم ڪامورا شاهي جي پٺڀرائي سان هندن کي ڏک هڻڻ خاطر تحريڪ هلائي ته نه هندن سان خريد و فروخت ڪيو نه ساڻن اٿو ويهو، يعني مڪمل سماجي بائيڪاٽ ڪيو ۽ باقاعده اهڙا پوسٽر ڇپايا ۽ ورهايا ويا جي ڳولهن سان اڃان به ملي ويندا. پوءِ به ڪم نه ٺهيو ته منزل گاهه مسجد جي آڙ ۾ هندو مسلم فساد ڪرايا ويا ۽ بيگناهه عام توڙي خاص هندو قتل ڪرايا ويا، جهڙوڪ شڪارپور جو مسٽر پمنائي، ڀڳت ڪنور رام ۽ ٻيا. نه رڳو هندو بلڪ مسلم قوم پرست ليڊر جهڙوڪ: خان بهادر اله بخش سومرو وغيره شهيد ڪرايا ويا ۽ سندن قاتل جو هڪ جلباڻي هو، ان کي غازي سڏيو ويو. توبه.

چوڻ جو مقصد اهو هو ته اقليتي طبقو ڪڏهن به جمهوريت جي مرحبا نه ڪندو ۽ هميشه پنهنجا ڳڙه ٺاهي جمهوري حڪومت کي بليڪ ميل ۽ ڪمزور ڪندو رهندو. تنقيد اهائي ڪندو ته عوام کان ووٽ جو حق ٿي ڪسيو وڃي ۽ ووٽ جو حق ڪم از ڪم مئٽرڪ پاس ڪي ڏنو وڃي. ڇن ته پڙهيل ماڻهو وڏا شريف ۽ سمجهدار هوندا آهن. مشهور هاري ليڊر مولوي نذير حسين جتوئي پڙهيل ماڻهو لاءِ هڪ موٽي گار ڏئي چوندو هو ته پاڻو پڙهيل جهڙو حرامي ماڻهو پيو ڪونه ٿيندو. رشوت اهو وٺي، سمگلر اهو ٿئي، ملاوت اهو ڪري، چور بازاری، ذخيره اندوزي اهو ڪري يا ڪرائي، مٿن ماڻهن کان نفرت ڪري ۽ صاحبن اڳيون بچ پيو لتڪائي ۽ ليلڙاٽ ڪري. مولوي صاحب جي ڳالهه ۾ سچ تلاش ڪيو ته ملي ويندو. رڳو ويچار ڪيو ته توڙ تائين پهچي ويندو. هيءَ سڄي جُلهه جا هاري ۽ وڏيري تي پئي ٿئي. سا رڳو ان ڪري ته کين لتجي ۽ ڦرجي ۽ کين حقن کان محروم ڪجي ۽ سندن اربين رپين جي پيداوار ڪوڏيءَ ملهه وٺي کين مستقل طور مفلس ۽ ڳجهو بڻائجي، حالانڪ هو ئي سڄي پيداوار ۽ ملڪ جا حقيقي وارث آهن. پيو مقصد اهو آهي ته شهري بدمعاشن سرماييدارن، چورن ۽ سماج دشمنن کي ڍڪ فراهم ڪجي، اڄ جاگيردار ۽ وڏيرو ايڏو پيو ڪٽجي ۽ هوڏانهن حرامي سرماييدار، جو ڏچي جو بنياد آهي، سو محفوظ، بزرگ، خدا ترس، سخي ۽ مؤمن بڻيو پيو عيش ڪري. ڀلي مهانگائي ڪري ڀلي ملاوت ڪري گيهه ۾ بيزل ملائي، ڀلي مال لڪائي قحط آڻي چور بازاری ڪري، ڀلي مزور جا حق ماري تالابندي ڪري، ڀلي ڪسٽم نه ڀري، انڪم ٽئڪس نه ڏئي ۽ ڪوڙو روانگي واپار ڏيکاري

ڪروڙين ڊالر غير ملڪي بئنڪن ۾ رکي ۽ سڄيون ساريون بئنڪون هڙپ ڪري وڃي. بس رڳو ويٺو نمازون پڙهي ۽ حج ڪري ۽ ڪو سندس نالو نه وٺي. الاڻي ڪيئن اهو واءُ ويو آهي جو اسان جا سڄاڻ ليڊر به اليڪشن ڪٽڻ جي چڪر ۾ انهيءَ اندازيءَ جو شڪار ٿي ويا آهن نه ته جڏهن اسين ڪاليج ۾ پڙهندا هئاسون ته شيطان نمبر ون هوندو هو. سرماڻيدار، سماج وادي پارٽيون مدد ڪنديون هيون هارين ۽ ننڍن ڪاتيدارن (يعني وڏيرن) جي. هاڻي وڏيري تي آهي گار جي رڻي. ڳالهه جي تهه ۾ وڃو ته اصل لفظ آهي ”وڏو“. اوهان مان هرڪو گهر جو وڏو آهي ۽ ان جو حڪم گهر ۽ گهر ڀاتين تي هلي ٿو. پوءِ چار پنج يا ڏهه ويهه گهر گڏ هجن ته اها سماجي ضرورت آهي ته گهر وڏي کان مٿيو ڪو هڪ وڏو يا وڏيرو هجي. اهائي لفظي معنيٰ آهي وڏيري جي يعني وڏن کان ڪجهه وڏيرو. اهو ضروري نه آهي ته اهو وڏيرو ڪو وڏو زميندار يا جاگيردار هجي. ڀلي رڳو مڇي ماني وارو هجي. هو هڪ ادارو آهي جو سماجي طور هڪ وڏي ضرورت آهي. کيس مک پئنج به چئي سگهجي ٿو. هندو کيس سڏن مڪي ۽ مسلمان چون چڱو مڙس. پاڻ به تڏي تي يا واڻ جي ڪٽ تي دونهن ڌڪايون ويٺو هوندو ته آيو ويو به ساڻس اتي ئي ويهندو ۽ ڏک سور سليندو، مڪي يا وڏيري جي اوطاق هڪ ئي وقت مسافر خانو يا مهمان خانو به آهي ته ڪورٽ به آهي ته بئنڪ به، بنا رشوت جي بنا سفارش جي بنا لکپڙهه جي پنجاهه، سؤ قرض به ملندو ته ترت ۽ سستو انصاف به. آئيءَ ويل ۾ وڏيرو ڪم ايندو. ڀلي آڏي يا هجي مانجهي، وڃي تند مان اٿاريوس ته اٿي ايندو. چوري ٿي هجي، ڪو ڀاتي بيمار هجي، ڪو پوليس جو سڏ هجي، ڪو پاڻيءَ جو وارو هجي، ڪو ڦڏو فساد هجي، ڪو تهپيدار يا سرويئر جو ڪم هجي، ڪو تنگواڻي معاملو هجي ته اتي جو اتي وڙول ڏيڻي ۽ ڪونه ڪو تدارڪ ٿيندو. تهپيدار، سرويئر، پوليس وارو ماستر به وٽس ايندا، وٽس رهندا ۽ ماني ٽڪي کائيندا. اسان جا پڙهيل ڳڙهيل نوجوان ايل ايل بي پاس ڪري اليڪشن جي شوق ۾ چوندا ته ماڻهو ڀوک جٽ ۽ جاهل آهن جو کين ڇڏي، ووت وڏيري جي چوڻ تي ٿا ڏين ۽ جيڪڏهن کين ميمبر بڻائن ته هو سندن سٺي خدمت ڪن. صاحبو ماڻهو نڪو ڀوک آهن، نه جاهل، نه بيوقوف. توهان ميمبر ٿيڻ کان اڳ ۾ سندن ڪم ڪونه اچو ته ميمبر ٿيڻ کان پوءِ ڪيئن ڪم ايندا. ماڻهو اڪيڻ ويٺا ڏسن ته توهان کي منجهند جي تند کائڻ وڌيڪ

پياري آهي. توهان کين ڌڻڪا ڏئي موٽائي ٿا ڇڏيو يا وڌ ۾ وڌ پشسا وٺي سندن وڪيل تي کيس ٿا ڪرايو. پوءِ کيسن ۾ ڳهي ڳهي هو لاچار ٿي واپس مڪي ۽ وڏيري وٽ وڃن ٿا جو ڏينهن ٻن ۾ سندن فيصلو ڪري دشمنيون دور ڪرايو ڇڏي. هو هر وقت سر زمين تي هڪيو حاضر آهي پوءِ ڪهڙو بيوقوف کين ڇڏي توهانجي چوڻ تي ووت ڏيندو. هي سڄي سازش آهي جو چڱي مڙس کي بديرا بديرا چئي بچڙو ڪيو ٿو وڃي. ٻيو وري طوفان اٿاريو ويو آهي جاگيرداري ۽ زمينداري ظلمن جو. اهي پڙهيل ڳڙهيل جوان نه ڪجهه ڄاڻن ٿا نه ڪا خبر اٿن. مان جڏهن لنڊن ويس ته اتي مسٽر باري مون سان سڀني کي ملائڻ خاطر دانشورن جي هڪ ميٽنگ سڏائي، جيڪو به هٿ ٺوڪيو دانشور اتي سو وڃي جاگيرداري ۽ زمينداري تي چوه چنڊيندو. آخر ۾ باري صاحب مونکي ڳالهائڻ جو موقعو ڏنو. مون چيو باري صاحب مون سمجهيو هو ته تون ڄاڻو ماڻهن کي جن کي ڪو سياسي پس منظر هوندو تن کي سڏايو هوندو. هٿ ته ڪوڙيءَ کي گهمرو آهي. کين اها به خبر ڪانه آهي ته جاگيرداري ته ڪڏهن ڪو ختم ٿي چڪي آهي. انهيءَ تي حاضرين چوڀول مچايو ۽ مونکي رد ڪڍڻ لڳا. هئا سڀ سنڌ دشمن سو آبي مان ٻاهر پيا وڃن. انهيءَ تي مون کين چيو ته صاحبو مونکي اها سعادت نصيب ٿي آهي جو مون ميان افتخار الدين، جناب حيدر بخش جتوئي، ڪامريڊ عبدالقادر ڪوڪر، ميجر اسحاق، سوڀو ڳيانچندائي، حسن ناصر، جمال الدين بخاري، عبدالسلام بخاري، سيد باقر شاه، ڊاڪٽر نذير ۽ امام علي نازش جهڙن مست ملنگ ۽ هڏوڪي ڪارڪنن سان ڪم ڪيو آهي ۽ انهن جيڪا ميراث ۽ حاصلات ڇڏي آهي تنهن کان انڪار ٿيڻ پنهنجي اڻڄاڻائي جو ثبوت ڏيڻ جي مترادف آهي. حقيقت اها آهي ته جاگيرون اسيمبلي قانون هيٺ 1953ع ۾ ختم ڪيون ويون ۽ ڪو جاگيردار نه بچيو. منهنجو عزتآباد مهريان دوست سرڪار مير علي مدد خان ٽالپور جو پندرهن سؤ ايڪڙ جاگير جو مالڪ هو سو ٻئي ڏينهن هڪ ٻه ايڪڙ جو مالڪ نه هو. خانداني سون ۽ زيور وغيره بئنڪ ۾ گروي رکي قرض کڻي چاليهه ايڪڙ زمين خريد ڪري سفيد پوشي قائم رکندو آيو. نواب سلطان احمد چانڊيو جو نو لکي جاگيردار سڏبو هو سو به، رڳو سرادري ڏن تي گذر بسر ڪرڻ لڳو. سو جاگيرداري ته وڏي ختم ٿي باقي رهي زمينداري تنهن کي به شهيد ذوالفقار علي ڀٽي پارٽي سسٽم ايجاد ڪري، اهڙو ڪاپاري ڌڪ

هنيو جو ٻيو ته نهيو وڏا وڏا ڊنگ زميندار غلام مصطفيٰ خان جتوئي، عبدالحميد خان جتوئي، سردار غلام محمد مهر، نواب سلطان احمد چانڊيو ويندي پير صاحب پاڳارو ۽ ٻين وارا پير به پنهنجي ئي تڪ ۾ معمولي ماڻهن هٿان اليڪشن هارائي ويا. يعني سندن سياسي پاور يا سندن ووٽ بئنڪ کائن قرجي ويو.

جمهوريت جي معنيٰ ئي آهي هر بالغ کي ووٽ جو حق ۽ پارٽي سسٽم. اسان جا هٿ نوڪيا شهري دانشور شرم وچان جمهوريت جي مخالفت ته ڪري نٿا سگهن سو چوه چندين ٿا پارٽي سسٽم تي ته ان ذريعي پارٽي ڊڪٽيٽر شپ يا فاشزم جنم وٺي ٿو. ڏسو، ظاهر ظهور منافقي ۽ ٻٽا معيار. پارٽي سسٽم ۾ ته ائين ئي ٿيندو آهي ته ووٽ پارٽيءَ کي ڏبو آهي، نه ڪنهن فرد کي. پارٽي ۽ پارٽي جو منشور زور وٺندو آهي ۽ چونڊيل ميمبر مجبور ٿيندو آهي ته پنهنجو شخصي مفاد قربان ڪري پارٽي ڊسپلين (قبضي) ۾ رهي. خود قائد اعظم ائين ڪيو، نه ته پاڪستان نهي ئي ڪونه ها. مون پاڻ سندن تقرير عيد گاه ميدان ۾ ٻڌي، جنهن ۾ چيائين ته ووٽ ڏيو موزمل ليگ کي (هو مسلم کي انگريزي لهجي ۾ موزمل ليگ چوندو هو) پوءِ ڪٿي هڪ اليڪٽرڪ جي ٿنڀي کي ووٽ ڏيڻو پوي. قائد اعظم لفظ ليمپ پوسٽ استعمال ڪيو هو. هاڻي شهري دانشور چو ٿا قائد اعظم ۽ سندس اصول جي مخالفت ۽ تصحيح ڪن.

باقي هي جو هٿ نوڪيا دانشور گهوڙا گهوڙا پيا ڪن سو ته سڌي سنئين منافقي ۽ سرمائيدار لابيءَ جي دلالي آهي. هونئن به سرمائيدار ۽ زميندار جي پيٽ ڪيو ته ڪٿي هو ڪٿي هو. زميندار بچ، خرچ، پاڻ، پاڻي، ڍل سڀ پاڻ پري پوءِ به پيدائش جو اڌ هاريءَ کي ڏئي. ڏيندو ڪو سرمائيدار يا صنعتڪار اڌ پيدائش مزورن کي. ڍل به زميندار باقاعده پري نه ته مشڪلاتن کي منهن ڏئي. زميندار قرض ڪٿي يا بينل فصل وڪڻي به ڍل ادا ڪندو. هوڏانهن واپاري صنعتڪار ۽ سرمائيدار انڪر ٽئڪس جو ڳيل حصو هڙپ ڪري ويندو. مٿان زرعي پيداوار جي اگهه تي ڪنٽرول. واپاريءَ ته انهيءَ مقررو ڪنٽرول اگهه کان به گهٽ اگهه ڏيندو، صنعتڪار تي ڪو ڪنٽرول ناهي ته ڪيترو اگهه وٺي. جيترو وٺيس اوترو اگهه ڪپڙي جي وال جو يا توال گنجي ۽ چادر جو رکي ڪيس ڪو منع ڪرڻ وارو ناهي ۽ جي

وٿيس ته سمورو مال ٻاهرين ملڪن ۾ وڪڻي نائو ڪمائي. اهو حق زميندار کي ناهي جو چانور، ڪڻڪ، يا ڪجهه عالمي مارڪيٽ ۾ پنهنجي مرضي سان وڪڻي نفعو ڪمائي. هيءَ آهي سڌي سنئين زميندار ۽ هاري کي سڃو رکڻ جي سازش. هاڻ بينظير ڀٽو صاحب زرعِي پيداوار جا اگهه وڌايا آهن ته هاري ناري ويچارا سکيا ۽ سرها ٿيا آهن ۽ قرض لاڻا اٿن. شاديون ڪيون اٿن، گهرڙا ٺهرايا اٿن ۽ ريڊيا ورتا اٿن ته پيرين اگهاڙا گهمندا هئا، سيءَ ۾ ڏڪندا هئا ۽ بيماريءَ ۾ علاج لاءِ پئسو ڪونه هئڻ. اڳي آبادگار ويچارا زرعِي پيداوار شهر ۾ وڪڻڻ ايندا هئا ته پاڙو به ڪونه نڪرندو هئڻ ۽ خارن وچان تماٽا، ونگا وغيره وڪڻڻ بدران اڇلي ڇڏيندا هئا. مان جڏهن 1955ع ۾ سکر ۾ ستي مئجسٽريٽ هئس ته خبر پيم ته آبادگارن تماٽا بيٽرين ۾ وجهي درياھ ۾ لوڙهي ڇڏيا جو خرچ ۽ لاڳت به ٿئي نڪتن. منهنجو پيشويو عبدالحق خان وڪو جو تنڊو آدم جو معزز ماڻهو ۽ زميندار آهي. تنهن پنهنجي ڪمند جي بينل فصل کي تيلي ڌياري ساڙائي ڇڏيو. هاڻي ڪجهه اگهه چڱا ٿيا آهن ته سرهاڻي ٿي آهي پوءِ به منافق دانشورن ۽ دڪاندارن جي هاءِ گهوڙا ته منهنگائي ڳاڻو پيچي ڇڏيو آهي، حالانڪ ڳاڻو ڪنهن جو ڪونه ڀڳو آهي رڳو سندن ڦر جي مال جي صحيح ورج ٿي آهي. اسان جا اقتصادي ماهر به يا ته جٽ آهن يا منافق يا سرمائيدارن ۽ واپارين جا دلال. اقتصاديات جو اهو به اصول آهي ته اگهن کي چوٽ ڇڏي ڏيو (ان کي فلوت يا ترڻ جو عمل چوندا آهن) ته جيئن پيداوار ۾ اضافو اچي. ”اگهه ۽ پيداوار“ جو گهرو ڳانڍاپو آهي. مقامي ماڻهن کي کير جي مناسب قيمت نه ملي ته کير ڏيندڙ مال کي ڪوس گهر جي حوالي ڪيو ويو. نتيجو اهو نڪتو جو کير پيئندڙ ۽ کير ۾ پاڻ پري قوم کير جي کوٽ ۾ اچي ويئي ۽ ٻاهرين ملڪن مان ڪروڙن جو سُڪو کير پيو گهرائجي. جيتوڻيڪ هاڻي کير پيئڻ وارا به نالي ماتر وڃي رهيا آهن. اڳي هر گهر ڀاتي کير ضرور پيئندو هو ۽ مهمان کي ته کير پيارڻ لازمي هو ته مهمان ئي ڪاوڙجي ويندو هو. وري گوشت سستو ٿيو ته واپارين چوري گوشت ڌارين کي وڪڻڻ شروع ڪيو. ڏس ڪڍي ته ٻاهرين ملڪن جا ڪوڙ جهاز ڪراچيءَ جي بندر کان ٻاهر بيٺا آهن، لنگر ٿي نه ڪڍن. ڇي سيدو سنڌ مان سستو ٿو ملي سو هتان لڪ ڇپ ۾ گوشت وٺي جهاز پري ٿا وڃن. ڀلا گوشت ٽين ريٽي سِير ۽ تماٽا ۱۱ ڀاڄيون مٿن جي حساب سان ٻن ٽن ڊالرن ۾ جهڙوڪر مفت. تن ڏينهن منهنجو

دوست عبدالقادر ابڙو جو پوءِ ڪمشنر ۽ هوم سيڪريٽري به ٿيو سو بندر جو ايس ڊي ايم هاربر هئو. ان سان گڏ سمنڊ تي گهڻا شبل شڪار ۽ محفلون ڪيون سون. سڄو ڏينهن لانچ ۾ گذاري، لنچ کائي گهمي ڦري مڇي پڪڙي ايندا هئاسون. پيڙيءَ ۾ اسان جو ميزبان مڇيءَ جا قسمن قسمن طعام ٺهرائي ايندو هو. اتي مونکي مور منگري جو قيمو ڪارايو ويو ۽ ٻڌايو ويو ته ڏاڍو مقوي ۽ قوت بخش آهي. پيچيم ته اهو مور منگرو آهي ڪهڙي بلا. ڇي شارڪ جو ٻچو. اڙي منياسون! يار حرام ته ڪونهي. چيائون ته نه، حلال آهي. سو عبدالقادر ابڙي کان خبر پئي ته گوشت ڪيئن ٿو سمگل ٿئي. ان جي تصديق اسان جي هڪ دوست لطيف صاحب به ڪئي جو هاڻ هونل پلازه جو مالڪ آهي ۽ ڪروڙ پتي آهي. تن ڏينهن پوليس جي نوڪري مان ڪڍيو ويو هو ۽ پاڻ ٻڌايائين ته ٻڌي اگهه ۾ ڏيڍ رپيه سير وڏو گوشت وٺي پنجاهه سٺ رپي سير سڀلاءِ ڪندو هو ۽ ڄام پٽسا ڪمايائين. گوشت جو سستو ٿيو ته ٻمانڊ وڌي ۽ گوشت جي قلت ٿي ۽ مال به ڪُنجي ويو. پوءِ مس وڃي حڪومت کي سمڪ پئي ۽ گوشت جو اگهه وڌايو ويو ته جتي ڪٿي ڪيٽل فارم يا مال پالڻ جا ڪيت کلي ويا ۽ گوشت جي کوٽ کان بچي وياسون نه ته سڪل گوشت گهراڻو پئجي وڃي ها. ڪڻڪ، ڪپهه ۽ چانورن جو به اهو حال ٿيو. ڪوبه ملڪ، جي کاڌ خوراڪ ۾ پاڻيرو آهي ته پوءِ پرواهه ئي ڪانهي. جي ٿو کاڌ خوراڪ جو ذخيره ڪئي ته پوءِ ڀلي سوين ڪروڙ ٻالڙ خرچ ڪري ڪڻڪ ۽ چانور گهرايو ته به بيچيني ۽ کوٽ ڪر ڪنئون بيٺي هوندي ۽ حڪومت توڙي ملڪ لوڏن ۾ هوندا. ڪڻڪ پنجين رپي ۾ وٺي واپاري ان مان سوڄي ۽ ميدو ڪڍي الڳ ڪمائين ۽ اتي مان جدا ڪمائين.

بسڪوٽ، سيون وغيره ٺاهي وڪڻن ته پوءِ ته سئوڻو نفعو. ملڪ جو ستر اسي سيڪڙو هاري عوام بکن ۾ ۽ واپاري عيشن ۾. ڪپهه به اسان جي ملڪ جو وڏي ۾ وڏو ذريعو آهي زرمبادل ڪمائڻ جو. انهيءَ سان به واپارين اهو حال ڪيو. نتيجو اهو ٿيو جو ماڻهن وونڻن بجاءِ ڪيلا، مرچ، زيتون، انب مڱيرا ۽ ٻيا وکر جهڙوڪ ادريڪ ۽ هيڊ پوکڻ شروع ڪيا ۽ ڪپهه جي پيداوار گهٽجي وئي جڏهن حڪومت اک پٽي ۽ اگهه وڌايا ته ماڻهن وري وونڻ پوکڻ شروع ڪيا ۽ هن سال 96-1995ع ۾ رڪارڊ پيداوار يعني هڪ ڪروڙ ٻنڌڙيون پيدا ٿيون آهن، معنيٰ ملڪ تان ڏولاوا ٿي لهي ويا ۽ ڄام

زرمبادلہ اچي ويندو ۽ ملڪ پيرن ڀرو ٿي ويندو.

اسان وٽ گڏھ دماغ ۽ اٺ جهڙن حاڪمن ۽ منافق شهري دانشورن جي ڪوٽ آهي ٿي ڪونه. وڏي واڪ بيوقوفن جون ڳالهيون ڪندا وڻن ۽ پنهنجي ڀر ۾ سمجهن ته وڏو ڪو سياڻپ جو اصول نروار ڪيو اٿن. ضياءَ جي مارشل لا دور ۾ جنرل فيض علي چشتي کان سوال ڪيو ويو ته ملڪ ۾ افراط زر آهي ان لاءِ ڇا سوچيو اٿو. صاحب موصوف عقل جهڙو ته ٻاهرين ملڪن مان پاڪستاني ماڻهو نالو ڪمائي موڪلين ٿا. انهيءَ ڪري افراط زر آهي. پوکيائيءَ جي به حد ٿيندي آهي. هت ته گڏھ ۽ اٺ چوڻ کانسواءِ چارو ٿي ڪونهي ٻاهرين ملڪن مان نالو ڪمائجي ايندو ته افراط زر گهٽبي. وڌندي ڪانه. انهيءَ ڪري پاڻ ڪوشش ڪبي آهي ته ماهر، مزدور ۽ ٻيا ماڻهو گهڻي ۽ گهڻا ٻاهر موڪلجن ته نالو ڪمائي ملڪ موڪلين ته افراط زر گهٽجي ۽ ڌرتي لپتي جي توازن رکڻ ۾ مدد ملي. پر هتي هڪ فوجي جنرل صاحب سمجهيو ته افراط زر جو مطلب اهو آهي ته ماڻهن وٽ پئسو گهڻو آهي ۽ آسوده حال آهن. ڪير ويهي اسڪول کولي پڙهائي اهڙن پڪن گهڙن ڪي. پيو به هڪ واقعو مون سان پيش آيو. مان هئس ليبر ڪورٽ جو جج. هڪ برگيڊيئر صاحب جو ڪراچيءَ جي ضررخاني جو مئنيجر هو سو مون وٽ آيو ۽ ضرب خانہ گهمڻ جي دعوت ڏنائين. کيس ڪو ليبر پرابلم، مزدورن جو مسئلو، درپيش هو. برگيڊيئر صاحب مونکي بار بار اهو ذهن نشين پي ڪرايو ته هو ملڪ کي روزانو ڪروڙن روپين جي پيداوار ٿو ڏئي سو سندس ڀرپور حمايت ڪئي وڃي. پوءِ مونکي ضررخاني وٺي وڃي سڄو نوٽن ڇاپڻ جو سلسلو ڏيکارايائين ۽ بار بار فخر سان چوندو رهيو ته روزانو ڪروڙها روپين جي پيداوار پيو ڏيان ملڪ کي. ڪير چوي ڪير ڪچي؟ اقتصاديات جو معمولي شاگرد به ڄاڻي ٿو ته پيپر ڪرنسي (ڪاغذي نوٽن) جو تڄ برابر ملهه ناهي. اهي صرف حڪومت جي ضمانت تي متاستا جو ذريعو آهن. اڄ حڪومت ضمانت ڪڍي وئي ته سڀاڻي صبح جو هڪ ڪروڙ پتي يا لک پتي، ڪڪ پتي ٿي پوي. ان ڪوري ڪوڙ کي ڄاڻندي به ڪراچيءَ جا ڪوڙا دانشور ۽ هٿرادو اقتصادياتي ماهر وينا ڪوڙ ڪٽين ته سڄي پاڪستان کي ڪراچي وٺي پالي ڇاڪاڻ ته ملڪ جي ڪل ٽئڪسن جو سٺ سيڪڙو ڪراچي ٿي ڏئي. اول ته ڪاغذي نوٽن جا بنڊل ڏيڻ سان پيداوار ۾ ڪو اضافو نٿو ٿئي ۽

وڏي ڳالهه ته اهي ڪاغذي نوٽ به سڄي ملڪ جا رهواسي ڪشي اچي ٿا ڪراچي کي ڏين. هي ڏيتي لپتي جو اهڙو بڪيڙو آهي جو توهان کي لڻو ٿالستاءِ جو ڪتاب (What then must we do) جو پنهنجي سر مطالعو ڪرڻو پوندو. خوش قسمتيءَ سان ان ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ سنو ترجمو ڪري نورالدين سرڪي صاحب سنڌيءَ ادبي بورڊ جي تعاون سان ”نيٺ ڇا ڪجي“ جي عنوان سان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. لڻو ٿالستاءِ پاڻ هڪ وڏو شاهوڪار ماڻهو ۽ ڪائونٽ يا لارڊ هئو پر ان سان گڏ نهايت وڏو دانشور، مخلص ۽ اله لوڪ ماڻهو هو. هن چيو ته پئسا معنيٰ پورهيو ۽ وڌيڪ ڇنڊڇاڻ ڪري ڇيائين ته پورهيو ۽ پيداوار گڏجي، سماجڪ سهوليت لاءِ پئسي جو روپ وٺن ٿا جو هڪ جڙتو ٽڪسات آهي. ٿالستاءِ پڇي ٿو ته ڇا اهي پئسا اچن ڪٿان ٿا. چوي ٿو ته اقتصادي ڦرلٽ جو سلسلو آهي ۽ اهو عوام جي پگهر جي پورهي کي وڌ ۾ پنهنجي قبضي ۾ رکڻ آهي. پوءِ ويچارو عوام پنهنجي وڃايل وٽ، هرچيز، محنت ۽ ملڪيت، وڪڻڻ تي مجبور ٿئي ٿو. پورهيت گهڻو ڏئي ٿو ۽ گهٽ وٺي ٿو. مزدور جي محنت جو ڦل سندس هٿن مان نڪري آهستي آهستي بيڪار شخصن جي جهوليءَ ۾ پوندو وڃي ٿو. جدا جدا ترڪيبين ۽ چالاڪين سان پورهيت عوام کان زندگيءَ جون سڀ سهولتون ڪسي پنهنجي لاءِ قارون جو خزانو گڏ ڪيو وڃي ٿو. شهر اهڙي جڳهه آهي جتي هر چيز خرچ ته برابر ٿئي ٿي پر پيدا ڪجھه به نٿو ٿئي. جتي پورهيت کان زندگيءَ جون ضرورتون ڪسيون وڃن ٿيون. اها ڦر مار اهڙي ته منظم طريقي سان ڪئي وڃي ٿي جو ڦر مار ڪندڙ آساني سان ٻين جي محنت تي قبضو ڪري وڃي ٿو.

هي ته ٿيو ٿالستاءِ، روس جو هڪ مٿي ڦريل پوڙهو جاگيردار. ڏسون ته اسان جو پنهنجو هڪ سنجيده شريف مخلص دانشور حڪيم محمد سعيد، سابق گورنر سنڌ ڇا ٿو فرمائي. هو ڪوڙ ته ڪونه ٿو ڳالهائي. فرمائي ٿو ته ڪراچيءَ ۾ روزانو اٽڪل ٽن ڪروڙن رپين جو کاڌو زيان ٿو ٿئي. ٽي ضريبان ٽي سؤ پنجهٽ ٿيو هڪ هزار پنجائوي ڪروڙ يعني ساليانو تقريباً يارهن سؤ ڪروڙن جو کاڌو صرف ڪراچيءَ ۾ زيان ٿو ٿئي ته پوءِ کاڌو استعمال ڪيترو ڪيو ويندو هوندو. ڪراچيءَ جا ماڻهو يارهن هزار ڪروڙن جو کاڌو ته کائيندا ئي هوندا. اهو ڪٿان ٿو اچي. اهو پهراڙيءَ جو جٽ، جاهل، چور، ٻاڪو،

زميندار جو پٽو، بيوقوف هاري ۽ خود زميندار ئي ڌڻي ٿو. وڏو گڏھ آهي کيس نه ووت جو حق ڏيڻ کپي نه کيس اسيمبلي ۾ اچڻ ڏجي.

هي ته ٿيو کاڌو جو مون ڏھ رپيه ماڻهو جي حساب سان لڳايو، حقيقت ۾ ڪيئي ارب کرب رپين جو اناج، ڀاڄيون، گوشت، ميوو، کير، کنڊ، گيهه، مصالحو وغيره ڪراچي جو شهر هڙپ ڪري ويندو هوندو. موٽ ۾ جٽ کي ملي ڇا ٿو. هڪ کل کڻي اچي شهر ۾ چاليهه رپين ۾ وڪڻي ٿو، جنهن مان چاليهه بوت نهڻ ٿا ۽ اهڙي ماڻهو جڏهن شهر مان بوت وٺڻ اچي ٿو ته کيس چار سؤ رپيا پڙا پون ٿا. اهڙي طرح ڪپهه جي هڪ گنڙيءَ مان الائي ڪيترو ڪپڙو نهي ٿو. جڏهن ڪپهه اپائيندڙ پاڻ وري اچي هڪ قميص وٺي ٿو ته کيس چار سؤ رپيا پڙا پون ٿا. اها آهي ڦرمار. لت مار. انڪم ٽئڪس ۽ سيلس ٽئڪس به خريدار مان ڪڍي وڃي ٿي ۽ مٿان وري هاءِ گهوڙا اها ته سڄي پاڪستان کي ڪراچي جون ٽئڪسون يا ڊلون ٿيون پالين. اهو سڀ پئسي يا پيپر ڪرنسي جو ڪرشمو آهي، جنهن کي ٽالسٽاءِ سڏي سٺئين ڦرلٽ ۽ ڦر مار چوي ٿو. نسورو نپٽ ڪوڙ.

اڳ ايئن ڪونه هوندو هو. اها اسان جي ئي وقت جي ڳالهه آهي جا اسان اڪڻين ڌڻي جو مٿاستا جو ذريعو اناج هو، نه پئسو. اسان ٻارن کي ان جي لپ يا ٻُڪ ملندو هو ته وڃي ريوڙيون، لائي ۽ کنڊ ڀڳڙا وٺندا هئاسون. موچي، واڍو، ڪنير، مڱڻهار ۽ حجام به ائين ڪندا هئا. اناج وائرجي تيار ٿيندو ته هر هڪ ڪاسبيءَ لاءِ پاڻيءَ يا تويو الڳ نڪرندو هو جو هو ڪڏي وڃي گنديون يا پليون پريندا هئا ۽ سڄو سال سک. اطمينان سان وينا هوندا هئا ته بک ڪونه مرنڊاسون. هر ڳوٺ جو عجيب خود ڪفيل نظام هو جو ڄڻ مفت ۾ جُئي، ڪٽولو، مٽ، دلا، هر ڪنهن کي ملي ويندا هئا. ٻيو ته نهيو حجام به مفت ۾ سيرب ٺاهي يا مٿو ڪوڙي ٺوڙهو ڪري ويندو هو، ان آسري تي ته هر ڪنهن جي آن جي ٻار مان سندس تويو نڪرندو. گنج ٿي پوندا. رپيو چاندي جو هوندو هو، نه ڪاڳر جو. اهو چانديءَ جو رپيو هائي سادي ستين رپين به ڪونه ٿو ملي. مٿاستا جو ذريعو جنس هئي. ظاهر آهي ته اها جنس يعني اناج، اپائيندڙن وٽ هو ۽ هوئي شاهوڪار هئا. شاهوڪار کي چوندا ٿي هئا مالدار معنيٰ جنهن وٽ اناج ڍڳا ڍور مينهن، بڪريون ۽ کير مڪن ڄام هجي. ان حساب سان هر ڳوٺاڻو مالدار هو. هر شهري نپٽ سڄو.

پوءِ حڪومتي شيطانن مناسٽا جو ذريعو مٽائي پيپر ڪرنسي ڪٿي ۽ ملڪ ڦري ناڙ ڪيائون. ڪير مڪڻ جيڪو وڪڻڻ گناهه سمجهيو هو سو ڪاغذي نوٽن عيوض بازارين ۾ ملاوت جي نذر ٿي ويو. ڪير جنهن کي پير چيو ويندو هو سو پاڻيءَ جو مرید ٿي ويو. بيٺل فصل جو اناج، ڪٽت جي حساب سان واپاري جي ملڪيت ٿيڻ لڳو. ڪمي ڪاسبي جو ٿيو پاڻيءَ ته ٺهيو خود هاري به هٿ چنڊي ٿي آيو. سڀ ڪجهه سود خور واپاريءَ جو ٿي ٿي ويو. هاري ۽ سندس ٻچا ان ڪٽڻ لاءِ ٻاٽون کائڻ لڳا ۽ لٽي ڪپڙي بجاءِ ليڙون پهرڻ لڳا. سمڪ ڪانه پئي پوين، سو چون ته سائين بس برڪت نڪري وئي آ. پگهر ۾ حلال جي پورهئي مان برڪت ڇو نڪرندي؟ فطرت ماءُ ته اهوئي ساڳيو هڪ دائي بجاءِ هزار دائي مٽائي. آسمان پنهنجي ڀرپور رحمت ۽ شفقت سان مفت ٿي مفت ۾ جالارا مينهن وسائي ڦرتيءَ مان مسلسل پيو اويڙ ڀاري ۽ سج به بنا معاضعي جي، ٻڌل ٻانهي جيان. وقت مقرر تي روزانو پوري مقدار ۾ گرمي پهچائڻ جي ديوت ڏئي سلا پيو نسراني. ڊگا دور ۽ هاري به اهو ساڳيو پورهيو ڪندا اچن. پوءِ اهو ٽياڪڙ اهي ڪير جو شيطاني ڪري سڀ ڪجهه ڪنيون وڃي ۽ کائڻ وڃي. ڪجهه سمجهو يارو ڪجهه سمجهو ۽ ڪجهه ڪيو. پنهنجي پيداوار جا پاڻ مالڪ ٿي ويو. پوءِ ضرورت مند پاڻ ٿي جهولي ٽهلائي توهان وٽ ايندو. پوءِ توهان من گهريو اجورو حاصل ڪري سگهو ٿا يا ماڳهين انڪار به ڪري سگهو ٿا. رڳو گڏجي سڏجي هڪٻئي جا واهرو ٿي، ونڪار به وهي، گڏيل ڪيتيءَ جو نظام قائم ڪيو. جي پڙهيل ڳڙهيل ۾ مئٽرڪ يا بي اي پاس آهيو ته پوءِ ته هٿون سولو. ماڻهن کي گڏي سڏي سمجهائي، لکپڙهه ڪرائي گڏيل سڏيل ڪيتي جو بنياد وجهو. پاڻ ڪٿو پاڻ وڪڻو. دلال کي هٿو موچڙو يا ڏيوس منهن ۾ موچڙو. پوءِ روزگار جا ذريعا به ڪوڙ. زراعت رڳو پوکي راهي ٺاهي پر وڏي صنعت آهي. ڪوڙ ساريون راهون کلي پونديون. واٽ وندر جي وڻ پيا ڏسیندا. وڻ به وڏي صنعت آهي ايتري لاڳت به ڪانهي. اسان جي سنجهي يا ٽالهي، ساڳ برابري آهي ۾ سون جي ملهه تي وڪامي ٿي. آرا مشينون چيچڙا، چڙهن چنڊڻ ۾ پيسائي جون مشينون، بي حساب ذريعا ۾ موقعا آهن. رڳو وڌائي ڇڏي، سندرو ٻڏي ڪاهي پئجي ته برڪت پاڻهي ٿي پيرين پوندي. نوجوان سوچن، سمجهن ۾ رٿابندي ڪري گهاگهائي گهڙي پون ته پيڙائي پار آهن. جيڪڏهن هڪ لک مئٽرڪ پاس

نوجوان نوڪرين پٺيان وقت ۽ پيسو وڃائين ٿا ته اهو ته اجايو زبان ٿيو ڪي نه؟ هر هڪ نوجوان هزار ٻارهن سؤ ته ڀاڙي پتي ۽ هونلن تي خرچ ڪندو هوندو، رشوت نٿا ليکيون. هاڻي هڪ هڪ نوجوان جيڪڏهن هڪ هڪ هزار ڪڍي ته ڏهه ڪروڙ رپيا گڏ ٿي ويندا. ايتري سيڙپ سان ڇا نٿو ٿي سگهي. رڳو ائين ڊي ايف سي يعني قومي ترقياتي ناڻي واري اداري جي حوالي اها رقم محفوظ ڪريو ته هر ماه ڏهه لک رپيا نفعو ملندو. اصل رقم ڪي هٿ لائڻ بنا، انهن ڏهن لکن مان اسڪول ناهيو ته بنا رشوت جي ماستريءَ جون نوڪريون ملي وينديون، پر جي آرا مشينون ڇپجڙا، گهاٽا يا چڙهن ڇنڊن جون مشينون لڳايو يا ٽريڪٽر ٽئڪسيون وغيره وٺو ته بيروزگاري ختم! دلال ته آهي ڏکو، ان کان جند ڇڏايو. اڄڪلهه ته سياسي عوامي نمائندا به دلال ٿي پيا آهن. مان 1973ع ۾ روس ويو هئس. مون ڏٺو ته اتي دلال جو تصور ئي ڪونه هو. پيداوار ڪيت مان يا ڪارخاني مان سڌي آئي ٿي سرڪاري دوڪان تي. دوڪان جي نه مسواڙ، نه ڀڳڙي. دڪاندار به سرڪاري پگهاردار تنهن ڪري ان کي به نفعي جي نه لالچ نه موقعو. سرڪاري قيمت لکي پئي آهي، جيڪو خريدار اچي سو مقرر آگاهه ڏئي شيءِ کڻي وڃي. رڳو دلال نڪري وڃي ته هر ڪم سؤلو ۽ ٿرلٿ به ڪانه. مان ڪو معيشت دان يا اقتصاديات جو ماهر ڪونه آهيان، پر جيئن ڏٺو مون، سو حال حاضر آهي. رستي جا ڪنڊا ڪرڙ پاڻ ئي نوجوان صاف ڪندا ويندا.

رڳو ڪهي همت، موقعو ته ڪريڻيءَ کي به ملي ٿو. اسان جو هڪ مائٽ غلام رسول سانگي، پيرائيءَ جو پٽ، لاڙڪاڻي ۾ اچي حجام ٿي ويو. چيو مانس ادا حجامڪو هنر ڪيئن سکڻ چي ادا وار لاهڻ ڪونه اچنر باقي ڏاڙهي ته پنهنجي به لاهجي ٿي سو بيٺي پير بي چئين آني ۾ لاهيو وٺان. نالو ٿي حجام پشجي ويس. اتان ايتري موڙي ناهيائين جو هنڌ ڪٽولي جو ڌنڌو شروع ڪري ڏنائين. ماڻهو روزانو شهر اچن ٿا. رات پشجيو وڃي. هونل جو خرچ پري ڪونه سگهن سو رستي جي ڀر ۾ ڪٽولا رکي پيو هو ڪو ڏيندو هو ته ”هنڌ ڪٽولو هنڌ ڪٽولو“ به چار پنج رپيا خاص ڪري سياري ۾ هرڪو پري آرام جي ننڊ ڪري هليو ويندو هو. غلام الرسول ڳڻا پشسا گڏ ڪري نيٺ ڪپڙي جو دوڪان کوليو ۽ چڱو سڪيو ستابو ٿي ويو. هي زنده مثال وينو ڏيان ان لاءِ ته نوجوان ڪو سبق وٺن ۽ ٻين جون جتيون چڻ بجاءِ پاڻ

ڪو ٻوٽو ٻارين.

ڳالهه ته اصل الاڻي ڪهڙي پي ڪيم پر وڃي ان ميدان ۾ پيس جو منهنجو مضمون ٿي ڪونهي. ها، سو اسان وٽ ڏهه هزار ڪونه هجن جو راءِ صاحب توڻي داس وارو بنگلو وٺون جو اصل ۾ منهنجي هم ڪلاسي دوست سنڌوءَ جي پيءُ پيسو مل جهانگهيائيءَ جو نهرايل هو. پيسو مل جي گهر واري جاءِ ۾ اڄڪلهه عبدالفتاح ميمڻ ۽ سندس ڀاءُ نظام الدين وڪيل ويٺا آهن جي اسان جا سٺا پاڙيسري آهن. چوندا آهن ته هڪ در بند ٿيندو آهي ته الله سڻ دروازا کولي ڇڏيندو آهي. مڃو يا نه مڃو، مان ته مڃان ٿو ته الله سائين پنهنجي نيڪ ۽ ايماندار بندين جي نه رڳو سار سنڀال لهي ٿو پر سندن عرض به اڳهائي ٿو. ۽ ڪين دنيا توڙي آخرت جون چڱايون عطا ڪري ٿو. بابا سان به اهڙي ٿيو. اڃان رٽائر ٿي ڪونه ڪيو هئائين ته مير تاج محمد خان جي سارسنڀال سرڪاري طرح سندس حوالي ڪئي وئي ۽ ان لاءِ کيس پنج سؤ رپيه مهينو وظيفو مقرر ڪري ڏنو ويو. وري جڏهن ميرپور خاص ڇڏي ٽپڙ ڪڍي لاڙڪاڻي اچي ادا شمس ۽ ڪٽنب سان گڏيو ته پائمرادو نواب غيبي خان چانڊئي ڏانهس نياپن تي نياپا موڪلڻ شروع ڪيا ته سندس ٻوٽي سلطان احمد خان جي تعليم ۽ تربيت جو فريضو ادا ڪري ته کيس پنج سؤ رپيه ماهوار پيش ڪيا ويندا. پر بابا صاف انڪار ڪري ڇڏيو. بابا طبيعتاً تمام نفيس ۽ وضعدار ماڻهو ۽ هوڏانهن بلڪل اڻويهين صدي وارو نيٺ ٻروچڪو ماحول، سو بابا کي اها ڳالهه نه آهڙي. تنهن زماني ۾ پنج سؤ رپيا ڪا معمولي رقم ڪانه هئي، پر بابا جي پنهنجي طبيعت ۽ وري ڪو کيس زور پري به نه سگهي. وڏي ڳالهه ته کيس چوي به ڪير؟ هاڻي جو ههڙو سٺو بنگلو ٿي مليو ۽ رقم به وڏي، ڏهه هزار گهريا هئا سو ادا شمس همت ڪري بابا سان ڳالهايو ۽ مشورو ڏنائينس ته نواب صاحب کي چئو ته ويهن مهينن جي پگهار ائڊوانس ۾ يڪ مشت ڏئي. بابا کي اها ڳالهه پسند آئي. هڪ ته مهيني سر پگهار گهرڻ جي ڪٽ پٽ کان به ڇڻي پڻو ته گهر به وٺي سگهيو ۽ بابا کي اها به اميد هئي ته نواب صاحب انڪار ڪندو، سو هلي ويو نواب صاحب جي بنگلي تي جو لاڙڪاڻي ۾ قائم شاهه بخاري جي درگاه کان ٿورو پري ريلوي ڦاٽڪ وٽ آهي. نواب صاحب واڻ جي ڪٽ تي لپتو پيو هو ۽ نوڪرن پي زور ڏنس. ڊگهي ڪاري ڌاڙهي، مٿي تي ڊگها ٻروچڪا وار، اچو پهراڻ پهريل، بدن ڀريل،

پيت ٿورو ٻاهر نڪتل. ٻڌايائونس ته خان صاحب علي خان ابڙو آيو آهي. مخصوص انداز ۾ سوال ۽ چيائين هائو؟ هائو کي چوندو هو ”هئو“. تڪڙو اتي اچي پگ مٽي تي رکيائين ۽ ڪٿ تي تنگون لڙڪائي اتي ويٺو ۽ بابا کي پليڪار ڪري، هم نه تم، سڌو سوال ڪيائين ته خانصاحب اچي وئين؟ بابا ڏيرج سان چيس ته هائو اهو بار کٽان ٿو پر هڪ شرط آهي.

”پوءِ چئه نه“ نواب صاحب ڳالهائين جو صاف سڌو، سو مطلب تي پهچي ويو. بابا چيس ته نواب صاحب پئسن جي ضرورت اٿم سو يڪمشت وڏي رقم ڪپيم. نواب صاحب وٽ پئسن جي ڪوتئي ته ڪونه هئي پر ”وڏي“ رقم جو ٻڌي پنهنجو شاهائو اندازو هڻي ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويو ته به سوال سڌو ڪيائين.

”خانصاحب رقم ٻڌاءِ نه، گجهارت نه ڏي. چئه چئه“

بابا چيو ڏهه هزار. نواب صاحب کلي چيو، ”خانصاحب بس!“ اجابو اسان کي ويچار ۾ وجهي ڇڏيو هئي. پوءِ ڪڏهن ٿو اچن رقم ڪٿن. اچ نه؟ بابا چيو سڀاڻي ”يلي يلي. تون رڳو اچ.“ يلي چوڻ ۾ ي کي زير جي اچار سان نه پر يلي يلي يا يلو يلو چوندو هو. بابا جي منهن تي خوشي مون ان ڏينهن ڏني. مشڪندو ٻاهر آيو. گهر اچي ادا ڪي چيائين، ”شمن، سڀاڻي گهر وڃي وٺ. سڀني گهر ڀاتين ۾ سرهائي اچي وئي. الله ائين ڏيندو آهي ڇت ڦاڙي، مسبب الاسباب آهي.“

غبيبي خان چانڊيو؛ چانڊيا قوم جو لٽ سردار، رڄ چڱو مڙس، راجائو ۽ شانائتو ماڻهو. حد درجي جو سياڻو ۽ تمام وڏ گڙدو مڙس. نؤ لک ايڪڙ جاگير جو مالڪ جا سڏبي ٿي هئي نؤ لکي جاگير. قبر ۽ وارھ کان پريان ڪيرٿر جي چوٽي، ڪتي جي قبر تائين سندس جاگير هئي. پونا ۽ پٽ هئا جتي هرڻ جام، پيا ڇال ڏيندا هئا. هرڻ سان ڏاڍو پيار هوس. راڳي اهڙي سخت جو مجال آ جو ڪوئي هرڻ ماري يا شڪار ڪري وڃي. سندس پٽن کي به شڪار ڪرڻ جي اجازت نه هوندي هئي. سندس فرزند محمد خان چانڊيو اسيمبلي جو ميمبر هو ته به شڪار جي اجازت لاءِ پيو منتون ڪندو هو پر نواب صاحب صاف انڪار ڪندو هو. پوٽي سلطان احمد سان ڏاڍي دل هوندي هئس سو نواب محمد خان وڃي پٽ کان سفارش ڪرائيندو هو. نواب صاحب، سلطان احمد کي انڪار ڪري ڪونه سگهندو هو سو شرط وجهندو

هو ته رڳو هڪ مارڻ جي اجازت آهي وڌيڪ نه. خانگي راجوڻي رک ايڏي اثرائتي آهي. باقي سرڪاري راکا ته خرچي وٺي درجن جانور مارايو ڇڏين يا وڏن ماڻهن ۽ آفيسرن آڏو ڪڍي به ڪونه سگهن. نواب صاحب هڪ هرڻ جي اجازت ڏئي پوءِ به انتظار ۾ ويٺو هوندو هو ۽ پيو پڇندو هو ته اڃان ڪونه موتي؟ منهنجا هرڻ ٿاهي ڇڏيا هوندا آهن. ٿاڻي بولا خان پريان جبلن ۾ مان بجارائي مير صاحب جي دعوت تي هرڻ جي شڪار تي ويس. جابلو ماڻهو توڙي راکا مير صاحب جي اهڙي پيا عزت ڪن جو ڄڻ اڃان سنڌ جا حاڪم هجن. اها آهي دلي عزت ۽ وفاداري. مير همت علي خان بجارائي نوجوان مير صاحب هو پر کيس هرڻ جو سڄو وچور ٻڌايائون ۽ اهو به ٻڌايائون ته ڪير ڪير ڪيترا هرڻ ۽ ڪهڙي تاريخ ماري ويو. عزت ۽ وفاداري هوندي ته سچ پاڻهڻي اُڪلي ويندو. باقي نه هوندي عزت نه وفاداري ته اهڙي پٽي پڙهائي ويندس جو پلي ته ڪپاڙي ڪنهدو وڃي. مير صاحب به اهڙو سڄو شڪاري جو مادي هرڻ مارڻ کان انڪار ڪري. ڪپري جو ڊاڪٽر احمدائي صاحب به وڏو ۽ سٺو شڪاري هئو. هاڻي ته پيرسن ٿي ويو آهي. وقت جو پابند ۽ با ريش مذهبي ماڻهو. فجر نماز پڙهي جيپ تي به ماڻهو ساڻ ڪڍي روزانو شڪار ٿي نڪري ويندو هو. اهو به ايئن، جيڪڏهن مادي هرڻي پاڻمرادو بل ڏئي اچي سامهون بيهي ته به بندوق نه هڻندو. تهرن جي ٻچن واري موسم ۾ به شڪار اصل نه ڪندو. اهي شوق جا پنهنجا اصول آهن ۽ اهي اصول اصل قربان ڪونه ڪبا هئا. پيو ته نهيو ڌاڙيلن ۽ چورن کي به پنهنجا اصول هئا. عورتن کي ڪونه قربندا هئا. مورڳو عورتن کي چوندا هئا ته بابا پنهنجا زيور وغيره پاڻي يا ڪڍي جدا ڪمري ۾ وڃي ويهو، پوءِ ڏانهن اک ڪڍي به ڪونه نهاريندا هئا. هڪ ڌاڙيل ساماڻو عبدالرحمان بروهي. اهو ته اڳواٽ اطلاع ڏئي وقت مقرر ٿي ايندو هو ۽ آرام سان سامان گڏ ڪري بيل گاڏين ۾ پرائي ويندو هو ۽ بيل گاڏي جو پاڙو ڏانڊن جي سڱن ۾ ٻڌي گاڏيون موٽائي موڪليندو هو. هڪ دفعي ڪوهه تي وهندي مارجي ويو. اڄ ته سڄو معاشرو ئي بي اصول ٿي ويو آهي. اصل ڪوڙيءَ کي ئي گهمرو. اصول واري کي سڏن بيوقوف. مان جڏهن اسيمبليءَ جو سيڪريٽري هئس ته منهنجي هڪ معمولي ماتحت عبدالقيوم چاچڙ منهن تي چئي ڏنو ته Sir, Rules are for fools يعني اصول ۽ قاعدا قانون بيوقوفن لاءِ ٿيندا آهن. توبه، ايڏي ديدھ دليري!

نواب غيبي خان چانڊيو ڏسڻ ۾ سادو، ڳالهائڻ جو سادو، لباس جو سادو پر بلا جو ذهين ۽ دور انديش. ايڏو دور انديش جو پتن مان آسرو لاهي سڄو ڌيان ڏنائين ننڍڙي پوٽي سلطان احمد خان تي. سندس دور انديش نظر الائي ڪيئن ۽ ڪٿان وڃي پيئي علي خان ابڙي تي جنهن کي راضي ڪرڻ لاءِ ڪيترو خرچ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو. نيٺ بابا کان هائو ڪرائي، سلطان احمد جي مڪمل چارج بابا جي حوالي ڪري مطمئن ٿي ويٺو. بابا به وس ڪيا. سڀ ادب آداب، تعليم ۽ انتظامي معاملن بابت سندس تربيت ڪندو رهيو. چوويهه ڪلاڪ مٿس نظرداري رکنڊو هو. ايتري قدر جو غيبي ڊيري جهڙي دور افتاده ڳوٺ ۾ به مهينو مهينو رهي پوندو هو. اسان بابا لاءِ پريشان ته رک جو کاتو، دوائون، ڊاڪٽر جي نگهداشت ميسر هوندس الائي نه، پر بابا فرض ناهن مهل پنهنجو پاڻ کي صفا وساري نظر انداز ڪري ڇڏيندو هو سو قطعي فڪرمند ڪونه هو. فڪر هئس ته رڳو سلطان احمد خان جو ۽ سندس اٿڻي ويهڻي ۽ تربيت جو. مير تاج محمد خان جي تعليم ۽ تربيت کيس نسبتاً سؤلي هئي جو مير صاحب وٽس رهندو هو. سو به اڪيلو. هٿ معاملو اٿڻو هو جو بابا نواب صاحب وٽ رهندو هو ۽ سلطان احمد نوڪرن وزيرن ۽ چاپلوسن جي نرغي ۾ هو ۽ انهن جي ڪوشش هئي ته سلطان احمد خان سندن وس ۽ چوڻ ۾ هجي ۽ کين سندس مڪمل اعتماد حاصل هجي. اها چڪتاڻ حل ڪرڻ کان زور هئي. نواب غيبي خان جو وزير هئو سونو خان جنهن تي نواب صاحب کي مڪمل اعتماد هو. سوني خان جا پٽ وري سلطان احمد خان کي چهٽيا پيا هوندا هئا. نواب صاحب جو جيڪو به ڪمدار يا وزير ٿيو سو خود لڪپتي ۽ وڏو زميندار ٿي ويندو هو. سوني خان لاءِ به گهڻا قصا ڪهاڻيون مشهور هيون، پر اکين ڏٺي ڳالهه اها ته سونو خان ويو پئي ڪراچي سو سلطان احمد خان انگل ڪيو ته بيوڪ ڪار گهرائي ڏيو. نواب صاحب چيو ته، ”سونا خان اها پوک ڪار ته وٺيون اڇجانءِ، متان نه آئين“ سوني خان چيو قبل لک رپيا ڪپندا، پلي پلي پوءِ ڪڍي وڃ نه لک رپيا. بيوڪ ڪار تن ڏينهن ۾ ملندي هئي چاليهه پنجاهه هزار رپين ۾. سونو خان ڪراچيءَ ۾ هفتو کن رهي موٽي آيو. الائي ڪراچي ويو به الائي ڪونه. نواب صاحب هڪ هڪ اکر جدا ڪري لاند سان ڳالهائيندو هو سو چيائين:

”سونا خان اها پوک ڪار آندڻي“

”نه سائين“

پلا اهو وري ڪيئن؟“

”سائين بنگلي جي چوڪيدار کي پگهار به ڏيئي هئي

”پوءِ اها به ڏينس ها نه.“

”سائين پننگي جون پگهارون به رهيل هيون. اليڪٽرڪ جو بل به

پرئو هو.“

”ها. پوءِ اهو به پرين ها نه.“

ته سوني خان ٻئي هٿ کولي چيو ته سائين پوءِ باقي بچندي ڏوڙ.“

نواب صاحب رڳو ڏيرج سان چيو، ”هائو؟ بروبر“ ائين لک رپيا آيا ويا.

هڪ دفعي بابا جو حال احوال وٺڻ لاءِ مامي جمعي کي چيوسين ته

غيسي ڊيري وڃي روبرو ڏسي حال احوال وٺي اچي. پنڌ اٿانگو، لاريون اٿئي

ڪيڏي مهل نڪرڻ ڪيڏي مهل پهچائڻ سو جمعو سڌو ويو بنگلي تي ته نواب

صاحب جو ڪو ماڻهو ويٺو هجي ته ان سان گڏ موٽر ڪار ۾ هليو وڃي.

اتفاق سان سونو خان وزير ملي ويس جو هڪ پڪ اپ ۾ هو ۽ جمعي کي

سان ڪنڀائين. سڌو آيو سيٽو بزار. جي نواب صاحب چيو هو ته انب ضرور

آڻجان ۽ ٽي توڪرا انهن جا پراڻي ڪنڀائين. غيسي ڊيري کان ٿورو اڳ ۾ هڪ

ڳوٺڙو آيو اتي پنهنجي هڪ سريت جي گهر توڪرو پهچائي باقي ٻن توڪرن

سان اڳتي هليو. غيسي ڊيري ۾ اڳ ۾ پنهنجي گهر هڪ توڪرو انهن جو

ڏنائين. باقي هڪ توڪرو ڪافي نواب صاحب جي ڊيري تي پهتو ته عام ماڻهو

۽ نوڪر چاڪر توڪري کي لٿڻ ۾ لڳي ويا. سونو خان زور زور سان

هڪلون ڪندو آيو ته پري ٿيو پري ٿيو نواب صاحب جا انب آهن پر ماڻهو

ڪونه مڙيا. سونو خان به ست ڏٺي ٻن هٿن ۾ به انب ڪافي ٻانهون مٿي ڪري

اچي نواب صاحب وٽ پهتو ۽ ڏانهن ڏنائين ته سائين سڀ انب ماڻهو ڪافي ويا

باقي هي به بچيا آهن. نواب صاحب کلي چيو، ”اڙي بچيا آهن نه؟ ڪافي اچ ته

ڪاٺون“ اها هئي نواب صاحب جي فراخ دلي ۽ سچي پچي ريبيلڪ. انب ماڻهن

جي پيٽ ۾ ويا، زبان ته ڪونه ٿيا.

سرڪار مير احمد علي خان ٽالپر وٽ هڪ لڱا، لڙي ٽپري مهل،

ڪراچيءَ جا ٽي چار مهمان آيا. مير صاحب پنهنجي خاص ڪارندي کي چيو

بابا مهمان آيا آهن. بس اهو چوڻ ڪافي هو ۽ هن به چيو حاضر سرڪار. مهمان سمجهي ويا ۽ چيائون ته مير صاحب ڪا تڪليف نه ڪيو، اسان ماني ڪاٿي آيا آهيون، بيت پريا پيا آهن، بس جو معمولي کاڌو توهان لاءِ ٺهيو آهي سو گڏجي کائينداسون. مير صاحب به سندن لفظ ورجايا ته معمولي کاڌو جو تيار آهي سو گڏجي کائينداسون. ڪارندو حاضر سرڪار چئي نڪري ويو. گهڙي رکي مهمانن ارادو ڏيکاريو ته ٻاهر نڪري کلي هوا ۾ پसार ڪجي. سڀ نڪري پياسون. ڇا ڏسون ته شيدي بادشاهه ست اٺ ڪڪڙ ڪهيون ويٺو هجي ۽ پسيل چانورن جو وڏو ٿالهه آڏو رکيو هجيس. مهمانن دانهن ڪٿي ته مير صاحب هي ته اجايو زبان ٿيو ”مير صاحب جواب ڏئي ٿي ڏئي ته ان کان اڳ ۾ شيدي بادشاهه جو وڏي پيٽ سان پلٽي ماريون ويٺو هو تنهن پنهنجي مخصوص انداز ۽ آواز ۾ جواب ڏنو، ”نه بابا زبان ڪونه ٿيندو“ مير صاحب اچي کل ۾ چٽيو. ڀلا ان کان تر صحيح ۽ بهتر جواب ٻيو ڪهڙو ٿي ٿي سگهيو. مير صاحب به اردوءَ ۾ ورجايو ته سرڪار کاڌو ڪو زبان ٿيندو آهي ڇا. وڃي پيئن ۾ پوندو. اها آهي سنڌ جي درياهه دلي، فراخ دلي، مزاج ۽ ثقافت جو روح. مير صاحب وٽ اڄ به اهو راجائو ريپبلڪ جو نمونو هليو اچي. ڪا جهل پل ڪانهي، ڪا ترش روئي يا ترش زباني ڪانهي. نوڪرن ڇاڪرن، شيدين جن کي عزت وڃان مير صاحب خود ”ڏاڏا“ چئي سڏين، تن سڀني جون آڪهيون مير صاحب جي بورجي خانن مان پيون پلجن. سرڪار مير علي مدد خان وٽ هڪ نوڪريائي هئي مائي سنهت (نالو صحت هوندو). ڏاڏي سٺي ماني ٺاهيندي هئي. هڪ دفعي مير صاحب فڪرمندي سان ٻڌايو ته مائي سنهت ڪاوڙجي کين ڇڏي وئي هئي. مون پڇيو سرڪار پگهار گهڻي وٺندي هئي. ڇي چاليهه رپيا. منهنجي گهر ۾ جو ضرورت هئي سو يوڪپائي ڪري چيم ته سرڪار مائي سنهت اسان جي حوالي ڪندا. مير صاحب نهڪر نه ڪندا آهن سو عجب سان، سواليه انداز ۾ چيائين سرڪار توهان مائي سنهت کي رکندا؟ مون وائڙو ٿي پنهنجي دوست غلام النبي سومري ڏانهن نهاريو. غلام النبي هو ڪهاڙو سو چيائين نياڳا تون ڪڏهن کان نواب صاحب ٿيو آهين جو ميرن جي مائي سنهت ٿو طلبين. ڇي اول ته تنهنجي سڄي بورچيخاني جو کاڌو ديڳڙن سميت ويندو مائي سنهت جي گهر. مون مير صاحب ڏانهن نهاريو تنهن فرمايو ها سرڪار اڳ ۾ نوڪر

پوءِ جيڪي اسانجو نصيب. مون ٽڪائيءَ ۾ کڻي معافي ورتي پنهنجي چسائپ جي. اسين ته رڳو ڳالهون ٿا ڪيون، پر هي صاحب ته ونڊي وڃي ٿا کائين.

هڪ دفعي نواب صاحب جي لاڙڪاڻي واري بنگلي تي مان ۽ ادا شمس وياسون. پيو ڪو هڪ اڌ مهمان نواب صاحب وٽ آيل هو. نواب صاحب حڪم ڏنو ته ٽاڏل ٺاهيو. اڳي ڪوڪا ڪولا يا شربت وغيره جو رواج ايڏو ڪونه هو. هر چڱي چوڪي گهر ۾ شام جو ٽاڏل گهوٽي هئي. اسان جي گهر ۾ به ادا، مان ۽ ڪمال شام جو واري واري سان ٽاڏل گهوٽيندا هئاسون. ٻي چئين آني جا بچ، گاڙيان، وغيره ۽ پنج ست باداميون، گهوٽي چاڻي، جوڳ ڦٽي ڪري، مصري يا کنڊ ملائي هر هڪ پاڻيءَ کي گلاس ٽاڏل جو پياربو هو. نواب صاحب وٽ ڳالهه چڙي پئي ته سندس نوڪر سندس پئسا کائي ٿا وڃن. نواب صاحب مڃي ٿي نه. نيٺ وينلن مان هڪ چيو ته نواب صاحب ڀلا هن ٽاڏل جو حساب وٺون ته گهڻو خرچ ٿيو. هڻو (هاڻو) ڪري نواب صاحب سوني خان جي پٽ کي سڏيو ۽ پڇيو ته ٽاڏل تي گهڻو خرچ آيو. هڪدم جواب ڏنائين بي پرواهي سان، ته هڪ سؤ ويهه رپيا. اسان جا حيرت ۾ ڪنڌ مٽي ٿي ويا. نواب صاحب به عجب سان پڇيو، ”هڪ سؤ ويهه رپيا؟“

تيار جواب مليس ته سائين هڪ ته پيو اٿس بادامين جو! ”هڻو“، نواب صاحب مطمئن ٿي اسان کي ڏٺو جن چونڊو هجي، ”هاڻي ته بس نه؟“ نواب صاحب ڪو اهڙو سادو به ڪونه هو پر راج هلائڻ وارو ماڻهو هلڪڙو ڪيئن ٿيندو؟

ڊاڪٽر پوهومل سين جو خير خواه ۽ سڀني خاندانن جو گهرو ڊاڪٽر ۽ سڀني جو مٿس ويساهه. سو هڪ ڏينهن ڳالهه ڪيائين ته ڪثير ٿي کڻي جو هڪ ڏينهن خلاصائيءَ ۾ نواب صاحب کي سوني خان جا سڀ پرڪار ۽ ڪارناما ٻڌايم ۽ سندس ڪچو چنڊو پيش ڪيم. نواب صاحب ديرج سان ٻڌي چپ ٿي ويو. ٻئي دفعي سوني خان کي ڊاڪٽر صاحب جي روبرو گهرائي ڊاڪٽر صاحب کي چيائين، ”ڊاڪٽر، سونو خان اهو اٿئي، ڏاڍو چڱو ماڻهو اٿئي. توکي الائي ڪنهن ڀريو آهي جو سوني خان جون ايتريون شڪايتون ٿو ڪرين؟ ڊاڪٽر صاحب اهڙو ڪچي جهڙي پٽ. ماڻڙي ڪري هليو آيو. ڊاڪٽر صاحب به عجب ماڻهو هوندو هو. هڪ دفعي سهراب

موديءَ جي فلم ”جبلر“ رائل سٽيما تي لڳي. جيڪو اچي سو ساراهه ڪري ته واهه جي فلم آهي. ڊاڪٽر صاحب به ٻڌي ٻڌي نيٺ هڪ ڏينهن وقت سيڙائي فلم ڏسڻ ويو، اڌ مان اٿي آيو. فلم هٿي تريجدي. ڊاڪٽر صاحب چوي ته ماڻهن کي ٿيو چاهي جو هن فلم جي هيڏي ساراهه پيا ڪن. ڇي جبلر صاحب ڪيڏو ته چڱو ماڻهو ڏيکاريو اٿن هرڪو پيو ساڻس دوکا ڪري ويندي زال به بيوفائي ڪري ڀڄي ويس. اهڙي فلم مان فائدو ڪهڙو ٿڪجي ٿڌجي وقت سيڙائي ماڻهو وڃي ٿو خوش ٿيڻ لاءِ يا روئڻ لاءِ. بابا به ڪا اهڙي فلم ڏسندو هو ته اکين ۾ پاڻي ڀرجي ايندو هوس. پٿر پراڻي سور سڀڪا پنهنجا روئي.

هڪ دفعي وائسراءِ اچڻو هو سو فيصلو ٿيو ته عوام جي طرفان به دعوت ٿيڻ گهرجي. ڪليڪٽر، ڪماني (ايس پي) وغيره سڀ انگريز هوندا هئا. ڪمشنر جي اجازت کان پوءِ فيصلو ٿيو ته دعوت نواب غيبي خان چانڊيو ڪري. ڪليڪٽر کي عام طرح ڪلٽر صاحب چوندا هئا. ڪلٽر اچي ڪاري جو مالڪ هو. جيئن وٽيس تيئن ڪري. منهنجو دوست غلام النبي سومرو ٽي چار سال آمريڪا ۽ ڪئناڊا ۾ گذاري موٽيو ته هتان جا حالات ڏسي چيائين ته هتان جو ڪليڪٽر ته آمريڪا جي پريزيڊنٽ کان به وڌيڪ بااختيار (پاور فل) آهي. هٿو به ائين. مولانا ظفر علي خان لاهوري هڪ دفعي پنهنجي اخبار ۾ پنهنجو ٿي لکيل حمد الله تبارڪ و تعاليٰ جي شان ۾ چيو. الله سائين جون سڀ تعريفون لکي آخر ۾ لکيائين ته، ”بس خدا ڪلٽر هي“ انهي کان وڌيڪ خدا جي تعريف ممڪن نه هئي. سو نواب غيبي خان ڪليڪٽر صاحب وٽ ويو. مدعا ٻڌي نواب صاحب چيو ”صاحب اها به ڪا ڳالهه آ؟ ڇو نه دعوت ڪنداسون.“ ڪليڪٽر صاحب کيس سمجهايو ته نئون سنو فرنيچر، تيبلون، ڪرسيون، پليٽون، چمچا، ڪائتا ۽ ٻيو سامان آڻڻو پوندو ۽ بيٽرا به ڪراچيءَ مان گهرائبا. ”هاڻو هاڻو صاحب سڀ ٿي ويندو“ ته به ڪليڪٽر صاحب چيو ته ڊپٽي صاحب، ڊپٽيءَ ڪليڪٽر کي رڳو ڊپٽي چوندا هئا ۽ وڏي شان مان وارو هوندو هو، بندوبست جي نگراني ڪندو. نواب صاحب جي ڪارڪنن جي پيگهي مچي وئي. لکن جو سامان آيو ۽ گم به ٿي ويو. هڪ شرط نواب صاحب کي مڙوئي ڏکيو لڳو. چيائونس ته ڪوٽ ضرور پاڻي اچجانءِ. نواب صاحب چوي ته پهراڻ ۽ پڳ آهي ته بس، ڪوٽ

وري ڇاجي لاءِ. بهرحال انگريز صاحب جو حڪم مڃڻو ٿي هو. سو ڪپڙو گهرايو ويو، درزي بنگلي تي آيو ماپ وٺي ويو ۽ هزارين رپين ۾ ڪوٽ ٺهي تيار ٿيو. دعوت واري ڏينهن نواب صاحب وهنجي سهنجي ڪوٽ تہ پاتو پر ان جي مٿان پهراڻ پائي، ڀڳ ٻڌي وائسراءِ جي آڇيان ڪئي. ايئن پنهنجي روايت بہ قائم رکيائين تہ سرڪار جو حڪم بہ بچا آندائين. چون ٿا تہ مانيءَ مهل وائسراءِ سان ڀر واري ڪرسيءَ تي ويٺو تہ گوشت جي هڪ ٻوتي ڪٿي وائسراءِ جي پليٽ ۾ وڌائين. وائسراءِ کيس ڏٺو تہ چائين، ”صاحب! ڏسين ڇا ٿو، سٺي اٿئي، کائي ڏس“. وائسراءِ مشڪي اها ٻوٽي کائڻي سان ڪٿي پنهنجي اي ڊي سي جي پليٽ ۾ وجهي ڇڏي. نواب صاحب اهڙي سادي ۽ معصومانہ انداز سان انگريز حاڪم کي پاڻ جهڙو ڪري حاڪم ۽ رعايا جو فرق مٽائي ڇڏيو. ماڻهو ڪلون ڪندا آهن، پر مان نواب صاحب جي ذهانت ۽ شانائتي رويي جو داد ڏيان ٿو.

بابا غيبي ڊيري ۾ پنهنجي سڌارڪ ڪردار کان ڪونه مڙيو. ڪچهري ۾ روزانو ننڍو ليڪچر ڏيندو هو. نواب صاحب غور سان ٻڌندو هو. ذات ۽ ٻروچ اچي گڏ ٿيندا هئا. هڪ ڏينهن بابا معاشري جي خرابين جي ابتڙ ڪٿي ۽ ڪليل لفظن ۾ ماڻهن ۽ سڀني شهر وارن جي عادات اطوار ۽ اخلاق تي تنقيدون ڪيائين. نواب صاحب چيس تہ ٻڌاءِ خانصاحب ڇا ڏٺو اٿئي. ڇي چوري، دغا، دولاڻ، دوکو، ڏاڍمڙسي، جهيڙو جهڳڙو، شراب خوري، چوڪرا بازي، زنا. نواب صاحب پلٽي ماريون ويٺو ٻڌو. بابا جڏهن اهو سڀ ڪجهه چئي چڪو تہ نواب صاحب چيو ”خانصاحب بس؟ ويٺو ڏس!“ ٻڌايو تہ اهو غالب وارو ”بازيچہ اطفال هي دنيا ميري آڳي، هوتا هي شب و روز تماشا ميري آڳي“ ناهي تہ ٻيو چاهي. نواب صاحب کي سڀ معلوم هو ۽ پاڻ تماشو ويٺي ڏٺائين. ڪيڏي نہ فراخ دلي ۽ وسيع نظري چڻبي.

هي جو ماڻهو نواب صاحب وٽ پٽ تي ويهي سندس پير پڪڙيندا هئا يا سندس ڪٽ جي پائي کي جهلي منتون ميڙيون ڪندا هئا سو هڪ ڏينهن، پري ڪچهري ۾ بابا اهڙي هٿرادو تفاوت کي ندبندي چيو تہ ماڻهو سڀ هڪجهڙا آهن. الله انهن کي هڪ جهڙو خلقيو، هٿ پير هڪ جهڙا، اکيون، نڪ، تنڱون، ٻانهون... تہ نواب صاحب وچ ۾ روڪي چيس تہ، خانصاحب، مقعد (سنڌيءَ ۾ ويهڪ جو نالو وٺي) بہ هڪجهڙي ڏٺائين. اهڙي گندي

جڳھ جو نالو وٺي پاڻ کي ۽ ٻين سڀني کي هڪ ڌڪ سان هڪجهڙو ڪري سڄو ڦنڊڦير ڏاهي وڌائين. ڪيڏو نه وڏو ماڻهو چڻبو.

سندس دور رس نگاهن ڏسي ورتو هو ته مستقبل سلطان احمد خان جو آهي. ان ڪري سڄو ڌيان ان جي تعليم ۽ تربيت تي ڏنائين ۽ سندس شادي به نواب مڪران جي نياڻيءَ سان ڪرايائين ۽ پڳ به کيس ڏنائين. اها ٻي ڳالهه آهي ته الهڙ جواني، سرداري ۽ سنگت وغيره ڪري سلطان احمد خان پاڻ تي پورو ڪنٽرول نه ڪري سگهيو ۽ به ٽي شاديون ڪيائين، پر مان مريادا اڄ تائين ڪونه ڇڏيائين. اڄ به آئي جو آڌرڀاءُ ڪري ۽ هر ڪنهن کي ڪم اچي، اسان جي خاندان جي ته هر فرد کي چونڊو آهي ته حڪم ڪريو منهنجي استاد جا اولاد آهيو. هر ڪنهن سان منو ڳالهائي، مهمان نوازي ڪري، ستم ظريفي اها جو سندس جاگير سرڪار ڪسي ڇڏي. چوندا آهن ته لڄمي وڃي ته لڄ به وڃن، پر سلطان احمد خان مان شان، مان مريادا ۽ نهٺائي ڪونه ويا آهن. الحمدالله. بابا پنهنجو فرض احسن طريقي سان نياڻي نواب صاحب کان اجازت وٺي لاڙڪاڻي موٽي آيو ۽ پنهنجي لکڻ پڙهڻ واري شغل ۾ مصروف ٿي ويو.

وقت جي ڌارا کان ڪڏهن به پاڻ کي ڪونه ڪٽيائين. هر طبقي ۽ هر مڪتب فڪر جي ماڻهن سان ۽ نوجوانن سان تبادلہ خيالات جاري رکيائين ۽ ميل جول به رکيائين 1952-53 ۾ اليڪشن جو دؤر آيو ته ان مسئلي تي ”اسلام ۽ اليڪشن“ نالي هڪ ڪتابڙو لکي ڇپائي پڌرو ڪيائين، جنهن جي اهميت اڄ به اهڙي ئي آهي، جهڙي اڳ هئي. ان ئي دور ۾ هاري ۽ پورهيت تحريڪن ۽ اشتراڪيت جو به وڏو زور هئو. ناڻي جي صحيح ورڇ، هاري ۽ زميندار جا حق، مزدور ۽ سرماييدار جا فرائض ۽ حقوق، ڪافي موضوع بحث هيٺ رهندا هئا. ان صورتحال جي پس منظر ۾ به هڪ ڪتابڙو ”اسلام ۽ ڪميونزم“ لکيائين. بدقسمتي سان اهو ڇپايو نه ويو پر ان جي هڪ هٿ اکر لکيل ڪاپي ڪامريڊ سوبي گيانچنداڻي وٽ محفوظ آهي ۽ ٻي ڪاپي مون وٽ هئي جا مون ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي ڏني ته نظر مان ڪڍي ان کي ادبي بورڊ طرفان ڇپائي. بابا ان وچ ۾ انتقال ڪري ويو ۽ مون ڊاڪٽر صاحب کي به ٽي دفعا ياد ڏياريو ته ڊاڪٽر صاحب چيو ته وٽس تمام گهڻو مواد هٿ اکر نسخن جو پيو آهي ۽ هو ڳولهيندو ۽ جي ملي ويو ته مونکي واپس ڪندو جو اڄ

ٺاڻين نه ٿيو. ايئن ڪيئي ڪتاب هيٺ مٽي ٿي وڃن ٿا. منهنجي مرحوم سهري ڪوٽڙي واري ميان شمس الدين قريشي سالن جا سال محنت ڪري نور نچوڙي قديم سنڌ جي تاريخ تي هڪ ضخيم ڪتاب لکيو، جنهن جو صرف مهاڳ ”اٺين قديم سنڌ“ جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ ڇپايو. اصل ڪتاب قديم سنڌ، ميان شمس الدين پاڻ وڃي هالن واري مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ کي روبرو سندس گاڏي کاتي حيدرآباد واري بنگلي ۾ سن 1961-62ع ۾ ڏنو جو وٺي مخدوم صاحب وعدو ڪيو ته سنڌي ادبي بورڊ معرفت ڇپرائيندو. اهو ڪتاب مخدوم صاحب سنڌي ادبي بورڊ جي حوالي به ڪيو پر پوءِ اتان ڪٿي پنهنجي ذاتي لئبريري هالا ۾ رکي ڇڏيو. مخدوم صاحب کي جڏهن به عرض ڪيو ويو ته اهوئي اطمينان ڏيارو ويو ته ”ڪتاب محفوظ آهي. دلچاءُ ڪيو. چوتيه پنجويه سال گذري ويا آهن ۽ خبر نه آهي ته ڪتاب جو ڇا حشر ٿيو. وري به هاڻوڪي مخدوم صاحب کي عرض ڪري ڏسبو. ايئن بابا مونکي ٻڌايو ته هن هڪ ڪتاب لکي جينمل پرسرام کي ڏنو هو جو هن نه موٽائي نه موٽايو ۽ شايد ٿوري ڦيرگهير ڪري پنهنجي نالي سان ڇپائي ڇڏيو. اهڙا ڪيئي واقعا ٿيا هوندا. پير غلام حيدر، خيرپور ميرس ۾ منهنجو سيشن جج هو. ان پنهنجي والد صاحب پير ڪمال جو ان تربيت ڪلام منهنجي حوالي ڪيو ته ان کي ترتيبوار ڪري مهاڳ لکي ڪتابي صورت ڏيان. جنرل ايوب جو سخت مارشل لا وارو دور هو ۽ مان عدالتي ڪم ۾ ڏاڍو مصروف هئس سو مون اهو ڪلام مرحوم عطا محمد حامي کي ڏنو ته هو صاحب نظر مان ڪڍي ڏئي ڇاڪاڻ ته مرحوم پاڻ به سٺو شاعر هو ۽ ڏاڍو پيارو ماڻهو هو. ڪجهه سالن کان پوءِ حامي صاحب اهو ڪتاب پنهنجي نالي، سهيڙيندڙ ۽ ترتيب ڏيندڙ ڪري، ڇپائي ڇڏيو. ڪهڙن جا مخدوم صاحب وڏا بزرگ ۽ عالم فاضل آهن. سندن وڏو ڪتب خانو آهي. مخدوم نڪ محمد صاحب، جو تازو وفات ڪري ويو آهي، تنهن سان منهنجي دعا سلام آهي. مون سان عزت ڀريو ورتاءُ ڪندو هو ۽ بار بار دعوت ڏيندو رهيو ته اچ ته سڄو ڪتب خانو کولي ڏيکارين ۽ ناياب کان ناياب ڪتاب قلمي يا ڇپيل تون ڀلي چونڊي ڪٿي وڃ. پوءِ ڳالهه ڪي وزندار بنائڻ لاءِ ٻڌائيندو هو ته هن اهڙي رعايت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي به نه ڏني، بلڪ کيس انڪار ڪيو. سو ڪتابن کي ڏاڍو سنڀالڻو ٿو پوي. منهنجي دوست تاج محمد

اٻڙي وٽ جديد ادب جي ڏاڍي سٺي لشبريري هئي ۽ هر ڪنهن کي صلاح ڏيندو هو ته فلاڻو ڪتاب ضرور پڙهي ڏس، پر جيڪڏهن کانئس ڪو ڪتاب گهريو هو ته رکائي سان جواب ڏيندو هو ۽ چوندو هو ته مهربان پنهنجو وٺي پڙه. سندس گذارڻ کان پوءِ سندس ڪتاب به هيٺ مٿي ٿي ويا. مان جڏهن سڃاڻول ۾ سب جج هئس ته سراج ميمڻ اتي انڪم ٽئڪس آفيسر جي حيثيت ۾ گشت تي آيو. مون وٽ مهرباني ڪري روز شام جو ايندو هو. مون کان پڙهڻ لاءِ ڪتاب گهريائين. مون وٽ ڪي ٿورا ڪتاب هئا سي ڏيکاريا مانس انهن مان چوندي ٿي ڪتاب جي مونکي انعام طور مليل هئا سي هن ٽن ڏينهن لاءِ ڪڍي ويو. اڄ تيه پنجتيه سال ٿي ويا آهن ته اهي ڪتاب مونکي موٽي ڪونه مليا آهن. شيخ اياز صاحب به ڪنهن کي ڪتاب ڪونه ڏئي. مير علي احمد خان ٽالپر به ڪتابن کي هٿ لائڻ ڪونه ڏيندو هو. جڏهن به لنڊن ويندو هو ته تمام قيمتي ڪتابن جا ڪوڪا پراڻي ايندو هو. سندس وفات کان پوءِ سندس مهاجر گهر واري گهر ته ڇڏي وئي پر سمورا ڪتاب ۽ ٻيون نادرات به ڪڍي وئي. ظاهر آهي ته سڀ وڪڻي ڇڏيا هوندا آهن. قدر جوهر، جوهر ي بداند. ڪتاب وٺڻ، رکڻ ۽ سنڀالڻ به هڪ عشق آهي. ڪتابن سان هڪ قسم جي پنهنجائي ۽ دوستي ٿي وڃي ٿي. چرچل چيو ته ڪتاب کي ڪڍي، ڇنڊي وري ساڳي جاءِ تي ٺاهي رکڻ به وڏي ڳالهه ۽ سعادت آهي. بابا جو به سڄو ڏينهن ڪتابن پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ گذرندو هو. عمر ۽ دل جي بيماريءَ کان بي نياز، ڊاڪٽرن جي منع ڪرڻ باوجود پنهنجو اهو مشغلو آخري وقت تائين نه ڇڏيائين. صبر ۽ شڪر اهڙو جو ڪڏهن ڪا شڪايت ڪانه ڪيائين. ماني به جهڙي مليس جيڪي مليس چپ چاپ کائي ويندو وقت جي ورچ اهڙي ڪري ڇڏيائين جهڙو روبات. وقت تي سويل اٿڻ، نماز پڙهڻ، قرآن شريف جا مختلف تفسير پڙهڻ، صبح شام پنڌ ڪرڻ، لکڻ پڙهڻ کان ٿڪ ٿيندس ته اڪيلي سر پاڻ سان ڊيو، ڪيرم، ليوڊو يا تاس جي پٽن جي راند ڪندو هو. هڪ پاسي پاڻ ۽ ٻئي پاسي به پاڻ وارو وٺندو ۽ ان تي خوش ٿيندو ۽ خوشي حاصل ڪندو هو. ٻئي ڪنهن جي محتاجي راند ڪرڻ ۾ به ڪونه ڪڍيائين. پاڻ تي ڪنٽرول اهڙو جو ماني ته ڇا، انگورن يا ڪشمڪش ۽ ڊاڪ يا بادامن جا داڻا ۽ گورا به ڳڻي کڻندو ۽ ان کان وڌيڪ اصل نه کائيندو.

گرميءَ جي مهيني ۾ هر سال لاڙ جي ٿڌي علائقن ۾ گذاريندو هو. ڪوٽڙي ته اسان جو جن پيو ڳوٺ هو. هر سال ڪوٽڙيءَ ۾ ٻن تن مهينن لاءِ جاءِ مسواڙ تي وٺي سڄي فئملي کي اتي رهائيندو هو. رٿائڻ ٿيڻ کان پوءِ اڪيلي سر ڪڏهن خانبهار محمد صديق ميمڻ جي مدرسه البنات ۾، ڪڏهن ٽنڊي آدم خان صاحب عبدالحق وٽ ته ڪڏهن محترم محمد حسين پهوڙ وٽ ڪپري ۾ اچي ٽڪندو هو. ڪڏهن ٿاڻي بولا خان ۾ ڪرچاڻ ۾ پنهنجن پرائڻ واقفڪارن وٽ ويندو هو. دوست تمام مختصر رکندو هو. ڪراچيءَ ۾ مسٽر علي بخش چنا جسٽس ضياءَ الحق چنا جو والد صاحب ۽ علامه دائودپوٽو، حيدرآباد ۾ مٽياري وارو اله بخش انصاري رٿائڻ ڪمشنر، بس پيا کي عالم ماڻهو. ڪپري ۾ ماسٽر محمد حسين پهوڙ جو هڪ پلوڙ ماڻهو هو. سندس زبردست به رهيو هو، ان سان چڱيون روح رهاڻيون هئس. لاڙڪاڻي ۾ خانبهار غلام محمد خان اسحاق جو هڪ درويش صفت، راجاڻو ۽ انصاف پسند انسان هو، ان سان دوستي هئس، ايتريقدر جو خان بهادر صاحب پنهنجو معصوم پٽ رئيس روشن علي خان عرف رئيس زين العابدين خان ڪجهه وقت لاءِ سندس حوالي ڪري چيو ته ڀلي پاڻ سان گڏ رهاينس ۽ ڀلي گشت ۾ به پاڻ سان وٺي وڃينس ته جيئن ادب آداب سڳي ۽ علم سان دلچسپي به ٿئيس. رئيس به عجب ماڻهو هو وڏو شائستو ۽ راجاڻو. هڪ ته رئيساڻو ٻار پيو طاقت ۽ جسامت ۾ به وڌيڪ سو بابا سان گڏ رهندي به اسان کي هر ڳالهه پنهنجي مڃائي ويندو هو. بااخلاق، باڪردار ۽ دلير مڙس هو. پوءِ ته اسان جي ننڍي پيڻ سان سندس شادي به ٿي ۽ واه جو نڀايائين.

بابا ڳوٺاڻي زندگي وڌيڪ پسند ڪندو هو. سندس مکيه مشغلو هئو ته قرآن شريف جو سليس ترجمو ۽ معياري تفسير جنهن تي سالن جا سال ڏينهن رات محنت ڪيائين پر تڏهن به رهائش ڳوٺن ۾ رکندو هو. ٻنن ۾ گهمڻ ۽ هارين نارين توڙي ڪمي ڪاسبين ۽ ڪڙمين سان ڪچهريون ڪندو هو ۽ سندن مسئلا ۽ گفتا ٻڌي لطف اندوز ٿيندو هو ۽ اهڙي طرح حقيقي مسئلن متعلق پنهنجي ڄاڻ ۽ سوچ وڌائيندو ۽ صحيح رکندو هو. بنگلن، موٽر ڪارن ۽ ايئرڪنڊيشن ڪمرن جي ماحول کان پري هوندو هو. خاموشي صبر شڪر گهري سوچ، فڪر ۽ تدبير جو ڄڻ ته پتلو هو. هڪ پيري گشت ۾ جڏهن مان پنجن سالن جو ابهر هئس ته اٺ تي شاهه پنجو ٿي وياسين. سامهون ريل

جو ڦاٽڪ هئو جنهن هيٺيان اٺ کي گذرڻو هو کيس انديشو ٿيو ته متان ڦاٽڪ جو لوهو هئو، ان سان ٽڪر نه ٿئي. اٺ جي پاڪڙي ۾ به سیتون (ويهڪون) ٿينديون آهن. اڳئين ويهڪ ۾ جٽ ويهندو آهي ۽ پٺئين ۾ صاحب. مونکي وڃين ٿو هي تي ويهاريندا هئا. بابا سختي سان جٽ کي چيو ته اٺ هٽاءِ ته لهي پنڌ اڪرون، پر جٽ ته آهي ئي جٽ. چي نه صاحب لنگهي وينداسون سو اٺ کي پاڻ هشي ڏئي تيز ڪيائين. ڦاٽڪ ويجهو آيو ته جٽ پاڻ خطرو محسوس ڪندي رڙ ڪئي ته جهڪو جهڪو. جهڪياسون ته سهي پر مان جو ٿو هي تي وينل هئس تنهن جو مٿو ٽڪرائجي ويو. مان ٻار سو رڙ نڪري ويا. ٻيءَ جي دل سو منهنجي رڙ سان بابا به ٿورو مٿي ٿيو ته کيس به نرڙ تي ڌڪ لڳو. ٻئي رتو رت. جٽ ڦاٽڪ اُڪري پوءِ اٺ هٽايو. مونکان وڌ بابا کي ڌڪ لڳو هو. توهان صورتحال جو اندازو ڪيو ته موت به واقع ٿي سگهيو ٿي، پر بابا جٽ کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ بجاءِ بلڪل خاموشي ۽ ٿڌائي سان جٽ کي چيو ته ڪاٺ واري پيٽي لاهي ڪول. پوءِ ان مان فوري طبي امداد جو سامان ڪڍي ٽنڪچر آيوڊين مونکي به هنياڻين ۽ پاڻ کي به هنياڻين. تن ڏينهن اسپرٽ بجاءِ ٽنچر آيوڊين جو استعمال ٿيندو هو جا جسم تي ڪارو ناسي نشان ڇڏيندي هئي. ڊاڪٽر انجيكشن (سٽي) هڻڻ کان اڳ به ٽنچر آيوڊين هڻندا هئا. ٻيو تن ڏينهن ۾ رت بند ڪرڻ لاءِ انٽيمني يعني سرمو استعمال ڪندا هئا. سو. بابا زخمن ۾ سرمو لڳائي پھو چاڙهي ڇڏيو. جٽ، جو ويچارو پريشان هجي تنهن کي اکر به نه چيائين. اهو سرمي جو نشان بابا کي پڇاڙيءَ تائين ساڄي پروڻ ۾ مٿان هوندو هو. مونکي نشان .....

مونکي نشان ڪونه ٿيو. شايد ڪچي عمر ۽ معمولي زخم سبب، تن ڏينهن ۾ سرڪاري بنگلن تي ٿورا ڪتاب به رکيا ويندا هئا جن ۾ مشهور ڪتاب مٽيريا ميڊيڪا به هوندو هو. آفيسر منزل دوران نه رڳو انهن ڪتابن مان مستفيد ٿيندا هئا پر وڃڻ مهل پنهنجو ڪونه ڪو ڪتاب انهن ۾ ملائي وائڙو ڪري ڇڏيندا هئا. مٽيريا ميڊيڪا ته بابا بازار مان خريد ڪري ڇڏيو. ڏاڍو سولو سليس ۽ ڪارآمد ڪتاب هو، جنهن ۾ مرض جو تفصيل مرض جون نشانينون ۽ علاج سڀ ڪجهه لکيل هو جيئن عام آفيسر پاڻ به فائدو وٺن ۽ خلق جي به خدمت ڪن. مان جڏهن ٿورو وڏو ٿيس ته مون به اهو سڄو ڪتاب پڙهي ڇڏيو. ننڍي هوندي ياداشت تيز ٿي ٿئي ۽ مونکي ڪافي

ڳالهيون ياد رهجي ويون ۽ اهڙيون ڳالهيون ڪري ڊاڪٽرن کي به حيران ڪري ڇڏيندو هئس. ڪپري ۾ مون وٽ هڪ نوڪر هوندو هو محمد سالار. نوجوان قوھ جوانيءَ ۾ پر صفا ڪمزور ۽ رنگت ۾ پيلو. مون کيس چيو ته، بابا ڊاڪٽر صاحب ڏي وڃ علاج ڪراءِ. ڊاڪٽر صاحب هجي احمد خان احمدائي جو پلوڙ ماڻهو، پلوڙ ڊاڪٽر ۽ شفا وارو هجي. چيو مانس ته ڊاڪٽر صاحب کي مان چوان. چيائين سائين ڊاڪٽر صاحب کان گهڻو علاج ڪرايو اٿم چوي ٿو هنيانجو (تليءَ جي خرابي) اٿئي، جلد ئي جلندر ٿيندي، تنهنجو ڪو علاج ڪونهي. مٿس مايوسي طاري ٿي وئي. چيو مانس منهنجو علاج ڪندي؟ جهٽ هائو ڪيائين. ان بيماري ۾ زهر ڪچلو ڏاڍو فائديمند آهي جنهن کي انگريزي ۾ سٽرڪن چوندا آهن. مون کيس دوا لکي ڏني ايسٽن سيرپ جنهن ۾ زهر ڪچلو ڪئڻ ۽ ٻين ضروري دوائن جي آميزش آهي. شربت جي صورت ۾ اهو ڏاڍو ڪوڙو آهي. سو چيو مانس ته گوريون ملنس ته اهي وٺي، مهينو کن انهن جو استعمال ڪرايو مانس ته چڱو فائدو ٿيس. مون کيس خبردار ڪندي چيو ته متان دوا بند ڪري، ڪم از ڪم ڇهه ٻارهن مهينا علاج جاري رکي. پوءِ ته ڳاڙهو ٿي پيو. هڪ ڏينهن ڊاڪٽر صاحب کيس ڏسي سڏي ورتو ۽ پڇيائينس ته ڪنهن کان علاج پيو ڪرائين؟ چيائين جج صاحب کان. حيران ٿي چيائين بابا جج صاحب جو ڊاڪٽري سان ڪهڙو واسطو. وڃ دوا کڻي اچي مونکي ڏيکار ايشن اجايا سجايا علاج نه ڪر. دوا ڏسي ويچار ۾ پئجي ويو ته جج صاحب ڪا استخاره ڪئي ڇا جو ههڙي پراڻي دوا وڃي ڪوئي ڪڍيائين، بلڪل صحيح علاج پيو ٿئي. ٻئي دفعي ٽنڊي الهيار ۾ جج هجان ته منهنجي گهر واريءَ کي چڪي آئي ۽ ٻار ضايع ٿي ويو. منهنجي بنگلي جي بلڪل سامهون زناني اسپتال هئي سو ڊاڪٽريائيءَ کي گهرائيم جا ڪراچيءَ جي ڊو ميڊيڪل ڪاليج جي پڙهيل هئي. وقت سر پهچي وئي ۽ خير ٿي ويو. ٻئي ڏينهن به چڪاسي ٻاهر نڪتي ته گهڙي سوا مون وٽ ويهي فڪرمنديءَ مان چيائين ته ٻچيدانيءَ جي پوري صفائي نه ٿي آهي، ڇا ڪجي. مون هڪدم چيو ڊاڪٽر صاحب ارگت مڪسچر ڏنو اٿو. ويچار مان لونڊڙيءَ تي اگر رکي، چپتي وڃائي نرس کي چيائين ته وڃ هڪدم ارگت مڪسچر ٺاهي اچ. نرس وئي ته حيرت مان مونکي چيائين، پر توهان ڪيئن اهڙي ڳالهه ڪئي. ”مون مذاق مان چيو مانس ته جج کي هر فن مولا ٿيڻو پوندو

آهي. اعتبار ڪري وٺي. اهو به ٻڌايومانس ته وڃي کانپوءِ عورت کي انفيڪشن ڪري جو بخار ٿيندو آهي ان کي پيوپرل فيور چوندا آهن ۽ ان جو هي علاج آهي. ان ڳالهه تي وڌيڪ حيرت ٿيس.

حقيقت ۾ اها انگريزن جي دؤر ۾ رکيل ڪتابن جي ڪرامت هئي. جيڪو آفيسر ايندو هو سو اهڙن ڪتابن مان فائدو ته وٺندو هو پر پنهنجو هڪ به ڪتاب به اتي ڇڏي ويندو هو. ايئن بنا پئسي ۽ بنا محنت ڪتابن ۾ واڌارو ٿيندو رهندو هو. پاڪستان ڄا نهيو، جن لت مار جو ڪلچر شروع ٿي ويو. نوان، پوءِ ڍاوا، چوڪراٽ آءِ سي ايس آفيسر آيا، سي ڪتاب ته نهيو، فرنيچر به کڻي ويا. جن ابي ڏاڏي جي ميراث يا مفتوح ملڪ جو مال غنيمت هجي. اهو لت مار ڪلچر اڃا جاري آهي. اعتبار نه اچيو ته ڪنهن به ڊپٽي ڪمشنر، اسسٽنٽ ڪمشنر يا ٻئي ڪنهن آفيسر کان پڇي ڏسو. پاڻ ئي روڻو روڻو ته مون کان پوءِ يا مون کان اڳ آيل آفيسر، ڪرسيون، قالين ويندي ايئرڪنڊيشنر وغيره به کڻائي ويو. منهنجي اکين ڏٺي شاهدي اها ته خيرپور رياست جڏهن ون يونٽ ۾ شامل ٿي ته ڪمشنر، ڊپٽي ڪمشنر وغيره اچي پهتا. هڙهائس مير صاحب کي هڪ خانگي رهائش ۽ ٻيو فيض محل پنهنجي نجی ملڪيت ۽ استعمال ۾ هئا. کيس چيو ويو ته انهن ٻن جاين مان هڪ جو انتخاب ڪري پاڻ وٽ رکي ۽ ٻي سرڪار جي حوالي ڪري. هڙهائس، حاڪم ۽ خانداني وضع قطع وارو ماڻهو سو خاموشيءَ سان گهر وارو ڪامپليڪس خالي ڪري ويو ۽ فيض محل پاڻ وٽ رکيائين. نه ته مير صاحب انڪار به ڪري سگهيو ٿي، نه ته به ڪروڙ کن رپيه خانگي رهائشگاهه ڇڏڻ لاءِ سرڪار کان قانوني طرح به وٺي ٿي سگهيو. مير صاحب کي رڳو رهائشگاهه خالي ڪرڻ جي دير هئي. پوءِ لت مچي وئي. مير صاحب سڀ فرنيچر، قالين پردا وغيره اتي ئي ڇڏيا. فرنيچر مون پاڻ ڏٺو ڏاڍو سهڻو شاهائي قسم جو ڪاٺ تي اُڪر ۽ گهڙاوت ٿيل هئو. اهو سڀ گم ٿي ويو. ٻيو ته نهيو مڪان ۾ اندر ئي هڪ خانگي چڙيا گهر به هئو، جنهن ۾ هرڻ، مور، تتر، چڪور، طوطا وغيره هئا سي به کڄي ويا. هڪ شيشي جو مڇي گهر به هئو جنهن ۾ سهڻيون رنگين مڇيون پيون تڙگنديون هيون. اهو به ويو. مڪان تي ڪيتريون توبون به رکيل هيون. بلڪل هلڪڙائيءَ ۽ خسيس پڻي جو مظاهرو ڪندي ڊي سي صاحب، ايس پي صاحب ۽ ٻين آفيسرن اهي

توپون ڪشائي پنهنجن بنگلن جي دروازن تي نصب ڪرائي ڇڏيون. اڄ اهو مڪان سرڪٽ هائوس آهي. وڃي ڏسو شايد ڪا مير صاحب جي ڇڏيل نشاني اڃا به هجي، ڏسي عبرت وٺو. هي ته ٿي متحرڪ ملڪيت، غير متحرڪ ملڪيت سان به ايئن ٿيو. بلڊنگ، خالي پلاٽ، زرعي زمين، باغ وغيره قبضو ڪري ويهي رهو ته مجال آ ڪنهن کي جو توهان کان خالي ڪرائي سگهي. پلي وڃي ڪيس ڪري ۽ لوڙي. قبضا سڄا مدعي جونا، اها هڪ قانوني چوڻي ٿي وئي. اڃا تائين اهو سلسلو جاري آهي. موهاڻا پليس (هاڻي فاطمه جناح هائوس) ڪلفٽن ڪراچي جهڙي شهر ۾ آهي. ان جي اڳيان چوڏوڳي وٽ هڪ سر سبز پارڪ هر ڪنهن ڏٺو هوندو. اڄ وڃي ڏسو ته ان تي خانگي ملڪيت جو بورڊ لڳو پيو آهي ۽ جايون به ٺهيون پيون آهن. ڇا سڀ انڌا آهن، ميونسپل ڪارپوريشن، پوليس، روٽيو عملدار اڪيون ٻوٽيون وينا آهن. اهڙي انڌير نگري ٿي وئي آهي. مون سان مئٽرڪ ۾ هڪ دوست پڙهندو هو ملا حاجي احمد رئيس. رئيس سندس ذات هئي. مان ڪپري ۾ جج ٿي ويس ته هو اتي سپروائيزنگ تپيدار هو. سنگت ڪانه ڇڏيسون. مون وٽ اڪثر ايندو هو ۽ ڪچهريون ٿينديون هيون. ڏوراپو ڏنومانس ته پاڻو هي قبضي جو راکاس ڪيئن پيدا ڪيو اٿو؟ چيائين جج صاحب اهو ڪوٽ جو تون پايو ويٺو آهين سو ٿوري دير لاءِ لاهي مونکي پائڻ ڏي، پوءِ تون مونکان اهو ڪوٽ واپس نه وٺي ڏيکار، خبر پئجي ويندو. توکان پڇندا ته ڪپڙو ڪٿان ۽ ڪنهن کان ورتو هئي، رسيد ڪٿي آهي ۽ درزي ڪهڙي کان سبايو اٿئي ۽ اهو به ثابت ڪر ته منهنجي بدن تي ڪيئن اچي ويو. مٿو ڪنهي کڻي چپ ڪيم، قانوني تقاضائون ڪير پوريون ڪري. هڪ سگهڙ مون وٽ آيو هٿ ٻڌي چيائين ته دل ۾ نه ڪرين ته ڪورٽ جي حقيقت ٻڌايان. مون چيو پليو ٻڌاء. چيائين شروع ٿي ٿئي ٿي ڪاف يعني ڪوڙ سان. ٿاڻي تي وڃ ته چوند هيئن لڪاءِ هونئن لڪاءِ. جوابدار به ڪي سڄا ته ڪي ڪوڙا، شاهد به ڪي ڪوڙا ڪي سڄا، واردات ۾ به مرچ مصالحو. اهو ڪوڙ جو ڏاڪو چڙهڻ ته پوءِ وڃا وٽ وڪڙ ۽ ور. وڪيل صاحب جا سوال ۽ آڏي پڇا، اهڙا ور وڪڙ ڏيندس جو سچ جو ته ساهه ٿي نڪري ويندو. پوءِ ”ر“ جا رولٽا، پيو نائن ۽ ڪورٽن جا پنڌ ڪر ۽ وڪيلن جي اوطاقتن تي سلام پير ۽ شاهدن کي ميز منٿ ڪري لاريءَ جا پاڙا پري مانپون ڪرائي. وڃ ڪورٽ ۾ ته ڪيس ملتوي

۽ وري بي حاضري جا ساڳيا رولڙا. آخر ۾ کيس ختم ٿيو ته ٻنهي ڌرين کي ”ٽ“ هٿ ۾، نه هوند نه شڪر. مال به چور جي حوالي. مسٽر دريشاني سيشن جج جي شڪارپور واري اباڻي گهر مان چوري ٿي وئي. هڪ ڳوري صندوق ڏسي چور کڻي ويا. مڃاڻ ته ان صندوق ۾ سندس والد صاحب عبدالعليم دريشاڻي جا ڪتاب سانڍيل هئا. سي چورن جي ڪهڙي ڪم جا. ڪجهه اڇلايائون. ڪجهه کڻي ويا. چور جهلجي پيا ۽ کيس هليو مرحوم مير علي بخش ٽالپر صاحب جي ڪورٽ ۾. مير صاحب انصاف پسند سفارش اصل ڪونه ٻڌي ۽ کيس جلدي نپٽائڻ جو خفت. دريشاڻي صاحب ساڻس مليو ۽ اشارن ۾ احوال به ڏنائينس پر مير صاحب تڙ ٽڪڙ ۾ کيس هلائي چور ته ڇڏي ڏنا پر هٿ آيل ڪتاب به کين ڏياريان. دريشاڻي صاحب هميشه اهو ڏک ڪيندو هو ته ڪم از ڪم ڪتاب ته مالڪن کي ڏياري ها. قانون جي غير لڳڪڌار اصولن موجب ته ايئن ئي ٿيندو. انهيءَ ڪري ڪورٽن جي نظام ۾ بنيادي تبديلين جي ضرورت آهي. اسلامي دؤر ۾ ته قاضي کي خانگي بناچ ڪرڻ جو به اختيار هو ۽ جوابدار کان به آڏي پڇا ڪري سگهندو هو. هاڻي ايئن ناهي. صحيح انصاف چاچ ڪرڻ سان ئي ٿيندو. انهيءَ ڪري وڏيري جي اوطاق تي، برادريءَ جي روبرو ڪيل فيصلو، وڌيڪ صحيح ۽ اثرائتو ٿئي ٿو. جيڪڏهن جج، چاچ آفيسر ۽ تر جو چڱو مٿس واردات تي گڏجي ويهي فيصلو ڪن ته اهو جلدي به ٿيندو ۽ صحيح به. نه ته کيس سالن جا سال رلي ٿا وڃن، پوءِ نانگ وڃي نڪري، ليڪو پيو ڪٽجي. مان 1970ع ۾ ڪراچيءَ ۾ جج هئس ته هڪ کيس جو فائيل ڏنم ته ايڏو موٽو هو جو اٺائين تي دل ٿي نه چوي. نيٺ سرشتيدار کان پڇيم ته ان به چيو ته ساڻين هي پرائو منجهيل کيس آهي ڪوبه جج انهيءَ کي هٿ ڪونه لائيندو آهي، توهان به ڇڏي ڏيوس. مونکي اها ڳالهه نه وئي. کڻي جو ڏسان ته 1927ع جو ديواني مقدمو هجي. مدعي ۽ مدعا عليه به مري ويا هئا ۽ سندن پويان به پوٽواري ڪري ٿڪجي پيا هئا. اهڙين حالتن ۾ منهنجو اندر وارو ضد ڪاوڙ ۾ اچي ويندو آهي سو کيس کڻي پاڻ وٽ رکيم ۽ ٽي ڏينهن ريزڪي موڪل وٺي کيس کڻي گهر آيس. پٺو پٺو ڪري پڙهيم ۽ قانوني ڪتاب اٿلايم. محنت سان ڇا تڏو ٿئي سڄي ڳالهه سمجهه ۾ اچي ويو ۽ اڳو پوءِ ججمينٽ به لکي کيس کڻي ٽئين ڏينهن اچي ڪورٽ ۾ نڪتس ۽ فتويٰ ڏئي ڇڏيم.

چاليھ ٻائيتاليھ سالن جو ڪم تن ڏينهن ۾ ٿي ويو. انگريزيءَ ۾ چوندا آهن ته ارادو ڪيو ته واٽون کلي ٿيون پون.

بابا جي تدبير ۽ تحمل جي ڳالهه ٻي ڪيم ته ڪيئن حادثي جي صورت ۾ به آرام ۽ صبر سان زخمن جو فوري علاج ڪيائين ۽ جت، جنهن سندس چوڻ نه ورتو هو، تي ڪاوڙ اصل ڪانه ڪيائين. جت ويچارو ڏنل ته مٿان نوڪري مان نه ڪڍير سو شام جو اسان جي ڪرسي ۾ پٽ تي ويهي معافي گهرڻ لڳو. بابا مشڪندي کيس دلچاءُ ڏني ۽ چيو ته بابا تو جائي وائي ٿورو ٿي ائين ڪيو. اتفاق هو سو ٿي ويو، ڳالهه چٽي.

ٻيو به هڪ واقعو ذڪر جهڙو آهي. آهي ته گهرو معاملو ۾ نٿو ٻڌائجي ته بابا جي سوچ تدبير ۽ مثبت انداز فڪر جي خبر نٿي پوي. ٿيو ڇا جو منهنجا به ننڍا چاچا شير علي ۽ علي محمد ٻئي باريش بزرگ، نيڪ نمازي، تهجد گذار بابا وٽ سهي سنڀري آيا ۽ چيائونس ته توهان شمس بابت ڳالهائو آهي. ڇي تون ڪهڙو نيڪ نمازي، عالم، فاضل ۽ شمس آهي جو وٽس روز شراب خوري ۽ غير عورتن جي اچ وڃ آهي، سو تنهنجو فرض ٿو بڻجي ته ٻيءَ جي حيثيت ۾ کيس منع ڪر. بابا کين چڱي طرح ٻڌي چيو ته انهيءَ ڳالهه جو جواب مون کان سڀاڻي اچي وڃي. ٻئي جڻا بيشڪ چئي اٿي ويا. سمجهيائون ته شايد سوچڻ لاءِ مهلت ٿو گهري. مون به ان مهملي جو مقصد ڪونه سمجهيو. اڄ جڏهن مان حڪومتي ادارن جو سربراھ رهي چڪو آهيان ۽ سي ايس پي آفيسرن سان دوستي اٿم ته خبر ٿي پوي ته ڪنهن به مسئلي کي التوا ۾ وجهڻ خود ان جو حل آهي. جيڪو ڏانهن ڪٿي آيو تنهن جي داد رسي به ٿي ۽ ڪم جي اڪلاءَ جو آسرو به ٿيو. وڏي ڳالهه ته کيس ڪنفيوز به ڪيو ويو ۽ ٻڌڻ ۾ وڌو ويو ته ائيني ڪهڙو جواب ملندو. معنيٰ هن کي مڪمل طرح بي هٿيار ڪيو ويو ۽ سندس ناراضگيءَ جي ٽوڪڻي مان هوا ڪڍي وئي ۽ کيس مڪمل طرح پابند ڪيو ويو ته فيصلو، فيصلو ڪرڻ وارو ٿي ڪندو ۽ کين اهو قبول ڪرڻو پوندو. بابا ته تعليمي ماهر هو پر منجهس انتظامي صلاحيتون به بدرجه اٿم موجود هيون.

ٻئي ڏينهن چاچا آيا ته بابا کين اهڙو مختصر، دانشمندانہ اهڙو صحيح جواب ڏنو جو اڳلا بلڪل لاجواب ٿي ويا. بابا اصل مسئلي يعني شراب خوري ۽ غير عورتن جي اچ وڃ کي ته ڪمال ذهانت سان گول ڪري ويو. چيائين

ته، ”ادا! شمن منهنجو جنتي آهي ڇاڪاڻ ته هو ماءُ جي بيحد عزت ٿو ڪري ۽ خدمت ٿو ڪري. ماءُ جي غير واجبي ڏنگاين تي به اُف نٿو ڪري. هاڻي هن جون عادتون پڪيون ٿي ويون آهن. پوءِ مان ڇو کيس پيءُ جو نافرمان ڪري سندس جنت وڃايان.“ ٻئي جڻا لاجواب ٿي اٿي ويا ڇو ته هڪ ته اها ڳالهه صحيح هئي ته شمس ماءُ جي آڏو گونگي ڳانءِ هوندو هو ٻيو ته ڇاچن کي پنهنجي پٽن جا افعال سُبهندا هئا ته ماءُ پيءُ سان ڪيئن ٿا هلن. ادا شمس به ڪمال جو صابر ۽ شاکر هو. هڪ دفعي ڪو ڪراچيءَ مان ڪجهه مهمان عورتون ايون هئس. لڙي اڌ رات ٿي وئي ۽ سندس گهر واري انتظار ۾ ويٺي هئي. امان جي به اک کلي وئي ۽ پڇيائين ته شمن اڃا ڪونه آيو آهي ڇا؟ در وٺي بيهي رهي. امان ۾ به فيصلي جي قوت ڀرپور هئي سو در جي اندران بيٺي رهي. شمس جو اندر گهڙڻ ۽ وارن مان جهلي پادر لاهي وٺي ويس ڇي ههڙا تهڙا، جوان زال گهر ۾ ويٺي آهي ۽ تون پيون ٻاهر ٿڪون ڪائين. هيڏو وڏو وڪيل، سياست ۾ ڀرپور حصو وٺندڙ، ماءُ آڏو اهڙو ڪچي جهڙي پٽ. ڀلو ٿئي سندس گهر واريءَ جو، جو جيڪي سو مڙس جو پاسو ڪئي چيائين، ”ڇاچي تون به انصاف ٿي ڪرين! ڀلا رنن پاڻ هلي ٿيون وٽس اچن ته هي ويچارو ڇا ڪري“ مار شمس ته شمس ڀر سندس گهر واري جا حيدرآباد جي شهري ماحول جي آهي، ڪيڏي ته وڏي ڳالهه ڪري وئي ۽ بگڙندڙ صورتحال کي مٿائي مورگو چڱو ڪري ڇڏيائين. مير صاحب سان اها ڳالهه ڪيم ته ان به حيران ٿي چيو ته ان معاملي ۾ اسان جو ميرپاڻيون تمام دانشمند آهن، پر پياپي ته ميرپاڻين کي به مات ڏئي وئي. پڇيائين ڪٿي جي آهي، چيم سرڪار حيدرآباد جي ته فرمايائين ته نه سرڪار نه. پاڙو ٻڌايو هتي پاڙا ڪلچر هلندو آهي. ميمڻ محلو هڪڙو ڪلچر، پشوري پاڙو ٻيو ڪلچر، تندو ٺوڙهو مرزا ڪلچر، هيرآباد ڪامل ڪلچر، کوکر پاڙي جو پنهنجو ڪلچر. چيم سرڪار صدر جي آهي. مير صاحب صدر وارن کي سڏيندو ئي هو هوٽل پوٽا. صبح جو ننڊ مان اٿي وڃي هوٽل تي چانهه پيئندا. منجهند جي ماني به هوٽل تي ۽ پيا گانن جا رڪارڊ ٻڌندا. مهمان آيو ته به هوٽل تي وڃي ويهاريندس. ڪراچي هوٽل جو سيٽ ابو جڻ ته سين جو مائٽ ۽ گهر پاتي هو. سو مير صاحب ارشاد فرمايو سرڪار خدا جي پناه صدر جون مايون ته مڙسن کي ڪڙي تي کنيو وتن باقي توهان جي پياپي ڪا فرشتو آهي. مير صاحب ڪنهن به عورت

ڪي رن اصل نه سڏيندو هو. چوندو نازڪ مهمان آيل آهن. پڇين به ته ”سرڪار سان نازڪ رستو اٿن؟“ ته هڪدم انڪار ڪندو، وڌ ۾ وڌ چوندو ته اسان تي مهربان آهن.“ هوڏانهن ذوالفقار علي خان ڀٽو جنهن به ليڊي کي ايندو ڏسندو ته صاف چوندو ته انهيءَ تي مون سواري ڪئي آهي. مير صاحب اهڙي گفتگو ٻڌي محفل ڇڏي اٿي ويندو هو ۽ ڀٽي صاحب کي ڳالهه ناخوشگوار لڳندي هئي. هر ڪنهن جو پنهنجو ظرف. هڪڙي رات تقريرون ۽ جلسا ڪري مير صاحب ۽ ڀٽو صاحب دير سان موٽيا. مير صاحب جي ٽنڊو مير محمود واري بنگلي تي ڀٽي صاحب ۽ مير رسول بخش پيڻ جي محفل ۾ مصروف هئا ته ڀٽي صاحب پڇيو مير صاحب چوڪريون؟ مير علي احمد خان ڪاوڙ ۾ سرخ ٿي ويو ۽ چيائين ڀٽا صاحب چوڪريون هر ڪو پنهنجون وٺي اچي. اهي طبيعتن جا اختلاف نيٺ سندن سياسي اختلافن ۾ تبديل ٿي ويا. ايتريقدر جو هڪ ڏينهن پري محفل ۾ ڀٽي صاحب مير علي بخش خان ٽالپر ايم اين اي کان طنزاً پڇيو ته مير صاحب، مير ڪهڙي هنڌان هنگندا آهن. مير علي بخش خان نهايت چتر ۽ حاضر جواب هو تنهن هڪدم جواب ڏنس ته اتان جتان ڀٽا هنگندا آهن. مان اهي ڳالهيون اٿارٽي سان ٿو چوان، ڇاڪاڻ ته منهنجي مير صاحبن سان گهڻي نيازمندي رهي آهي. ايتريقدر جو ماڻهو مون وٽ ڪم ڪڍي ايندا هئا ۽ چوندا هئا ته مير صاحب توهان جو دوست آهي. مان هڪدم کين درست ڪندو هئس ته مير صاحب مون تي مهربان آهي، عزت ڏئي ٿو، بس. مان سندس حڪم جو بندو آهيان.

هي تاريخ جو هڪ وسريل باب آهي جو ڀٽو صاحب، جنرل ايوب کان ڌار ٿي پهريون دفعو حيدرآباد آيو ته ڪنهن هڪ شخص به کيس پاڻ وٽ نه رهايو. ويندي قاضي عابد وارن کيس هوٽل اورينٽ ۾ ڪمرو ڏيڻ کان انڪار ڪيو ۽ ڀٽو صاحب دلشڪستو ٿي وڃي ريلوي ويٽنگ روم ۾ ويهي رهيو. مونکي خبر پئي، ته منهنجي لاڙڪاڻي واري غيرت جوش ڪاڌو. مرحوم سڪندر علي خان سان ادا شمس ۽ منهنجي چڱي دعا سلام هئي ۽ پڻ ذوالفقار علي ڀٽو صاحب سان به. مان معمولي سبب جج هئس ۽ لطيف آباد ۾ بنگلو هئم سو پڪو پهه ڪيم ته ڀٽي صاحب کي مان مهمان ڪندس. سرڪار مير علي مدد خان کي فون ڪيم ته سرڪار ڪار هڪدم ڪڍي. چيائين ڪار حاضر آهي، پر ڳالهه چاهي....“ ٻڌائڻ اخلاقي فرض هو سو

کيس ارادو ٻڌايم. مير صاحب ڪجهه نه چيو صرف ايترو چيائين ته سوچي وٺو نوڪري وارا آهيو باقي ڪار حڪم موجب اچيو ٿي. ڪار اچڻ ۾ اڌ ڪلاڪ دير ٿي وئي. اسٽيشن تي وياسون ته پٽو صاحب هليو ويو هو. جيڪڏهن پٽو صاحب ملي وڃي ها ته منهنجو سڄو ڪيريئر مختلف هجي ها. ان ڳالهه کي هفتو کن مس گذريو ته لاڙڪاڻي کان تاج محمد ابڙو، پٽي صاحب جو نياپو کڻي آيو ته اسان کي مير ناهي ڏي. هڪدم مير علي احمد خان ٽالپر جي بنگلي تي ٽنڊي مير محمود پهتاسون. مڃاڻ ان ڏينهن مير صاحب جي ڪا برادري جي گڏجاڻي هئي. سڀ فرشي ٽالين تي ويٺا هئا، بجاراڻي مير، ماڻڪاڻي مير، ويندي مير بنده علي خان ۽ ڪوٽائي مير، مير نور محمد خان به هئا. اسان به ڪنڊ وٺي ويناسون. مير علي احمد خان هڻو ٿي ڪونه. تاز ۾ هئاسون ته ڪو وجهه ملي، ته ايئن مير بهرام خان آيو ۽ اچي ڪيڪاريائين. پڇڻ تي ٻڌايائين ته مير علي احمد خان پنهنجي ڪتبخاني ۾ ويٺو آهي ۽ اتي اسان مان ڪونه وڃي سگهندو. البت پائمرادو سڏايائين ته توهان جو ٻڌائيندوسانس. ٿيو به ائين ۽ مير صاحب مهرباني ڪري اسان کي جلد سڏائي ورتو. اهي مير صاحب جا قرب و سرن ٿي نٿا، ڪتبخاني ۾ وياسون ته مير صاحب پٽ تي ڪتاب رکيون ويٺو هو ۽ رڳو ٻيو ڪتابن متعلق ڳالهائي. مونکي حيرت ٿي ته مير صاحب انگريزي پوئٽري (شاعري) به پڙهي پيو ۽ ان جي مفهوم ۽ خوبصورتي تي سمجهائي ڏيندو پيو وڃي. مير صاحب انگريزي پڙهيل ڪونه هو پر مطالع جي شوق ۾ انگريزي ۾ مهارت حاصل ڪري ويو هو. مان اڃان ڪم جي ڳالهه ڪڍان ته مير صاحب اڌ ۾ روڪي ڪنهن نه ڪنهن ڪتاب تي ليک ڏنل ستن پڙهڻ لاءِ پيو چوي. اتي اچي منجهند جا ٻارهن ٿيا ته مون هٿ ٻڌي ڪانئس اجازت گهري ته واچ ڏسي چيائين سرڪار هاڻ ٻارهن ٿي ويا سو ماني ڪاٺڻ کان سواءِ ڪونه ويندا. پوءِ پاڻ به ٻاهر نڪري آيو ۽ سڀني مير صاحب سان ڪچهري ڪيائين. ماني ڪاٺي هٿ ڏوئڻ لاءِ آيو ته مان پٺيان ويومانس ۽ زوريءَ پٽي صاحب جو نياپو ڏنومانس. مير صاحب وارا ته اڳ ٿي جنرل ايوب خلاف مڻ مڇايون ويٺا هئا مونکي چيائين:

”سرڪار اسان جا مٿا اڳيئي اکرين ۾ پيا آهن، جن کي مهريون ڪاٺيون هجن سو هليو اچي. فقير جو در کليو پيو آهي.“

مون تاج محمد کي چيو ته اکر ياد ڪري ڇڏ ۽ وڃي پٽي صاحب کي

ٻڌاءُ. ڀٽو صاحب بلا جو ذهين ۽ اٽڪ محنتي ماڻهو هو سو ٻئي ڏينهن ئي اچي نڪاءُ ڪيائين ۽ مير صاحب جي بنگلي تي رهي پيو. روز پنهنجي عوامي مهم تي نڪرندا هئا ۽ رات جو دير سان موٽندا هئا. مير صاحب ڳالهه ٿو ڪري ته رات جو ٻارهن هڪ بجي اچون وهنجي سهنجي سمهون ته ڀٽو صاحب چوي ته صبح جو پنجين بجي وري نڪرنداسين. مير صاحب شاهائي طبيعت جا آرام پسند ماڻهو پنهنجي مرضي سان تيار ٿين. مير علي احمد خان ته غسل، شيو ۽ ڪپڙا پائڻ ۾ به ٿي ڪلاڪ بات روم ۾ لڳائيندو هو. مير صاحب ڳالهه ٿو ڪري ته ڀٽو صاحب اهڙو وقت جو پابند جو پنجين بجي صبح تائين وهنجي سهنجي ڪپڙا مٽائي جوراب پائي بوت جون ڪهيون به ٻڌيون ويٺو هجي. ڀٽو صاحب بي حساب قوت ۽ جذبي جو مالڪ ۽ ارادي جو پختو پهاڙ هئو. مير صاحبن کي جيپ ۾ ويهاري ڳوٺڙن ۾ نڪري ويندا هئا. هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ اڌ رات تائين پيا هلندا هئا. غضب جي گرمي ۽ ماني ٽڪي جو ڪو اڳواٽ انتظام ڪونه. ڀٽو صاحب ته واڻ جي ڪٽن تي يا وڻ هيٺان ويهي ڳوٺاڻن سان ڪچهري ڪري اٿندو هو. هڪ ڀيري ٽاڪ منجهند جو اٿيو ته هڪ ڳوٺ جي چڱي مڙس چيس ته سائين ماني ڪاٺي وڃو. ڀٽي صاحب صاف انڪار ڪيو ته وقت ڪونهي اڃان ٻين پاسن ڏي به وڃڻو آهي. تون ماني تيار ڪرائيندين، بڪر يا ڪڪڙ ڪهائيندين ته دير ٿي ويندي. چڱي مڙس چيو ته سائين ماني تيار پئي آهي رڳو جيپ تان لهو. ڀٽو صاحب تمام سڀاڻو ماڻهو ۽ عملي طبيعت جو هئو. تنهن چيس چڱو اسن جيپ ۾ ٿي ويٺا آهيون جيڪي ڊگڙيون ٿي تان لٿيون آهن سي ڪٿي اچ، پر جلدي. هو خوش ٿي ڊوڙندو ويو ۽ ڏهه ٻارهن ڊگڙيون ڪٿي آيو ۽ چيائين ته ٻوڙ به ڍاڪن ۾ پوي پيو. ڀٽي صاحب هڪ هڪ ڊگڙي ڪري سڀني ۾ ورهايون ۽ هٿ ۾ جهلي ڪاٺڻ لڳو ۽ يقين سان سمجهائين ته ٻوڙ ۾ دير هوندي سو چيائين ته ٻوڙ نه باقي ڪابه ڪچي شيءِ تماٽا بصر وغيره ڪجهه به هجي ته ڪٿي اچ. هو ڊوڙندو ويو سو ڪوڙ سارا تماٽا به ڪٿي آيو. تماٽا به ائين ورهايا ويا ۽ ڀٽو صاحب هڪ هٿ ۾ ويڙهيل ماني ٻئي ۾ تماٽو چڪ هڻندو کائيندو ويو. اها هئي ڀٽي صاحب جي عوامي طبيعت. مون اڄ تائين اهڙو عوامي ليڊر، بشمول قائد اعظم جي ٻيو ڪونه ڏٺو. نه گاندي، نه نهرو، نه مولانا آزاد، نه جناح، نه لياقت علي. هر ڪنهن ۾ پنهنجون پنهنجون خوبيون ۽ ڪمزوريون هيون، پر ڀٽو صاحب ته

ڪو جن هو. بيشمار قوت ارادي جو مالڪ. وڏي ڳالهه جذبي جي آهي. حيدرآباد ۾ راجپوتانا اسپتال سامهون، واٽر پمپ جي ڀرسان ڪولھين، ڀنگين ۽ ٻين غريبن جون جھوپڙيون سڀ ڪنھن ڏنيون هونديون. پتو صاحب ان وقت پريزدنٽ ۽ مارشل لا ائڊمنسٽريٽر هئو ۽ سندس قافلي ۾ ملٽري جا جنرل، ڪمشنر، وڏا آفيسر هئا. جيئن ئي سندس نظر جھوپڙين تي پئي ته ڪار ڪي اوڏانهن موڙائي، لهي، غريبن کي سڏي سائين گڏ ڪٽولن تي ويهي رهيو. پوليس، ملٽري ۽ آفيسرن ۾ ٽاڪوڙو پئجي ويو ڇاڪاڻ ته ريل پروگرام توڙي پروٽوڪول وغيره درهر برهر ٿي ويا. ماڻهن جا مسئلا ٻڌي، ٿڌي تي حڪم ڏنائين ته بجلي، پاڻي ۽ روڊ جو بندوبست ڇهن مهينن اندر ٿي وڃي جو مان هت وري اچي پاڻ ڏسندس ۽ ائين ٿي ٿيو. اهو هو پتي صاحب جو ڪرشمو. ڳالهه ٻڌم ته ضياءَ جي مارشل لا دوران پنجاب ۾ پڪي رستي تان ملٽري جي گاڏي پئي وئي. اڳيان هڪ پنجابي ڳوٺاڻو بيل گاڏيءَ تي پنهنجي ڌن ۾ مست بي پرواهي سان ويو پئي. ملٽري وارن گهڻو ئي هارن وڃايا پر هن گاڏي روڊ تان نه لائي. ملٽري وارن پنهنجي گاڏي ٻهر صورت اڳيان ڪڍي، بيل گاڏيءَ کي روڪي، ان پنجابي ڳوٺاڻي کي هيٺ لاهي ٿڦ وهائي ڪڍي. پوءِ هڪ ملٽري واري ڪانٽنس فاتحانه انداز ۾ پڇيو ته خبر اٿئي ته توکي ٿڦ ڇو هئي اٿئون. هن پر اعتماد لهجي ۾ جواب ڏنو ته، ”هاڻو خبر اٿم“. چيائونس ته ٻڌاءِ ته ڇا خبر اٿئي ته توکي ڇو ٿڦ لڳي. هن ڳوٺاڻي وري به پر اعتماد لهجي ۾ ورجايو ته، ”پتو ناهي“ مار. ڳوٺاڻي کي اهو احساس ته ٿڦ انهيءَ ڪري لڳي جو پتو ناهي. جي پتو هجي ها ته مجال آهي ڪنهن کي جو کيس ٿڦ هئي. گهڻا سال پوءِ 1980ع ۾ مان فيڊرل سروس ٽربيونل جو جج هئس ۽ جسٽس ڪئپٽن دائود اسان جو چيئرمين هو. سرحد جي قبائلي علائقي ۾ وڃڻ ٿيو. اتي هڪ پير مڙد قبائلي پٺاڻ کان جسٽس دائود پڇيو ته اليڪشن ۾ ووٽ ڪنهن کي ڏيندين ته قبائليءَ بنا تردد جواب ڏنو ته پتي کي. جسٽس دائود جو پاڻ پٺاڻ هو تنهن کيس چيو ”پتو ته مري ويو“ هن وري چيو ته ”ته به ووٽ ته پتي جو آهي نه!“ اها هئي پتي صاحب جي مقبوليت جو ماڻهن جي دلين تي چانئجي ويو هو. قبائل جي دور دراز پهاري علائقن ۾ به ماڻهن جي دلين تي پتي صاحب جون مهورون لڳل هيون. يادداشت به غضب جي هئس. حيدرآباد ۾ قمر الزمان شاهه، پتي صاحب جي مان ۾ اٺ هوم (آجياڻو) ڏنو.

اٺت هوم ۾ ميزون چڙوچڙ رکبيون آهن ۽ هر هڪ ميز جي چؤگرد ڇهه، اٺ مهمان ويٺل هوندا آهن ۽ آخر ۾ مهمان خصوصي هر هڪ ٽيبل تي پاڻ وڃي مهمانن کي کيڪاريندو آهي. منهنجي ساٿين المرتضيٰ تي ٻه چار دفعا نجي محفلن ۾ شرڪت ٿيل هئي. جڏهن اسان جي ٽيبل وٽ آيو ته مونکي فرست نيم سان سڏي چيائين، ”جمال ڪو ڪم ڪار هجي ته بلاشڪ چؤ“ مون شڪريو ادا ڪندي چيو ته، ساٿين ڪم پيو ته پيو ڪنهن کي چوندا سين. ٻئي دفعي جلبي گاهه ۾ هڪ ماڻهو هر هر اٿي پيو بيهي ته جيئن پتو صاحب کيس ڏسي. پتي صاحب به تقرير ڪندي لائوڊ اسپيڪر تي سندس نالو وٺي چيو ته، فلاڻا ڏٺو اٿمان هائي چپ ڪري ويهي ره. نجي محفلن ۾ ته ڪو رک رکاءُ ڪونه ڪندو هو ۽ مزو ڀرپور وٺندو هو ۽ پاڻ تي ڪا ثقلي روڪ ٽوڪ ڪونه مڙهندو هو. اهي نجي ڳالهون ڪرڻ مناسب ناهن. پتو صاحب دوستيءَ ۾ ننڍ وڏائي نه ڪندو هو. هڪ معمولي ڊپٽي ڪليڪٽر جمال الدين جمائي کي به سندس دوست هجڻ جي دعويٰ هئي، جمال الدين جمائي، لاهوري محلا لاڙڪاڻي جو هو ۽ ڪلارڪي مان چڙهي ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو هو ۽ ڏاڍو يار ويس ماڻهو هو. جون 1967ع ۾ پنهنجي دوست گلاب رنگ ائڊووڪيٽ سان گڏ ڪراچي ٿي آيو ته روڊ حادثي ۾ گذاري ويو. بابا جو ذڪر ڪندي وڃي اسان جي مرحوم مهربان دوست شهيد پتي تي پياسين، جو سر ڏئي سرهو ٿيو هو ۽ ثابت ڪيائين ته اهڙا اڙبنگ ڪڏهن به مري مات نه ٿيندا آهن. هرڪو ڄاڻي ٿو ته هو زندهه آهي ۽ زندهه رهندو. اسين ته ٺهيو پر يورپ ۽ آمريڪا جي اخبارن به لکيو ته زندهه پتي کان مرده پتو وڌيڪ خطرناڪ ثابت ٿيندو جا حقيقت سندس نياڻي بينظير پتو صاحب سڄي ڪري ڏيکاري. ترڪيءَ جي وزير اعظم عدنان ميندرس جو مثال به اهڙو ئي آهي.

اجڪله هرڪو ايم اي پاس ڪري پاڻ کي ماسٽر ٿو سمجهي. نه اهي خصلتون، نه اها سوچ ۽ دانش، نه اهو اخلاق ۽ ڪردار پوءِ به ڇي مان ايم اي آهيان. خير الله ڪين نبيه ڪري. عزت به الله ٿو ڏئي ۽ ڪنگهائي ڪنگهائي ٿو ڏئي. رٽائر ڪرڻ کان پوءِ ڪير ٿو ڪنهن کي پڇي. مون ته هاءِ ڪورٽ جي هڪڙي رٽائرڊ جسٽس کي ڏٺو ته جڏهن سامهون پئي آيو ته ڪي آفيسر ٿيرو ڏئي ٻي گهٽيءَ ۾ ترڪي ويا. پڇڻ تي چيائون يار قاسمي وڃون ها، پنهنجا

گذريل ڪارناما ٻڌائي مڃالو ڇڏي وڃي ها. رٿائڻد آفيسر واقعي ٻائون پيا ڪاٺن ته ڪو پاڻ جهڙو واندو مل هٿ اچي ته گذريل ڳالهليون ڪري، چار تهڪ ڏجن. بابا جو اٿلو اهو حال هو جو وٽس وزير، مير، آفيسر شوق ملاقات لاءِ ايندا هئا، پر پاڻ پيو لهرائيندو هو. سندس زندگي اهڙو مڪمل ڪتاب هئي جو ڪا ڏند وڻي ڪانه هئي جو واندو ويهي تيلو يا تيلي ڪشي ويهي وڻي ڪوتجي. سندس دانش تدبر، صبر ۽ شڪر جو مثال ته مٿي ڏئي چڪو آهيان ته ادا شمس جي ڪمزورين تي ڪيئن سؤلائي، سياڻپ ۽ سهڻي طريقي سان ڪڪ رکي يا ڍڪ ڍڪي، جيڪي سو اڳلي ڪي سبق سيکاري ويو. هونئن به اسان پتن ڪي ڪافي آزاد ماحول ۾ رکيائين ۽ پنهنجي تقدس جي پنجوڙ کان به آزاد رکيائين. نماز، روزي ۽ قرآن شريف جي دؤر لاءِ به ڪڏهن سوڙهو ڪونه گهٽيائين، البت ان جا فائدا بحث مباحثي جو موضوع بڻائيندو هو، پوءِ هر ڪنهن جي مرضي. ڀلا زوريءَ نماز پڙهڻ يا مٿو ٽيڪڻ مان ڪهڙو هوند شڪر. اسڪولي ڪم لاءِ به زور نه ڀريندو هو، جيڪي سو مئٽرڪ جي پرائمري امتحان ۾ مونکي پاڻ چيائين ته جمال ڏسون ته بنا پڙهڻ ۽ محنت جي ڪيتريون مارڪون ٿو ڪڍين يا ڪهڙو نمبر ٿو اچين. مون به ڪتاب ڪڍي ڇڏيا ۽ پوءِ جڏهن نتيجو نڪتو ته ڏاڍو خوش ٿيو جو مان بنا پڙهڻ جي ذهانت جي زور تي سڄي ڪلاس ۾ پهريون الائي پيو نمبر آس. ايئن مون ۾ هڪ قسم جي خود اعتمادِي اچي وئي يا هڪ رڻا موجب پيدا ڪئي وئي. مئٽرڪ جي امتحان لاءِ ته محنت ڪرڻي ئي هئي. هڪ ڏينهن الائي چاچي ڪري مان ڪتابن جي ويجهو ٿي ڪونه ويس. مان ۽ بابا ميرپورخاص ۾ اڪيلا رهندا هئاسون. سو هن منهنجي اها بي خياليئي نوٽ ڪري ورتي. رات جي ماني تي آرام سان سمجهيائين ته پڙهائي ڪي اڌ ۾ ڇڏڻ سان سلسلو ٽٽي ٿو وڃي سو توکي ائين ڪرڻ نه ڪپي. کيس اهو به شوق هو ته مان پهريون نمبر اچان. سندس نصيحت جو نتيجو اهو نڪتو جو مان ماڳهين پڙهائي ڇڏي ڏني ۽ ٽي چار ڏينهن ڪتابن کي هٿ ئي نه لاندو. پوءِ اها منهنجي انا هئي يا عزت نفس يا باغي طبيعت يا ٻيو ڪجهه، خبر ناهي. بابا اها صورتحال ڏسي مونکان پڇيو ته ائين ڇو. مون کيس صاف ٻڌايو ته توهانجو ان ڏينهن مونکي چيو سو انهيءَ جو نتيجو اهو آهي. پاڻ بلڪل ڪونه ڪاوڙيو. رڳو مرڪي چيائين ته مار تون ڪو ايڏو جذباتي آهين، مونکي خبر ئي ڪانه هئي، بس بابا اڳتي مان نه چونڊس

تنهنجي مرضي. اڄ ٿو سوچان ته پيءُ کي ايئن صاف منهن تي چڻي ڏيڻ، سندس ئي تربيت ۽ همت افزائي جو نتيجو هوندو. ٻيو به هڪ واقعو ٿو ياد اچي. حيدرآباد ۾ هيرآباد ۾ رهندا هئاسون ته ٽيپهري جو منهنجو دوست محمد سعيد انصاري آيو ۽ خيال ڪيوسين ته غلام شاهه ڪلهوڙي جي مقبري تائين پنڌ ڪري اچون. اسين تيرهن چوڏهن سالن جا ڇوڪرا هئاسين ۽ تن ڏينهن ۾ ان طرف صاف ميدان هو ۽ ڪا به وسندي ڪانه هئي. اٿياسون ته بابا پڇيو ته ڪاڏي ٿا وڃو. چتو ياد اٿم ته کيس چيم ته مڙشي رلڻ پنڌ ڌڪا کائڻ. اکر ڪونه ڪڇيو ۽ کلي ماٺ ٿي ويو. هي ٻيو ثبوت ته اسان کي ڪيڏي نه راءِ جي آزادي ڏئي ڇڏي هئائين جو بي ڌڙڪ صاف سڌي ڳالهه چئي ٿي ڇڏيسون. انهيءَ طبيعت مونکي زندگيءَ ۾ گهڻا فائدا به ڏنا ته وڏا نقصان به پر ان لاءِ ڪو افسوس ڪونه اٿم ۽ بابا جو ٿورائتو آهيان، جنهن مونکي اظهار جي ايڏي آزادي ۽ جرئت ڏني جو مان ڪڏهن به ڪنهنجي آڏو ڪونه جهڪيس. ڪڏهن حوصلو ڪونه وڃايم ۽ ڪڏهن غلط ڪم نه ڪيم بلڪ منهن تي انڪار ڪرڻ کان به ڪونه مڙيس. منهنجي وڏي پيءُ شمس الدين ۽ ننڍي پيءُ ڪمال الدين جي به اهائي روش هئي. يعني ته بابا جو فيض عام هو، نه ڪنهن هڪ لاءِ مخصوص. سندس زبردست ماستر صاحب به وٽس بي ڌڙڪ هليا ايندا هئا ۽ دل جون ڳالهيون ڪري شڪوه شڪايت ڪري دل جو بار هلڪو ڪري ويندا هئا. پاڻ ماستر صاحبن سان اٿي بيهي هت ملائيندو هو ۽ موڪلائڻ مهل ته اٿي اڳيرو ڪري ايندو هئن. انهيءَ ڪري پٽيولا ڪلارڪ ۽ ماستر صاحب سندس گهڻي عزت ڪندا هئا. مون اڳ به لکيو آهي ته عزت ڪمانڊ ڪبي يعني وصول ڪبي آهي، خيرات ۾ ڪانه ملندي آهي. عزت ملندي آهي اخلاق، ڪردار ۽ اخلاص کي. ماڻهوءَ جي هڏ ۽ ماس کي عزت ڪانه ملندي آهي. عام ماڻهو چوندا آهن ته عزت آهي ڪرسيءَ کي، يعني عهدي ۽ رتبي کي. ڪوڙ، غلط، ڪرسي يا عهدي کان ماڻهو ڊڄن ٿا، عزت نٿا ڪن. هڪ معمولي پوليس وارو اچي ٿو ته ماڻهن ۾ ٽاڪوڙو پئجي ٿو. وڃي ۽ بيوقوف پوليس وارو انهيءَ کي پنهنجي وڏائي ۽ عزت سمجهي ٿو. ماڻهن جي انهيءَ غلط رويي سبب آفيسر به ائين سمجهڻ لڳن ٿا ته رعب تاب ۽ مار موچڙي ۾ عزت آهي ۽ پوءِ اهو سندن وڻيرو ٿي وڃي ٿو ۽ اهڙي طرح ظلم وڌندو رهي ٿو ۽ غلط رويي جنم وٺندا رهن ٿا ۽ معاشري

جو ڪلچر ائين تبديل ٿي وڃي ٿو جو ظالم ۽ ڏاڍ ڪندڙ لاءِ چون ته مڙس ماڻهو آ، شينهن مڙس آ، وڏي دٻڀي ۽ رعب وارو آهي. چڱي ماڻهوءَ لاءِ چون ته پهرئين نمبر جو ڀاڙي آهي. ڪو حال ڪونه اٿس، اڳڙيءَ جو ٺهيل آهي. انهيءَ کي چئبو آهي گهٽ اشرف، زور ڪميٽو. انهيءَ ڪري محاورا ٺهي ويا ته ”درويش آهي“، ”ساد“ آهي معنيٰ بيوقوف آهي، پر حقيقت ۾ جيڪو اصول تي اڏول ٿي بيهي ۽ ڏاڍ توڙي ڏاڍي کي جهڪائي وجهي، اهوئي صحيح معنيٰ ۾ مڙس ماڻهو آهي.

مون وٽ خيرپور ميرس ۾ هڪ پراڻو واقفڪار آيو. ويهي چانهه وغيره پيتيسون ۽ ڪچهري ڪئي سون. ڳالهين ڪندي ڪن آفيسرن جي ساراهه ڪندي واقعا ٻڌائيندو ويو ته ڪيئن ڪم ڪرڻ جا مڙس ماڻهو آهن، اصل تريءَ تي بهشت. واهه فلاڻو مڙس، واهه فلاڻو شينهن جو پٽ. مون آرام سان چيومانس ته ادا مان مڙس ماڻهو انهيءَ کي سمجهندو آهيان جو ويجهي ۾ ويجهي دوست توڙي سڳي ڀاءُ کي منهن تي جواب ڏئي ڇڏي. هو ڪو ڪم ڪئي آيو هو سو اها ڳالهه ٻڌي کڪو وڪو ٿي ويو ۽ چوڻو پيس ته ها اها به مڙسي آهي. سڃاڻو ۾ هڪ دفعي آڏي رات جو منهنجو تمام پيارو دوست مرحوم نور محمد سمو، ماڙي جلباڻي وارو، جيپ ۾ چڙهي حاجي عبدالخالق سومري جو پوءِ ايم پي اي به ٿيو، سان گڏ آيو، عزت سان ويهاريو مان. مرحوم نور محمد چيو ادا حاجي عبدالخالق جو ڪم آهي سو تو وٽ هلي آيا آهيون. مون چيو حڪم ڪيو. چيائون ته فلاڻو ڪيس پيو تو وٽ هلي، ان ۾ جوابدارن کي سزا ڏي. مون چيومانس ته ادا هڪ ته ڪيس جي باري ۾ چوڻ ٿي نه ڪيندو هئو پيو ته ڪنهن جي چوڻ تي سزا ڏيڻ جهڙو ڪڏو ڪم ڪرڻ منهنجو اصول ٿي نه آهي. عبدالخالق سومرو ٻاهر نڪتو ته نور محمد سمي ڏاڍو خوش ٿي ڏوراپو ڏيڻ بدران چيو ته ادا ڏاڍو سٺو جواب ڏنئي.

ٻه ٽي ٻيا به اهڙا واقعا ٿيا هڪ ماڻهو منهنجي وڏي ڀاءُ شمس جو خط کڻي آيو. لکيو هئائين ته هن ماڻهوءَ جي ڳالهه ٻڌي انصاف ڪندا. خط پڙهي چيومانس حڪم ڪر. چيائين فلاڻي ماڻهوءَ کي سزا ڏي. هن جو ايترو چوڻ ۽ پير مان ڇمپل لاهي اچي ٿو ونانس. وٺي ڀڳو مان به پادر هٿ ۾ پٺيان در تائين ويومانس. پر ڀڄي ويو. نوڪرن پٽيوائن ڏٺو ته سفارشي جو ڇا حشر ٿيو. اهڙا واقعا ساڪر جمائي ٿا ڇڏين ۽ پوءِ ڪنهن کي اهڙي جرئت نٿي ٿئي. حيدرآباد

۱۹۶۷ع ۾ منهنجو سابق استاد مسٽر وريائي ايم پي اي آيو ۽ چيائين ته ڪم اٿم. عزت سان ڪانٽس پيجيم ته چيائين ته فلاڻو مٺيءَ جو مڪي تهن تي فلاڻي وڪيل مسٽر امر ڪيس ڪيو آهي سو ان کي سزا ڏي. هٿ ٻڌي چيومانس ته سائين ائين ڪونه ڪندس ته وري چيائين ڇو پلا. چيومانس ته سائين مون اصول ٺاهي ڇڏيو آهي ته ڪنهن جي چوڻ تي جوابدار کي ڇڏي ته سگهجي ٿو پر سزا اصل نه. اهو ٻڌي اتي ڪڙو ٿيو ۽ مون وٽ اچي پئي ٺپي چيائين اهو سٺو اصول آهي. جيڪو پاڻ جهڪي ويو سفارش پئسي (رشوت) آڏو يا زورآور آڏو، اهو ڪيئن مڙس ماڻهو! ناممڪن. اهو ته پاڙيو بي ضمير، ۽ زرميد چٽيو. بابا اهڙيون ڳالهيون ڪندو هو، مونسان نه. پر منهنجي روبرو ٻين سان. سمجهائڻ جو اهو اڻ سڌو طريقو ڏاڍو اثرائتو آهي. پنهنجا خيال ٻين ۾ زوريءَ ٽوسڻ جي ڪوشش نه ڪجي ڇو ته ائين ڪرڻ سان اڳلي جي دل ۾ مخالفت جي ڍال اڀري اچي ٿي ۽ چڱا خيال به ان سان ٽڪرائجي زخمي ٿي اچي ٿا ڦهڪو ڪن. منهنجا ٻار جڏهن ننڍا هوندا هئا تڏهن، توڙي هاڻي جڏهن وڏا ۽ مضبوط ڪردار جا مالڪ ٿي چڪا آهن. مان اهڙي نموني سان ڪنهن مسئلي جي ڇنڊڇاڻ ڪري، معاملي کي ڇڏي ڏيندو آهيان ۽ هو سوچ ۾ پئجي پنهنجا نتيجا اخذ ڪندا آهن. اها ڳالهه مونکي ورثي ۾ ملي آهي ۽ شال پشت به پشت هلي. اڄڪلهه جا ٻار ته پاڻ زورا ٿي پيا آهن ۽ التو وتن مائٽن ۽ ٻين مان ويڪون ڪيندا. پيو ته ٺهيو پر ٿي وي وارا به ان رجحان کي وتن زور وڌائيندا. ڀاڻي، پاڻ کي گهٽ سمجهڻ ۽ اڻ ڄاڻ سمجهڻ، بهتر آهي انهيءَ کان جو پاڻ کي عاقل ۽ سڄاڻ سمجهي ماڻهو وٽي ٻين تي جڙهون ۽ آڱرون ڪندو. پوءِ فرض وڃن ٿا وسري ۽ رڳو حقن جي ڳالهه هلي ٿي، جنهن ڪري خود مطلب، خود پسندي ۽ خود غرضي جو ڪلچر پيدا ٿئي ٿو. هميشه فرض پنهنجا سياجن ۽ حق ٻين جا. ماءُ پيءُ جا حق، مٿن مائٽن جا حق، اوڙي پاڙي جا حق، رستي تي هلندڙ هر شهري جا حق، گراهڪ يا خريدار جا حق. جيڪڏهن پراڻن جا حق نياڻن جي عملي ڪوشش ڪجي ۽ فرض سمجهي ڪجي، ته پنهنجا حق ياد ڪرڻ جي فرصت به ڪانه ملندي ۽ اهي حق جن لاءِ اسين چيخون پڪاريون ٿا سي پاڻهي ئي اچي جهوليءَ ۾ پوندا. هرڪو پنهنجا فرض نياهي، ته هوند معاشري ۾ مائٽن، سڪون ۽ چڱا عمل ڪرڻ جي چٽاڀيٽي ٿي وڃي ۽ سڄو معاشرو سڌري وڃي. اسين ان بجاءِ خار، ساڙ، حسد

۽ هنگامي جو ڪلچر پيا پيدا ڪيون ۽ وتون ٻين کي ٽيڪرون ڏيندا ته لئڙيا ٿين ۽ مار ڌڙ اختيار ڪن. خدا جو شان جو اهڙن غلط رجحانن کي سورهائي ۽ هيروازم جو درجو ڏيو ڇڏين، جيئن پنهنجو پيڃرو ۽ بنگلو سلامت رهي. پيا ته نهيو خود استاد، نفاق ۽ ويڙه جو ٻج ڇڏي، پنهنجي ڏاڪڻ ٺاهڻ ۾ مصروف آهن. چوندا آهن ڪانو کي لڙ ۾ مزو. جيئن لڙ تيئن لڙ، جيئن لڙ تيئن لڙ.

اڄ تاريخ ڏهين مارچ اڄ تاريخ ڏهين مارچ 1996ع تي جنگ اخبار ۾ هڪ وڏي اشرافيه دانشور ۽ ڪروڙ پتي طبيب، حڪيم محمد سعيد صاحب جو بيان آهي ته، ”اسين غلام آهيون سو مان نوجوانن کي باغي بڻائيندس“ نعوذبالله. پنهنجي آزاد جمهوري ملڪ ۾ غلام ڪيئن چواڻو ۽ نوجوانن کي باغي، شريسنڌ ۽ قانون توڙ ۽ امن دشمن بڻائي ملڪ مذهب ۽ ان مخصوص مراعات يافتہ طبقي جي ڪيئن ۽ ڪهڙي خدمت ڪري سگهبي. سواءِ پنهنجي مخصوص مفادات کي تحفظ ڏيڻ جي ۽ پنهنجي اشرافيه طبقي ۽ سرمائي جي بچاءِ ۽ ليڊري چمڪائڻ جي نوجوانن کي ايئن انڌ جي گهوڙي تي چاڙهي. بليدان جو ٻڪرو بنائڻ. منافقانه ۽ غير اسلامي عمل آهي. اسلام ته آهي ئي امن جو مذهب جو اعلان به فحشا منڪر و بن (تشدد ۽ بغاوت) جي منع ٿو ڪري ۽ هڪ انسان جي قتل کي سموري انسان ذات جو قتل ٿو سڏي ۽ حڪومت وقت جي اطاعت جي تلقين ٿو ڪري. هي ڪهڙا دانشور ۽ مؤمن آهن جو بغاوت جو درس پيا ڏين. ياد رهي ته حضور نبي ڪريم ﷺ جي سموري مڪي توڙي مدني زندگيءَ جي جدوجهد ۾ ٻنهي قرين يعني مسلمانن توڙي ڪفارن جا صرف هڪ هزار ۽ ست ماڻهو قتل ۽ شهيد ٿيا هئا. اڄ صرف ڪراچيءَ ۾ اسان جي پڙهيل لکيل دانشورن ۽ ليڊرن رڳو هڪ سال اندر اڍائي هزار بيگناهه نوجوان قتل ڪرائي ڇڏيا آهن. اڃا هيٺيون نه ٿريون اٿن. اي چرخ گردان تڏو برتو. لعنت الله علي المفسدين والفاستقين.

بابا جي طبيعت ۾ ايڏي مائار ۽ اطمينان هو جو قلب مطمئن جو گمان ٿيندو هو. قلب مطمئن جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي ڪنهن ڀاڱ واري کي نصيب ٿئي. هميشه هڪ ڪندي مون نه ڪڏهن کيس تهڪ ڏئي ڪلندو ڏٺو نه رهندي. ماءُ گذاري ويس، پٽ گذاري ويس، ته به ماڻ. نيٺ امان پچيس ته، ”شمن جا پيءُ ماءُ جو ڏک ٿيئي ڇا.“ چيائين نيٺ ته ماءُ هٿر. بس انهيءَ کان وڌ ڪجهه نه چيائين. ڳالهائڻ مهل ڪڏهن به هٿ هلائي يا مڪون هڻي جوش

جو مظاهرو ڪونه ڪيائين. جوش هوندو ته هوش نه هوندو. جي هوش هوندو ته جوش نه هوندو. جوش جو همت ۽ جرئت سان واسطو نه آهي. ايئن ته سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته سڪڙي ڪني گهڻو اڀامي. هڪ دفعي پروفيسر جهانمندان ڀاتيا کان پڇيم ته، ”خوشي ڇا آهي؟“ منهنجو تڪيو ڪلام هوندو هو جو، جڏهن ڪو رسمي طرح پڇندو هو ته خوش آهيو، چڱا ڀلا، ته مان جواب ڏيندو هئس ته خوش آهيان پر خوشي ڪانهي. سو پروفيسر جهانمندان کان هڪ آڪرو ڏکيو سوال پڇيم ته، خوشي ڇا آهي. هڪ آڪرو جواب مليم ته ”توازن“. توازن معنيٰ ماڻهو ڪنهن به ننڍي وڏي ڳالهه يا واقعي تي توازن نه وڃائي ۽ پنهنجو پاڻ تي ضابطو رکي. ڪهڙو نه سهڻو جواب ۽ سهڻي ڳالهه. اسين آهيون جو پليٽ تڏ تي چرڪ اچي وڃي. رڙ ڪيون يا آبي کان نڪري وڃون، پوءِ خوشي ڪيئن ملندي. پوءِ ته قدم قدم تي پاڻ لاءِ پاڻ ئي آزار پيدا ڪنداسون. سو توازن، يعني صبر ۽ شڪر آهي سڄي خوشي. مان ٿورائتو آهيان پروفيسر جهانمندان ڀاتيا جو ۽ ٻين انيڪ ڪرم فرمائن جو جن سهڻا سهڻا نڪتا ٻڌايا ۽ سمجهايا. جي دل سان هندائي مان صبر شڪر ۽ توازن جي طفيل هيڏي وڏي شهر ۾، مهلڪ بيماري هوندي به آرام سان جيان پيو. اها شاهدي منهنجا پٽ ۽ ڌيئون به ڏيندا. پر هڪ ڳالهه آهي ته مان جوش تي قابو پائي نه سگهيو آهيان. بعضي ته غضبناڪ به ٿي ويندو آهيان. جوش ۽ غصي تي قابو پائڻ وڏي ڳالهه آهي، مهانتا آهي. اها مهانتا شيخ اياز ۽ محمد ابراهيم جويو ۾ آهي. سائين جي ايم سيد ۾ ڪانه هئي پر ان جو ٻيو سبب هو ڇاڪاڻ ته هو اصول تي سودببازي ڪونه ڪندو هو ۽ پنهنجي فيصلي تي اٿل هو، جي پيئي هڪ ڪندي خوبيون آهن. هونئن مون جيڪي ڪجهه سمجهيو آهي ۽ فطرت کان پرايو آهي، سو اهو ته ڪوبه جذبو منفي ناهي، هر جذبو صحيح استعمال سان مثبت ۽ شاندار ڪارناما سرانجام ڏئي ٿو. مٿي لکي آيو آهيان ته ڊپ يا خوف جو جذبو ماڻهوءَ کي مدافعت سيکاري ٿو. اوندھ کان ڊنو ته روشني ايجاد ڪيائين، جهڙ مينهن، سيءُ ۽ درنده جانورن کان ڊنو ته گهر اڏڻ شروع ڪيائين. بک کان ڊنو ته کيتي ڪيائين. ڏسو ته سڄي ترقي ۽ تمدن جو بنياد خوف جي جذبي جو مرھون منت آهي. ايئن ئي ڪوڙ، ڦرلٽ ۽ ڏاڍ تي ”غصو“ اچڻ، مثبت جذبو آهي. ايئن چڪي تالفي پاڻ سان جهيڙيندي مان جڃ جهڻ دوران ان نتيجي تي پهتس ته چوري به

مثبت سوچ جو نتيجو آهي. چور آخر ايڏو جوڪم ڇو ٿو ڪئي جنهن ۾ سر به وڃي سگهي ٿو، يا تنگ ٻانهن به پڇي سگهي ٿي، جيل به اچي سگهي ٿو. محرڪ جذبو ته اهوئي آهي ته پاڻ توڙي ٻجن کي چڱو ڪارائجي، چڱو پهراڻجي ۽ زندگيءَ جون چڱيون شيون حاصل ڪجن. اها ته چڱائي آهي. پوءِ پاڻ سان جهيڙيندي جهيڙيندي، انهيءَ نتيجي تي پهتس ته اهو چڱائي جو غلط استعمال آهي، جو ڏوهه به آهي ته گناهه به. ڳالهه ته اصل عمل جي آهي يا شري رامچندر چواڻي ڪرم يعني ڪم جي. اهڙن ويچارن ڪري مان سڙائون هلڪيون ڏيندو هئس. ڦاسيءَ جي سزا ته ڪنهن کي ڪونه ڏنم. تالستاءِ چواڻي، ڦاسي بهر صورت ظاهر ظهور هڪ ٻيو قتل آهي.

بابا به مڪمل صبر ۽ شڪر جي باوجود، سڄي عمر جهيڙيندي يعني جهاد ڪندي گذاري. جذبي کان عاري ڪير ٿو ٿي سگهي. سندس جذبو اهڙو سچو ۽ اتم هو جو ڪڏهن به هٿ هٿ تي رکي ماڻ ڪري نه وينو. ڪتاب لکيائين ”رسومات تباهي“ جنهن ۾ معاشري جي خرابين ۽ غلط رسمن خلاف آواز اٿاريائين. پيرن جي خلافن ته مسلسل ۽ زور شور سان جهاد ڪيائين. ان وقت پير به پير هئا جو نالو ٻڌندي گهر ويٺي ماڻهن کي ڪنڀي وٺي ويندي هئي. راڻي پور جو سائين صالح شاه، تندو سائينداد جو خواجه حسن جان سرهندي ۽ ٻيا بيشمار پير اچي ڪاري جا مالڪ ٿيا ويٺا هئا. بابا نه رڳو گفتار جو بلڪ ميدان جو به غازي هو. ڪتابن ۽ مضمونن سان تقريرن سان ڌوڙيو لائي ڏنائين. پوءِ مرحوم محمد عثمان ڏيپلائي سندس صحبت ۾ اها واڳ سنڀالي ۽ واهه جا وار ڪيائين. اهو صحيح آهي ۽ ائين ڪرڻ ضروري آهي. ماڻ ڪرڻ سان مشرڪ ٿبو. قرآن حڪيم ۾ آهي ته چڱائي جي تلقين ڪيو ۽ برائي کان منع ڪيو. حديث شريف ۾ ته ايمان جي تشريح ٿي اها آهي ته جتي به برائي ٿيندي ڏسو ته ان کي زور سان روڪيو، ان کان گهٽ درجو ايمان جو اهو آهي ته جيڪڏهن زور سان روڪي نٿا سگهو ته پوءِ ان کي زبان سان روڪيو. ظاهر آهي ته زبان ۾، قلم يعني زور تحرير و تقرير شامل آهي. چٽلينج آهي سڄي دنيا جي اديبن، دانشورن، فلسفين ۽ انقلابي اڳواڻن کي ته ان کان ڪو بهتر انقلابي دستور يا نعرو ايجاد ڪري ڏيکارين. جيڪڏهن قوم يا معاشري جو هر فرد ان اصول تي هلڻ شروع ڪري ته انقلاب اچي چانث ڄمي. پلي پيٽي ڏسو مارڪس، لينن، روسو، موسيٰ عليه السلام، عيسيٰ

عليه السلام کي ته هن کان بهتر نسخو ڪنهن وٽ ڪونه آهي. مارڪس، لينن ۽ ماڻو ته صاف چيو ته عوام جي هٿياربند ويڙهه اٿڻ آهي. اهو به تاڪ شود (جڏهن وڃي ٿئي) آهي. حضرت عيسيٰ عليه السلام فرمايو ته، ڪو هڪ ڳل تي ٿف هڻي ته ٻيو ڳل پاڻمرادو ڏيوس ته ٻلي ٻي ٿف هڻي. حضرت گوتم ٻڌ به مڪمل اهنسا جي تلقين ڪئي. عملي صورت ڏسو ته عيسائي اڄ تائين ڪروڙين ماڻهو ماريندا اچن ۽ ٻوڏي حضرات به ڪمپوڊيا، لنڪا ۽ ٻين ٻوڏي ملڪن ۾ ڪمال بي رحمي سان ڪوس جاري رکيو اچن. ظاهر آهي ته اهو عيسائي ۽ ٻوڏي اصول فقط وقتي ضرورت مطابق هو ۽ ان کي آفاقي ۽ هر دؤر ۾ لاڳو ڪرڻ جي حيثيت قطعي ناهي ۽ خود ان جا پوئلڳ ان کي رد ڪري چڪا آهن. ڏسو ڪمپوڊيا، ٿائيلينڊ، برما ۽ سري لنڪا ۾ ٻوڏي ڇا پيا ڪن. لکين ڪروڙين ماڻهو مارجي ويا آهن، جيڪي جيت جڻي کي مارڻ کان به منع ڪن سي انسانن جو بي دريغ خون وهائيندا اچن. عيسائي حضرات جيڪي هڪ ٿف لڳڻ سان ٻيو ڳل آڏو ڪرڻ جا قائل آهن تن ڪروڙين انسانن جو قتل ڪري ڇڏيو. ماضي قريب يا ماضي بعيد ته ڇڏيو، اڄڪلهه ڇاڇا نه ٿيو ۽ ڇاڇا نه پيو ٿئي. چلي، ٻهر، بوسنيا ۾، چيچنيا ۾، آفريڪا ۾ ڪروڙين ماڻهو ديدنه دانسته، سنڌي ۾ چون ديناڊاستي، ڪنا ۽ ماريا ويا. پوءِ به اسلام ۽ مسلمان بچڙا. حالانڪ نبي پاڪ ﷺ جن جي سموري مڪي توڙي مدني زندگي ۾ ٻنهي ڌرين، مسلمانن توڙي ڪفار جا، ڪل هڪ هزار، صرف هڪ هزار ماڻهو قتل يا شهيد ٿيا. پوءِ به ٺڪريجي مسلمانن تي! منهنجيون ڏيڻون جي، منهنجي خيال ۾ هر ڪنهن سان چڱو هلڻ، آڻي ويل ڪم اچڻ، تن مونکان سڌو سوال ڪيو ته بابا چڱائي جي بدلي ۾ ڏنگائي ڇو ٿي ملي. سوال ڏکيو هو. چوندا آهن ته ڏجي نه، ته ڏکوئجي به ته نه. ٻلي موت ۾ چڱائي نه ڏيو پر ڏکيو ته نه. مون چيو چڱا ڪن چڱايون مڊايون مدن، جو وڙ جڙي جن سين سو وڙ سيئي ڪن. الاڻي ڪهڙو واءِ وريو آ جو اشراف کي چون ڪميٽو ۽ ڪميٽي کي اشراف. منهنجو مرحوم دوست نور محمد سمو هر ڳالهه ۾ مذاق ٿي مذاق ۾ هڪڙو جملو ورجائيندو هو ته خراب ٻار، خراب خيال Bad boy bad thoughts. ڪو گلا ڪندو، ڪنهن کي نقصان پهچائڻ جي اسڪيم ٺاهيندو يا ڪنهن جي رنج تي خوش ٿيندو ته نور محمد صاحب ڪلندي ڪلندي چئي ويندي ته ”بيد بواء، بيد ٿاٽس.“ ڏاڍو معنيٰ خيز جملو

آهي ۽ هر هنڌ نهڪي ٿو اچي. اصل ۾ ڳالهه اها آهي ته اهڙن ماڻهن ۾ خاميون پاڻ ۾ آهن، پوءِ ٻين جون خوبيون به کين خاميون ٿيون نظر اچن. مون اڪثر ڏٺو آهي ته جنهن ۾ جا خرابي هوندي آهي اها هو هر ڪنهن ۾ ڏسڻ چاهيندو آهي. جي ڏسڻ ۾ نه ايندس ته هٿرادو ناهي مٿس ٿڌيندو آهي. توهان اڪثر ڏٺو هوندو ته رشوتي آفيسر، هر ڪنهن آفيسر کي رشوتي سمجهندو آهي ۽ ڪوڙو ماڻهو هر ڪنهن کي ڪوڙو سمجهندو آهي. بخشي چڏيوس ۽ توهان پنهنجو وڙ نڀاهيندا اچو. سو عيسائي، يهودي ۽ هندو ڪٿيندا اچن اسلام کي، پنهنجي ڪارنهن نظريي کان اچين. مونکي هڪ هندو نوجوان غصي ۾ چيو ته طوائفن جو ڪلچر مسلمانن آندو. ويچارو ڪم علم هو ۽ وڻشائش وڻ ڪنڀاڻين بابت پڙهيو ٿي ڪونه هڻائين جي شري رامچندر ۽ شري ڪرشن جي دور ۾ به هيون.

اسلامي نظريو لازمي به آهي ته اعتدال وارو به آهي. ان کي ان انقلابي شرط جو پابند ڪيو ويو آهي ته، ”جيڪڏهن جڻي به، جڏهن به، ڪير به زيادتي ڪري ته هر فرد تي لازم آهي ته اڳتي وڌي ان کي روڪي. هي اصول بلڪل اهڙو آهي جهڙو جهرڪيءَ کي باز سان ويڙهائڻ. ان ۾ بهادري به آهي. دليري به، ايماني جذبو به، نيڪي به، شولري Chivalry به ۽ ٻيو سڀڪجهه به ۽ هر دؤر، هر وقت، هر مهل ۽ هر ڏاڍاين ۽ ڏاڍ خلاف آهي. هن سونهري اصول آڏو ٻيا سڀ فلسفا ۽ تحريڪون ۽ ادبي ترقي پسندي يا ناپسندي جا نظريا، ختم ٿي يا ٻڌا ٻانها ٿي وڃن ٿا. ڀلي شيخ اياز صاحب تي الزام هنيو وڃي ته هو ادب ۾ ترقي پسندي وغيره جو قائل ناهي پر مونکي خبر آهي ته شيخ صاحب هڪ گهڙي لاءِ به ڪنهن تي ظلم ٿيندو ڏسي چپ ڪري برداشت ڪرڻ وارو ڪونهي ۽ هو اهو عملي طرح ثابت ڪري چڪو آهي ۽ بگهاڙن جي وچ ۾ بيهي لاپرواهيءَ سان مٿن وار مٿان وار ڪندو رهيو آهي. اهڙي ماڻهوءَ تي اهو الزام! تفو برتو، تفو برتو! اياز ته سڄي عمر جهيڙيندو رهيو آهي ٻال جتيءَ کان پيرسنيءَ تائين دل جي مرض هوندي به اڃا جهيڙيندو اچي. باقي توهان جيڪي وڻيو سو چڻو جيڪي وڻيو سو ڪيو. ڀلي سرمد کي سوليءَ چاڙهيو يا شمس تبريز جي کل لهرايو. ڪو فرق نٿو پوي. ائين ٿيندو آيو آهي، ائين ٿيندو رهندو. باقي جنهن کي توهان ترقي پسندي سڏيو ٿا سا ته ازل کان آهي، هومر کان وٺي هيمنگوي تائين. اها توهان جي

”خليل ٻانهي“ ڪانهي. اسان جو مڃيل هيرو به فرمائي ٿو ته ”ڪريو بري تي بچ“. غالب جهڙو فقير منش به چوي ٿو ته ”روڪ لو گر غلط چلي ڪوئي.“ بابو سائين به زندگيءَ جي آخري ڏينهن تائين جهيڙيندو آيو. اوهان ڀانيو ٿا ته 1945ع کان وٺي 1954ع تائين پاڪستان توڙي پاڪستان جي ليڊرن خلاف ڳالهائڻ يا لکڻ ڪو مذاق يا معمولي ڪارنامو آهي؟ ڪير اهڙي همت ۽ جرئت ڪري يا ڏيکاري. اياز چواڻي ٻاهري ڪنڊ تي هلڻو يا ڪاريءَ تي پير پوڻ جي مترادف هو. بابا ته نحيف، نفيس، دل جي عارض ۾ مبتلا، اهو سڀ ڪجهه برداشت ڪرڻ جهڙو ڪونه هو. ته به پيريءَ تائين بري هاريندو آيو. اياز ته عملي طور ڪڏي پيو. ڪاريءَ تي به پير پيس ته ٻاهري ڪنڊ تي به هليو. جيل ۽ قاسيءَ جا امڪان کيس ڏوڏي نه سگهيا. چوٽ تي چڙهيل وڪالتي ڪاروبار ڇڏي معمولي پنج هزار ماهوار تي سنڌ يونيورسٽي سينگارائين ته حاسدن جا غول سندن چوڌاري باهوڙ لائي بيٺا ته اياز وڪامي ويو. اياز جي به ڪا قيمت ڪٿي سگهجي ٿي ڇا؟ اها يونيورسٽي جنهن ۾ ڪلاسن کي تالا لڳا پيا هئا ۽ پروفيسر صاحب بنگلن کان ٻاهر ئي ڪونه نڪرندا هئا ۽ ڇوڪرا شراب پي پستول کڻي ڦاٽڪ تان زوري چڪن تڪا ڦري کائي، مارئي هاسٽل ۾ ٽپڻ جون سٽون سڻيندا هئا تن جي ٽڪ مان ور ڪڍي ڇڏيائين ۽ پروفيسر صاحب بادل ناخوaste مقرر وقت تي ليڪچر ڏيڻ لاءِ اوباسيون ڏيندا اچڻ لڳا. مونکي، سراج الحق ميمڻ کي ۽ نثار ميمڻ کي، جو بعد ۾ معين قريشيءَ جي وقت ۾ فيڊرل منسٽر ٿيو. گورنر صاحب جنرل عباسيءَ سنڊيڪيٽ تي نامزد ڪيو. اسين اڪين ڏنا شاهد آهيون. ڪهڙي ڳالهه ڪجي. سنڌي ۾ چوندا آهن ته پنهنجي اوگهڙ تان پلٽ لاهڻو آهي. هي رڪارڊ حقيقتون آهن پر ڍڪي پلي، ڪلچر ڊپارٽمينٽ ڪراچيءَ مان ٿي لک اسي هزارن جو چيڪ سنڌي ادبي بورڊ لاءِ نڪتو ۽ هٿيون هٿ روانو ٿيو. اهو چيڪ ڄاڻي وائي پلجي ڄامشورو ۽ حيدرآباد ٽپي اڳيرو هليو ويو ۽ اڃا تائين روپوش آهي. يونيورسٽي ۾ بنگلي اٿڻ جو سمورو سامان آيو، ويندي ٿاڻيلون نلڪا، بجلي جو فينسي سامان ۽ پيو سڀ ڪجهه، پر بنگلو لپيئي نه. پراڻي ڪئمپس يعني ودياليه جو ڪروڙن جو ميدان ڀڳڙن مٿ تي ورهايو ويو. پيو ته ٺهيو پر يونيورسٽيءَ جي ٽاڪري زمين لاءِ نه رڳو ٽرئڪٽر خريد ڪيو ويو پر ڊرائيور جون پگهارون به ڏنيون ويون ۽ ڊيزل خريد ڪيو ويو. يونيورسٽيءَ جا الائي ڪهڙا زرعي ايڪڙ

آباد ڪيا ويا. اياز کي چيم ته هي انڪوائري ٿيڻ ڪپي. وات تي اگر رکي چيائين پاڻو ڍڪي پلي. گهڻن پارسا شخصيت جو ڪچو چنو ظاهر ٿي پوندو. ”اها به سنڌ جي گلا، ڇڏي ڏي ان ڳالهه کي“ اها هئي اياز جي مهانتا جو جيڪي سندس دشمني ۾ الائي ڇا ڇا وڌندا هئا انهن جو نالو به نه ڪنڀاڻين ۽ بيڙائيءَ جي پوت تي ڍڪڻو ڇاڙهي هميشه لاءِ بند ڪري ڇڏيائين. منهنجي ڪم ظرفي ڏسو جو ٻاٽ ٻاهر ڪڍي ويس. توبه، الله معاف ڪندو، جيڪي صاحب پاڻ ڪوششن ۾ لڳا پيا هئا ته اياز کي ٿيڙي پاڻ وائيس چانسلر ٿي اچن سي اياز تي توڪون ۽ ڪلون ڪندا آيا ته نوڪريءَ کي چنڊڙي پيو آهي. رب جو شان! اياز کي ته نڪو لهر نڪو لوڏو. جڏهن جنرل ضياءَ الحق کيس ڪڍيو ته سکر جو سمورو علائقو ۽ سندس ڄميل وڪالت جي آفيس ۽ پراڻي سکر وارو وڏو شاهي گهر سندس منتظر هئا. اياز لاءِ ٻڌي جا پيشا ٿي پيا. سندس ماهوار آمدني، تنهن زماني ۾ پنجاهه سٺ هزار کان گهٽ ڪانه هئي. مٿان وري هاءِ ڪورٽ کلي سکر ۾. اياز ڪم جي چانتي خاطر، کيس ڪڏن گهٽائي ڇڏيا ته ڪيترا وڪيل اچي سندس جونيئر ٿي ڪم ڪرڻ لڳا. اڄڪلهه جو فيڊرل منسٽر خورشيد شاهه، فتاح ملڪ، رشيد پٽي ۽ ٻيا سندس جونيئر ٿي رهيا. مان جڏهن هاءِ ڪورٽ جو رجسٽرار هئس ته هلي وڃي ساڻس سندس آفيس ۾ ملاقاتي ٿيس. سندس شان، مان ۽ دهبدي ۾ ڪو فرق ڪونه آيو هو. اياز اڄ به شينهن بڻيو ويٺو آهي ۽ منجهس تر جيتري به وڏائي ۽ ٽڪبر ڪونه آهي. اهوئي منو ماڻهو اهوئي ڪلٿو اهوئي معصوم. پلي مونسان پيا اختلاف ڪن پر مون ته منجهس هڪ الهه لوڪ ڏٺو آهي. توهين جيڪي وڻيو سو چئو، پر ڪجهه ڌات ڏسو پوءِ بات ڪيو، هي شور اڃا پيارا. منهنجو ته اهو عقيدو آهي ته اديب ٿيڻ لاءِ پهرين الهه لوڪ ٿيڻ ضروري آهي، جيڪو ڏينهن رات پراڻي ڌڪ ۾ ڌڪي ۽ ڀلائيءَ جون واٽون ڳولهي پوءِ پلي ڪندا لڳن، ويڻ ملن، فتوائون اچن ته به نندون ڦٽائي، سوچ جا گهوڙا ڊوڙائي ڪجهه اڳيرو ٿيڻ لاءِ پيو جاکوڙي سو الهه لوڪ نه چئبو ته پيو ڇا؟ محمد ابراهيم جوڻي صاحب، منهنجي ڏاڙهي ۽ نمازن تي توڪ ڪندي، اياز جي روبرو چيو ته ڀلا اياز ته بي نمازي آهي. مون چيو مون ته اياز کي چوويهه ڪلاڪ نماز ۾ ڏٺو آهي. ڀلا ڇو ڪين. فڪر جي هڪ گهڙي سو سالن جي عبادت کان بهتر آهي. سي ستائي سونهن نند عبادت جن جي.

جويو صاحب چپ ٿي ويو، قائل ڪونه ٿيو. ڪن ماڻهن جي دلين تي ۽ بصيرت تي مهرون لڳي وينديون آهن پوءِ هو نه سمجهندا آهن نه ٻڌندا آهن نه ڏسي سگهندا آهن.

بابا کي به ائين عبدالغفور پرڳڙي وڪيل ”ٽڪل دماغ“ جو خطاب ڏنو هو. اهو عبدالغفور پرڳڙي ڪمال منافقي سان خوشامديون ۽ چابولسيون ڪري وڃي ضياءُ الحق جي هنج ۾ ويٺو ۽ غير نمائنده وزارت وٺي ويهي رهيو. وزارت ۾ هلندي پڄندي وري ايتري هٿس جو هڪ رات مونکي لاڙڪاڻي مان فون آئي ته فلاڻي عزتدار ماڻهوءَ کي پوليس جهلي ٿاڻي تي ويهاري ڇڏيو آهي. توهان ڪجهه ڪيو. مون چيو بابا پرڳڙي صاحب وزير آهي ان ڏي وڃو. ڇي اهو ويچارو مٿو هڻي بيٺو آهي پر ٺپ جواب مليو اٿس. مون چيو پاڻي جيڪڏهن وزير صاحب کي انڪار ٿيو آهي ته مون معمولي ماڻهوءَ کي ڇو ٿا خوار ڪيو. ڀاڻيان ٿو ته مان تن ڏينهن رٿاثر ڪري چڪو هئس. رٿاثر ڪاموري کي ڪير ٿو پڇي. جسٽس جمال الدين ميمڻ جو پيڻيو ۽ مسٽر رسول بخش لغاري سيشن جج جو وڏو ڀاءُ لغاري صاحب چيف انجنيئر بنوري تعلقي جو زميندار هو. مان بنورو ۽ سڄاول جو سب جج هئس ته لغاري صاحب چيف انجنيئر رٿاثر ڪيو ۽ هڪ ڏينهن مختيارڪار وٽ آيو ۽ اچي شڪايت ڪيائين ته مختيارڪار صاحب هي ٽيون دفعو توهان وٽ آيو آهيان پر منهنجو معمولي ڪم اڃا نٿو ٿئي. مختيارڪار صاحب گهنڻي وڄائي پٽيوالي کي چيو ته هيڊ منشيءَ کي سڏي اچ. هيڊ منشي اچي اڳيان بيٺو ته مختيارڪار صاحب کيس تنبيهه ڪئي ته، ”وڏا منشي توکي چيو اٿم ته رن زال، يتيم ٻار ۽ رٿاثر ڪاموري کي تنگ نه ڪندو ڪر.“ مختيارڪار جو ائين چوڻ ۽ لغاري صاحب اٿي، ڪرسيءَ کي پٺيان ٿيڙ ڏئي، پنهنجي ٻاهر بيٺل جيپ ڏي ڊوڙ پاتي. مختيارڪار صاحب سڏ ڪري چيس ته لغاري صاحب بيهو توهانجو ڪم ٿئي ٿو پر لغاري صاحب ڪونه بيٺو ورائيائين ته صاحب هاڻي گهڻو ٿيو، رن زال ۽ يتيم ٻار جهڙو ڪري ڇڏيو هاڻي ڪهڙي منهن سان توهان وٽ ايندس. لغاري صاحب ۾ مزاح جو حس ڏاڍو هو. مسٽر رسول بخش ڳالهه ٿو ڪري ته، ”موڪلن ۾ ٻئي ڀاڱي اڳر ۾ ڪٽولن تي لپٽيا پيا هئاسون ته ائين گهرو عورتن ۾ جهيڙو ۽ ڪڙڪا شروع ٿي ويا. اڌو ٽپ ڏئي اٿي رلهي ۽ وهائو ويڙهي ڪڇ ۾ ڪري وٺي ڀڳو. چيومانس ادا ڪاڏي، ته اشاري سان چيائين ته تون به اچ

سو مان به رلهي ويڙهي ڪڇ ۾ ڪري ڀڳس. اڌو وڃي ڀڄندو مان به پٺيان. پري وڃي هڪ وڻ هيٺان رلهي وڃائي وهائو رکي لپتي پيو. مان به رلهي وڃائي لپتي پيس. پڇيومانس ته اڌا خير ته آهي. چيائين خير وري ڪهڙو مايون چتيون ٿي پيون آهن. گگ ڳاڙي ٿاڻينڪيون ٿين ته پوءِ هلنداسون. پاڻ چو موڪلن جو مزو وڃايون. ”اهڙا پلا ماڻهو پيا هئا پر عزت اڄ تائين اٿن. ڪاموري وٽ رٽائر ٿيڻ کان پوءِ ”عزت ۽ دعائن“ جي فنڊ کانسواءِ ٻيو هجي ئي ڇا ٿو! پر جيڪو آهي آمله وٽون ڪمائي سگهي. ڪم ته الله ٿو ڪري پوءِ جيڪڏهن ڪنهن ٻانهي معرفت ڪرائي ته سندس اسپيشل ڪرم. سو مون به الله توهان ڪري ڪٿي ايس ايس بي لاڙڪاڻي کي فون ڪئي جنهن سان منهنجي معمولي ڏيٽ ويٺ هئي. گستا سو چڱا استعمال ڪيم، لفظن کي پنهنجو جادو آهي. چيم اڳي ائين هياس جو پنهنجو ڌوٽه ڪپڙا، هاڻ ائين ٿياس جو جَت نه ڏينم پاڻ سين.“ جيڪو ايس ايس بي، وزير کي انڪار ڪيو ويٺو هو تنهن چيو ته سائين توهان فون رکو ۽ انهيءَ ماڻهو سان سندس گهر ڳالهايو. واه ايس بي صاحب تنهنجو جواب، ڪهڙو نه سهڻو اتر ڏنائين. مون به ان ماڻهوءَ جي گهر فون ڪئي ته پاڻ ڳالهائي چيائين ته الائي ڇا ٿيو جو مونکي چيائون ته بس سڌو گهر وڃ. اها هئي هڪ خوشامدڙي مارشل لائي وزير جي عزت ۽ ٻئي طرف هن حقير فقير جا ٽيليفون تي به اکر. تعزمن تشاءِ وتڏل من تشاءِ، جنهنکي چاهي عزت ڏئي، جنهن کي چاهي تنهنجي نصيب ۾ ذلالت لکي ڇڏي. اهو آهي الله رب العزت.

جون 1954ع ۾ مان ڪپري ۾ سب جج هئس. مون خواب ڏٺو ته چوڏهين جو چنڊ پيو چمڪي ۽ ان ۾ خانبهادر اسراڻ جي صاف شبيهه نظر آيم. خانبهادر صاحب 1951ع ۾ گذاري ويو هو جڏهن مان لاڙڪاڻي ۾ وڪيل هئس. وري ڏسان ته خانبهادر سان گڏ بابا جي شبيهه به چنڊ ۾ ظاهر ٿي ۽ ٻئي خوش هجن ۽ منهن تي مشڪ هجين. صبح جو اٿي گهر واري سان ڳالهه ڪيم ۽ انديشو ظاهر ڪيم ته خدا خير ڪري الائي ڇا ٿيڻو آهي. هن دلداري ڏيندي صلاح ڏني ته تعبير هميشه چڱو ڪڍجي ۽ هروڀرو ملول نه ٿجي. ڳالهه آئي وئي ٿي وئي. ٻئي ڏينهن بابا جو هٿ اکر لکيل انگريزيءَ ۾ خط مليو ته، ”اڄ مون سالن جي محنت کان پوءِ قرآن شريف جو تفسير لکي پورو ڪيو ۽ منهنجي زندگيءَ جو مقصد پورو ٿيو. هي جون 1954ع جو آخري

هفتو هجي. پهرين جولاءِ تي ادا وڌي جي تار ملير ته بابا سخت بيمار آهي. بدر ۽ شاهده ننڍڙا هجن ٻئي ڏينهن صبح جو سوير زال ۽ ٻارن کي هڪ دوست (مرحوم وڏيرو حافظ راجڙ) جي جيب ۾ کڻي سڌو سيشن جج ميرپورخاص جسٽس قادر نواز اعواڻ جي بنگلي تي ويس. پٽيوالي کي چيم ته صاحب سان ضروري ملڻو آهي. موٽي اچي چيائين ته صاحب وهنجي پيو. مون موڪل جي درخواست پٽيوالي کي ڏئي ٻڌايو ته مان وڃان ٿو، ڪوٽڙي تان ريل پڪڙڻي اٿم. چيائين بيهو صاحب کي ٻڌايان. وري ڊوڙندو آيو چيائين صاحب چوي ٿو ته بيهو مان اچان ٿو. ٻن ٽن منٽن ۾ ٻاهر آيو. پٽيوالي اڳ ۾ ئي کيس درخواست ڏني هئي سو همدردي ڪندي چيائين ته توهان ڀلي وڃو پر خان صاحب علي خان کي منهنجا گهڻا سلام عرض ڪجو. الله الله ڪندي ڪوٽڙي اسٽيشن تي پهتاسون. گاڏي اڃان بيٺي هئي. شام جو اتاوليءَ سان گهر پهتاسون، بابا ظاهري طرح خوش ٿي ڏٺو. چيائين ته دل وڌي (اينگهجي) وڌي ٿي وئي آهي ۽ چڱي طرح سان پمپ ٿي ڪري سگهي، ۽ کيس ٻار ٻار شديد دورا پون ٿا. بابا کي اوڀر وارو ڪمرو ڏنو هئائون جو هونئن منهنجي حوالي هوندو هو. بابا جي ننڍي نياڻي رئيس روشن علي خان اسراڻ پنهنجو خاص نوڪر سندس خدمت ۾ ڏنو هو جو ڏينهن رات سندس ڪٽ ڀرسان پٽ تي هنڌ وڃايون لڻيو پيو هوندو هو جيئن فوري خدمت ڪري سگهي، ٻئي ڏينهن مان بابا جي ڀرسان ڪرسي وجهي ويٺس ته کيس سرهو ڏنم. هڪدم ڳالهه ڪيائين ته شمن ڇٽ جو پڪو هٿائي ڏنو آهي ۽ سول سرجن کي به روز گهرائيندو آهي. ماٿر کي اهائي آسيس ۽ خوشي ته اولاد سندس خيال رکي ٿو. تن ڏينهن نه هئا اسپيشلسٽ ڊاڪٽر ۽ نه وري ٻاهرئين ملڪن ۾ وڃي علاج ڪرائڻ جو تصور. ان ڏينهن منهنجي ويٺي کيس به تي شديد دورا پيا، اهڙا جو ڏسي نه سگهجي، سهڪو، آنڊمانڊ ۽ لوچ پوچ. شام جو سول سرجن آيو ڪارو ٻارڪڙي. رنگ ڪارو هئس ان ڪري کيس ائين سڏيندا هئا. حيدرآباد صدر جو ويٺل هو. سندس ننڍو ڀاءُ جو به ڊاڪٽر ٿيو مونسان گڏ پڙهندو هو. اهو ته ڏاڍو سٺو ماڻهو هو پر هي مغرور ۽ ڏاڍو لالچي هئو. بس رڳو بلڊ پريشر ڏسي ويندو ۽ سندس روزانه مقرر في ڪري هوندي هئي. مون ساڻس ڳالهايو ته صاف ٻڌايائين ته ڪو علاج ڪونهي تنهن ڪري سندس هر چاهنا پوري ڪيو ۽ کاڌي پيئي تي بندش نه وجهوس جيڪي طلبي سو

ڏيوس. مون چيو ڊاڪٽر صاحب دوري مهل جو تڪليف ۽ سور ٿيس ٿو تنهن جو ڪو عارضي علاج ٻڌايو، اسان کان سندس تڪليف ڏني برداشت ٿي ٿئي. هڪڙا ڪئپسول لکي ڏنائين ته تڪليف مهل ڪئپسول کيس سنگهايو. ائين ڪندا آياسون پر ڪجهه فائدو يا فرق نه پيو. ان ڏينهن کان مان ڪرسي بابا جي ڪٽ وٽ وجهي ويهي رهيس. رئيس صاحب جي نوڪر کي موڪل ڏئي ڇڏيم. سڄي سڄي رات ائين گذري ويندي هئي. رڳو ضرورت آهر آهستي آهستي ڪري بات روم طرف ويندو هئس ته پٺيان بابا سڏ ڪندو هو ۽ مان بيٺي پير واپس موٽي ڪرسيءَ تي ويهي رهندو هئس. پڇندو هو ته ”سمهن پي وئين ڇا؟“ ”نه بابا“ ٿورو جواب ٿوري ڳالهه. ادا وڏو شمس چوندو هو ته ادا تين ڇئين بجي رات جو مونکي اٿاريندو ڪر ته واري سان ڪجهه آرام تون به ڪر. ”ها ادا“ بس، پر هو ويچارو آفيس مان ايندو ٿي هو يارهين يارهين بجي رات جو ۽ وري صبح ساڻ ڪورٽ ۽ ڪيسن جي وٽ پڪڙ ۾ لڳي ويندو هو. سو کيس اڌ رات جو اٿارڻ تي دل نه چوندو هئم. ادا فجر جو سويل اٿي ايندو هو ۽ ميار ڏيندو هو ته، ”ادا مونکي نه اٿاريئي؟“ ”بس ادا“ هو به ڏاڍو سمجهدار ۽ بردبار هو. سڀ ڪجهه سمجهندي به ڪجهه نه چوندو هو، صرف اهو ته، ”رات مونکي اٿارجان“ ائين ڪندي پندرهن راتيون لاڳيتيون مون ڪرسيءَ تي ويٺي گذاريون. اڄ جو منهنجو اولاد، ڌيئون توڙي پٽ منهنجو ايڏو خيال ۽ اونو رڪن ٿا سو مان پائين ٿو ته مونکي الله طرفان پنهنجي ڪٿي جو اجر پيو ملي. بس هڪ مونڪان بي ڌياني ٿي وئي، جنهن جو سڄي عمر افسوس رهيو اٿم ۽ شرمندو به آهيان. بابا کي کاڌي جو ته ڪو خاص شوق نه هئو پر هن لاءِ روزانو هڪ انب گهرايو ويندو هو. تن ڏينهن فارمي انب عام نه ٿيا هئا. بمبئي کان ٻه جنسون، هڪ آلفنسو، جنهن کي عام سنڌي ماڻهو آيوس چوندا هئا ٻيو طوطا پوري ايندا هئا. انب جهڙي لذيت ميوي جي مند رڳو هڪ مهينو، جون، ٿئي ٿي. جولاءِ ۾ انب گهٽ ٿي وڃي ٿو. بهرحال طوطا پوري مليا ٿي، آلفنسو اچڻ بند ٿي ويو هئو. نوڪر جيڪو انب وٺي ايندو هو تنهن ۾ شايد ڪونه ڪو نقص هوندو هو. سو بابا مونکي چيو ته سندس لاءِ انب وٺڻ مان پاڻ وڃان. مان وري سڄي رات جي اوجاڳي ۽ ٿڪ سبب نوڪر کي تاڪيد ڪري موڪليان ته انب ڳولهي سنو وٺي اچي، پر نوڪر ۽ مالڪ ۾ ته فرق آهي ئي آهي. انگريزيءَ ۾ چوڻي آهي ته مالڪ

جهڙي اک ٻئي ڪنهن وٽ ٿي سگهي. بابا پڇندو هو ته جمال ڀلا اڄ پاڻ ويو هئين ته مان چوندو هئس نه بابا، ته سندس پيشانيءَ تي جيڪي ناپسنديدي جا آثار نمايان ٿيندا هئا سي مونکي اڄ به ياد آهن. مونکي يقين آهي ته اها سزا مونکي اڄ ملي ٿي جو ڪڏهن ڪڏهن منهنجا پٽ اهڙي طرح نوڪر کي ڪم چئي بار لاهي ٿا ڇڏين. ڳالهه آهي شردا جي. گانڌي جي جڏهن گول ميز ڪانفرنس تي لنڊن ويو ته سندس وڏو آڌرڀاءُ ٿيو، جيتوڻيڪ ڪن اخبارن لکيو ته هندستان کان هڪ ننڍو فقير آزادي وٺڻ آيو آهي. مهاڻا لاءِ گڏجاڻيون ۽ آجياڻا ٿيا، کيس پارليامينٽ جا ميمبر ۽ وزير ملڻ ويا ويندي مهاراڻي به سندس شان ۾ ڊنر ڏني جتي به احرام جهڙا ڪپڙا پائي لت کڻي ويو. جڏهن به اخبار وارا پڇنس ته، چوي ته هاڻو سڀ ڪجهه هڻو پر شردا ڪانهي. ويندي شاهي محل جي آجياڻي بابت به چيائين ته ها تمام شاندار هئي پر شردا ڪانهي. انگريز اخبار نويسن بيزار ٿيندي پڇيس ته اها شردا نيٺ آهي ڇا؟ جواب ملين ته هندستان اچي ڏسو. شردا معنيٰ دلي عقيدت، عزت، احترام ۽ اون. پيءُ ماءُ ويچارا پيو ڇا ٿا گهرن سواءِ شردا جي. بس سندن ڳالهه کي مان ۽ مڃتا ملي ته هنن وٽان ڊير دعائن جو موٽ ۾ ملي ٿو. اولاد پائين ٿو ته ماءُ پيءُ کي ته منت ۾ پرچائي وٺندو. اهو نٿو ڄاڻي ته هو پرچائي نه پرچائي، مائٽ ته خودبخود پرچيو وينو اوسيئڙو ڪري ته اچي دعائن جو انبار کڻي وڃي. والدين، ٻچن جا ڪيڏا نه بيجا انگل ڪڍي ٿو ۽ پوءِ جڏهن اولاد کين ٿورو به نظرانداز ڪري ٿو يا صرف بي ڌيان ٿئي ٿو ته سندس دل کي جهٻو اچيو وڃي ۽ سا به هو پنهنجو پاڻ ئي ميساري ڇڏين ٿا. منهنجو پيشويو عبدالحق وڪو جو هڪ ڪامياب پوليس آفيسر رهيو آهي، اهڙو نوس ۽ وزندار دليل ڏيندو آهي جو ماڻهو نه رڳو قائل ٿي بلڪه ويچار ڌارا ۾ گم ٿي وڃي. اولاد جي بي نيازيءَ جي ڳالهه نڪتي ته حضرت آدم عليه السلام جي شان ۾ هڪ موٽي گار ڏئي چيائين ته سائين هن کي ته ابو امان هڻو ٿي ڪونه سو هن (گار) کي ڪهڙي خبر ته ابو امان ڇا ٿيندا آهن، سندس ڪيتو اسين بيا لوڙيون. ڳالهه صحيح هجي يا نه، ويچار جهڙي آهي. مونکي امان کان وڌيڪ بابا پاليو. چئن سالن جو هئس جو پاڻ سان گڏ گشت ۾ توڙي آفيس ۾ ساڻ وٺي ويندو هو. مونکي ياد آهي ته آفيس ۾ بلوري پيپر ويٺ ڏيندو هو ته انهن سان ڪيڏ. چئن سالن جو ٻار ڪيڏو نه مٽي جو سور هوندو. پندرهن منت

صبح جو ۽ پندرهن منٽ شام جو سبق پڙهائيندو هو. هڪ دفعي چيائين سليت قلم کڻي اڃ ته سبق لکرايانءِ. مون قلم وڃائي ڇڏيو هو سو سليت کڻي چيم لکايو. هو چوندو ويو ۽ مان نهن سان لکندو ويس. ورجائي پڇيائين ته لکين پيو؟ ”ها بابا“ جڏهن لکائي پورو ڪيائين ته چيائين سليت ڏي ته ڏسان. مون کڻي سليت کيس ڏني. ڏسي چيائين ته لکيو ته ڪجهه ڪونه اٿئي. چيم سڄو لکيو اٿم پر نهن سان، قلم ڪونه هو. پيو ڪو اسڪولي ماستر هجي ها ته ڪٿي رکيم ها. بابا رڳو ايترو چيو ته قلم ڪونه هو يا وڃائجي ويو هو ته ٻڌائين ته ها. پيو قلم ڪئون ها، مون قلمن جي باڪس گهرائي رکي ڇڏي آهي، نهيو وري سيائي. پيءُ ماءُ، ٻار جا اهڙا انگل ڪئن ٿا ۽ خوشيءَ سان برداشت ڪن ٿا. اسين آهيون جو ٿورڙي ڳالهه تي گهه ڪري بيهي رهون. حيف هجي اسان جهڙن تي. مبارڪ هجي انهن کي جن جا والدين جيئرا آهن ۽ کين خدمت جا موقعن تي موقعا پيا فراهم ڪن جيئن سندن ٻچا جنت ڪمائي وٺن.

مان ۽ بابا ماني گڏجي کائيندا هئاسون. ٻوڙ هڪ پليٽ ۾ ايندو هو. مان هيج مان ٻوٽيون تڪڙو تڪڙو کائي ويندو هئس. ڀانڊو تڏهن ڦاٽو جو آفري ٿيڻ ڪري الٽي ڪيم. بابا اچي الٽي کي ڇاڇي ڏنو ته ان ۾ ٻوٽين جا وڏا وڏا ٽڪرا هئا. ڳالهه سمجهي ويو سو نوڪر کي سڏي چيائين ته جمال جو ٻوڙ جدا پليٽ ۾ آڻيندو ڪر. مونکي رڳو ايترو چيائين ته اهو سڀ ٻوڙ تنهنجو هوندو، آهستي آهستي ۽ چڱي طرح ڇڄي ڇڄي کائجان. اها عادت اڃ تائين مون ۾ آهي، ٻيا تڪڙو تڪڙو کائي هٿ ڪڍي وڃن، مان ويٺو کانوان. هيج، اها هيج به فطري ۽ مثبت جذبو آهي. گهڻي کان گهڻو ۽ سٺي کان سٺو تلاش ڪرڻ ۽ حاصل ڪرڻ جي تمنا، محنت ۽ مشقت جا طريقا ۽ گُر سيکاري ٿي. مير صاحب جڏهن شهيد پئي سان گڏ زور شور سان سوشلزم جو پرچار ڪندا هئا تڏهن سندن ڪوٽ لڳ مسجد جو ملان سوشلزم خلاف سخت تقريرون ڪندو هو. مير صاحب مرحوم مير علي احمد خان ٽالپر کي چيم ”سرڪار هي غريب ملڙو، ونڊ جي ٽڪرن تي پلجندڙ، اهو ڇو ٿو سوشلزم جي مخالفت ڪري. چيائين ته ”انهيءَ کي به مالدار ٿيڻ جو شوق ۽ آسرو ته آهي نه؟ سوشلزم غريب کان اهو آسرو به ڪسيو وٺي“ ڳالهه تڙ ۽ وزندار هئي. انهيءَ ڳالهه تي سوشلزم کي ڪيرايو بلڪ اهو ئي هڪ وڏو سبب هو. مان

جڏهن 1974ع ۾ سوويت يونين ويس ته مونکي اتي ڏاڍي خوشحالي ۽ ترقي نظر آئي پر جنهن سان ڳالهائڻ سو اهوئي چوي ته، نظام به اسان جو چڱو، محنت به اسين وڌيڪ ڪيون، قربانيون به اسين ڏيون پوءِ به آمريڪي يا يورپي ماڻهو کائي به اسان کان چڱو پھري به اسان کان چڱو ۽ سندس رھائش جو معيار به اسان کان وڌيڪ. ايئن چو، ائين چو آھي؟ سوال سندن اندر کي کائي رھيو ھو. ماڻھو جي سر جي مٿان ٿي اچي ته دليل ۽ منطق ڪا معنيٰ نٿا رکن. ڪوبه ڪوئي وزندار دليل ٻڌڻ توڙي مڃڻ لاءِ تيار نه ھو. دليل ٿيندو ئي آھي آس يا سوچ جو غلام. آسرو ۽ سوچ وڌيڪ سحرانگيز آھي ۽ دليل ويچارو محتاج بڻبو ھيسو ٻين ھوندو آھي. اسان وٽ اڄڪلھ مھاجر طبقي جي به ساڳي ڪيفيت آھي. دليل ۽ سچ جي حيثيت اھڙي آھي جھڙي لوئي مٿان پاڻي ھارڻ جي.

بابا جي اھڙي صبر، تدبر ۽ عميق خاموشي مونکي سوچ جي سمنڊ ۾ وجھي ڇڏيندا ھئا ۽ چپ چاپ ۾ گھڻوئي پراڻي ويندو ھئس. پر ڏاڏي آدم جي لڄ ڪري، ھڪڙي سھو پئجي ويم. الله معاف ڪندو.

بابا جي بيماريءَ ۾ سندس ڪيترن دوستن خط لکيا جي اسان ڪونه سانديا. مٽياريءَ جي الهه بخش انصاري مرحوم، رٽائر ڪمشنر جو بابا جو اسڪولي دوست هو تنهن مونکي ڏاڍو جذباتي خط لکيو. سندس هڪ جملو مونکي اڃا ياد آهي. لکيائين، ”علي خان کي چئه ته مون لاءِ ترسي ۽ مون کان ڪم از ڪم هن ڳالهه (موت) ۾ اڳ نه ڪڍي. مان سڀ دوست وڃائي ويٺو آهيان هاڻ علي خان کي وڃائڻ جي مون ۾ سهڻ ڪانهي. ضرور ٻڌائجانس.“ مون ڪونه ٻڌايومانس صرف چيومانس ته سلام لکيا اٿئين ۽ چيو اٿئين ته هاڻ اڳ نه ڪڍجانءِ. بابا رڳو مشڪيو. دل ته ڀرجي آئي هوندس پر اهڙو تاثر ڪونه ڏنائين. هڪ ڏينهن چيائين منهنجي پينشن رھيل آھي وڃي وئي اڄ.

پينشن جو فارم ڀري مان حضور مختيارڪار وٽ ويس. اڳي خزانہ آفيسر يا ٽريزري آفيسر کي حضور مختيارڪار چوندا هئا، جنهن کي مئجسٽريٽ جا اختيار به هئا ۽ فوجداري ڪيس به هلائيندو هو. عام خلق کيس صرف ”حضور“ ڪري چوندا هئا. ڏاڍو ڀلو ۽ پيارو ماڻهو هو. منهنجي دوست سنتو درياڻي ۽ هري دلگير جو وڏو ڀاءُ هو، سو رٽائر ڪري چڪو هو. ٻيو ڪو چيٽاڪ پاڻ کان بيزار ماڻهو ويٺو هو. فارم نظر مان ڪڍي

موٽائي ڏنائين ۽ چيائين ته گزيتيڊ آفيسر کان تصديق ڪرائي اڄ ته پينشنر زنده آهي. مان سڌو آيس بارڪزئي سول سرجن وٽ چيو مانس ته تنهنجو مريض آهي روز ڏسينس ٿو تصديق ڪري ڏي. چيائين هائو پر في وٽندس پٽيه رپيا. مون اعتراض ڪيو ته مونکي چيائين ته توهان کي به پئسا ملندا ان ۾ منهنجو حصو به ٿيندو. ائين چئي صحيح ڪرڻ وارو هو ته مون کانئس فارم ڪسي ورتو ۽ چئي ڏنم ته ههڙي ڪريل ذهني منهنجي برداشت کان ٻاهر آهي. اطمينان سان ورائيائين ته تنهنجي مرضي. پئسي جا پوڄاري ماڻهو ٿوري گهڻي بيعزتيءَ لاءِ هر وقت ذهني طرح تيار هوندا آهن. سو بارڪزئي صاحب تي به ڪو اثر نه ٿيو. مان سڌو آيس ڪليڪٽريءَ ۾ ته هڪ اسسٽنٽ مختيارڪار پنجابي نژاد سنڌي ڏنم وڃي پڇيو مانس ته گزيتيڊ آفيسر آهين؟ چيائين ڪم ٻڌاءِ. ڪم ٻڌي فارم منهنجي هٿ مان وٺي صحيح ڪري، مهر هڻي مونکي چيائين ته تيريزري آفيسر وري ڪو ٻيو اعتراض ڪري ته مونکي ٻڌائجانءِ ڏسان ته ڪيئن نٿو ڪري، پر ڪم ٿي ويو. اهو هو فرق روز في ونندڙ ڊاڪٽر بارڪزئي ۾ ۽ هڪ ننڍڙي پنجابي آفيسر ۾ جو پوءِ ڊپٽي ڪمشنر ۽ ڊپٽي سيڪريٽري به ٿيو. الله خوش آباد رکيس، ڏکيو ڏينهن نه ڏيکاريندس.

بابا زور ڪونه ڏياريندو هو. بيماري ۾ سمهڻي سمهڻي کيس پيرن ۾ سور پوڻ لڳو. زور ڏنائونس ته پسند ڪيائين ۽ مزو آيس. پوءِ ته هڪڙو اٿي ته ٻيو سندس پيرن کي زور پيو ڏئي، پر بابا سختيءَ سان غير عورت ويندي نهنن کي به منع ڪئي ته اهي زور نه ڏين. رڳو پٽ ۽ ننڍي نياڻي خيرپور جوسي واريءَ کي اجازت هئي، بس. وڏي نياڻي ته سانگهڙ ۾ هئي جتي خانصاحب عبدالحق وڪو ايس ايس بي هو. انهن کي ته اطلاع ٿي ڪونه ڏنو هئوسون.

16- جولاءِ 1954ع، جمعي ڏينهن بابا ڪجهه بهتر نظر آيو. ڳالهيون ٻولهيون به ڪيائين. مونکي چيائين ته نوٽ بوڪ ۽ قلم ڪڍي اڄ ته هڪ تمام ضروري مضمون لکائو اٿم. مضمون جو عنوان هو ”دنيا جي مسلم قومن کي انتباه“ ظاهر آهي ته اهڙي مضمون لاءِ سياسي، معاشي، اخلاقي ۽ بين الاقوامي حالات تي بحث مباحثو ۽ چنڊچاڻ ڪرڻي هئي. ٻه صفحا کن لکائي ٽڪجي پيو ۽ چيائين ته باقي پوءِ. ان ڏينهن عجيب عجيب ڳالهيون ڪرڻ لڳو. لاڙڪاڻي جو آرهر، جولاءِ جو مهينو، سخت گرمي، ڪڙاڪيدرأس، اصل کانو جي اک پئي نڪري پر بابا چوي ته ڪهڙو نه جهڙالو ۽ ٽڌڪار آهي.

هیر پئي لڳي ۽ مونکي ڏاڍو سکون پيو لڳي. ماني ڏني سونس ته انڪار ڪيائين چي هاڻي هن جسم کي ڪا ضرورت ناهي. دوا ته ياد ڪري خوشيءَ سان وٺندو هو، پر ان ڏينهن دوا وٺڻ کان به انڪار ڪيائين. چوڻ لڳو ته جنازي کي غسل پٽ ڏين، ملان کي نه سڏائجو، جنازي نماز به پٽ يا ڪو عالم پڙهائي، جيڪو معاوضو نه وٺندو هجي. چوندا آهن ته موڪلائيندڙ ماڻهو کي پرون پئجي ويندا آهن. هيءَ به اهائي ڳالهه ٿي نه! مان وٽس ڪرسي وجهيون ويٺو رهيس. گهر جون عورتون پي آيون ويون. چاچو علي محمد آيو ۽ اچي چيائينس ته سائين ڪلمو پڙهو، هي ڪلمي پڙهڻ جو وقت آهي. ناراض ٿي، ڪمال اعتماد سان چيائين هي ته بيڪاري جو وقت آهي، ڪلمو پڙهڻ معنيٰ ان تي عمل ڪرڻ، ان لاءِ ته سڄي حياتي ملي ٿي، پر ماڻهو ان تي عمل ڪونه ٿا ڪن، وتن ايري غيري جي خوشامد ۽ تعريفون ڪندا. چاچو ڏڪارو ٿي. اتي ويو ۽ اندر وڃي اسان جي ننڍي پيڻ کي دانهن ڏنائين ته پڇاڙي ڪلمو به نصيب نٿو ٿئين. اتي اچي شام جا پنج ٿيا ته چيائين ته منهنجي پٽن کي گهرايو. اڌا شمس ۽ ڪمال اوطاق تي ويل هئا. جيسين اهي اچن ته عورتن جو ڊنبلو اندر هليو آيو. خفي ٿي چيائين ته مون ته پٽن کي سڏايو آهي، توهان کي نه، توهان وڃو، وڃو. سڀ عورتون هليون ويون. امان به هلي وئي. مون ٽي ڪرسيون ملائي رکرايون. جڏهن ٽئي پائر ويٺاسون ته اسان ڏي منهن ڪري چيائين ته مونکي ٽي ڳالهيون چوڻيون آهن؛

هڪڙو ته ماءُ کي عزت ڏجو.

ٻيو ته جيئن گڏيل گهر هلائيندا ٿا اچو، ڪوشش ڪري هلائيندا اچجو.

ٽيون ته پاڻ ۾ ڪوبه اختلاف نٿيو ته ڪنهن مشترڪ دوست کي ٻڌائجو.

بس مونکي اهو چوڻو هو هاڻي توهان وڃو. اسان کي جهڙو سڀ سنگهي ويو. ڪوئي ڪونه چڙيو ته سختي سان چيائين ته چير ته وڃو. اڌا شمس ۽ ڪمال اتي اوطاق ڏانهن ويا. مان اتي چيڙي ڪري سندس مٿن کان ٽي بينس. اڌي ننڍي جا تمام داناءُ ۽ صابر آهي سا آئي ۽ اچي بابا کي چيائين ته بابا ڪلمو پڙهڻ ۾ ڪو گناهه نه ڪونهي. نياڻيءَ جي الجهن کي سمجهندي مشڪيو ۽ چيائين چڱو چوان ٿو.

”رنا آتنا آما فغفرلنا...“ بس، معنيٰ ”يا رب تحقيق توتي ايمان آڻيان

تو پوءِ منهنجا گناهه بخش ڪر ۽ باهه جي عذاب کان بچاءُ.“

مون اهي اکر دلنشين ڪري ڇڏيا ۽ اڳتي هلي منهنجي زندگي بچائڻ جو سبب بنيا. اهو ذڪر بعد ۾ ايندو.

بس گهڙي اها گذري. پنج لڳي ويهه منٽن تي چرڪ پيري سڌو ٿي سمهيو ۽ روح پرواز ڪري ويو. مون وٺي زور زور سان ”بابا بابا“ ڪري رڙيون ڪيون. مونکي جيڪو ان وقت پهريون ۽ اوچتو جهٽڪو محسوس ٿيو سو اهو ته مان يتيم ٿي ويس. ڀلي پيءُ ماءُ پيرسن ۽ معذور يا بيمار هجن تڏهن به سندن وجود اهڙو مرڪز ۽ گهاٽي ڇانو آهي، جنهن جي آسائش نس نس، وار وار ۾ وڪڙجي وڃي ٿي ۽ ماڻهو هر لڪ لوسات ۽ ڪوسي واءِ جي جهوٽي کان پاڻ کي محفوظ سمجهي ٿو ۽ هر ايندڙ آفت کان بي نياز ٿي وڃي ٿو. اهو احساس ايڏو ته اونهو ۽ گهرو اهي جو اڄ جڏهن خود به پيرسن ٿي ويا آهيون، ته به اٿئي ويٺي ابو امان وسري ٿو. منهنجي زوردار چيخ تي سڀ گهر جون عورتون، مائٽياڻيون اوڙي پاڙي واريون ڳاٽ ڪري اندر ايون ۽ مان ٻاهر ورندي ۾ نڪري جافري جي دروازن کي زور سان پڪڙي بيٺس ته ادا وڏو شمس سڌو مون وٽ آيو ۽ ڳرائڙي پاڻي، دلداري ڏيندي چائين، ادا تون ته سمجهدار آهين پاڻ جيڪي سو ٻين کي سنڀال ۽ آت ڏي. امان، ڪمال صبر سان اڪيون اڳهندي اندر آئي ۽ آخري سلام ڪري ٻاهر اڱڻ ۾ وار چوڙي ويئي، گهر ۾ ٻاهرئين ٿلهي تي اچي ماڻهو گڏ ٿيا. ڳوٺ، ميهڙ ۽ ٻين پاسن ڏي اطلاع موڪليو ويو. سانگهڙ عبدالحق کي تار ڪئي وئي. حيدرآباد مان ادا شمس جا ساھرا ۽ منهنجا ساھرا پهچي ويا. سانگهڙ مان عبدالحق ۽ اسان جي وڏي ڀيڻ ڪونه پهتا. ڇا ٿيو جو ڪلارڪ تار وصول ڪري، عام سرڪاري ٽپال ۾ رکي ٽئين ڏينهن ايس بي صاحب جي آڏو فائيل ٺاهي رکيو. تار تي نظر پيس ته پريشان ٿي اٿيو ۽ ٻار ٻچا وٺي چوٿين ڏينهن اچي پٿر تي ويٺو.

بابا جي وصيت موجب ته غسل کيس سندس پٽ ڏين، سو اسين ٿيئي جوان پٽ وٺيا هڪٻئي کي ڏسون. خاموشي جي سوالن ۽ جوابن ۾ اهو معلوم ٿيو ته ڪنهن ۾ اهڙي همت ڪانه هئي. ڪير هو جو پنهنجي پياري کي مرده ڏسي ۽ اٽلائي پٽلائي. اهو معاشرو ٿي ويو جو اوڙي پاڙي يا مت مائت جي موت تي هرڪو ٻانهون ڪنجي بيهي ته مان ٿو اهو نڪ ڪم سرانجام ڏيان ۽ ايئن هرڪو دل ڏاڍي ڪري وڃي ۽ لوازمات به سڪي وڃي. هاڻي هرڪو ڪٿو ڪٿو ٿي ويو آهي ۽ ڪنهن ۾ اهڙي ڪا مراد رکڻ به بيوقوفني

آهي. سو بابا جي آخري وصيت اسين سندس فرمانبردار پٽ پوري ڪري نه سگهياسون. ادا شمس عملي ماڻهو هو پنهنجي منشيءَ کي چيائين ته ملا کي وٺي اچ. مون رڳو ايترو ڪڍيو ته چئجائن ته بنا معاوضي جي ڪم ڪري وڃي. هي ڏور ماھرن جو آهي. هر شعبي جو ماھر ماڻهو آهي، ته پوءِ مذهب ۽ شرع جو ڇو نه؟ ملان آيو ته پاڻي گرم ۾ پير جا ٻن ڪاڙهيائين پيا به الاڻي ڪيترا وڪر، صابن، ڪپڙو وغيره ۽ تختو به گھربائين. ٿلهي تي اوت ڪري بابا کي غسل ڏنو ويو. اسين به مدد لاءِ اٿي وياسين، پر دل جهلي نه سگهياسين ۽ سڄو ڪم ملان ۽ هڪ ٻن ٻين ماڻهن تي ڇڏيوسين. جنازي نماز لاءِ هڪ عالم سڳورو مولانا غلام الرسول پيڙو چانڊيو وارو جو جان محمد عباسي جماعت اسلامي واري جو والد ۽ استاد هو، ان ڏانهن نياپو موڪليوسين. هو آيو. کيس ٻڌايو ويو ته تدفين ٻئي ڏينهن ٿيندي. وعدو ڪيائين ته هو عين وقت تي ايندو. هاڻي سوال هو ته قبرستان ڪهڙي ۾ رکجي. مونکي ڪيترن ڏينهن کان ور ور ڪري اهو خيال ايندو هو ته درگاهه قائم شاهه بخاري تي رکجي، سو اهو اظهار ڪيم. رئيس روشن علي خان جو اسرار هو ته کيس اجازت ڏني وڃي ته هو سندس ڳوٺ خيرپور جوسه واري مسجد وٽ جتي خانبهادر صاحب جي مرقد آهي، اتي تدفين ڪرائي. سٺو خيال هو پر پاڻ ئي چيائين درگاهه قائم شاهه تي بندوبست ٿي وڃي ته اهو تمام چڱو ٿيندو. ادا شمس، وڏي رهاڻي پڪاڻي وارو هو سو اهڙو بندوبست ٿي ويو. قائم شاهه بخاري جي درگاهه، وچ شهر ۾ مدرسه هاءِ اسڪول ڀرسان آهي. ڪليڪٽر کان ۽ متولي کان اجازت وٺي پوي ٿي. جسد کي غسل ڪفن ڏئي ساڳئي ڪمري ۾ رکيو ويو. ڪمري ۾ گرم موسم سبب، برف جون وڏيون وڏيون ناديون رکيون ويون. عبدالحق ۽ وڏي ادي جو انتظار ڪندا رهياسون، پر هو ڪونه پهتا. ٻئي ڏينهن ٽيپهري ڌاري جنازو ڪڍيو. گهر ۾ روح راڙو پئجي ويو. الله اڪبر ۽ ڪلمه شهادت سان گڏ مولودي مولود ڳائيندا هليا ۽ جلد ئي اچي درگاهه قائم شاهه بخاري تي پهتاسون. درگاهه جي پٺيان اولهه ۾ پٿر آهي جتي ٻه چار قبرون اڳي ئي هيون. جنازي نماز پيڙي چانڊئي واري بزرگ بنا معاوضي پڙهائي. مولوي صاحب وڏو عالم ۽ بزرگ هو ۽ سندس خيال ساڳيا بابا ورا هئا. مولوي صاحب ته هليو ويو، باقي ٻيون رسمون پيشه ور ملان پوريون ڪيون، جنازو لحد ۾ لاهڻ، منهن ڦيرائي قبلي طرف ڪرڻ، پهريون

مٽيءَ جون لڀون قرآني آيتون پڙهي مڙھ مٿان اچلن ۽ پوءِ لوڙھ لٽن تائين قرآن شريف جون آيتون پڙهڻ ۽ دعائو گهرڻ اهي سڀ فرض ملان سڳوري نڀايا. ڪيترن قرآن بخشيا وغيره. لاڙڪاڻي جا معزز ماڻهو، سڄي وڪيل برادري، جج صاحبان ۽ سانگي مائٽ ۽ قوم جا ڳچ سارا ماڻهو اچي گڏ ٿيا هئا. جڏهن سڀ ٿڙي پڪڙي ويا ۽ ملان موڪلايو ته ادا کيس پاسيرو وٺي پنجاهه رپين جا نوٽ لڪائي ڏنا. هو ڏاڍو خوش ٿيو. تنهن زماني جا پنجاهه رپيا وڏي ڳالهه هئي. بابا جي وصيت موجب معاوضو نه، ته به سيڙپ ۽ محنت جو معاوضو نيٺ ته هن به لهڻو. درگاهه تي هڪ پوڙهي مائي متولي هئي، ان ڏاڏا چوه ڇنديا ۽ ڪاوڙي. جڏهن تربت تي وڃون ته اعتراض ڪري ۽ ڪوسو ڳالهائي. خدا جي ڪرڻي اهڙي ٿي جو هڪ ملان درگاهه تي قبضو ڪري مالڪ ٿي ويٺو، پٿر جا پلاٽ وڪيائين ۽ دوڪان ٺهرايائين. مائي ويڇاريءَ جو پتو ٿي ڪونه پيو ته ڪاڏي وڃي. هونئن مائي به حق تي اعتراض ڪيو. اسان کان پوءِ هر سکر ماڻهوءَ جو جنازو اتي پورجڻ لڳو. قاضي عبدالمنان ۽ سندس مامو قاضي فضل الله سابق چيف جسٽس به اتي ئي مدفون آهن. هاڻي ته اهڙي سوڙهه ٿي وئي آهي جو پير رکڻ به مشڪل ٿي پيو آهي. مرقد لاءِ سنگ مرمر جو پٿر مان حيدرآباد جي پڪي قلعي وٽان هڪ جيسلميري خاڪسار کان پنج سؤ روپين ۾ وٺي ايس. نالي جي تختي جو مضمون محترم احمد خان لانگاهه ايڊووڪيٽ، جو لفظن جي چونڊ جو ماهر هو، تنهن لکيو جو ساڳئي جيسلميري خاڪسار کان نقش ڪرايم. هي پٿر تي ٽڪ جڙاءُ ۽ نقش نگاري جو ڪم جيسلمير، راجسٿان، اجمير ۽ احمد آباد وارن جو آبائي پيشو آهي. مڪلي جا مقبرا به سندن هنر جا مرھون منت آهن.

بابا جي لاڏاڻي بعد ڪيترن اديبن، عالمن، ۽ عالم ماڻهن جا سندس علمي، ادبي ۽ اخلاقي جاکوڙ بابت، مهينن جا مهينا اخبارن ۽ رسالن ۾ مضمون ۽ تاثر ڇپبا رهيا جي مان گڏ ڪندو ويس ۽ هڪ وڏو بئنڊل يا ٿهو ٺهي پيو، جنهن کي سانڍيندي سانڍيندي سال گذري ويا ۽ نيٺ اوڻيءَ جو ڪاڇ ٿي ويا. پنجويهه تيهه سال مون وٽ محفوظ هئا، پر پوءِ گئراج ۾ رکڻ سبب 1980ع ڌاري سڄو ڪٽو ٿي ويا. شاباس هجي علي نواز وفائيءَ کي جنهن مولوي دين محمد وفائي تي لکيل تاثر ترتيب ڏئي ڪتابي صورت ۾ ڇپائي ڇڏيا. مونکي به اڃا تائين بار بار چونڊو اچي ته خان صاحب علي خان ابڙي جا لاجواب

مضمون وٽس ڇپيل صورت ۾ ”توحيد“ رسالي ۽ ”اخبار تعليم“ ۾ موجود آهن جي گڏ ڪري ڇپائڻ ۾ ايئن نه ٿي نه ٿيو. بدر جاکوڙي آهي، من اهو، هي ڪم سرانجام ڏئي وجهي. بابا جو لکيل قرآن شريف جو تفسير به هاڻي چاليهه سالن کان پوءِ، بدر جي ڪوشش سان ڇپائي جي مرحلي تي پهچي چڪو آهي. الله اجر ڏيندس، شال اهو جذبو ۽ ولولو قائم دائر رهيس.

بابا جي حڪم موجب سندس جمائا ۽ بارها ڪونه ڪياسون نڪو ورسبون ملهائونسين. باقي ٽيجهو ۽ چاليهو ڪيوسين. سندس چوڻ هو ته اسان جو ڪوبه عمل ڪيس ڪونه پهچندو هر ڪنهن کي پنهنجا عمل ڇڏائيندا. ماڻهو جيڪي سڄي عمر چڱو يا برو عمل ڪيو ان جي جزا ۽ سزا پاڻ ئي پوڳيندو. اهو ته برابر آهي ۽ عين قرآن مطابق آهي، پر منهنجا خيال هاڻ بدليا آهن. الله رحيم ۽ رحمان آهي. غفور ۽ مغفرت ڪرڻ وارو آهي ۽ مالڪ مختيار آهي. عجب نه آهي جو هڪ جو عرض اگهائي ٻئي کي معاف ڪري يا مغفرت ڪري ڇڏي. ڪهڙن جي مخدوم نيڪ محمد صاحب جي چوڻي مطابق ته موت جو معين وقت به ٿري سگهي ٿو ڇاڪاڻ ته الله سائين مجيب الدعوات آهي. حج بدل به ته آهي نه؟ پوءِ ڇهه عجب ته هڪ جا چڱا عمل، مالڪ الملڪ ٻئي جي کاتي ۾ لکي ڇڏي. ڇا به هجي، شخصي عمل ۽ حسن سلوڪ، عدل ۽ احسان، پنهنجي جاءِ تي اهم ۽ بنياد آهن نجات لاءِ.

ادا شمس، مان ۽ ڪمال ٽيئي ڏيک ويڪ ۽ ديڪا ديڪي کان پري، خاموش طبيعت ۽ هيٺائين ڊگر جا ماڻهو آهيون (اهو ڊگر اکر، انگريزيءَ جي ڊگري اکر يعني سطح سان ڪيڏو نه ملي ٿو) انهيءَ محبوبيءَ ۾ بابا جي نالي تي ڪوبه يادگار ادارو، مڪتب يا لئبريري وغيره قائم ڪونه ڪري سگهياسون، ٻيو نه ته جيتري اسان جي هلندي پچندي هئي ۽ جيترو علي خان ابڙي جي عزت ۽ شان مان هو، ان آهر ڪم از ڪم لاڙڪاڻي جي ڪنهن روڊ يا گهٽيءَ کي ميونسپالٽي معرفت سندس نالي ڪرائي سگهياسون ٿي. علي خان ابڙي جو نانءُ رڳو ماڻهن جي دليين تي نقش رهيو. پر اهي ماڻهو به آهستي آهستي الله کي پيارا ٿيندا وڃن. تازو 1995ع ۾ ڪراچيءَ ۾ مونسان هڪ ماسٽر محمد بشير جوڪيو، ويٺل ڪائوٽر نزد ڪراچي، وڏي اڪير سان ملڻ آيو ۽ اچي بابا جون ڳالهيون عزت ۽ عقيدت سان ڪندو رهيو. وٽس بابا جا ڪتاب ۽ ڪجهه مخطوطا به هئا. عبدالله ميمڻ صاحب،

سابق هوم سيڪريٽري ۽ ڪمشنر، هاڻ ڪجهه مهينا ٿيا ته ڪن سي ايس بي آفيسر دوستن سان گڏجي منچر ۽ نئين گاج جي سير تي ويو، ٻڌايائين ته هڪ صاحب جو ٿرپارڪر جو هو سو ڳالهين ڪندي اچي جو علي خان ابڙي جي وصفن بيان ڪرڻ ۾ پيو ته ماڻ ٿي نه ڪري. مڃاڻ ته هو بابا جي ميرپورخاص ۾ قيام دوران، اتي ئي پليو ۽ وڏو ٿيو هو ۽ هڪ محض لاتعلق شهري ۽ مداح هو. ٻيا به اهڙا ڪيئي قصا.

اڄ تاريخ 10- مارچ 1996ع شام جو چيف جسٽس سيد سجاد علي شاهه جي نياڻيءَ جي شادي جي دعوت ۾ ويس. وڏا وڏا ماڻهو، آفيسر، جج صاحبان، خود پريزيڊنٽ فاروق احمد لغاري صاحب ۽ چيئرمين سينيٽ وسيم سجاد صاحب به آيل هئا. مونڪان پرين ٽيبل تي ويٺل ڪجهه صاحبن بابا متعلق ڳالهائڻ شروع ڪيو ۽ سندس وصفون بيان ڪرڻ شروع ڪيون. مان اُتي وڃي ساڻن مليس. مان کين سڃاڻان ٿي نه پيو. هڪ صاحب ته مهاجر هو ۽ سنڌي تمام رواني سان ڳالهائين ٿي. مڃاڻ ڪو ميرپورخاص جا هئا. مون تعارف ڪرايو ته سڀ ڏاڍي اڪير سان مليا. ماڻهو هليا وڃن ٿا پٺيان رڳو نيڪيون ڇڏي وڃن ٿا جي پيون ڳاڻجن.

مان جڏهن پٿر تان موٽي ڪپري آيس ته دوست احباب ۽ آفيسر همدردي خاطر اچي مون وٽ گڏ ٿيا. ذڪر خير هلندي ماستر محمد حسين پهوڙ به آيو جو بابا جو وڏو مداح ۽ دوست هو. ان کي ڏسي منهنجي دل ڀرجي آئي ۽ ڪچهري مان اُتي اندر هليو آيس ۽ ڪٿ تي ويهي ڳوڙها اڳهندو رهيس جڏهن پندرهن ويهه منٽ ائين گذري ويا ته منهنجو حجائتو دوست سانوڻ خان بلوچ اندر هليو آيو ۽ مونکي ٻانهن کان جهلي ٻاهر وٺي آيو. موت جا ڦٽ ڀلا ڪٿي ٿا ڇٽن. ان منڊاڻتي مينهن وانگر اوچتو چڪي ٿا پون.

بابا جي ڏاڍي گهڻ پاسائي شخصيت هئي. رٿائڻ ٿيڻ کان پوءِ به وٽس آفيسر، عالم، مولوي صاحبان، شاگرد، توڙي ڳاڻا پيا ايندا هئا. مون استاد مٺو خان ڪلهوڙو اڪثر وٽس ايندي ڏٺو جو سندس چوڻ تي راڳ ۽ راڳڻيون کيس جهونگاري ٻڌائيندو هو. مٺو خان جو ”آڌر وچ طوطل“ مون ائين روبرو ٻڌو جو نيم ڪلاسيڪل انداز ۾ ڳائيندو هو، پر گگ مرميد“ بدران هو اکرڻ جو ورجاء ڪندو هو جيئن طوطل بجاءِ ”طوطل طوطل“ ڪري ڪلاسيڪل انداز ۾ ورجائيندو هو. ٻيو ته ٺهيو بابا وٽ هندو ڀڳت به گهڻو ايندا هئا. هڪ

قد جو ننڍڙو سنهڙو پتڪڙو ڀڳت جنهن جو نالو دل تي نٿو اچيم شايد پوهو ڀڳت اهو وٽس گهڻو ايندو ويندو هو ان جي ڀڳت روبرو ڏسڻ ۽ ٻڌڻ به ويندا هئاسون. ڀڳت ڪنور رام جي ڀڳت به هڪ رات اسانجي پاڙي ڪرمان باغ ۾ مون پاڻ به ڏني ۽ ٻڌي. ڀڳت صاحب ۾ ڏاڍي نماڻائي، نهٺائي هئي. گهٽ وارو پهراڻ پائي، ڀڳڙي ٻڌي. چنير چمڪائي به ڀڳت هڪ ٻئي جي آمهون سامهون بيهي اوراڻا ڏيندا هئا ۽ پوءِ ڦيرڙي پائي، چير چمڪائيندا هڪڙو هڪڙي پاسي ٻيو ٻئي پاسي هليا ويندا هئا ۽ وري وري اوراڻا ڏئي ايئن ڪندا هئا. بابا کي راڳ جي به ڪجهه ڄاڻ هئي. منهنجي زور ڀرڻ تي هڪ دفعو سر سارنگ ۽ سر سورڻ جهونگاري ٻڌايائين ۽ اهو مونکي ذهن نشين ٿي ويو. سر سورڻ جي ڪافي جي هڪ ست ته مونکي اڃان ياد آهي ته، ”هڪ درد اڳيئي دل ۾ گهڻو، ٻيو سحر سور سمايو آ.“

بابا جي طبيعت ۾ صبر، ڌيرج ۽ شانتي ايترو ته ڀرپور انداز ۾ موجود هئا جو ماءُ ماڻ ڪان مٿيرو هئا. اونهاري جي سخت گرمين ۽ اٺ تي سفر ڪري، آفيس جو ڪم اُڪلائي، ٿاڪ منجهند جو نماز پڙهي ماني ڪاٺي سمهندو هو. تڏهن بجلي جا پڪا، ايئرڪنڊيشنر (ٽڊڪارا) يا ريفريجريٽر (برفارا) ڪين هئا. سرڪار طرفان جهلي چڪيندڙ مقرر هئا جي جهلي هلائيندا هئا ته دروازا بند ڪري، اوندهه ڪري سمهيو هو. منجهند جي ننڊ ڪهڙي نه مٽي ٿي ٿئي. ٿڪا عرف خدا آباد جي بنگلي ۾، ڀان بنگلي ۾ توڙي لڪي تيرٿ بنگلي ۾ بابا سمهي ۽ مان پنجن سالن جو ٻار نه ننڊ اچيم نه سڪ سان ويهان. نيٺ ورججي ڇا ڪيان جو اڳرين سان بابا جون اکيون چڪي پٽيان ته جيئن جاڳي. حيرت آهي جو بابا کي ڪڏهن ڪاوڙ نه آئي. پيشانيءَ ۾ رڳو گهنج به نه پيس. کلي چونڊو هو بابا اٿارڻو آهي ته سڏ ڪري ٻانهن کان وٺي لوڏ. ائين اکيون ته نه پٽ، پر منهنجي اها ساڳي پارائي حرڪت ۽ ٻي ڳالهه سجھيم ئي ڪونه، پر ڪڏهن ڪوسا نه ٿيا ڏوراپو ڏني. رڳو کلي ڪٿي ماڻ ڪندا. بس ايترو چوندا ته بابا ڏاڍو زورآور آهين. اهڙي شفيق ٻيءَ جون اهڙيون شفقتون وسرئي نه ٿيون وسرن جو اڄ به اچي ڏارهي سان اٿئي ويٺي ابا - امان پئي پوي. خوش نصيب آهن اهي جن جو ابو - امان حيات آهن ۽ اڃان کين خدمت جو موقعو ميسر آهي.

بابا جي دوستي تمام محدود هئي، هڪڙو ته مٽياري وارو اله بخش

انصاري صاحب جنهن پوءِ حيدرآباد ۾ مستقل رهائش اختيار ڪئي ۽ الهندي ڪڇي ۾ اسان جو پاڙيسري هو. ڪراچيءَ ۾ ٽي چار ماڻهو سڄهن جن وٽ بابا اسان ٻارن کي به وٺي ويندو هو ڇاڪاڻ ته انهن سان گهرو رستو هو. هڪڙو خانبهادر غلام النبي قاضي پات وارو جو سولجر بازار نشتر پارڪ وٽ هڪ بنگلي ۾ رهندو هو. سندس ٻه پٽ تمام مشهور ٿيا هڪ اي جي ابن قاضي جو اسٽيٽ بئنڪ جو گورنر ۽ پاڪستان حڪومت جو سيڪريٽري جنرل به ٿيو، ٻيو جسٽس بشير قاضي، خانبهادر صاحب وجيهه شڪيل ۽ تمام شاندار شخصيت جو مالڪ هو. جيتوڻيڪ بابا جو بالا عملدار هئو ته به کيس گهڻي عزت ڏيندو هو ۽ پاڻيءَ جو رستو رکندو هو. امان ۽ اسين ٻار سندس گهر ۾ اڪثر ايندا هئاسون. ڪراچي ڪلچر ايڊو مختلف هو جو 1935ع ۾ خانبهادر صاحب جي گهر واري هڪ انگريز ليڊي جيان لڳندي هئي، ويس به اهڙو يعني صرف فراق پائيندي هئي ۽ وار ڪٽيل هوندا هئس ۽ اسين انهن ڳالهين تي حيران ٿيندا هئاسين. خانبهادر صاحب ڳالهائڻ جو ڏاڍو فهميدو ۽ مهذب هوندو هو. مونکي ياد آهي ته هڪ هڪ لفظ جدا ڪري ڌيرج سان ڳالهائيندو هو. مثلاً چوندو هو ته، ”خان - صاحب - توهانجي - تجويز - نهايت - مناسب - آهي. انهيءَ تي - ويچار - ڪرڻ - ڪبي.“ اهو سندس انداز ڏاڍو پيارو لڳندو هو. هڪ لڱا وڃون ته پنهنجي پٽ جي - اين قاضي سان ڊرافٽ راند ويٺو ڪيڏي ۽ نهايت محو هجي. بعد ۾ پڇڻ تي بابا کي ٻڌايائين ته سندس مذڪوره پٽ جو ڌيان هڪ جڳهه نٿو ڪبي ۽ ان ڪري پڙهڻ ۾ به خيال ڇڙوڇڙ ٿي ٿا وڃن ۽ علم جي حصول ۾ پوئتي پوندو وڃي سو ڊاڪٽر صلاح ڏني آهي ته سائنس شطرنج يا ڊرافٽس راند ڪيڏو ته سندس ڌيان هڪ جاءِ ڪنندو ۽ پڙهڻ ۾ به هوشيار ٿي ويندو. ٿيو به ايئن جو قاضي صاحب نهايت محنتي ۽ ڄاڻو آفيسر ٿيو ۽ آءٌ سي ايس جو امتحان به پاس ڪيائين. ڏسو شطرنج جا رنگ.

اتي ئي سولجر بازار وٽ وڏا بنگلا هئي جتي معزز مسلمان آفيسر ۽ ٻيا وڏا ماڻهو رهندا هئا سائين جي ايم سيد جو بنگلو حيدر منزل به اتي ئي آهي. علامه آءٌ آءٌ قاضي به اتي ڀرسان ئي رهندو هو. ٻيو بنگلو هو مسٽر علي بخش چنا جو جيڪو ان وقت ڪراچيءَ جو سٽي مئجسٽريٽ هو جو تمام اهم ۽ بااثر عهدو هئو. جسٽس ضياءُ الحق چنا سندس فرزند آهي. انهن تي به اهڙو

ڪراچي ڪلچر جو اثر هئو جو انگريزي پتلون ڏينهن رات پئي هوندي هئن. اسين سلوار قميص وارا، سو اها ڳالهه پسند نه ڪونه ڪندا هئا پر مورڳو سلوار قميص واري سان ڳالهائڻ ۾ به گهٽتائي سمجهندا هئا. علي بخش چنا صاحب جي بابا سان گهاتي ياري هئي، ايتري قدر جو اسان ٻارن جي ڪنن تي اهي ڳالهيون به پيون ته ڪا سڳابندي ٿيڻ واري آهي. اها ڳالهه ڪانه ڪبي. خدا جي ڪرڻي اهڙي ٿي جو مان ستن اٺن سالن جو هئس ته مونکي پيٽ ۾ سخت سور پيو جو لهي ٿي نه. تن ڏينهن ايڪسري وغيره نه هئا ڪونه پر ڊاڪٽر پوهومل سمجهي ويو ۽ بابا کي سمجهايائين ته هي اينڊڪس جو سور آهي. ان لاءِ آپريشن ضروري آهي جا لاڙڪاڻي ۾ ڪانه ٿيندي، دير نه ڪر ڪراچي وڃو. بابا اهڙو ڪو تاثر نه ڏنو ته متان گهر وارن کي هراس ٿئي سو رڳو ايترو چيائين ته ڪراچي علاج لاءِ وڃڻو پوندو. امان هراسجي ته وٿي ۾ هڪدم نياڙي شروع ٿي وئي. ان ڏينهن تياري ڪا اڃ جيان ڪانه ٿيندي هئي جو بئگ ۾ به وڳا وڌا ۽ ماڻهو روانو ٿي ويندو. ڪڻڪ پيسائي اتي جون ڳوٺيون تيار ڪيون ويون. چانورن جون ڳوٺيون، سڄي گيهه جا وڏا دٻا، مرچ مسالا، نوان سليٽا (بيد، ڪور) گهرايا ويا جن ۾ بسترا بند ڪيا ويا. ڪپڙن جون لوهي ٽرينڪون ڪلفن سان تيار ڪيون ويون. مامو جمعو ته هئو ٿي پر پيو به هڪ نوڪر ۽ مائٽ موسيٰ سانگي ساڻ ڪنيوسين ۽ پاڙي جي هڪ مائي اسماعيل ماء، نوڪريائي طور شامل ٿي. بابا پنهنجي ڄاڻ سڃاڻ سان حسن علي آفندي مرحوم وارن کان هڪ فليٽ، خورشيد لاج بلڊنگ آرام باغ روڊ تي ورتي جا هنن مهربانن بنا مسواڙ جي ڏني. اها خورشيد لاج اڄڪلهه ڊهي وئي آهي جا پروفيسر اياز قادري واري ڌني رام بلڊنگ لڳ هئي، چارياڻر، به پينر، امان بابا، به نوڪر ۽ هڪ نوڪريائي اچي ڪراچي رهياسين. ڪراچي عجيب پئي لڳي، پڪا روڊ، وڏيون وڏيون بلڊنگون، ٿڌيون هوائون ■ جهڙالو جن ته ملڪ ٿي ڪو پيو هو، پر انهن اوچين بلڊنگن ۾ اسماعيل ماءُ اهڙو اچي منجهي جو پنڊڻ لائي ڏنائين ته منهنجو ساھ ٿو گهٽجي مونکي واپس موڪليو. نيٺ روٽي، رٿو لاهي امان جي پيرن تي رکيائين. امان کيس ڪجهه خرچي ڏني، ٽڪيٽ وٺي ريل ۾ چاڙهائي ڇڏيو ۽ هوءُ هلي وئي. ڪراچي جو دستور اهڙو جو رڳو پيا ڊبل روتي ڪائين جا ڦيڦي ۽ بنا ذاتقي جي هئي. اسان کي ڪل تڏهن آئي جڏهن هڪڙو ماڻهو گاڏڙي تي مٽي کڻي وڪڻڻ جا هوڪا پيو ڏني.

چيوسين مار ڪراچيءَ ۾ مٽيءَ جو به مان آهي جو تڪن تي ٿي ملي. ڪراچيءَ ۾ هوائون تن ڏينهن ۾ اهڙيون تيز گهلنديون هيون يا جايون اهڙو هوا جي رخ تي ٺهيل هيون جو وڃايل هنڌن تان چادرون اڏامي وينديون هيون. اهو انجنيئرڻ ۽ معمارن جو ڪمال هو جو سنڌ سيڪريٽريٽ جهڙي بلڊنگ ۾ پڪا به لڳل ڪونه هئا پر آمهون سامهون وارا در ڪول ته ميز تان ڪاغذ به اڏامي ويندا. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ پڙهيل اڻ پڙهيل ڪوڙيون ڊگريون کڻي هر محڪمي ۾ گهسي ويا ۽ اهڙيون دٻهڙ جايون ٺاهيائون ۽ اهڙي شهري رٿابندي ڪيائون جو هوا مورڳو ڪيڏانهن منهن ڪري پڃي وئي. گهر جهڙا ڪبوترن جا دڙيا، گتري پيا اٿلن، مينهن پوي ته تلاءُ ۽ دٻا ٺهيو پون. گهٽ ۽ ڪسمرو اهڙو جو سامه پيو نڪري، مٿان ڌنڌونس وري اها ته ڪراچيءَ جي موسم، معشوق جي مزاج جيان تبديل ٿي وئي آهي. اهو معشوق به ظاهر آهي ته ڪوئي هڪ درجن رقيب رکڻ وارو سندن ئي ڪٽمڻ قبيلي جو هوندو. اسان تي توک اها ته سنڌي سڀ اڻ پڙهيل ۽ گڏهه گاڏي ۽ اڻ گاڏي هڪٻئي وارا تن کي شاندار رهائش جو شعور ٿي ڪونهي. نڪي مرچ مسالي ۽ طعام مان جائن تنهن ڪري احسان ڪري اسان کي ڪلچر سيکارڻ ۽ حڪومتي گر سمجهاڻي آيا آهن. پاڪستان تي به ٿورو اسان تي به ٿورو. مون ته ڪوبه اهڙو هڪ به اديب، دانشور، آفيسر، نواب، نوابزادو نه ڏٺو جنهن وٽ ”امان پانچوت، سالا ۽ چوتيا“ جو ڪلچر نه هو. سڌريل وري اهڙا هئا جو حيدرآباد ۾ هندن جي محل نما مڪانن ۾ جو سنگ مرمر جا چلهن وارا ڪاڪوس ڏٺائون ته انهن کي بورچيخانا سمجهي اتي رڌ پچاءُ شروع ڪيائون. اها سزا حقيقت ۾ اسان کي ملي آهي. پنهنجو ڪيتو پيا لوڙيون جو پنهنجا هڏوڪي، هر زبان ۽ هر وطن نرم مزاج ۽ نياز نوڙت وارا پاڙيسري ڪڍي، ياجوج ماجوج آڻي وهارياسون جن اسان کان اسان جي ڪلچر کان ۽ اسان جي ٻوليءَ کان نفرت ڪئي ۽ اسان کي ماري ڪٽي، ڪهي پنهنجي ابن ڏاڏن جي گهرن ۽ شهرن مان لوڏي ڪڍيائون. حد کان وڌيڪ شريف ٿيڻ به ڏاڍو خطرناڪ عمل آهي. پنهنجي ورثي جي پاڻ حفاظت نه ڪبي ته ٻيو ست ڌاريو ڪيئن ڪندو. اسان رڳو مذهب جي پٽي رسي کي چنڊڙي پياسون. اها پٽي رسي ڀلا ڪيئن ٿي بچاءُ ڪري. اڳي ئي هنڌان هنڌان ٽٽي پئي هئي. مذهب ۾ ئي سؤ فرقا ٿي پيا آهن ۽ هڪٻئي جي رت جا پياسي آهن. مذهب ته رڳو ڍڪو

سلو آهي باقي اصل ۾ ته هرڪو پنجابي، پٺاڻ، سنڌي، بنگالي ۽ اڙدستاني آهي. اها ڳالهه مولانا ابوالڪلام آزاد اڳ ۾ ئي صاف سڌي طرح چئي ڇڏي هئي. بلڪ اڳڪٿي ڪري ڇڏي هئي. پر اسان به مولانا جي ٻڌي نه علامه المشرقيءَ جي. هيءَ ياجوج ماجوج جي قوم ته اصل کان نرلجي، نڪ پڪي ۽ پُستيون هڻڻ واري هئي. مولانا آزاد جهڙي نفيس، شريف، عالم ۽ ديندار شخص تي عليگڙھ ريلوي اسٽيشن تي گاڏي اندر گهڙي حملو ڪري هاڻا پاڻي ڪري سندس بيعزتي ڪيائون پوءِ به سڄي هندستان مان ڪنهن هڪ مسلمان به ان بي شرميءَ جي عمل جي ننڍا نه ڪئي. اٽو هنبوڇيون هڻڻ ۽ خوش ٿيڻ لڳا جن ڪو وڏو تير ماريو هجين. مٿان جناح صاحب به مولانا کي شو بواءِ آف ڪانگريس يعني ”ڪانگريس جو گڏو“ چئي. جهڙوڪر شريسنڌن جي پٺي ٺپري ڇڏي. ڪهڙا اندر جا ڦٽ ڪولي ڪهڙا ڪولجن. ڪاغذ ڪارا ڪبا ته اهو دفتر ڪٽندو ئي ڪونه. اکين ڏنا شاهد آهيون ۽ اندر ۾ اهڙا ۽ ايترا ڦٽ آهن جو ڪولبا ته جدا دفتر ٿي ويندا. اسان وٽ چوڻيون به اهڙيون آهن جو اٽو ڳچيءَ ۾ پئجي ٿيون وڃن. ڇي مٺي به ماڻ، مٺي به ماڻ. ائين هوندو، پر معروضي حالتن هيٺ، هينئر ۽ ههڙي دور ۾ ماڻ مٺي ڪيئن چئبي؟ ها صبر ۽ دفاعي تياري لاءِ چئجي ته پوءِ نيڪ آهي. نه ته هاڻي ته ماڻ، مٺي آهي، جٺ آهي، تعدي آهي.

سو ڳالهه بي ڪيمر بابا جي دوستن جي، علامه عمر بن محمد دائودپوٽي سان تمام گهڻيون روح رهاڻيون هئس. هڪ دفعي سڄي فٽملي کي ٻگهوڙي بگيءَ ۾ چاڙهي علامه صاحب جي گهر وٺي ويو. اهو گهر، خدا نٿو ڀلائي ته عامل ڪالونيءَ ۾، اڄ جي ڊاڪٽر قمر صديقي جي نئشنل هاسپيٽل جي پٺيان هئو. ڊاڪٽر صاحب ۽ بابا ته ٻاهر ٿلهي تي ڪچهريءَ ۾ ويهي رهيا. اسين ٻار، اديبن ۽ امان اندر گهر ۾ هليا وياسون. مونکي جيترو ياد پوي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب کي رڳو نياڻين جو اولاد هئو. ٻه نياڻيون ته ذري گهٽ جوان يعني تيرهن چوڏهن سالن جون هيون ۽ اسان ٻارن سان نهايت شفقت سان پيش آيون. انهن مان هڪ نياڻيءَ جي شادي حيدرآباد جي مشهور وڪيل ۽ رڄ چڱي مڙس الهه بچايو آخوند سان ٿي، جنهن جو فرزند عبدالحميد آخوند نهايت قابل ۽ صاف ذهن وارو وڏو آفيسر آهي. ٻي نياڻي کي ڪنهن بدمعاش چور، زيل پاڪ جي بنگلي ۾ قتل ڪري ڇڏيو. ڊاڪٽر صاحب بي شادي بعد ۾،

حيدرآباد جي مشهور شخصيت ڊاڪٽر ضياءُ الدين شيخ جي پيڻ سان ڪٿي. علامه صاحب کي بابا لاءِ ۽ بابا کي علامه صاحب لاءِ ڏاڍي عزت ۽ محبت هئي. ڊاڪٽر اياز حسين قادري ڳالهه ٿو ڪري ته جڏهن علامه صاحب کي بابا جي موت جو ٻڌايو ويو ته آبديده ٿي ويو ۽ وفات جي تاريخ ٻاڙي ۾ نوٽ ڪري ڇڏيائين.

بابا جو حجاب ۽ گهاٽو يار هو مسٽر علي بخش چنا، سٽي مئجسٽريٽ ڪراچي جو. ان ڏينهن، 1932ع ۾ وڏو اهم عهدو هو. چنا صاحب قابليت ۽ چڱي طبيعت ڪري وڏو اثر رسوخ وارو هئو. مونکي سول اسپتال ڪراچيءَ ۾ داخل ڪيو ويو. ڪرنل سمپسن سول سرجن هو ۽ سندس بنگلو به اتيئي هو. اها اسپتال اڄ واري نه هئي جو رڳي ڏپ ۽ گندگيءَ جو ڍير لڳي پئي آهي. بس اهو سامهون وارو پٿر جو ٺهيل بلاڪ هو. صفائي اهڙي جو مک پئي ترڪي. صبح شام ٽائيلس وارو فرش فٽائيل جي پاڻيءَ سان ڌوڻيو ۽ اگهو هو. نرسون گهڻو ڪري اتنگلو انڊين هيون. سهڻيون اهڙيون جهڙو پريون. پاڻءِ ته ويٺو ڏسجين. مان هٿس ٻار سو مون سان ته ڏاڍو پيار ڪنديون هيون. ٽوال سان لڱا اگهي، ڪپڙا مٽائي، سينڌ ڪڍي، ڦٽي ڏئي منهنجا ڳٽا پٽينديون هيون. ذري پرزي جو خيال ڪنديون هيون ۽ ڏاڍو ڌيان ڏينديون هيون. اڄڪلهه جي نرسن جيان ڪونه، جو هڪ ته ڇهڙن جهڙيون، مٿان پاڻ کي سمجهن افسران ۽ ڳالهائڻ جون رکيون ۽ ڪهريون ۽ ڊيوٽي کان جواب. هڪ انگريز نرس ته ڪرسي وجهي منهنجي ڀرسان ويهي رهندي هئي ۽ دل وٺندي هئي. منهنجا وار هئا گهاٽا ۽ وڏا سو ڦٽي ڏئي چوندي هئي، ”اب بيبي بن گئي“. نيٺ آپريشن وارو ڏينهن به آيو. بابا نه مونکي ٻڌايو نه گهر وارن کي. پاڻ ۽ مسٽر علي بخش چنا اسپتال ۾ بيٺا رهيا. جڏهن مونکي اسٽريچر تي کڻي هلڻ لڳا ته بابا چيو ته رڳو چڪاس ڪري واپس ڪندا. خيال هئس ته متان ڊجي. پاڻ ۽ چنا صاحب اسٽريچر جي پٺيان پٺيان پي آيا. جڏهن هڪ دروازي وٽ آيا ته مون پڙهي ورتو ته آپريشن ٿيڻ لڳل هو، سو وٺي بابا بابا ڪري سڌ ڪيم ته متان بابا کي ٻڌائڻ بنا آپريشن پيا ڪن. دروازو بند ٿي ويو ته به مان بابا بابا ڪندو رهيس ته خبر ته پويس. تن ڏينهن نه بيهوش ڪرڻ وارا ماهر هئا نه بيهوشيءَ جي سٿي. ڪلوروفارم جو هڪ ڪوپو ڪٿي نڪ تي رکيائون. مونکي ڏاڍي گهٽ ۽ مونجهه ٿي سو هٿ سان ڪوپو ڪٿي پري ڪيم.

پوءِ ته هٿ پير کڻي جهليائون ۽ مان ڦٽڪندي ڦٽڪندي بيهوش ٿي ويس. پوءِ جڏهن اسان ڪاليج ۾ ڏيڏر ۽ سهي کي ڪلورو فارم سان بيهوش ڪرڻ لڳاسون ته ڏنر ته ويچارا ڪيئن ته ترڻيا ۽ ڦٽڪيا ٿي. بابا جو منجهند تائين ڪونه موٽيو ته امان سمجهي وئي ۽ ويچاري قرآن مٿي تي رکي ڪلئي آسمان هيٺان بيهي رڻندي ۽ دعائون گهرندي رهي. آپريشن ڪري مونکي ٻاهر ڪڍيائون ته مونکي هوش ئي نه اچي، شايد ڪلورو فارم، انداز کان ڪجهه وڌيڪ اچي وئي هئي. نيٺ ٽيپهريءَ جو امان کي گهرايائون. بابا ۽ مسٽر چنا به شام تائين بيٺا رهيا. ڊاڪٽر به پريشان. نيٺ ڊاڪٽر سمپسن پاڻ آيو ۽ چڪاسي چيائين ڪو خطرو ناهي. نرسون مونکي جاڳائڻ لاءِ ٿڦڙون پيون هڻن پر مان ٻڙهه هٿ. بابا جو وڏي دليري سان اڏول ٿيو بيٺو هو سو ان کي چيائون ته تون سڌ ڪرينس. بابا جو جمال جمال ڪري به سڌ ڪيا ته اچي روئڻ ۾ چٽڪيو. امان چوندي هئي ته دل جي بيماري ان واقعي کان ٿيس. ڊاڪٽرن منهنجي پيٽ چاٽيءَ کي زور ڏنا ته وات مان گجي نڪرندي رهي ۽ نيٺ اڪيون ڪوليم ته سڀني جي جان ۾ جان آئي. اتي اچي اونده ٿي ۽ سڀ هليا ويا. اهو قائدو هو. رڳو موسو نوڪر مون وٽ رهيو. ٽي ڏينهن کاڌو ته ٺهيو پر پاڻي به ڪونه پيا ڏين. پاڻي بجاءِ هڪ دوا گاڏڙ پائيٽ چمجي سان پيا ڏين. مان پيو منٿون ڪيان ته خالص پاڻي، خالص پاڻي، پر انتظام اهڙو جو مجال آجو هڪ ڦڙو پاڻي جو ملير. تن ڏينهن کان پوءِ اسپتال جي ماني ڏنائون. اها اهڙي سٺي جو مزو اچي ويو. ڪسٽرڊ ۽ ميوو به ماني سان گڏ. اهڙو هو انتظام ۽ ايمانداري، جي ٻئي اڃ ناپيد آهن. بستري تي اٿڻ به ڪونه ڏيندا هئا. پيشاب به ٽامچينيءَ جي ٿانءِ ۾ ڪرائيندا هئا جو موسو وڃي غسلخاني ۾ هاري ايندو هو. مهينو کن اسپتال ۾ رهايائون. ڦيٽڻ واري ڪرسيءَ تي گهمائيندا هئا. آخري ڏينهن تي امان پيشاب ڪرايو ۽ وڃي هاري آئي ته صفا بيلي ٿي وئي چي گهوڙا پيشاب رڳو رت. امان جو وهه ته شايد پيٽ ۾ يا آندي ۾ ڦٽ آهي. پر موسو چوي ته اهڙي ته ڳالهه ڪانهي روز ڳاڙهو پيشاب ايندو آهي. امان پوندو گهوڙي ڏنس چي ههڙا تهڙا تو ڳالهه به ڪانه ڪئي. ڊاڪٽر کي سڏايو ويو ۽ ڊاڪٽر سمپسن پاڻ آيو ۽ مونکي ۽ رڪارڊ کي چڪاسي چائين ته ڪو فڪر نه آهي، بلڪل ٺيڪ آهي. ڀلي گهر وٺي وڃوس. مٿاني ۾ ننڍڙي پٿري آهي، جنهن معمولي زخم ڪري وڌو آهي.

دوائن سان پٿري پاڻهڻي ڳري نڪري ويندي. ٿيو به ائين. اهڙي هڻي تشخيص، بنا چڪاسن ۽ بنا ايڪسري جي. اهي پٿري جون دوائون مونکي اڃان به ياد آهن. هڪ يورو ڊونل، ٻي سالوتي، پوءِ به مونکي ڏاڪڻ لهڻ چڙهڻ، ڊوڙڻ، ڊڪڻ ۽ سائيڪل هلائڻ جي ڇهن مهينن تائين منع هئي. بهرحال آپريشن وارو سڄو ڏينهن، صبح کان شام تائين، مسٽر علي بخش چنا، بابا سان ٻٽ اسپتال ۾ بيٺو رهيو ۽ ڊيوٽيءَ تي ڪونه ويو. مونکي جنهن ڏينهن اسپتال مان ڊسچارج ٿيا ڪن ته مان ڏڪاروهڻس. نرسن جو پيار، اسپتال جو ماحول ۽ سٺو کاڌو. سڀني مونکي گهر جهڙو بلڪ گهر کان به چڱو پيار، محبت ۽ سک ڏنو. اهڙو هڻو انتظام ۽ ڊاڪٽرن ۽ نرسن جو ورتاءُ، تن ڏينهن. اڄڪلهه ته سڀ ڪو پيو چڪي ۽ ڏاڙهي ۽ اسپتالون گند ۽ ڌپ جو مرڪز ٿي ويون آهن. ڊاڪٽر هڪڙو انگريز ٻيا سڀ هندو ماڻهو شيوا ڌاري سو جيڏي مهل سڏ ڪجن ته هڪدم هليا اچن. اسان مسلمانن وانگر ڪونه جو طور خان ۽ صاحب بڻيو آڪٽر خان ٿيو پيا گهمڻ. لاڙڪاڻي آياسون ته اوڙي پاڙي وارا ۽ ڳوٺ جا مائٽ به پهچي ويا. همدردي ۽ پائيءَ جا اهي نظارا ياد ٿا اچن ته اکين ۾ پاڻي ڀرجي ٿو اچي. اڄ در در سان گڏ آهي ته پورو سڃاڻن به ڪونه، اچن وڃن ته نهيو. ڏوهه اسان جو پنهنجو آهي. ماڻهو ته قرب وارا آهن، ماڻهو ته آهي ئي ملٽسار جانور پر هي مڪينڪي (مٽيني) دور اهڙو آيو آهي جو اسين پاڻ ئي ڪل پرزي جهڙا بيجان ۽ بي حس ٿي ويا آهيون. آئي جو آدر نه ڪبو ته اڳلو ڇو ايندو. ڪنهن جي گهر سيڙجي ملڻ ٿو وڃجي ته اڳواٽ ٻڌائي ۽ وقت وٺي وڃڻو ٿو پوي. سو به پڇندا ته ڪيئن اچڻ ٿيو؟ اهو ڪيڏو نه ناموزون ۽ ان سهائيندڙ سوال آهي. ملڻ ته نهيو رڳو ڪنهن کي فون ڪيو ته به پڇندو ته ڀلا ڪيئن فون ڪيو، حڪم ڪيو. مان انهيءَ کي سڏيندو آهيان ڪراچي ڪلچر پر هاڻي اهو ڪلچر سرحدن جو پابند نه رهيو آهي. پاڻي هي به ڪا ڳالهه آهي جو ڪنهن کي ياد ڪري خوش خبر عافيت لاءِ فون ڪجي ته اڳلو وري پڇي ته ڪم ڪهڙو اٿئي. مان ته چئي ڏيندو آهيان ته سائين معافي ملي اڳتي فون ڪونه ڪنداسون. حيدرآباد ۾ وڪيل هوندو هو مسٽر نور محمد بگهيو، مرحوم گذاري ويو آهي. لطيف آباد ۾ پاڙيسري هئاسون. سو چڱي حجابي دوستي ٿي وئي. مون وٽ ته ڇا، مرحوم جو ڪنهن به ڪورٽ ۾ ڪيس ڪونه هوندو هو. هو روئينو جا ڪيس ڪندو هو ۽ ان ۾ ماهر ليکيو

ويندو هو. اڪثر بورڊ آف روينيو ۾ سندس ڪيس هوندا هئا. هڪ ڏينهن ڪورٽ ۾ مان پنهنجي چئمبر ۾ ويٺو هئس ته نور محمد صاحب حجت ڪري هليو آيو. اتي هٿ ڏنومانس ۽ ڪرسيءَ تي ويٺو. مان جو ڪم مان ورڃيو ويٺو هئس سو سڌو سنئون سوال ڪيومانس ته ڳهيا صاحب ڪم؟ هن به نه ڪئي هن نه ته اتي سلام ڪري چيائين. صاحب سلاماليڪم. اڳي به ڪڏهن ڪم سان آيا آهيون، جو اڄ ٿا ايئن چئو. ”مونڪي هڪدم پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو ۽ اتي بيهي ڪيس سڌ ڪري چيم ته ويهو، ته ويٺو ته ڪونه ٿو چيائين ته صاحب جڏهن ڪم پيو ته اينداسين ۽ هليو ويو. مان پنهنجي ڪئي تي ڏاڍو شرمسار ٿيس ۽ شام جو سندس بنگلي تي ويس ۽ چار تهڪ ڏئي موڪلايوسين، پر ندامت جو احساس اڄ به اٿم. اڳي ڪو قدم پري ايندو هو ته چنبڙي پڻيو هئس ۽ وڃڻ ڪونه ڏبو هئس. اتي موڪلائيندو هو ته به چئبو هئس ته نه ويهو. مامو حاڪم اسان وٽ ايندو هو ته مامي جو بوت لڪائي ڇڏيندا هئاسين، تڙ تڪڙ ۾ اتي بوت ڳولهي ڳولهي، کلي ويهي رهندو ۽ چوندو هو ته ٻارن بوت لڪائي ڇڏيو آهي نهيو تنو وڃان. پوءِ اسين وٺي خوشيءَ مان تازيون وڄائيندا هئاسون ته مامو امان ڪي چوندو هو ادي ڏٺي نه ٻارن جا ڪم؟ اهڙو هو پيارو زمانو ۽ پيار وندڻ جو هنر. اڄ اهڙو نفسانسي جو دور آيو آهي جو ماني پئي ميز تي رکجي ۽ مهمان ڀڳا بيا وڃن پنهنجن جيپن ۽ گاڏين ڏانهن. اڙي سائين ويهو ماني کائي وڃو ته بيا وڃ ڏي ڏسندا ته سائين ٿاڻم ڪونهي، پر منهنجو مرحوم دوست تپيدار تڳوسر وارو احمد خان رئيس اها ڳالهه اصل نه مڃيندو هو. هن جا وزندار ۽ حقيقت پسندان پنهنجا نجى خيال ۽ تجربا هئا، سو چوندو هو ته ”يائو ماني ڪارائڻ واري جي نيت سڄي ۽ پختي هجي ته پوءِ مجال آ جو ڪائڻ وارو نه کائي“. اها ڳالهه به سورنهن آنا سڄي آهي ۽ وزندار. ڪجهه پاڻ ڏي به ڏسجي. ڊيل ڪارتيجيءَ چواڻي، غلطي پاڻ ۾ ڳولهي. پٽائي گهوٽ به سسٽي جي زباني چيو ”ونگيئي ڪين وارن سين تن گورن جا گوڏا“. ڏسو سسٽي پنهنون توڙي ڏيرن ڪي بيڏوهي نهرائي، پنهنجي غلطي ۽ ويسلائي ڏي ٿي ڏسي. چي اٿن جا گوڏا پنهنجي وارن سان ٻڏي ڇڏين ها ته ڪو پنهنون وڃي ها ڇا. اهو سوچي چيم ملا سڄو آهين. احمد خان ڪي اسين سڀ دوست ملان احمد ڪري سڏيندا هئاسين. الله هن ڪي ملان جهڙو علم لدني عطا ڪري ڇڏيو هو. ڳالهه آهي اندر ۾ جهاتي پائڻ جي ۽ پاڻ ڪي ڏوهي سمجهڻ جي. اڄ هر ڪنهن جي هوڏ

ته مان بيڏوهي ۽ اڳلو ڏوهي. پوءِ لنيون ڪهاڙيون (اڄ جي زبان ۾ بندوقون) ڪڇنديون ڪر نه؟ شاهه سائين سچ چيو ته نهي ڪمي نهار. نمڻ ڪمڻ جو مطلب پاڙيائپ ۽ بزدلي ڪونهي. تربيت، تياري، سجاڳي ۽ ترتيب پنهنجي جاءِ تي اهم ۽ ضروري آهن. نمرتا ۽ گيديپڻي وچ ۾ هڪ اڻ لکو سنڌو آهي. ڏاڍ، ڌمر ۽ ڌنگي يا بري تي بچ ته ڪرڻي ئي ڪرڻي آهي. اها عين عبادت آهي. ملان احمد بي به هڪ پتي جي ڳالهه ڪندو هو. ڪنهن ڪاموري يا آفيسر جي ڳالهه هلندي هئي ته فلاڻو هڙو ايماندار هڙو آنيست ته ملان چپ ڪري ٻڌي ٻڌي چوندو، مان نه مڃيان. اڙي ملان فلاڻو ته ٺپ آنيست آهي، ته به چوندو، مان نه مڃيان. ها قيمت وڌيڪ هوندس. باقي آنيست هڪ الله آهي. قيمت وڌيڪ هوندس. اهو به هڪ وڏو سچ آهي پر سچو سچ نه. مون شمس السين صديقي ولد ماستر تاج محمد صديقي رٽائرڊ سيشن جهڙا عملي توڙي ذهني ايماندار شخص ڏنا آهن جي ڪنهن به قيمت تي ڪونه وڪاڻا. ملان احمد جي ڪسوٽي پنهنجي جاءِ تي سچي پر تڏهن به، اڃان پڻ آهين ڪلجڳ ۾ ڪاپڙي. جستس محمد بچل ميمڻ جون ڪهاڻيون ته گهڻن کي ياد هونديون. مون ته پنهنجو پيءُ ڏنو جنهن جو ملان احمد به متعرف هو. ڳالهه پي هلي منهنجي آپريشن جي. ڳوٺاڻن جو منهنجي پيٽ تي چير ۽ ٽاڪن جا نشان ڏنا سو حيران پيا ٿين. چي بلي انگريز بلي، پيٽ ڦاڙي مرض کي جڙئون ڪڍيو ڇڏين. هاڻي ته اينڊڪس جي آپريشن اهڙي عام رواجي ٿي وئي آهي، جهڙو طهر، اسڪول ويس ته منهنجي ماستر سائين همت سنگ به سڏي پيار ڪيو ۽ مٿي تي شفقت ڀريو هٿ ڦيريو.

بابا جو مونکي بيهوشيءَ جي عالم ۾ سڏ ڪري روئڻ، مون ته ڪونه ڏٺو پر سوچي اڄ به غمزده ٿي وڃان ٿو، اهي ٿورا ۽ محبتون ڪي وسارڻ جون آهن. وساري نٿيون وسرن. مان پاڻ به اهڙين وارداتن مان گذريو آهيان ■ اهي گهڙيون ڏاڍيون اذيتناڪ ٿين ٿيون. انهيءَ واردات جي ڪري يا هوشن ٿي، بابا جو پيار ۽ شفقت مونسان مڙشي مٽيرو هئو. يا مان ائين سمجهندو هئس. مان آخر گهڙيءَ تائين سائين گڏ هئس. سندس نبض جي ٺڪ ٺڪ اڄ به منهنجي ذهن ۽ آڱرين ۾ محسوس ٿيندي آهي جو اتاولي مان هر هر سندس نبض تي هٿ رکندو هئس. اڄ رڳ رڳ کيس دعائون پئي ڪري. بلڪ لکين ماڻهن جون دعائون مٿان مٿس نچاور پيون ٿين جن کي پڙهائي، علم ۽ اخلاق ڏئي،

مان وارو شهري بڻايائين. مير علي احمد خان ٽالپر چونڊو هو ته سندس گرو ۽ گائيڊ علي خان ابڙو هو، حالانڪ مير صاحب پاڻ وڏو عالم، حافظ قرآن هو ۽ ڪڏهن به بابا جوشاگرد نه رهيو هو. جڏهن بدر کي ضيائي مارش لا دوران جيل ۾ وڌو ويو ته مير صاحب ڊفينس منسٽر جي حيثيت ۾ سرڪاري طرح ضياءَ الحق کي خط لکي موڪليو ته ملٽري وارن منهنجي گهڙيندڙ جي پوٽي کي بيگناهه جيل ۾ وڌو آهي. اهڙي جرئت صرف شاهي خاندان جو مير علي احمد خان ئي ڪري سگهيو ٿي. ان خط جي ڪاپي سرڪاري طرح مون ڏي به آئي جا مون وٽ هٿيڪي هوندي. بنا شاگرد هوندي، ڪنهن ماڻهو جي علم، اخلاق ۽ ڪردار مان ايڏو متاثر ٿيڻ معمولي ڳالهه ناهي. اهو خط مون ملٽري ڪورٽ ۾ پيش نه ڪيو. جيتوڻيڪ اسان جي وڪيل جسٽس شفيع محمدي اسرار ڪيو. مير صاحب سان ڳالهه ڪيم ته مرڪندي فرمايائين ته سرڪار، اهو تعويذ اتي اڳ ۾ ئي پهچي ويو هوندو ۽ يقيناً اسان جي ۽ اسانجي قوم تي علي خان ابڙي جا احسان ناقابل فراموش آهن.

قدر جوهر، جوهرِي بداند

ڪنهن به ماڻهو جي عظمت جي ڪسوٽي آهي، سندس واسطيدارن جي اخلاقي، معاشي ۽ اقتصادي ترقيءَ تي. پير، بزرگ ۽ چڱا مڙس پاڻ وڃن ترقي ڪندا، ماڙيون اڏيندا ۽ زمينداريون وڌائيندا ۽ سندن مريد ۽ پوئلڳ وڃن پوڻا پوندا ۽ بد کان بد حال ٿيندا. اهو ڪهڙو فيض آهي؟ بس رڳو ٺڳي جو ناهه آهي. نبي سڳورا ٿيڻ جن آيا ته پاڻ اهوئي فقيري حال، سادو کاڌو يا لنگهن، سادو ڪپڙو، پٽ تي سمهن وغيره. هي پير صاحب ڏسو ته ڪوٽ قلعا ماڙيون بنگلا اڏيندا وڃن ۽ سندن پوئلڳ ساڳيائي جاهل، اڻ پڙهيل ۽ سڃا، جيڪي ٿورو گهڻو هجين سو به پيرن جي حوالي. انهيءَ ڪسوٽيءَ تي پرکيو ته ڪري ۽ کوٽي جي ڄاڻ سؤلائي سان پئجي ويندي. بابا هڪ نوڪر يا پٽيوالو رکيو جان محمد جمالي، سندس تعليم ۽ تربيت به ڪندو رهيو. نيٺ ان کي ماسٽر ڪيائين. اهو ساڳيو جان محمد جمالي سنڌي استادن جو وڏو جوشيلو اڳواڻ ۽ مثالي استاد ٿي ويو، ڪڏهن ڏاڍ آڏو ڪونه جهڪيو ۽ جيل به ڪاٽيائين. هي ته ٿيو جهرڪڙيءَ کي شاهين بڻائڻ، ٻيو ڇا. انهيءَ ليڊري واري زماني ۾ به مونکي ڪٿي ڏسندو هو ته ڏاڍي قرب ۽ نوڙت سان هلي اچي ملندو هو.

هر قل شهنشاه روم، پنهنجو خاص دانا، ماڻهو موڪليو مدينه منوره ته پنهنجي سر جاچ ڪري اچي ته پيغمبر اسلام ﷺ پر اها ڪهڙي خاص ڳالهه آهي جو ماڻهو سندس فدائي بڻجي ٿا وڃن. ان ماڻهوءَ جيڪا رپورٽ ڏني سان دلچسپ ۽ وزنائتي آهي. چيائين ته، جيڪو به وڏو ماڻهو رسول عربي ﷺ سان ملي ٻاهر اچي ٿو سو پاڻ کي ائين ٿو سمجهي ته هن جهڙو معمولي ماڻهو ٻيو ڪونهي، انهيءَ جي برعڪس جيڪڏهن ڪو معمولي ماڻهو رسول ڪريم ﷺ سان ملي ٻاهر ٿو نڪري ته هو ائين ٿو ڀانئي ته هو ڪو تمام وڏو ماڻهو آهي. اهي آهن رسول اڪرم ﷺ جا اصلي معجزا جو گهڙيءَ ۾ اهڙو ڦرڪو ڦريو وڃي جو هڪ وڏو ماڻهو پاڻ کي تمام ننڍو ماڻهو سمجهڻ لڳي ۽ هڪ مسڪين ماڻهو سمجهي ته مان معمولي نه پر تمام وڏو ماڻهو آهيان. لڳي جادو ٿو، پر اها هڪ غير جانبدار دانشور جي رپورٽ راءِ آهي. لاشڪ حضور سائين جا غلام، سڪندر ۽ دارا کان عظيم تر هئا.

علي خان اٻڙي ۽ جان محمد جماليءَ جو ذڪر انهيءَ پس منظر ۾ پيش ڪيو ويو باقي تڪبر کان توبه الله معاف ڪندو، مونکي به ابي کي به.

نيو فيلڊس طرفان
جلد شايع ٿي رهيو آهي

ڊولي ڍڪي آهيان

(آتم ڪهاڻي)

جلد II

مصنف: جمال ابڙو

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻُگ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پڙهندڙ، پرنڊڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعوى ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پَن The Reading Generation

پَننَ کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪارَ سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارودَ
 جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چُپن ٿا؛

...

ڪالهه هُيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيتُ آهي، هي بَمَ- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

ان حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَن سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل - **پَن** The Reading Generation